

ОСНОВИ
ПОЛІТИЧНОЇ
НАУКИ

Міжнародна
політика

ЧАСТІНА

• ОСНОВИ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Курс лекцій
за редакцією
Бориса Кухти

• **Частина 1:**

З ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ
ДУМКИ: ВІД СТАРОДАВНОСТІ
ДО НАШИХ ДНІВ

• **Частина 2:**

ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ,
СИСТЕМИ ТА ІНСТИТУТИ

• **Частина 3:**

ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ
І КУЛЬТУРА

• **Частина 4:**

МІЖНАРОДНА
ПОЛІТИКА

Частина 4

**МІЖНАРОДНА
ПОЛІТИКА**

Львів
КАЛЬВАРІЯ
1999

**ОСНОВИ
ПОЛІТИЧНОЇ
НАУКИ**

**Курс лекцій
за редакцією Бориса Кухти**

**Частина 4
Міжнародна
політика**

Автори: Борис Кухта, Галина Ткаченко, Любов Старецька,
Леся Угрин, Анатолій Романюк, Ігор Зінько,
Орест Красівський, Андрій Ліпенцев, Ярослав Малик,
Анатолій Чемерис, Любомир Шлемкевич,
Ярослав Базилевич

У четвертій частині Курсу лекцій висвітлюється складова політичної теорії – міжнародна політика, зміст якої розкривають десять тем. Серед них геополітичні виміри міжнародної політики, порівняльний аналіз політичних систем сучасності, проблеми політичної інтеграції, політичні конфлікти, окремі проблеми національної та міжнародної безпеки, дипломатія та деякі аспекти закордонної політики України, політичне прогнозування. Курс лекцій розрахований на студентів і викладачів вищих навчальних закладів, а також тих, хто бажає розширити свої знання з політичної теорії.

Рекомендовано та схвалено Вченою Радою Львівського філіалу Української Академії державного управління при Президентові України

Рецензенти:

доктор юридичних наук, професор, академік УАПН **Володимир Бабкін**
доктор економічних наук, професор **Маркіан Мальський**

*В художньому оформленні
використані фрагменти робіт Міхалюса Чюрльонаса*

*Політика — це доля.
Наполеон Бонапарт*

ВСТУП

В останній, четвертій частині нашого Курсу лекцій, розглядається важлива складова політичної науки — міжнародна політика. Хотів би висловити кілька думок щодо самої частини та її змісту. Перше, коли десять років тому з групою колег ми розпочали роботу над цим Курсом, зміст предмета вкладався, згідно з рекомендаціями ЮНЕСКО, у чотири частини, що загалом відповідало й рішенням Держкомітету СРСР із питань науки і техніки 1989 року, щоправда, назви самих спеціальностей були дещо іншими. Отже, відображенням цього рішення стала третя частина нашого Курсу, яка вийшла в світ минулого року^{*}. Закінчуючи працю над заключною, четвертою частиною, ми дізналися, що ВАК України розширив предмет політичної науки ще на одну спеціальність — «етнополітика та етнодержавознавство» (23.00.05). Кажуть, що передбачається й подальше розширення меж предмета. Звичайно, можна експериментувати з поглибленням змісту її складових частин, однак чи це дає підстави для їхнього виділення в окремі складові? Вважаю, що навряд чи можливо наздогнати швидкоплинні процеси розширення наукової диференціації, очевидно, слід набратися відваги поставити колись крапку. Тому ця, четверта частина нашого Курсу, як і планувалося, є останньою.

Друге, сильною стороною науки є її логіка — послідовне викладення суті та змісту самого предмета. Тому назва четвертої частини — «Міжнародна політика» — логічно впливає з

^{*} Основи політичної науки. Курс лекцій за ред. Б.Кухти. Ч. 3. Політична свідомість і культура. — Львів, 1998.

нашого розуміння поняття «політична влада» як політичної діяльності та політичних відносин. Тому, залишаючи на пізніші часи окремий аналіз цих складових, ми спробували висвітлити в комплексі зміст важливого розділу предмета політичної науки. Оскільки в попередніх частинах предмет аналізувався як відносини та як діяльність (інша справа, в яких пропорціях), то логічно останню частину розглядати теж у комплексі.

Третє. Напевно уважний читач погодиться з твердженням, що на відміну, наприклад, від політичної свідомості та культури (третья частина Курсу), про міжнародну політику пишуть і говорять багато. Кожний активний громадянин, читаючи пресу, слухаючи радіо, дивлячися ТБ, вважає себе, якщо не експертом, то принаймні знавцем усіх важливіших подій міжнародної політики. Окрім цього, на сьогодні в Україні вже опубліковано кілька посібників щодо міжнародних відносин, на які ми теж посилаємося. Це все змусило нас взятися за висвітлення таких тем, які або відносно менше розглядалися попередниками, або розглядалися з інших позицій. У той же час була здійснена спроба проаналізувати в окремих розділах такі теми, як проблеми політичної інтеграції, національної та міжнародної безпеки, розвідки та закордонної політики держави. Зрештою, кілька традиційних тем у нас теж прозвучали по-новому, наприклад етичний аспект міжнародної політики, її глобалізація, прогнозування політики охорони здоров'я, історичний огляд закордонної політики України тощо. У процесі роботи ми зіткнулися з тим, що відомі теми вже не раз описані розкрилися невідомими деталями, що по-іншому змусило їх висвітлити. Це стосується проблем політичної інтеграції, розвідки. Хоча більшість погоджується з об'єктивною необхідністю інтеграції, однак аналіз доводить, що саме світові імперії й будувалися шляхом крайніх форм інтеграції — інкорпоративністю та асиміляцією. Що, до речі, визнає «сам» Генрі Кіссінджер, який писав, що «протягом найбільш довгих історичних періодів для переважної частини людства типовою формою правління була імперія»** (підкр. наше — Б.К.). У свою чергу імперіям ці крайні форми інтеграції іманентні, вони діяли та діють на міжнародній арені, як правило, з позиції сили.

* Основи політичної науки. Курс лекцій за ред. Б.Кухти. Ч. 2. Політичні процеси, системи та інститути. — Львів, 1997. — С. 14.

** Кіссінджер Генрі. Дипломатія. — М., 1997 — С. 13.

«Імперії не потребують рівноваги сил», зазначає той же Кіссінджер. Поневолею народам, васалам і просто залежним в принципі немає різниці, як величалися ці імперії, чи Рах Рома, чи Каролінгів, чи Священна Римська імперія, чи Російська, чи Третій рейх, чи СРСР, Рах Америка... Тому, до речі, вважаю виправданим виділення в нашому Курсі геополітики в окрему тему. Те саме певною мірою стосується й розділу про розвідку. У пересічного громадянина щодо неї існує певне «рожеве» бачення (назвемо його синдромом а-ля Штірліц). Сьогодні ж, коли з'являється все більше «шпигунської» літератури, вимальовується не досить привабливий образ цієї необхідної для держави служби. Хоча з огляду на наше завдання, ми висвітлили (фрагментарно) роль політичної розвідки (яка завжди займалася державною стратегією), а не діяльність тактичної розвідки чи контррозвідки.

У будь-якому разі справу зроблено, автори разом виклали бачення проблем міжнародної політики тут, у Галичині, наприкінці ХХ століття. Наша подяка рецензентам, а також читачам, які захочуть зробити зауваження. Окрему шану складаємо працівникам видавництва «Кальварія» за їхнє терпіння та оптимізм.

Борис Кухта

IN CORPORE:

Борис Кухта (Б.К.)

Галина Ткаченко (Г.Т.)

Любов Старецька (Л.С.)

Леся Угрин (Л.У.)

Анатолій Романюк (А.Р.)

Ігор Зінько (І.З.)

Орест Красівський (О.К.)

Андрій Ліпенцев (А.Л.)

Ярослав Малик (Я.М.)

Анатолій Чемерис (А.Ч.)

Любомир Шлемкевич (Л.Ш.)

Ярослав Базилевич (Я.Б.)

**ВСТУП
ДО ТЕОРІЇ
МІЖНАРОДНОЇ
ПОЛІТИКИ**

*У відношеннях між
державами немає
іншого права, окрім
права сильного.*

Йоганн Фіхт

- міжнародна політика
- функції міжнародної політики
- глобалізація та її вплив
- на міжнародну політику
- етичний аспект
- міжнародної політики
- права людини
- в міжнародній політиці

Міжнародна політика (Б.К.)

У свій час ми дійшли висновку, що політика як суспільне явище — це діяльність осіб, мікро- і макрогруп, інститутів для отримання, реалізації влади, це система відносин у суспільстві для урегулювання нормованої ієрархії підпорядкування. У широкому розумінні, політика спрямована на розв'язання політико-філософських, соціологічних, психологічних проблем, питань державознавства та функціонування інститутів політичної організації суспільства. У вузькому, політика — це діяльність державних інститутів політичної організації суспільства. Водночас у найзагальніших вимірах політика — це владні відносини в суспільстві, зокрема не відносини між політичними суб'єктами, державними та різними суспільно-політичними об'єднаннями, суттю яких є врешті ієрархія домінування та панування в суспільстві.

Із розвитком організованості суспільства, політика отримала два важливі виміри — міжнародний і внутрішній. Міжнародна політика — це комплекс двосторонніх та багатосторонніх політичних, економічних, дипломатичних, військових, культурних, науково-технічних відносин між державами. Вона виступає історично зумовленою формою, яка виникає в процесі розвитку світового співтовариства. Міжнародна політика — це також форми взаємодії між суб'єктами такого співтовариства¹. Таким чином політика, в цьому випадку, розглядається як відносини, як система владної ієрархії на міжнародній арені, відносини панування, підпорядкування. Разом із тим вона є й певною формою взаємодії міжнародного співтовариства, тобто це діяльність різних суб'єктів політики держав, урядових, позаурядових об'єднань, а інколи й діяльність окремих юридичних і фізичних осіб².

За структурою поняття «міжнародна політика» складається з низки понять, таких як «світова політика», «закордонна політика», «зовнішня політика», «міжнародна арена», «міжнародне життя» тощо.

Отже, спочатку щодо поняття «світова політика». На думку французького дослідника М.Жірара, світова політика загалом є не більше, ніж абстракція, яка висловлює погляд теоретика політики на міжнародні відносини, який умовно виділяє в них політичну сторону, політичний вимір³. Може має рацію П.Циганков, коли підтримує точку зору О.Бовіна та В.Лукіна про те, що «світова політика» — це діяльність, взаємодія держав на міжнародній арені, вона активний чинник, що формує міжнародні відносини. Вони постійно змінюються від впливом світової політики, насамперед зміст і характер міжнародних відносин⁴. Якщо зміст поняття «міжнародна політика», за Циганковим, розкривається через висвітлення взаємодії держав, їхнього суперництва, конфліктів, співпраці, то в понятті «світова політика» акцент зміщується на ту все більш помітну роль, яку відіграють у формуванні міжнародного середовища різні нетрадиційні актори (які зовсім не витісняють державу як головного учасника міжнародної діяльності). Тобто йдеться про неурядові громадські об'єднання.

Поняття «закордонна політика» та «зовнішня політика» висловлюють суб'єктність у світовій політиці тих чи інших держав, політичних об'єднань. На практиці ці поняття, як правило, розглядаються як тотожні, хоча нам видається, що їх можна все-таки розрізнити. Пропонуємо наступне: якщо мова йде про діяльність глави держави, уряду, відповідних міністерств, то перевага віддається вживанню поняття «закордонна політика». Коли ж маємо справу з іншими суб'єктами міжнародної політики, їхньою позицією в світовій політиці, доречне використання поняття «зовнішня політика».

Суть поняття «міжнародна арена» полягає в тому, що йдеться про політичне поле, на якому реалізується закордонна та зовнішня політика держави та її інститутів, різних об'єднань. Межі поля визначають сферу діяльності та компетенції міжнародного права. Разом із тим, як всяка арена, вона передбачає наявність певних суб'єктів-акторів, які грають свої ролі на цій арені. У нашому випадку — це різні держави, їхні інститути, об'єднання громадського типу тощо.

Щоправда, тоді виникає запитання: а хто ж є глядачами, що спостерігають за грою на цій арені? Видається, що це ті, кого

називають громадськістю, а також ЗМІ, різного калібру аналітики, усі ті, хто займається вивченням і прогнозуванням міжнародної політики. В усякому разі, якщо існують актори, якщо вони грають свої ролі на певній арені, то є й глядачі, оскільки для кого ж тоді та гра.

Сенс поняття «міжнародне життя» розкривають різноманітні політичні процеси, які відбуваються на міжнародній арені, реалізація закордонної та зовнішньої політики держав, самостійна діяльність провідних політиків, що виконують справді певні ролі (сольні) на міжнародній арені. Щодо цього розрізняємо ще й формальну та неформальну сторони. До першої відносяться передусім офіційні, дипломатичні відносини до другої — неофіційні, напівприватні та приватні. Взагалі це найширше поняття, що включає в себе як міжнародну діяльність, так і відносини всіх суб'єктів, а також фізичних осіб, які свідомо чи випадково беруть участь у світовій політиці. Оскільки йдеться про міжнародну політику, то одразу постає питання щодо її суб'єкта. Хто її проводить? Вірно зауважив Е.Сатоу, що коли йдеться про закордонну політику, а тим більше про дипломатію, то ми маємо на увазі не те, як ведуться міжнародні справи її представниками, що перебувають за кордоном, а те, «як керує цими справами державний діяч, що стоїть на чолі міністерства закордонних справ»¹. У міжнародному житті можуть брати участь неформальні суб'єкти-організації, різні приватні особи, які виконують певні доручення, місії (наприклад визначні політичні діячі у відставці, письменники, вчені, діячі культури, інколи дружини діючих політиків та інші).

Складовою поняття «міжнародне життя» дехто вважає поняття «світовий політичний процес», під яким розуміється сукупна діяльність «народів держав та їхніх інститутів, соціальних спільнот та їхніх організацій і рухів, які переслідують певні політичні цілі в сфері міжнародного життя»⁶. Можна погодитися, що визначальною метою такого процесу є боротьба за збереження цивілізації (доцільно це поняття поставити у множині — Б.К.), забезпечення головної людської потреби — права на життя⁷. Видається, що дане поняття скоріше запозичене за аналогією в наукового комунізму. Тим не менше із ним можна погодитися, якщо виключити факт існування керуючої організації, єдиного центру рішень, системи фінансування. Однак тоді воно наблизитиметься до поняття «рух» із незначною організованістю. В будь-якому разі, міжнародне

життя при виникненні загроз глобального характеру (екологічних, демографічних тощо) може включати в свій зміст й такі ієрархізовані структури, що оформилися б організаційно під головуванням авторитетних міжнародних урядових чи недержавних суспільно-політичних об'єднань.

Міжнародні відносини

Щодо розуміння міжнародної політики як міжнародних відносин, то ми маємо тут досить різні точки зору. Так ще наприкінці 70-х рр. ХХ ст. польський теоретик Е. Кукулка зазначав, що міжнародна політика становить певну систему відносин, які спираються на поліархічну міжнародну структуру, в якій провідну роль відіграють рівні та суверенні держави й міжнародні системи, що кооперуються або суперечать одна одній⁸. Радянські ж теоретики, зокрема Г. Шахназаров, визначали міжнародні відносини як сукупність інтеграційних зв'язків, що формують людське співтовариство. У свою чергу І. Кравченко зазначав, що ці відносини становлять усі форми обміну діяльністю (не дуже зрозуміло, як можна обмінюватися діяльністю — Б.К.). Французький соціолог М. Мерль у праці «Соціологія міжнародних відносин» стверджував, що міжнародні відносини — це сукупність угод або постанов, які перетинають кордони або ж мають тенденцію до перетинання кордонів. Росіянин А. Мурадян доповнив і розвив цю думку, вказавши, що міжнародні відносини охоплюють усі різновиди людських відносин, які передбачають і перетин державного кордону людьми, товарами чи ідеями⁹.

Як бачимо, у даному випадку немає чітких визначень, дещо незрозуміло виглядають міжнародні відносини у вигляді перетину кордонів певними паперами наповненими знаковими системами або цікаво, як же перетинають суверенні кордони, наприклад, ідеї чи політичні цінності?

На відміну від вищесказаного, ми виходимо з постулату, що міжнародні відносини — це насамперед ВЛАДНІ відносини між різними СУБ'ЄКТАМИ політики. Це означає, що від початку виникнення вони формувалися як відносини НЕРІВНОСТІ, що трансформувалися спочатку як суто СИЛОВІ, пізніше як такі, що формувалися на основі так званого БАЛАНСУ СИЛ або балансу інтересів (отже, спочатку ці відносини формувалися на основі домінування сильніших, а пізніше — на основі певної рівноваги). У зв'язку з цим (пам'ятаючи, що політика — це ІЄРАРХІЯ), розглядаючи сьгодні світове співтовариство,

44

гобто близько 200 держав і декілька тисяч формальних і неформальних міжнародних об'єднань, ми повинні визнати очевидний факт НЕРІВНОСТІ між ними, що знаходить відображення й у нерівності відносин між цими суб'єктами міжнародної політики. Отже, яка ж тоді оця нерівність?

Розпочнемо зі структурної, суть якої полягає в тому, що суб'єкти політики — держави у свою чергу поділяються на наддержави, держави високого рівня, середнього та малі (відповідно до свого військового, економічного, соціального, культурного потенціалу та рівня досягненого розвитку). Схожий поділ можна, при бажанні, передбачити й для міжнародних об'єднань. Напевно, мало хто буде дискутувати, наприклад, щодо достатньо високого рівня ієрархічності ООН або регіонального африканського об'єднання держав Магрибу. Отже, маємо щось на зразок ГЛОБАЛЬНИХ, загальностратегічних відносин між наддержавами, де панує приблизна рівність (досить умовна й хитка): між США—Японією, Великобританією—Францією, Німеччиною—Росією—Китаєм. Можна виділити групу приблизно рівних держав високого рівня, відносини яких носять РЕГІОНАЛЬНИЙ характер: Південна Корея, Індія, Італія, Бразилія, Аргентина, Канада. Далі держави середнього рівня: більшість європейських, які не ввійшли до попередніх рівнів (не забуваймо, що Україна теж європейська держава), деякі африканські, латиноамериканські, азійські. Нарешті велика кількість малих держав в Африці, Азії, Центральній Америці, частина малих європейських держав тощо. Усі вони (і це — реальність) не лише претендують, але й відповідно займають певні місця в світовій ієрархії, а отже, незважаючи на всі декларації, мають своє місце в «табелі про ранги». Базуючися саме на цьому, Німеччина як наддержава встановлює міжнародні відносини з Люксембургом (мала європейська держава) на основі Статуту ООН, але фактично такі самі, як між США та Канадою, РФ та Естонією, Китаєм та Лаосом. Зрозуміло, що такий ієрархічний порядок не викликає захоплення, однак, якщо міжнародні відносини не є певною фіксацією нерівності на міжнародній арені, то чому ж тоді в такій глобальній організації, як ООН, в Раді Безпеки є вузьке коло наддержав, які довічно стали постійними членами цієї Ради, а для всіх інших лише періодично з'являється шанс стати тимчасовими членами (на 2 роки)? Рада Безпеки — це ієрархічно один із найвищих міжнародних центрів політичних, суспільних рішень на Землі, де, здавалося б, УСІ члени ООН

мали можливість брати безпосередню участь у прийнятті рішень. Очевидно, тому слід погодитися, що міжнародні відносини в ідеалі формуються згідно зі Статутом ООН як рівноправні відносини. У міжнародному ж житті вони сформовані як відносини панування та підпорядкування, звичайно, у мирний час цей стан завуальовано¹⁰, але хто скаже, що всюди міжнародні відносини вже сформувалися як рівноправні.

Якщо ми приймаємо подібну структуру відносин щодо перетину кордонів людьми, ідеями, паперами, угодами та постановами, то очевидно, що це ФОРМА того чи іншого рівня відносин, їхня ієрархічність, але не проста, а така, яка спирається на силу, суспільно-економічні потенціали, отже, можемо за ІЄРАРХІЄЮ СИЛИ диференціювати міжнародні відносини як прості зв'язки, стосунки та власне відносини.

На нашу думку, найменш чітко ієрархічність прослідковується між різними міжнародними неурядовими організаціями, які мають незначний політичний характер. Тим не менше, як правило, досі майже не існувало неурядових організацій суто аполітичних. Пропонуємо відносини між ними та іншими суб'єктами міжнародних відносин називати ЗВ'ЯЗКАМИ. Далі настає царина ієрархічності між нерівними між собою суб'єктами, яких є більшість, ці відношення пропонуємо називати СТОСУНКАМИ. Фактична неоднаковість, військово-політична, соціально-економічна НЕРІВНІСТЬ означає, що між суб'єктами панують стосунки панування та підпорядкування (які мають місце протягом усієї історії міжнародної політики). Безперечно, ідеологи кожної держави проголошували та проголошують, що лише вони виступають за принципи справедливості, рівності, заперечували можливість погроз силою тощо, однак проходить час і ті ж державні мужі часом визнають, що це були лише слова, реалії були сповнені іншого. Так щодо агресивності держав НАТО, колишні радянські громадяни наслухалися дуже багато разом із промовами про радянську політику боротьби за мир, рівноправність і т.д. Адже ще зовсім недавно Міністр закордонних справ СРСР А.Громико заявляв: «Скільки існує Радянська держава, стільки вона веде боротьбу за перемогу принципу мирного співіснування»¹¹, за рівноправність у міжнародних відносинах. Прошло трохи часу й один із кураторів радянської закордонної політики – перший заступник завідувача Міжнародним відділом ЦК КПРС К.Брутенц щиросердно визнав, що суть радянської міжнародної політики зводилася до спрямованості «на просування кордонів

свого впливу та домінування». Тобто вона визначалася «великодержавними та супердержавними мотивами. Іншими словами, комуністичні установки в дійсності практично трансформувалися у великодержавні позиції»¹². Щодо відношення (за нашою термінологією — стосунків) СРСР до «молодих» афро-азіатських держав, які проводили максимум регіональну політику (А.Громико писав про це, що СРСР «незмінно підтримував прагнення держав, що розвиваються до утвердження своєї економічної самостійності..., законної вимоги про перебудову міжнародних економічних відносин на основі рівноправності»¹³), то той же Брутенц визнає, що «...зближення з «третім світом» гальмувалося й тим, що в політиці СРСР давалися ознаки елементи патерналістського підходу, в т.ч. і до дружньо налаштованих держав, спроби вести з ними справи з позиції інтелектуальної та психологічної вищості. Не дивлячися на всі заяви про протилежне, праця з країнами, що розвиваються, вважалася справою другорядною, «допоміжною», на «третій світ» дивилися, як на периферію світової політики та економіки»¹⁴.

Окрім цього, певні періоди в просторі та часі існували такі особливі стани взаємовідносин між сильнішими та могутнішими державами, коли встановлювалися або певний баланс стратегічних інтересів, сил, або рівновага військової могутності. Тобто панував такий собі стан співжиття, який у другій половині ХХ ст. отримав назву співіснування між двома світовими політичними системами. Можливо, що щось подібне (баланс сил) вперше повстало в Європі після Вестфальського миру, потім після Віденського конгресу, а також, як вже вказувалося, десь у 60—70-ті рр. нашого століття. Власне між суб'єктами-учасниками, які підписали мирні документи, встановилися на історично короткий час міжнародні ВІДНОСИНИ.

Наступним структурним елементом міжнародних відносин і стосунків є їхній полід за ФОРМОЮ. Це включає в себе поділ за рівнем представництва, статусом. За рівнем представництва відносини та стосунки поділяють на наступні, на найвищому рівні (перші особи держав, організацій, суб'єкти міжнародного права), якими визнаються лише держави, а також окремі міждержавні об'єднання, утворення, діяльність яких не суперечить духу та принципам Статуту ООН¹⁵. Наступний рівень — високий (як правило міністри закордонних справ, члени КМ, заступники керівників міжнародних організацій),

середній рівень (заступники міністра закордонних справ чи прирівнені до них посадові особи, спеціальні представники перших осіб держав, керівники департаментів чи управлінь міжнародних організацій). низький рівень (надзвичайні та повноважні послы держав, посланники, спеціальні представники організацій). В окремих випадках, представництво за суб'єктом міжнародного права може делегуватися й нижчим рангам — генеральним консулам, консулам, заступникам керівників відділів міжнародних організацій, окремим спеціальним представникам владної, військової, інтелектуальної еліти. Окрім цього, у специфічних умовах передкризових, кризових ситуацій, конфліктів суб'єкти міжнародних відносин можуть вступати у відносини, стосунки між собою за допомогою довірених осіб секретних служб, вищих партійних функціонерів, членів відомих родин і т.п. Наприклад досить тривалий час у таких відносинах виступав довіреною особою вищого радянського керівництва старший офіцер КДБ В.Кеворков, який зустрічався з канцлерами ФРН — В.Брандтом і Г.Шмідтом¹⁶. Відомою є напівфантастична спроба легендарної Габріель Шанель вступити в стосунки з англійцями, щоб переконати У.Черчілля погодитися на англо-німецькі переговори під час війни, спроба, яка певною мірою інспірувалася В.Шелленбергом¹⁷.

За статусом міжнародні відносини та стосунки поділяються на формальні, офіційні та неформальні, неофіційні. Перші — це дипломатичні, оскільки в міжнародній практиці встановити дипломатичні відносини означає мати офіційні відносини з кимось; неформальні — це відносини та стосунки поза дипломатичними, поза офіційними, тобто позаурядові, а навіть позадержавні. Під дипломатією розуміють офіційні відносини та діяльність держави, її спеціалізованих інститутів законодавчої та виконавчої влади для захисту інтересів даної держави та її громадян, для підтримання миру та добросусідських відносин. Класичним стало визначення дане в Оксфордському Словнику, що це ведення міжнародних відносин за допомогою переговорів або, як зазначав Гарольд Ніколсон, що це «підтримання зв'язку між двома суверенними державами за допомогою переговорів»¹⁸. Як зазначав ще кардинал Рішельє в Політичному заповіті, для блага держави необхідно безперервно вести переговори, відкрито чи таємно, причому повсюди, навіть і тоді, коли від цього не очікується негайної користі, і швидше за все там, де ще не може бути передбачений майбутній результат.

Відповідно до нашого підходу, залишаючи для подальшого аналізу дипломатичну діяльність, вкажемо, що дипломатичні відносини як частина міжнародних становлять офіційно визнані ФОРМАЛЬНІ політичні відносини між суверенними державами, що відбуваються за визнаними та фіксованими міжнародними правовими актами та нормами. У повоєнний час такими міжнародними документами нормативного характеру стали Віденська Конвенція про дипломатичні відносини (1961 р.), Віденська Концепція про консульські відносини (1963 р.), Віденська Конвенція про представництва держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру (1975 р.), окремі пункти Статуту ООН тощо.

Держави, вступаючи між собою в різноманітні відносини, насамперед дипломатичні, мають для ведення та оформлення цих відносин спеціальні владні інститути. Це можуть бути окремі державні інститути або їхня сукупність, які законодавчо уповноважені представляти суб'єкт міжнародного права, висловлювати його волю, захищати його інтереси в міжнародних справах та інтереси громадян. Дипломатичні відносини як різновид міжнародних відносин є обмеженими в часі, реалізуються за допомогою владних інститутів на основі не лише міжнародних правових норм, але й спеціального дипломатичного протоколу та кодексу поведінки, що мають історичний характер¹⁹.

Можливо тому багатьом припало до вподоби визначення англійського дипломата та теоретика Ернеста Сатоу, що «дипломатія — це застосування розуму і такту до ведення офіційних відносин між урядами незалежних держав»²⁰. Вперше поняття «дипломатія» почало вживатися в XVII ст. щодо збірок справжніх державних документів, які мали міжнародний характер. Саме ж поняття походить від латинського «diplomas», яке означало офіційні документи, що адресувалися державцям, та грецького «διπλωμα» (подвоюю) — способу, яким ці документи складалися.

Обмеження в часі полягають у тому, що дипломатичні відносини починаються від моменту визнання даної держави іншою державою, декларації про встановлення відповідного рівня дипломатичних відносин, отримання агреманту, вручення вірчих грамот дипломатичним представником або від моменту повідомлення про прибуття такого представника та закінчується відкликанням дипломатичного представника, оголошенням про розрив дипломатичних відносин. Дипло-

матичні відносини здійснюються за допомогою внутрішніх і закордонних державних інститутів. До перших відносяться глава держави, глава уряду, міністр закордонних справ, міністр зовнішньої торгівлі, інші міністерства та комітети, які тією чи іншою мірою співпрацюють з аналогічними інститутами закордоном, парламентські комітети, які займаються міжнародною політикою. До закордонних державних інститутів відносяться дипломатичні представництва, зокрема посольства, місії, на чолі яких стоять представники різних класів і рангів.

Щоправда, часто власне неформальні відносини реалізуються офіційними посадовими особами суто конфіденційно. Наприклад у липні 1971 р. офіційна посадова особа США — Г.Кіссінджер здійснив таємну поїздку до Пекіну, результатом цього цілком неофіційного візиту стала підготовка та здійснення подальших кроків щодо нормалізації американо-китайських відносин й врешті підписання Шанхайського офіційного комюніке (1972 р.), сенс якого, як зазначав Кіссінджер, полягав у тому, що обидві сторони «будуть протистояти спробам будь-якої з країн добитися панування в Азії... в силу вступала мовчазна домовленість союзного характеру блокувати радянський експансіонізм в Азії... Протягом якихось полутора років китайсько-американські відносини перетворилися... на де-факто союзні проти переважаючої загрози»²¹.

3
а
За змістом міжнародні відносини поділяються на відносини співробітництва, співіснування, нейтралітету. Отже, відносини СПІВРОБІТНИЦТВА встановлюються, як правило, між приблизно рівними за силою, могутністю, потенціалами партнерами. Вони спираються на свідомість спільності основних інтересів і кінцевих цілей, їхня вища правова форма втілюється в різноманітних укладених союзах, угодах про дружбу та співробітництво. Міжнародні союзи укладаються в більшості проти КОГОСЬ або за ЩОСЬ, вони передбачають приблизну рівність могутності сторін, однаковість обов'язків, рівність гарантій, зобов'язань. Союзи передбачають і рівність довіри сторін одна до одної, певну толерантність до помилок і випадкових негативних вчинків, згоду на взаємну компенсацію збитків тощо. Міжнародні відносини співробітництва пройшли кілька етапів свого розвитку. Спочатку це були найпростіші форми — двостороннє співробітництво, договори та угоди, що визнавали насамперед статус-кво сторін, їхні зобов'язання щодо супротивника, межі такого співробітництва. Російський

сходознавець Б.Тураєв наводить приклад першого відомого нам міжнародного договору про союз між фараоном Рамсесом II і царем хеттів Хаттасілем (приблизно 1270 р. до н.е.)²². Проте, очевидно, людська природа є такою, що швидко заключені союзи переростають у нерівноправні угоди, як це сталося з класичним Афінським морським союзом. Як писав Фуکیدід, «спочатку афіняни керували союзниками, дозволяючи їм бути самостійними та вирішувати справи на загальних спільних зборах, обов'язковий внесок у спільну казну — форос становив 460 талантів, однак із перемогами над варварами, зростанням могутності Афін, форос почав збільшуватися (після смерті Перікла він вже становив 1300 талантів), афіняни, приймаючи свої рішення, тепер вже не рахувалися, як раніше, з тим, чи подобаються ці рішення союзникам, чи ні, і, беручи участь у походах, вони не ставили себе на однаковий рівень із рештою та легко приводили союзників до покори...»²³. Афінський морський союз був прикладом складної форми міжнародного співробітництва — багатостороннього.

Наступним етапом стало утворення не просто багатосторонніх союзів, а цілих коаліцій, об'єднань суб'єктів міжнародних відносин з якоюсь певною стратегічною метою, проти когось, хто становив реальну загрозу для існування більшості учасників коаліції.

Міжнародні відносини СПІВІСНУВАННЯ — це такі, коли суб'єкти, маючи різні основні інтереси, а навіть суперечливі, й часом будучи ворогуючими сторонами, ЗМУШЕНІ тим не менше з метою виживання підтримувати певне тимчасове співробітництво, що може перерости як у постійне, так і в ескалацію конфліктних ситуацій. Наприклад суть мирного співіснування лаконічно висловлена в преамбулі Статуту ООН: «Проявляти терпимість і жити разом в мирі один з одним, як добрі сусіди». Найбільш повно зміст відносин мирного співіснування відображає Заключний акт, підписаний в Гельсінкі в 1975 р. керівниками 33 держав Європи, а також США і Канади, у Декларації якого визначено 10 принципів, якими держави-учасниці мають керуватися у взаємовідносинах. Отже, перший принцип — це принцип суверенної рівності, поваги прав, притаманних суверенітету; другий — це принцип незастосування сили або погрози силою. Третім принципом є непорушність кордонів, в якому зазначається, що «держави-учасниці розглядають як непорушні всі кордони одна одної, як і кордони всіх держав в Європі, а тому вони будуть

утримуватися зараз і в майбутньому від усяких зазіхань на ці кордони»²⁴. Четвертим принципом є територіальна цілісність держав; п'ятим — мирне врегулювання суперечок між собою; шостим — невтручання у внутрішні справи одна одної; сьомим — повага прав людини та основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань; восьмим — рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею; дев'ятим — співробітництво між державами на основі цілей і принципів Статусу ООН; десятим принцип — добросовісне виконання зобов'язань із міжнародного права, в т.ч. у випадку коли зобов'язання членів ООН за Статутом ООН виявляться в суперечності з зобов'язаннями якогось договору чи іншої міжнародної угоди, то переважаючи силу мають їхні зобов'язання за Статутом ООН²⁵.

Суть міжнародних відносин нейтралітету полягає у відмові від участі у війні в будь-якій формі. Розрізняють евентуальний нейтралітет, постійний нейтралітет, становище держави, що не воює. Евентуальний нейтралітет полягає в декларовано нейтральних відносинах із державами, які ведуть війну одна з одною. Він дотримується лише у випадку даної війни та може бути відмінений одностороннім актом держави, що задекларувала нейтралітет. Постійний нейтралітет становить результат міжнародного договору (наприклад Швейцарія в 1815 р.) або одностороннього акта держави (наприклад Австрія в 1955 р.), він не обмежений жодним терміном та означає, що дана держава займає постійні нейтральні позиції щодо конфліктуючих держав. Становище держави, що не воює, полягає в тому, що така держава не дотримується нейтралітету, але й не бере участі в конфліктах. У такому випадку ця держава може допомагати жертві агресора, що означатиме, тим не менше, дотримання нейтральних позицій загалом і непорушення міжнародного права²⁶. Суб'єкт нейтральних міжнародних відносин, як правило, може задекларувати проведення політики позитивного нейтралітету.

Таким чином, підсумовуючи, зробимо наголос на тому, що, в нашому розумінні, синтезуючим елементом у міжнародних відносинах (насамперед політичних, а як таких їм підпорядковуються врешті-решт економічні, військові, культурні тощо) є ВЛАДА, яка виступає втіленням єдиної волі міжнародного співтовариства, формально як спільна воля всіх суб'єктів, а в дійсності як вираз волі спочатку супердержав або тих, які володіють більшою політичною могутністю, мають значний

військовий, економічний, соціально-культурний, інформаційний потенціали. Вони можуть суттєво впливати на інших суб'єктів міжнародних відносин, змушуючи їх займати ту чи іншу позицію, сприятливу та вигідну для інтересів більш могутніх суб'єктів міжнародних відносин, що є відображенням фактичної нерівності на міжнародній арені. Окрім цього, суб'єктами міжнародної влади можуть виступати різні міжнародні організації, насамперед урядові (ООН), неурядові, суспільно-політичні об'єднання, їхня владна компетенція походить від їхнього міжнародного статусу, згідно з яким вони уповноважені (за згодою засновників) приймати обов'язкові або рекомендаційні рішення для всіх учасників світового співтовариства. Такі права, наприклад, має Рада Безпеки ООН, Генеральна Асамблея ООН та інші. Відображенням їхньої неоднаковості в міжнародних організаціях виступає об'єм статутних внесків у бюджет даних організацій, а звідси й участь у різних важливіших інститутах цих організацій. Наприклад критерієм, за яким сплачуються членські внески в бюджет ООН, є платоспроможність держав. Це визначають, виходячи з прогнозу щодо національного доходу з поправкою на прибуток на душу населення. Після цього кожній із держав-членів ООН призначається для сплати певна частка бюджету у відсотках, причому мінімум становить 0,01 відсотка від бюджету, максимум — 25 відсотків. У 1997 р. кожна з 96 держав, внески яких були мінімальними, мала сплатити 106 508 ам. дол., США, чий внесок в ООН є найбільшим і розраховується за максимальною ставкою, повинні були б сплатити 312 млн. дол. Відсоткова ставка внесків переглядається кожних три роки.

Зміст міжнародних відносин певною мірою розкривається й системою принципів цих відносин, які декларуються суб'єктами міжнародного права. Це наступні принципи: суверенної рівності, невтручання у внутрішні справи, незастосування сили або погрози силою, мирного розв'язання міжнародних конфліктів, сумлінного виконання міжнародних зобов'язань, непорушності державних кордонів, територіальної цілісності, співпраці, поваги до прав людини та самовизначення народів і націй²⁷.

Спробуємо дати власне визначення поняття «міжнародні відносини» (розуміючи їх насамперед як політичні). Отже, це специфічні, ієрархічні за суттю відносини між владними суб'єктами міжнародного права, що мають місце на міжнародній арені, які в кінцевому результаті покликані формувати

людське співтовариство. Кінцеве положення нашого визначення означає, що сучасні міжнародні суб'єкти все більше прагнуть сформувати певну МОДЕЛЬ міжнародних відносин, імперативно нав'язати її іншим, слабішим суб'єктам міжнародного співтовариства. Ідеологічно визначаючи певні параметри моделі міжнародних відносин, суб'єкти під тиском у різних його формах змушують формувати той чи інший характер міжнародних відносин відповідного масштабу на певний більший чи менший історичний етап розвитку людського суспільства. Відповідно формується формальне та неформальне членство в такому співтоваристві, наприклад після Віденського конгресу в Європі або в період існування Ліги Націй в Європі. Подібні процеси, але вже глобального масштабу, відбувалися й після завершення Другої світової війни з утворенням ООН. Отже, у нашому випадку, йдеться про становлення нової організаційної форми існування людини в планетарному масштабі, що отримало назву СПІВТОВАРИСТВО. Переважно це ще неформальна організованість, без чіткого членства (у випадках, які перераховані вище, таке членство вже фіксоване, з певними скоріше етичними нормами співжиття, нечітко окресленими спільними цілями тощо. Їхні рішення мають переважно рекомендаційний характер, але це поки що — Б.К.). Оскільки відносини матеріалізуються в різного роду документах, тому у визначенні поняття міжнародних відносин необхідно врахувати момент фіксації в певних формах рівня відносин.

Міжнародна діяльність

Структура міжнародної діяльності

Наступною складовою міжнародної політики є поняття «міжнародна діяльність». Наш концептуальний аналіз передбачає врахування насамперед владного характеру цієї діяльності, тобто того, що частина суб'єктів міжнародного права фактично змушена одночасно виступати й як об'єкти міжнародної політики. Зрозуміло, що всі держави та їхні інститути прагнуть постійно бути суб'єктами, однак не всім це вдається. Вступаючи в міжнародні відносини, як зазначалося вище, суб'єкти можуть встановити між собою рівноправні взаємовідносини, нерівноправні стосунки, різного типу зв'язки, які по-різному фіксуються в документах. Рівноправність дає можливість утримувати суб'єктність, нерівноправність вводить у стосунки ($S \rightleftharpoons O$). Існує постійна загроза виникнення стану стосунків між

супердержавами та державами середнього й малого рівня, що походить від нерівномірного розподілу влади в світовому співтоваристві, що дає можливість державам, так би мовити, першого рангу реалізовувати шляхом примусу чи імперативного узгодження власні цілі. Міжнародна діяльність — це насамперед цілеспрямовані Дії владного характеру, суть яких полягає в досягненні ПАНУВАННЯ та ПІДПОРЯДКУВАННЯ собі тих чи інших об'єктів. Осягнення ж такого стану безпосередньо залежить від рівня могутності суб'єкта. Нагадаймо, що могутність проявляється в спробі суб'єкта накинути власну волю іншим суб'єктам та об'єктам, що приймають цю волю суб'єкта²⁸. Виходимо з того, що категорія ВЛАДА включає в себе поняття «могутність», в яке входить поняття «сила». Практично щодо внутрішньополітичних процесів частіше вживається поняття «влада», щодо зовнішньополітичних — поняття «могутність». Розрізняють наступальну та оборонну могутність, якими й володіє більшою чи меншою мірою кожна держава. У структурі державної могутності Арон виділив три елементи: а) середовище (простір, що його займають політичні одиниці); б) матеріали та знання, що знаходяться в їхньому розпорядженні, чисельність населення та можливість перетворення його частини на солдат; в) здатність до спільних дій (організація армії, її дисципліна, якість військового та цивільного управління як у мирний, так і у військовий час, солідарність громадян перед обличчям випробувань як добробутом, так і нещастям). Властиво другий елемент у даному випадку і можна назвати силою²⁹. Можна досить умовно виміряти силу, що робить марними пошуки кількісного виміру сили та могутності держави. Щоправда в 70-ті рр. американські дослідники заявили, що могутність залежить від економічних, техногенних, культурних, духовних чинників³⁰.

У будь-якому випадку у міжнародній діяльності сила залишається *ultima ratio*, не лише останнім, але найбільш ефективним аргументом. Тому, очевидно, саме могутність, її осягнення, здобуття, реалізація становлять важливішу складову міжнародної діяльності. Поряд із цим складовими елементами міжнародної діяльності є встановлення, підтримування різного роду контактів, ведення переговорів.

2

3

Міжнародні контакти

Важливим початковим елементом діяльності є КОНТАКТИ, які поділяються на прямі та непрямі, відкриті та закриті. Під ними розуміємо діяльність значно обмежену в часі та просторі. Контакти можуть бути випалковими, епізодичними, стабільними. У міжнародній практиці вони мають місце тоді, коли сторони зондують наміри, не виключаючи й негативної реакції іншої сторони. Контакти можуть бути офіційними та неофіційними. За рівнем центрів рішення вони бувають на національному, державному рівні, на рівнях виконавчих, законодавчих інститутів, а також на рівнях різних міжнародних організацій.

Як приклад міжнародних контактів розглянемо контакти між СРСР і Німеччиною в кінці літа та на початку осені 1939 р. Ці контакти здійснювалися на національно-державному рівні та на рівні виконавчої структури — представників МЗС Німеччини та Народного комісаріату закордонних справ СРСР. У контакт вступали міністр Й.фон Ріббентроп і повірений у справах СРСР в Німеччині — Г.Астахов, посол Ф.фон Шуленбург, нарком В.Молотов та інші. Контакти мали місце спочатку в Берліні (початок серпня 1939 р.), потім у Москві. Оскільки вони розвивалися успішно, сторони дійшли до висновку про можливість зустрічі та переговорів на найвищому рівні та підписання угоди про ненапад, що й було здійснено наприкінці серпня³¹. Дещо пізніше, 17 жовтня 1939 р., у Львові на головному вокзалі мало дійти до зустрічі-контакту між фюрером і вождем³². Ще одним прикладом контакту, який теж змінив міжнародну ситуацію, можна назвати контакти США з КНР, що відновилися в грудні 1969 р. За дорученням президента Ніксона американський посол У.Стессел у Варшаві під час показу югославських мод у Палаці культури звернувся з пропозиціями про контакт до китайського повіреного при МЗС Польщі. Як пише Г.Кіссінджер, той не маючи жодних інструкцій на випадок звернення до нього американського дипломата «попросту втік... І лише тоді, коли Стессел, у прямому сенсі, загнав його перекладача в кут, він зміг передати повідомлення». Через тиждень, отримавши інструкції, китайський дипломат запросив американського посла до себе «для відновлення давно початих варшавських переговорів»³³. Однак це була лише прелюдія до таємного контакту на вищому рівні в липні 1971 р., коли Г.Кіссінджер (тодішній державний секретар) здійснив закритий візит у Пекін, де зустрівся з вищими китайськими

керівниками. Кульмінацією контактів стало Шанхайське комюніке (лютий 1972 р.), яке визначило зміст китайсько-американських відносин і діяльності на наступне десятиріччя. Загалом немає якихось визначених правил і норм міжнародних контактів, одне можна чітко сказати: вони вимагають довіри сторін, обов'язковості дотримання конкретних обіщанок, етичної поведінки суб'єктів контактів, певної розкутості та «шарму» того, хто бажає нав'язати контакт. Суб'єкт, який бажає нав'язати контакт, повинен мати альтернативні рішення, добре орієнтуватися не лише в актуальній ситуації, але враховувати специфіку іншої сторони, особисті якості людини, з якою він має вступити в контакт. Можливо, як ніколи слушною у такій ситуації виявляється думка про те, що перше враження вирішує дуже багато. Тому, до речі, серед відомих в історії суб'єктів контактів є багато видатних жінок.

Суб'єкти міжнародних переговорів

Стрижнем міжнародної діяльності, без сумніву, є самі переговори, які становлять один із головних засобів міжнародної політики загалом. Більше того, як зазначав Сатоу, дипломатія є також мистецтвом переговорів, наукою, мистецтвом представляти власну державу. Оскільки переговори є засобом, то їхня оцінка здійснюється з огляду на один критерій: чи можна за їхньою допомогою досягнути мети, для якої вони призначені. У більшості випадків переговори ведуться для реалізації певної мети, тому політика керує ними, дуже рідко буває навпаки. За формами переговори бувають офіційними та неофіційними, відкритими та закритими, таємними, епізодичними та постійними, одноособовими та багатоособовими. Слід вказати й на те, що інколи переговори виступають не лише засобом вирішення певної міжнародної проблеми, а як засіб затягнути час, тоді вони стають фіктивними. До цього необхідно додати, що такі форми переговорів, як закриті, таємні є загальновизнаною світовою практикою, яка пояснюється тим, що саме такі форми в багатьох випадках є необхідною умовою досягнення успіху. Будь-який суб'єкт переговорів намагається, як правило, приховати перепони, які виникають на переговорах, негативізм іншого суб'єкта, який необхідно перебороти, свої слабкі сторони. Таємні переговори часто призводять і до негативних наслідків, що пов'язане з позиціями третьої сторони або сторін, які вважають, що сторони досягнули угоди за рахунок або навіть на шкоду цих третіх. Важливим нюансом

переговорів є те, що суб'єкт міжнародних переговорів є подвійним: з однієї сторони — це дипломат того чи іншого рангу, з іншої — це особистість, що має повноваження вести переговори. Розглянемо детальніше цих суб'єктів.

Дипломатом називають будь-якого громадянина держави, який офіційно відряджений в іншу державу представляти захищати інтереси своєї держави та уповноважений вступати у відносини з відповідним міністерством закордонних справ, має для цього певні права та дипломатичний імунітет. У відповідності до так званих Віденського регламенту та Аахенського протоколу (1815 р. і 1818 р.) встановлені наступні ранги (звання) дипломатів: посол і нунцій, посланник, міністр-резидент, повірений у справах. Повним титулом послів, як правило, є «надзвичайний і повноважний посол», посланника — «надзвичайний посланник і повноважний міністр». Раніше до послів зверталися виключно, як до «превосходительства» (*excellence*), сьогодні так звертаються й до посланників. Згідно з міжнародним порядком обміну дипломатичними представниками особи з першими трьома званнями акредитуються (призначаються) головою держави при голові іншої держави. Постійні повірені в справах акредитуються міністром закордонних справ при міністрі іншої держави. На Віденському конгресі було вирішено, що послами обмінюються лише великі держави (тоді це були Австрія, Англія, Пруссія, Росія та Франція). Пізніше до них додали США, Іспанію, Італію, Туреччину та Японію. У ХХ ст. обмін послами відбувається на основі двосторонніх угод. Окрім цього, практикується призначення послів із спеціальною місією, яких направляють одні держави до інших у зв'язку зі спеціальними обставинами. Ще один різновид спеціальних послів — так звані «посли на просторі», це посли, які не акредитовані спеціально при якійсь державі, а мають широкі повноваження вести переговори з різними державами та брати участь у будь-яких міжнародних конференціях. Окремим статусом володіють спостерігачі, який свідчить, що держава, яка їх направила, цікавиться даною проблемою, прагнучи впливати на рішення щодо проблеми або отримати безпосередню інформацію³⁴.

Постає питання: хто ж може бути дипломатом, яким може бути взірець дипломата. Щодо першого, то в кожній державі є свої правила та норми, які в Європі можна звести приблизно до наступного. До Віденського конгресу 1815 р. фактично не існувало постійної дипломатичної служби, яка б регулювалася

диними нормами. Взагалі перші постійні представництва виникли на початку Нового часу в північноіталійських містах-комунах, пізніше від імені монархів переговори проводили особи, яких згідно з вищенаведеними званнями можна було б назвати послами за спеціальним дорученням. Дипломатичною працею займалися перші міністри королів. Офіційно в Великобританії міністерство закордонних справ було засноване в 1790 р. із штатом менше 20 осіб. Трохи раніше таке міністерство було утворено у Франції. Спочатку дипломати, яких направляли за кордон, не отримували постійної зарплати, пізніше почали оплачувати лише працю посла, який зрідка платив своїм помічникам, які всі разом становили те, що тоді називалося «родиною посла». У XIX ст. існував значний майновий ценз, який пізніше доповнився освітнім і віковим. Наприкінці XVI ст. у праці італійського вченого О.Маджі «Про посла» говорилося про те, що посол повинен бути вченим теологом, добре знати Арістотеля та Платона й бути в стані вирішити будь-яке, навіть абстрактне, питання за всіма правилами діалектики. Він мав бути спеціалістом в математиці, архітектурі, музиці, фізиці, цивільному та церковному праві, повинен вільно говорити й писати латиною, знати грецьку, іспанську, французьку, німецьку та турецьку мови, розбиратися в історії, географії, військовій справі, бути знавцем поезії. Окрім цього, посол мав бути багатим, знатним і мати привабливу зовнішність. Інколи потрібно було мати спеціальні якості, так послы, які направлялися в Голландію та Німеччину, повинні були вміти випити велику кількість алкоголю не п'яніючи²⁸. В усі часи посол повинен був мати як розум і характер, так і вміння слухати співрозмовника, вміння все бачити та запам'ятовувати. У трактаті Ф.Кальєра про дипломатію (1716 р.) вказувалося, що дипломат повинен мати ще репутацію прямої та чесної людини, щоб люди були готові вірити його слову. Сьогодні до цього додається, як правило, обов'язок мати солідну освіту (найкраще мати диплом найбільш престижних вищих навчальних закладів). Разом із тим існує певна традиція призначати послами не професійних дипломатів, а державних діячів, визначних діячів культури та науки, що, на нашу думку, має як позитивні, так і негативні наслідки.

Англієць Г.Нікольсон наділив наступними особливими чеснотами образ ідеального професійного дипломата: правдивістю, точністю, спокоєм, терпінням, скромністю, наполегливістю та лояльністю. Справді, професійний дипломат

повинен запобігати цій вилітці виникненню підозри про неправди-
вість його слів, як писав посол із значним стажем лорд
Малмсбері (1813 р.): «Успіх, досягнутий за допомогою брехні,
випадковий і нестійкий. Розкриття брехні не лише загубить
назавжди вашу репутацію, але глибоко вразить честь вашого
двору³⁶ (королівського — Б.К.). Під точністю розуміють не
лише точність мислення, але й моральну точність. Дипломат
непрофесіонал може грішити неохайністю, професіонал —
ніколи. (Памятаю, яке неприємне враження справила на мене
неточність радянського посла в Польщі, який порушив правила
протоколу: записався, змінив розклад візиту в м. Люблін без
узгодження з польською стороною, і приховану реакцію
поляків на ці неподобства — Б.К.). Дипломат повинен бути
спокійним, як писав колись Талейран: «Передовсім не приходь-
те у збудження від вашої праці». Дипломат повинен прагнути
бути завжди в доброму настрої або принаймні вмільо прихову-
вати свій поганий настрій. Тому, до речі, зовні професіонал
виглядає не дуже привабливо, оскільки він нерішучий у
судженнях, скептичний, терпимий, неупереджено відноситься
до всього тощо. Терплячість і наполегливість надзвичайно
важливі для праці дипломата, великі дипломати вмільо чекати
десятки років, щоб потім кардинальним чином змінити
ситуацію на свою користь. Випадки, коли суб'єкти переговорів
втрачали терпіння, як правило, закінчувалися сумно. Лише
наполегливість, терпляче повторювання часом одного й того
ж протягом років може принести успіх.

Професійний дипломат повинен бути скромним, оскільки
дешева популярність може привчиги дипломата не прислухо-
вуватися до думок інших, зробіть його піддатним до лестощів,
сприятиме появі в нього занадто суб'єктивних поглядів на
проблеми, призведе до перебільшення власних заслуг. Марно-
славність є основою необережних вчинків і безтактовностей,
вона може породити ілюзію, що дана посада — це центр
дипломатичного світу, що його МЗС лише через невміння,
некомпетентність і впертість не хоче прислухатися до його
порад. Марнославство може породити самовпевненість, що
призводить до втрати гнучкості та проникливості. Весь спосіб
життя дипломата (протокол, церемонії, торжества, прекрасні
палаці, обслуга, обіди та вишколений персонал) можуть
призвести до переоцінки своїх можливостей і ролі. Дипломат
повинен бути дояльним щодо власного міністра, уряду, своїх
співробітників і до певної міри щодо дипломатичного корпусу

завжди перебування. Він повинен зберігати лояльність щодо уряду, при якому він акредитований, і міністра, з яким він діє. Хоча довголітнє перебування в одній державі не призводить до адаптації дипломатів, але й може спричинитися до сентиментальних відчуттів щодо неї, що може викликати некритичність щодо її недоліків або викликати лояльність, що призведе до акцентування на її недоліках³⁷. Тому, в сучасній дипломатії популярне правило ротатії, коли дипломати через 3–5 років перебування переводяться на роботу в іншу державу або в апарат міністерства.

Отже, дипломат відіграє роль певного листоноші-передавача від власного уряду до чужого, він діє в означених межах, дотримуючися правил та інструкцій, чітко передаючи думки та інтереси своєї держави. Вийти за такі межі він може лише тоді, коли має на це спеціальні інструкції, які завжди носять закритий характер припису. Про це свідчать характерні мовні обороти, наприклад «за дорученням мого уряду маю за честь повідомити думку мого уряду...». Отримані відповіді, як правило, вислуховуються, протоколюються. На запитання та пропозиції, які йому даються, дипломат частіше відповідає застереженнями, що він не уповноважений займати якусь позицію, а критичні коментарі може робити лише у відповідності до позиції свого уряду, підтримуючи її, причому він повинен відповідати так, щоб зберегти власному уряду свободу дій. Дипломат не може робити таких заяв, які б зобов'язували його

Ще один істотний момент торкається такої делікатної сфери праці дипломата, як добра поінформованість щодо внутрішніх процесів, які відбуваються в державі перебування. Звичайно, дипломати є вухами та очима свого уряду, але це роблять офіційно, суворо дотримуючися законів держави перебування та згідно з дипломатичним протоколом. Ця робота праці дипломатів виконується за допомогою довірчих зв'язків із представниками правлячої еліти держави перебування. Особистих рис дипломата, його людських якостей у цій сфері залежить майже все. Якщо дипломат буде проникливим, чуйним, комунікабельним, товариським, значить у нього буде широке коло знайомих, приятелів, довірених осіб, які в певні моменти зможуть поінформувати його про глибокі процеси, які відбуваються в державі. Якщо цього не буде, це означає, що такий дипломат не виконує важливішої інформаційної функції своєї праці, що може обернутися великими

неприємностями для його держави, не кажучи вже про нього самого. На жаль, далеко не всі дипломати в стані знайти в собі потрібний хист, делікатність, проникливість і спритність, що зуміти неупереджено, виважено і, що дуже важливо, своєчасно зуміти спрогнозувати, попередити власний уряд про можливі серйозні події в державі перебування. Наприклад радянський дипломат (щоправда, не за фахом) Станіслав Пілотович, який протягом 1971—1977 рр. працював у Польщі, підпав під вплив тодішнього польського керівника Е.Герека та його близького так званого катовіцького оточення й довгий час невинуватим оптимістично інформував тодішнє радянське керівництво про складні політичні та соціально-економічні процеси в цій країні. Лише напередодні подій в Радомі (літо 1976 р.) Пілотович прийняв до уваги й іншу, різко відмінну інформацію та зміг надіслати об'єктивне повідомлення в Москву, однак виступи робітників в Радомі вже почалися й «основи під послом похитнулися та його заміна стала неминучою... Певною мірою його мужнє повідомлення ще до подій дещо пом'якшили незадоволення ним, і він зміг пробути на своїй посаді ще близько року»³⁸.

2
Чітко регламентованими є дії суб'єкту переговорів. Він може робити лише заяви-зобов'язання, під час переговорів він уже не може ухилитися від відповіді, мотивуючи, що повинен отримати вказівки, саме це суттєво відрізняє його від дипломата. Тобто, як правило, суб'єкт переговорів — це особа, наділена значними владними повноваженнями: президент, віце-президенти, прем'єри, їхні заступники, голови парламентів і їхні заступники, міністри, їхні заступники, в окремих випадках це можуть бути й дипломати-посли, надзвичайні представники вищих керівних осіб держав тощо. На відміну від рутинної дипломатичної праці суб'єкти переговорів наділені повноваженнями приймати рішення, підписувати угоди, договори, пакти та інші документи державного значення. Усі вони беруть участь у міжнародній діяльності тимчасово, допоки виконують свої обов'язки, адже президент чи прем'єр — це ж не професія на відміну від дипломатів. Після закінчення строку обрання вчорашні вищі посадові особи стають приватними людьми і можуть хіба, що описати в мемуарах свою участь у прийнятті політичних рішень.

Процес міжнародних переговорів

Розкриваючи зміст міжнародної діяльності як складової міжнародної політики нагадаємо, що її головним засобом є ПЕРЕГОВОРИ. Необхідно вказати, що з одного з засобів міжнародної політики, який сформувався ще в античності, пройшов через морок Середньовіччя, коли питома роль переговорів поступово зростала, переговори з настанням Нового часу перетворюються на важливіший засіб політики. Із унітаризацією міжнародної політики, науково-технічним розвитком, формуванням міжнародного співтовариства, початком «холодної війни» переговори стають головним засобом міжнародної політики. Можна погодитися з деякими дослідниками, що переговори стають основною формою діяльності держав, активно впливаючи на зменшення ролі державного чинника. Із збільшенням кількості суб'єктів міжнародної політики безпосередньо збільшується обсяг і кількість переговорів. Відомо, що лише на одній нараді з держав та співробітництва в Європі в Гельсінкі відбулося 2500 щоденних засідань, на яких було розглянуто (а значить й обговорено — Б.К.) близько 4700 проектів. Зростає й роль переговорів різноманітних міжнародних організацій при постійному зростанні їхньої кількості. Значно розширюється коло учасників переговорів, протягом ХХ ст. воно беззупинно збільшується кваліфікованими науковцями, науково-технічними експертами тощо. У зв'язку з цим виникає пильна необхідність перегляду самого процесу керівництва міжнародними переговорами, виділення важливіших проблем для вирішення міждержавного рівня, чіткого визначення сфер компетенцій для різних рівнів працюючих робочих груп, зростає потреба уніфікації системи делегування відповідальності суб'єктів переговорів і необхідність координуючої ролі дипломатичних представництв³⁹.

Усе це наполегливо вимагає опрацювання на різних рівнях кваліфікації специфічної «стратегії ведення переговорів», яка почала б у себе універсалізацію визначення суб'єктів переговорів, їхню класифікацію за ustalеними характеристиками, виявлення та певне узгодження ієрархії цінностей (цінних ставок), що висуваються різними сторонами, аналіз відношень між цілями та засобами їхнього досягнення, які використовують учасники переговорів (частково ці питання ми розглянемо далі). Окрім цього, все частішими є спроби застосувати системний підхід щодо міжнародних переговорів

як ПРОЦЕСУ СПІЛЬНОГО ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ, який може стати самостійною фазою процесу міжнародних переговорів. Окремо необхідно виділити інші форми переговорів допоміжного, так би мовити, характеру, а саме: різні дискусії, консультації, що можуть суттєво вплинути на процес прийняття рішень. Хоча слід погодитися з думкою, що на сьогодні немає загальної теорії переговорів, у т.ч. і міжнародних. Швидше можна говорити лише про існування певних теоретичних засад аналізу та проведення переговорів⁴⁰.

Переговори загалом можна поділити на три стадії: ЕКС-ПОЗИЦІЮ, власне ПЕРЕГОВОРИ (ТОРГИ) і прийняття РІШЕННЯ, їхньої реалізації. Отже, на першій стадії суб'єкти переговорів викладають дискусійні пункти, з'ясовують предмет переговорів, опрацьовують порядок денний, регламент. Дискусія про порядок денний — важлива частина експозиції, оскільки тут усе має значення: як сформульовано окремі пункти, порядок питань, предмет дискусії, питання регламенту, протокольні питання. Дискусія про порядок денний з'ясовує не лише ключові моменти проблем, що виносяться на обговорення, пов'язані з цим очікування, але й перетворюється на своєрідну пробу сил. Така проба може мати три варіанти результатів: перемогу, нічию або поразку. Не менш важливим є питання про головування на переговорах, при цьому можуть бути наступні варіанти: головування відбувається по черзі, головує сильніша сторона, головує нейтральна сторона.

Наступний крок — це виклад сторонами власних позицій, який має певний сценарій: спочатку повертаються до історії питання, посилаються на жертви понесені в інтересах досягнення угоди, формулюють свої вимоги, які пов'язані з існуючою ситуацією або з якимись загальними положеннями. Можуть викладатися певні принципи переговорів тощо. Тут немає усталених правил, оскільки кожна сторона прагне у відповідності до власних інтересів висунути на перший план певні питання. Причому та сторона, яка висуває перспективні стратегічні вимоги або претензії, небажаючи передчасно розкрити свої позиції, як правило, пропонує домовитися спочатку про принципи, про питання загального характеру. Той же, хто прагне швидкого практичного виграшу, якихось конкретних переваг, пропонує так званий прагматичний підхід, що складається з певної суми практичних, невеликих кроків, які дадуть негайний результат.

Далі сторони переходять до безпосередніх переговорів. Це починається з зав'язки. На цьому етапі сторони і наступають, захищаються. Кожна сторона шукає ті пункти, щодо яких можна торгуватися, домовлятися. Обговорення таких пунктів казує, до яких меж є сенс заходити в своїх вимогах або скільки можна буде поступитися. Поступки можна обіцяти за суттю справи, а за процедурою переговорів. Далі переговори починають нагадувати ТОРГ, що має кілька вимірів. Перший з них – психологічний, який полягає в гарантії сторонами певного задоволення від самого процесу торгу, тобто переговорів, оскільки торг деколи необхідний для того, щоб партнери не втратили самоповагу та довели, що результати отримані в наполегливій боротьбі. Наступний вимір торгу – методологічний. Його суть полягає в тому, що сторони сходять з одного й того ж принципу: добитися переговорами вирішення конфлікту, тобто вони спочатку погоджуються на певний пошук певного компромісу, який не буде дорівнювати максимальним вимогам або очікуванням учасників переговорів, а буде скромнішим. Наскільки скромнішим – буде вирішено власне під час торгу. У зв'язку з цим вирішальне значення на переговорах має ПЕРШИЙ КРОК. Важливо визначити, чого сторони прагнуть, їхні заявки повинні містити максимуму й одночас не виглядати безмежними, а справляти враження таких, які можна сприйняти та взяти за висхідну точку переговорів. Методологічно все вже вирішено – сторони невпинно домовляються, невідомо лише, коли це станеться.

Щодо цього виникає запитання: якщо це так, то чому учасникам переговорів одразу б не домовитися. На думку О. Бартоша, це відбувається тому, що в сторін неминуче в процесі переговорів виникає певний суперечливий стан між прагненням до співробітництва, кооперації та прагненням до конкуренції. Вони співпрацюють лише до певної межі – доки не змушують до цього обов'язковість їхніх інтересів, коли ж вони відчувають, що цього можна позбутися, вони негайно припиняють співробітництво й переходять до жорстких позицій, до боротьби⁴¹. При цьому може виникнути ще один варіант. Дехто вважає, що краще одразу запропонувати іншій стороні значну поступку, щоб добитися угоди. У такій ситуації важливо зважити, чи вважаємо ми іншу сторону гідною такого кроку, чи не скористається вона такою поступкою для отримання незаслуженої переваги? Чи вона гідний партнер? Одразу визначити це неможливо, над цим б'ються не лише радники, але

й спеціальні служби, які теж приймають участь у підготовці до переговорів. Психологи стверджують, що на переговорах кожна зі сторін очікує, що отримає гідного супротивника, що й до неї будуть ставитися з відповідною повагою, а пропозиції іншої сторони будуть солідні та виважені. Гідною можна вважати позицію, яка не змусить іншу сторону переглядати своє уявлення щодо кінцевих результатів переговорів. Якщо ж на серйозні, виважені пропозиції інша сторона дасть малозважену, а навіть легковажну відповідь, то тоді вихід один — негайно припиняти торг.

Тепер щодо різних поступок, які неминучі під час торгу. По-перше, тут діє просте правило: «ти — мені, я — тобі». Тобто принцип взаємності. По-друге, щодо підозр в нечесності. Тут слід скористатися порадами французького дипломата Франсуа Кальєра, викладених у трактаті «Про спосіб переговорів з державцями, про дипломатичні звичаї...» (1716 р.): «Добрий дипломат ніколи не буде добиватися в переговорах успіху, що спирається на брехливі обіцянки або ошуканство... Підступність у дійсності є доказом незначності розуму особи, яка застосовує це, й показує, що ця особа недостатньо озброєна для того, щоб добитися успіху чесними та розумними методами»⁴². Зрозуміло, що це торкається не лише дипломатів, а й усіх осіб, що приймають участь у переговорах. По-третє, будь-які поступки в ході торгу втрачають в очах учасника торгу свою об'єктивну значимість і розглядаються лише в зв'язку з тим, наскільки вони сприяють просуванню до кінцевої мети переговорів, які поступки можна отримати в обмін. Переговори необхідно вести так, щоб інша сторона концентрувала свої зусилля на якомусь одному проханні, може й на єдиній поступці, тоді відповідь треба давати в останній момент, показуючи (дещо перебільшуючи) усю значимість такої поступки. Це робить непогане враження на іншу сторону, видно, варто часом щодо дрібниці проявити шляхетність, навіть якщо інша сторона сама не проявляє шляхетних намірів. По-четверте, йдеться про особливого роду поступки, які робляться без надії на взаємність зі сторони іншого учасника, бажаючи лише якось завершити переговори. У цьому випадку поступка повинна бути особливо виваженою, оскільки передбачається, що той, хто веде переговори (торг) недостатньо витримана людина, тому його поступка може обійтися йому дорожче, ніж логічне завершення переговорів. Такі речі необхідно завуальовувати, оскільки якщо це зауважить інша сторона, то може

визначити ситуація, коли вона зможе добитися суттєвих поступок у суб'єкта переговорів, який вирішив «скоріше відійти з цим усім». По-п'яте, суб'єкту переговорів, який характеризується наполегливістю та спритністю, слід «проекзувати» іншу сторону. Для цього доречно вибрати якусь другорядну деталь, якою можна поступитися, її у відповідний момент, наголосивши на своїй доброті, подарувати поступку. Таку «жертву» треба обставити відповідним чином. Важливим також вміння гарно та шляхетно визнати перевагу в чомусь на стороні. Проте це актуально тільки у випадку, коли можна передбачити належну оцінку таких дій у вигляді, наприклад, рівнозначної «жертви», оскільки інша сторона може зробити такий крок як слабкість, а навіть скористатися з тимчасово здійсненої невеликої поступки. Поступки без взаємності, як правило, призводять до формування певних позицій в іншій стороні, вона тоді може зробити свої позиції ще більш твердими, жорсткими, стати більш непоступливою.

По-шосте, треба визнати те, що загалом неможливо точно передбачити реакцію іншої сторони на конкретні пропозиції. Важко передбачити, що знає, а чого не знає інша сторона на переговорах. Ми ж не знаємо й часто навіть не можемо сказувати, що будемо точно знати, чого ж вона очікує, наскільки важливими є для неї ці переговори, наскільки вони є нагальними. Такі речі стають відомими тільки в загальних рисах і не більше... Невідомо, які очікування супротивника щодо вирішення проблем торгу, які додаткові надії він пов'язує з цим і т.д. Тому переговори кожного разу стають процесом безперервного зваження, оцінок, вивчення супротивника, його інтересів, намірів, його ресурсів. Тут все буває важливим, оскільки часом певна другорядна, здавалося б, деталь, якийсь зворотних можуть прояснити ситуацію, розкрити наміри іншої сторони, зрозуміти, чи вона не блефує. Тому, до речі, ще один важливий аспект переговорів — це спроба з'ясувати справжні наміри іншої сторони, зібрати інформацію про неї. Тут є багато різних елементів: місце переговорів, клімат, пора року, вік, стан здоров'я іншої сторони, психологічний портрет, інтелектуальний рівень, звички, слабкі та сильні сторони тих, хто має здійснювати переговори, склад експертів, помічників. З іншої сторони, часто буває так, що учасники переговорів добре знають не тільки одного, свої та чужі сильні й слабкі сторони, тоді переговори (торг), це змагання в майстерності сторін, прояви

своєрідного артистизму, часом драматичного, часом напруженого, а часом й з елементами комізму.

Тепер щодо такого важливого компоненту переговорів як ризик. Будь-які переговори мають більший чи менший ступінь ризику. Рецепт щодо нього дають один — спокійно, холодно кровно зустріти його. Менше емоцій, більше виваженості, а головне, позбутися страху. Той, хто боїться, вмирає постійно, перебільшуючи сили супротивника. Існує кілька видів ризику, головний з них — неминучий ризик, який треба сприймати як стоїки, обираючи менший. Позбутися ризику неможливо, вибираючи певний варіант, навіть ризикований, ми тим не менше отримуємо певні можливості, відмовляючися від цього, ми втрачаємо ці ймовірні можливості. Бездіяльність, відступ, пасивність, затягування прийняття ризиковних рішень лише збільшують ризик.

Ще один важливий момент — це використання блефу. Ця тактика, запозичена з картярської гри, теж вживається на переговорах, особливо у важких ситуаціях. Застосування блефу можливе тоді, коли ми помічаємо, що інша сторона розгубилася, через якісь причини втратила впевненість, ось в цей момент можна заскочити її зовсім неочікуваною пропозицією, впевнено та рішуче вимагаючи поступок від неї. У такій ситуації головне не подати виду, що застосовується блеф, інша сторона повинна все сприймати за чисту монету. Зрозуміло, що важливо самому відчувати, коли інша сторона вдається до цього засобу, не піддатися паніці, скористатися хоча б найменшою можливістю збити темп у переговорах, щоб розібратися та віднайти контраргументи. Майстрами блефу, до речі, були диктатори, окремі відомі вожді.

Ще один важливий момент переговорів. Якщо інша сторона успішно наступає, буквально вириваючи для себе певну користь, тоді потрібно рішуче оголосити перерву в переговорах, збити темп, це дасть можливість затягнути реалізацію прийнятих невигідних рішень, перегрупувати свої сили, віднайти кращі аргументи тощо. Взагалі не слід боятися довгих переговорів, важливий результат, а не сам процес, від якого насолоду отримують в більшості професіонали-дипломати, а не вони, як правило, тут вирішують.

Важливою умовою переговорів є їхня прихованість та її антитеза — відвертість. Прихованість полягає в тому, що інша сторона повинна якнайменше знати про наші позиції, а ми повинні знати про її позиції якнайбільше. Імперативом тут

бути: наші сильні та слабкі сторони — це наші таємниці, позиції супротивника для нас не повинні бути такими, про що необхідно знати якнайбільше. Під час переговорів, необхідно володіти вмінням ввести іншу сторону в оману щодо власних інтересів. Це полягає в неповному висвітленні цих інтересів, їхній констатації, але без розкриття, навіть замовчування деталей. Відповіді повинні бути, за можливістю, короткими, ввічливими, справляти враження вичерпних, однак, із тим, вони не повинні спричиняти нові питання. При цьому треба пам'ятати, що ухильні відповіді можуть створити проблеми щодо власних позицій. Враження, думки, надії або сподівання викликаються лише за допомогою натяків, іншій стороні не можна дозволити самій сформулювати відповідні припущення, а в жодному разі не нав'язувати, не провокувати їх. Можна ввести іншу сторону в оману, але так, щоб не дати можливості притягнути себе за це до відповідальності, навіть моральної⁴³.

Важливим чинником успішних переговорів є їхній загальний доброзичливий, моральний клімат, довірчий характер. За цим береться, що учасники переговорів — порядні, з високоморальні, інтелігентні люди, які доброзичливо налаштовані один до другого. Це породжує довіру на переговорах, яку не можна втратити та потрібно утримати не лише на даних переговорах, але як капітал зберегти й на майбутнє. Доброзичливість переговорів становить категоричний імператив, а зовнішність на них перетворюється на злочин. Оскільки зрозуміло, що кожний прагне на переговорах виграти, добитися поступок на свою користь, тому пред'являти в таких випадках претензії — це не просто наївність, а навіть образа. Під час переговорів інколи трапляється, що одна зі сторін починає стверджувати, що мали місце певні протиправні дії, негідна поведінка тощо. Оскільки умовою успішності переговорів є певний рівень взаємної довіри та поваги, тому в таких випадках необхідно негайно твердо та рішуче попередити іншу сторону про недопустимість подібних заяв, які можуть поставити під загрозу сам процес переговорів.

Під час переговорів деколи використовуються погрози як важливий засіб добитися певних поступок. Погрози тісно пов'язані з блефуванням, тому важливо розрізнити, що є простим блефом, а що становить реальну загрозу вжиття сили чи застосування сили. На переговорах, як правило, коли панує нерівність сил, одна сторона в чомусь сильніша, а інша слабкіша і т.д. Для слабкої сторони важливо добитися

компромісного рішення, менше втратити, принаймні хоча б «не втратити обличчя». Інколи слабкіша сторона максимально мобілізувавшись та сконцентрувавшись, добивається максимуму можливого в несприятливій для себе ситуації. Небезпека, як кажуть, мобілізує приховані резерви. З іншої сторони, значна перевага однієї зі сторін може призвести до її диктату на переговорах, які тоді втрачають сенс. Слабкіша сторона в такому випадку стає дуже підозрілою та впертою, чіпляється за дрібниці. На переговорах може запанувати атмосфера взаємних погроз, у випадку, якщо сили приблизно рівні, то предметом торгу стають самі погрози, якщо сили нерівні, то слабкіший розуміє, що від нього щось добиваються й тоді необхідно докласти зусиль, щоб дорожче віддати бажане для супротивника. Разом із тим сам факт переговорів встановлює межі застосування погроз як засобів їхнього проведення. Погрози просто входять в арсенал ведення переговорів (торгу), а ситуація, коли якась сторона починає погрожувати, означає, що їй щось потрібно або вона почувається слабкішою, або вона знаходиться в такій ситуації, що застосування погроз стає останнім аргументом. Оскільки той, хто сильніший, як правило, тримається спокійно, а навіть приязно, відкрито не застосовує погроз, не поводить себе агресивно. Сильний без погроз дає зрозуміти слабкій стороні, що або супротивник погодиться на поступки, або прийдеться вжити щодо нього силових засобів. Погроза силою має свої негативні сторони, це передусім те, що у противної сторони формується почуття безсилля, яке переходить у ненависть і бажання помсти. Погроза принижує та ображає того, хто стає її об'єктом, а це запам'ятовується й волає до помсти. Погроза рідко застосовується в чистому вигляді, вона здебільшого поєднується з певною позитивною обіцячкою, що дозволяє продовжувати переговори.

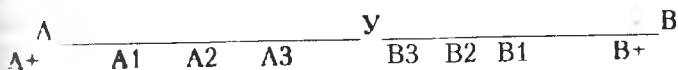
Нарешті щодо закінчення переговорів (торгу), цій стадії повинен передувати певен пакет обіцянок з обох сторін, що дає можливість приступити до формулювання тексту самої угоди, кінцевого документа. Обіцянка має сенс тоді, коли вона може бути виконаною незалежно від обставин, тому не слід давати пустих обіцянок, оскільки їхнє невиконання може скопрометувати сторону, яка взяла на себе ці зобов'язання. На заключній фазі переговорів можна вдатися до переконування супротивника, зробити йому якусь поступку стосовно процедури чи другорядних речей. Це робить добре враження й може сприяти досягненню консенсусу, збільшення довір'я між суб'єктами

творів, оскільки жодні переговори не вважаються закінченими без підписання якогось кінцевого документа.

Процес переговорів можна змодельовати. Найпростішою моделлю вважається модель, запропонована наприкінці 60-х рр. Кавальовим. Її суть полягає в наступному: припустімо, що пункти А і В означають вихідні позиції сторін, пункт У означає пункт, яку сторони прагнуть укласти. Відомо, що сторони прагнуть до укладення угоди та не прагнуть до «капітуляції» супротивника. Процес переговорів у найпростішому випадку відбуватиме наступним чином: угода буде укладена тоді, коли пункт У знаходитиметься між пунктами А і В приблизно в середині. Предметом переговорів є намагання сторін, щоб У (угода) була укладена якнайближче до власної позиції, тобто мали бути А1, А2, А3 або відповідно В1, В2, В3. Чим далі від вихідних позицій, тим гостріше йдуть суперечки, тому з часом стає зрозумілим: вихід полягає або в припиненні переговорів, або в досягненні компромісу десь у пункті У. Звичайно, тому пункт У не повинен знаходитися на половині дороги між А і В⁴⁴.

У цій простій моделі сторона А, пропонуючи позицію А1 супротивнику, не має шансів на її прийняття, як і супротивна сторона щодо позиції В1. Такою ж простою є модель переговорів, коли сторона А пропонує завищені пропозиції, щось на зразок А+, так само як супротивна сторона — В+. У цьому випадку для сторони А можна чекати, що вона при стійкому, розумному, досвідченому супротивнику змушена буде погодитися на менш, ніж на половину бажаного, тобто буде на позиції В3, це ж саме відноситься й до сторони В.

У другому випадку супротивник В може вдаватися до простої тактики: він не йде назустріч побажанням (В3), а твердо тримається своїх позицій В або В1, очікуючи поки противна сторона дійде до стану торгівлі сама із собою (А2— А3). Врешті сторона В дочікується переходу супротивника до В2—В1, щоб «милостиво» погодитися на позицію В1. Ця модель не

обов'язково означає силову перевагу В, вона побудована на тактиці очікування, на простому розрахунку на невдалу тактику сторони А. Таким чином завищені вимоги однієї зі сторін при зустрічі з холоднокровним партнером можуть обернутися відчутною поразкою.

Щодо кінцевого документа, то рекомендується не оголошувати одразу його в готовому вигляді, оскільки формулювання тексту йде паралельно з переговорами. Однак на опрацювання самого тексту доцільно залишити достатньо часу, щоб дискусія на цю тему проходила в спокійній, діловій атмосфері. Головним є чітко з'ясувати, на що сторони погодилися, на що — ні. У тексті не може бути «широких жестів», неточностей, неохайностей. Максимум уваги треба сконцентрувати на тому, щоб у постановляючій частині тексту не було «пустих місць» — тексту, в якому немає конкретного змісту, а також таких загальних місць, як «сторони будуть прагнути», «спробують», «зроблять усе можливе» тощо, які доречні лише в преамбулі. У різноманітних деклараціях, такі вислови є природними, як і загальні речення, що висловлюють наміри сторін. Тексти повинні бути за можливістю лаконічними, однозначними, пройти філологічну експертизу для уточнення використаних понять і термінів.

Найцікавіший момент (він же кульмінаційний) переговорів — це так званий момент істини, який настає після довгого процесу дискусій, коли вже відомі не лише думки сторін, інтереси, але й приблизні межі поступок, знайомство з іншою стороною додає розуміння її характеру, радники вже змучилися, психологічне напруження досягнуло вершини. У такий момент (а добрий суб'єкт переговорів повинен його вловити, вгадати — Б.К.) сторона, яка настає, кидає на стіл «вирішальний доказ» своєї правоти як останню поступку, після чого виникає альтернатива: або є домовленість, або її немає, і переговори припиняються. У цей момент нарешті стають чітко зрозумілими кінцеві межі поступок, видно контури оптимального рішення щодо предмета переговорів. У «момент істини», суб'єкти переговорів залишаються віч-на-віч, тому дуже важливі їхня фізична кондиція, психологічна стійкість. Усі вже змучені, панує атмосфера байдужості, хтось вже махнув рукою на результати переговорів, але саме в такий момент справжній талановитий суб'єкт, демонструючи залізну волю та витримку, велику наполегливість і неочікувані фізичні резерви, добивається успіху. «Момент істини», його проведення — це

тецтво, яким повинна володіти перша особа, що проводить переговори. Такими були Телейран, Виговський, Горчаков, Марк, Лойд-Джордж, Чичерін, Раковський, Черчилль та інші.

Мова міжнародної політики

Важливим на переговорах є стиль, манера поведінки та мова, якою здійснюються як контакти, так і самі переговори. У XVIII ст. мовою дипломатії була латинь, на якій велася переписка, укладалися документи, спілкувалися між собою. Такі відомі договори, як Вестфальський (1648 р.), англо-голландський (1674 р.) були написані та підписані латинською, але ж були написані Пакти та Конституції гетьмана Пилипа Орлика. Від XVIII ст. французькі дипломати боролися за те, щоб саме французька стала мовою дипломатії. Це вдалося здійснити лише в середині XVIII ст., французька мова стала міжнародною дипломатичною мовою, на ній велися переговори та писалися документи на Віденському (1815 р.), Паризькому (1856 р.) конгресах і т. д. Французькою заповняли закордонні паспорти, складали ноти, вели переговори (торги). Лише на Паризькій конференції (1918–1919 рр.) такі ж права було надано англійській мові. Водночас набула поширення практика, коли суб'єкти міжнародної політики виступали на рідній мові. Тим не менше, французька мова майже до Другої світової війни залишалася офіційною мовою дипломатів. Цікаво, що російські послы ще на початку нашого століття вели переписку з царським міністерством закордонних справ французькою. Із створенням ООН було проведено розподіл на офіційні та робочі мови. Першими є мови держав-членів Ради Безпеки ООН (постійних), другими є близько десятка мов великих держав світу:

Разом із тим визнані авторитети теорії міжнародної політики, зокрема Нікольсон, небезпідставно вважають, що власне французька мова володіє якостями, які дають їй право претендувати на першість в тих справах, що стосуються міжнародної політики. Оскільки саме вона, якщо правильно нею користуватися, змушує розставляти свої думки в правильному порядку, саме вона розвиває ці думки в логічному порядку та послідовності з геометричною точністю. «Якщо точність — одна з важливіших якостей дипломатії, то потрібно сказати, що ми відкидаємо як засіб переговорів одну з найточніших мов, яку будь-коли винайшло людство»⁴⁵.

Доречно вказати на особливий різновид мови міжнародної політики — дипломатичну мову. Це безпосередньо мова дипломатів — латинська, французька, англійська тощо, яка вживається в міжнародній політиці усно та письмово. Це певні технічні фрази, які як певні знакові системи стали складовою дипломатичного словника, і це загальновізнані звороти, що вживаються в повсякденній мові, що дають можливість суб'єктам міжнародної політики говорити один одному різні речі про певні справи шанобливо та гідно. Англійський дипломат Ернест Сатоу зазначав, що дипломатія — це прикладення розуму та такту до ведення офіційних відносин між урядами різних незалежних держав. Необхідність розумності очевидна, але не менш необхідний такт, про що здебільшого забувається. Саме це змусило дипломатів ввести в обіг «паперові гроші» умовних фраз, замість дзвінкої монети звичайної людської розмови. Так, якщо суб'єкт міжнародної політики робить заяву, що його уряд «не може байдуже відноситися» до якогось міжнародного конфлікту, він тим самим цілком чітко та ясно дає всім зрозуміти, що його уряд обов'язково втрутиться в цей конфлікт. Якщо ж владний суб'єкт вживає такі словесні звороти, як «уряд держави спостерігає з занепокоєнням» або «із глибоким занепокоєнням», тоді слід чекати, що цей уряд займе рішучу позицію. Якщо ж в державі акредитації посла на такі спеціальні знакові системи не звернуть уваги, то рівень застороги може піднятися й владний суб'єкт може заявити, що «уряд держави вимушений переглянути свою позицію», що означає, що дружні відносини, які існували до цього, можуть перетворитися на свою протилежність, якщо ж вказується, що «уряд держави вважає за необхідне зберегти за собою право», то це означає, що «уряд держави не дозволить», а вислів «у такому разі буде вимушений потурбуватися про свої інтереси» або «залишає за собою свободу дій» означатиме неминучий розрив відносин. Якщо ж буде вжито словосполучення, в якому іноземну державу попереджено, що певні дії з її сторони будуть розглядатися як «недружелюбний акт», то це можна розглядати як погрозу війною. Якщо ж говориться, що «уряд не може відповідати за наслідки», це означає, що цей уряд є готовий викликати інцидент, який призведе до війни, якщо буде поставлена вимога, навіть у ввічливій формі, дати відповідь, наприклад до «ранку 1 вересня», це означатиме ніщо інше, як ультиматум. Такі специфічні вирази, зовні коректні, ввічливі породжують у

громадянства, мало обізнаного з дипломатичною мовою, ілюзії збереження більш-менш стабільних відносин тоді, коли йдеться про перші, початкові стадії народження міжнародного конфлікту.

Окрім того, міжнародна політика реалізується за допомогою різних спеціальних документів: особистих нот, їх ще називають листами, вербальних нот, меморандумів і пам'ятних записок. Особиста нота — це лист, підписаний особою, яка очолює дипломатичне представництво, та адресований першій особі міністерства закордонних справ або її помічнику. Лист пишеться від першої особи, починається зі звертання: «Пане Міністре» та закінчується вічливим висловом «Прошу прийняти, пане Міністре, вираз моєї глибокої поваги». Вважається, що в такого роду документах вирази на зразок «я прошу», «я покладаю надію» недоречні й слід вживати «я маю честь просити», «я дозволю собі сподіватися» і т.д. Особиста нота показує, що питанню, про яке йдеться, надається особлива увага.

Вербальна нота складається від імені дипломатичного представництва міністерству закордонних справ держави перебування. Вона пишеться на бланку представництва або на чистому аркуші й складається від третьої особи («Посольство має честь просити Міністерство закордонних справ», «Місія має честь звернутися до»). Інколи вислів «вербальна нота» виноситься в заголовок документа. Ноти, як правило, починаються формулами вічливості: «Висловлюючи свою повагу Міністерству закордонних справ». Вербальні ноти, за звичай, не мають особистого підпису суб'єкта міжнародних стосунків, проте обов'язково мають дату та печатку представництва. У більшості випадків поряд із печаткою проставляється гриф (початкові літери імені та прізвища або підпис) одного з відповідальних дипломатичних представників. Такий гриф є свідченням того, що вербальна нота надіслана не формально, а після візування її керівними працівниками представництва.

Меморандум — це записка, в якій детально викладається фактична та правова сторона певного питання. Меморандуми або додаються до нот, розвиваючи та обґрунтовуючи їхній зміст, або надсилаються чи вручаються як самостійні документи. Меморандуми не підписуються, печатка під ними не ставиться, у них відсутні, як правило, формули вічливості.

Пам'ятні записки найчастіше вручаються особисто дипломатичним представником або іншою відповідальною особою

представництва з метою підкріпити нещодавно зроблене усне повідомлення або нагадати про ту чи іншу справу. Пам'ятки не підписуються, складаються на чистому аркуші, печатка під ними не ставиться.

В залежності від важливості ноти та меморандуми можуть вручатися особисто дипломатичним представником, відповідальними працівниками представництва або надсилатися поштою. Зрозуміло, що в тексті цих документів не може бути образливих виразів, негідних мотивів, слів неповаги, інакше відповідне міністерство закордонних справ може відмовитися прийняти документ. У такому випадку сторона, яка відмовилася прийняти документ, подає усне або письмове пояснення мотивів відмови.

У випадку значних порушень інтересів даної держави дипломатичне представництво або безпосередньо міністерство закордонних справ заявляє іншій стороні протест, енергійний протест, категоричний протест тощо, що разом називається нотами протесту. Інколи такі ноти становлять ультиматуми, повідомлення про розрив дипломатичних відносин чи оголошення військових дій⁴⁶.

Підсумовуючи можна стверджувати, що міжнародна діяльність — це ПЕРМАНЕНТНА ВЛАДНА ДІЯЛЬНІСТЬ СУБ'ЄКТІВ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ЗА ЗДОБУТТЯ НИМИ РІЗНОГО РІВНЯ НАСАМПЕРЕД ПОЛІТИЧНОЇ МОГУТНОСТІ.

Функції міжнародної політики (Б.К.)

Розкриття змісту функцій міжнародної політики визначається ієрархією її стратегічних цілей. На сучасному етапі міжнародного життя можна говорити про формування певного комплексу універсальних, загальнолюдських цілей, до реалізації яких прагне людське співтовариство. Зрозуміло, що важко звести всю різноманітність національних інтересів до певних спільних цілей, однак більшість аналітиків сходиться на тому, що це мало б бути політичне, соціально-економічне (демографічне, власне економічне, екологічне), культурно-інформаційне **ВИЖИВАННЯ** всіх націй, народностей, етносів Землі. Іншими **СВЯЗАМИ**, йдеться про **ІЄРАРХІЮ** загальнолюдських **СТРАТЕГІЧНИХ ЦІЛЕЙ**. Це в першу чергу можуть бути **МИР, БЕЗПЕКА, СПІВРОБІТНИЦТВО** на рівній основі. Саме навколо них сьогодні можуть об'єднатися держави з різними національними інтересами, політичними цілями, прагненнями, оскільки в умовах НТР, щоб розвиватися, необхідно добитися розуміння цінності виживання серед усього людського співтовариства, що може дати лише мир між державами, прагнення до певного мирного компромісу в міжнародних відносинах, мирного співіснування різних за могутністю держав.

Водночас загальний мир створює умови для взаємної безпеки суб'єктів міжнародного життя, ця безпека становить певну суму всіх національних безпеки, кожна держава-член співтовариства повинна, ставлячи собі за мету власну безпеку, погодитися й на безпеку інших членів співтовариства, загальна безпека є гарантією національних безпеки, національна безпека формує поле міжнародної безпеки. Нарешті сьогоднішній світ при сучасному розподілі праці стає все більш спеціалізованим, все більше розширюється простір для співпраці, оскільки зростає й взаємозалежність держав. Століття автаркії давно минули, усе сьогодні перебуває в певному взаємозв'язку, тому співробітництво формує досить надійний фундамент безпеки, звідси й загального миру. Іншими словами, ієрархія стратегічних цілей людства сьогодні перебуває в тісному зв'язку, залежності, вона також детермінує й ієрархію іншого порядку — національну стратегію держав, їхні стратегічні цілі.

Наприкінці ХХ ст. після кардинальних змін, що мали місце в міжнародному житті на початку 90-х рр., почала формуватися нова, ще досить нечітка ієрархія стратегічних цілей різних за

могутністю держав. У першу чергу це цілі супердержав — США, Японії, КНР, Німеччини, Великобританії, Франції, Росії. США, на думку Бжезінського, сьогодні «стала першою та єдиною дійсно світовою державою»⁴⁷. Це не лише претензія США, а об'єктивний факт, який спирається, за Бжезінським, на вирішальну перевагу Америки в чотирьох областях світової влади: військовій, економічній, технологічній і культурній. «Власне поєднання всіх цих чотирьох чинників робить Америку єдиною світовою супердержавою в повному розумінні цього слова»⁴⁸. В основі стратегічних національних цілей лежить поняття національного ІНТЕРЕСУ, визначенням якого ми вже займалися в другій частині нашого Курсу лекцій, де зазначалося, що це історично змінна система основних внутрішніх і зовнішніх інтересів нації, які реалізуються без компромісу⁴⁹. Окрім цього, лаконічною формою реалізації національного інтересу виступає національна ідея, що є конкретизацією цього інтересу. Очевидно, що більшість визначень національних інтересів все ж збігаються за формою, оскільки це ієрархічна драбина, де на першому місці, як правило, знаходяться національна безпека, територіальна цілісність і недотоканість, це створення якнайбільш сприятливих зовнішньополітичних і внутрішньополітичних умов для реалізації стратегічних цілей певних держав, це зміцнення міжнародних позицій та авторитету, розширення міжнародного співробітництва тощо. Головним тут є узгодження співпраця з потенціальними супротивниками та партнерами. Національні інтереси, як правило, детермінуються певними етапами розвитку міжнародних відносин і конкретними політичними ситуаціями, врахуванням національних цілей та інтересів інших суверенних держав. Причому чим вищий ранг у світовій ієрархії могутності займає певна держава, тим менше вона на практиці рахується з інтересами інших. Бжезінський вказує, що «масштаби і вплив США як світової держави сьогодні унікальні. Вони не лише контролюють всі світові океани та моря, але й створили переконуючі військові можливості для берегового контролю силами морського десанту, що дозволяє їм здійснювати свою владу на суші з великими політичними наслідками, їхні військові легіони надійно закріпилися на західних і східних околицях Європи... Американські васали та залежні держави... поширилися на всьому Євразійському континенті...»⁵⁰. Читач вже напевно сам відчув імперський стиль американського політика, про яке врахування інтересів слабкіших, менших тут може бути мова?

Оскільки сучасний світ дуже взаємопов'язаний, то національні інтереси різних держав певним чином узгоджуються з інтересами держав-сусідів, певною мірою партнерів, а з іншої сторони, вони повинні якимось чином узгоджуватися зі стратегічними інтересами супердержав, великих держав. Такі стосунки стають майже аксіомою. Тим не менше всі держави хочуть і прагнуть не лише до виживання, але й до кращого майбутнього, й це річ природна! Тому, беручи за пануючу парадигму конкретні головніші вирази національних стратегічних інтересів існуючих сьогодні понад 200 держав, можемо зробити висновок, що й уся міжнародна політика виконує більш-менш однакові функції, а саме: ОХОРОННУ, РЕГУЛЯТИВНУ, ПРЕДСТАВНИЧО-ІНФОРМАЦІЙНУ та ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПОСЕРЕДНИЦЬКУ.

Охоронна функція пов'язана з охороною, захистом прав, інтересів держави, її громадян за межами своєї держави. Це й політичні, військові, соціально-економічні, культурні права, інтереси держави-суб'єкта світового співтовариства. Сюди ж входять різні рішення, які спрямовані на відвернення загроз можливих конфліктів як загальних, так і місцевих, прикордонних тощо. Це й охорона престижу, доброго імені, запобігання порушення недоторканості кордонів, охорона державних таємниць, життя та майна громадян, посадових осіб. Цю функцію, окрім МЗС, реалізують й міністерства оборони, національної безпеки та інші.

Регулятивна функція полягає в дотриманні прийнятих норм, принципів і визнаних міжнародних традицій, прийнятих у міжнародному житті, які створюють знаряддя врегулювання міжнародних відносин, окреслюють та регулюють поле міжнародних взаємовідносин, стосунків та зв'язків. Звичайно, постійно виникає питання, хто ж виступає суб'єктом самої регуляції. Очевидно, що, окрім претензій супердержав, великих держав, щодо цього все більшу ініціативу виказують визнані та авторитетні міжнародні організації.

Представничо-інформаційна функція полягає в представленні держави, міжнародних інститутів, об'єднань на міжнародній арені за допомогою спеціалізованих інститутів, у вершні чергу дипломатії, різних відомчих установ та окремих особистостей. Чільне місце щодо цього займає дипломатія, яка в своєму розвитку пройшла наступні історичні етапи: примітивний, коли роль дипломатів виконували післанці та вісники, феодалди: античний, коли почала формуватися певна система

постійних дипломатичних відносин, а самі дипломати отримали певний імунітет; середньовічний, коли утверджується розуміння необхідності мистецтва ведення переговорів; нового часу, коли італійські держави вперше ввели практику призначення постійних послів. Нарешті від часів Віденського конгресу та встановлення чітких норм і правил дипломатії згідно з міжнародними угодами починається етап професійної дипломатії.

Інформаційна функція полягає як у поширенні привабливих відомостей про свої держави, так і в збиранні інформації про інші держави. Це здійснюється як інформаційними службами та службами зв'язків із громадськістю відповідних дипломатичних представництв, так і службами спеціального призначення. Ця функція служить опрацюванню найбільш повного образу як держав-партнерів, так і супротивників з метою зменшення помилок і хибних підходів у власного суб'єкта закордонної політики.

Організаційно-посередницька функція покликана поживляти ініціативи та організувати й використовувати контакти та відносини, стосунки держав з метою реалізації в життя політичних концепцій, доктрин та урядових програм. Вважається, що у виконанні цієї функції перевіряється ефективність праці всієї дипломатичної служби, її професіоналізм, інтелектуальний, етичний рівень дипломатів тощо. Щодо цього особливе місце займає проблема підготовки дипломатичних кадрів. Необхідно вказати, що існують держави, в яких до цієї служби залучають професійних політиків-дипломатів на конкурсній основі. Це притаманне для дипломатії Великобританії, Франції, Німеччині, Італії. Окрім того, існує практика акредитування на особливо відповідальні посади в представництвах закордоном колишніх партійних, господарських керівників, бізнесменів, тобто не професіоналів. Це, до речі, було притаманне як СРСР, так і США. У деяких державах зберігається практика призначати послами визначних інтелектуалів, митців тощо. Є держави, в яких кандидатів на посаду посла затверджує парламент. Організаційно-посередницька функція реалізується, окрім того, за допомогою інформаційно-пропагандистських, політичних, військових та економічних засобів. До інформаційно-пропагандистських засобів належать ідеологічні матеріали, реклама, за допомогою яких формується зовнішній образ держави, її міжнародний престиж. Сучасні технології допомагають створювати імідж держави, певні

ідеологічні стереотипи про політичний режим, суспільно-політичне, культурне життя нації. Політичні засоби — це дипломатична служба, інститути та установи виконавчої влади, формальне керівництво держави. Військові засоби включають в себе відповідні структури, які охороняють закордонні представництва, та використовуються для демонстрації сили, концентрації на важливіших стратегічних напрямках, участі в різних закордонних військових місіях, у миротворчих силах ООН, інших міжнародних об'єднань тощо. Економічні засоби полягають у використанні економічного потенціалу держави для впливу, різного роду тиску на супротивників, партнерів. До цих засобів можна віднести й ліцензійну, цінову, торгову політику. В усіх засобах наявна інструментальна сторона, що не пов'язана з людьми, власні будівлі, інформаційна, множильна та шифрувальна техніка, транспорт тощо.

Поряд із функціями, зміст міжнародної політики характеризують й інші якісні аспекти. Це насамперед процес глобалізації та її вплив на цю політику; це подальша гуманізація, що пов'язана зі зростанням етичного аспекту політики, що певною мірою спричинено збільшенням питомої ваги проблематики прав людини в міжнародній політиці.

Глобалізація та її вплив на міжнародну політику (Л.У.)

Поняття та сутність глобалізації

На порозі третього тисячоліття, коли з'являються нові суперечливі тенденції розвитку людської цивілізації, які викликані змінами планетарного масштабу, найбільш узагальненою характеристикою світу виступає явище глобальності, або глобалізації.

Поняття «глобальність», «глобалізація» (від лат. *globus* — куля, англ. *global* — загальний) у широкому розумінні відображає процес становлення світу як єдиного простору (Р.Робертсон), в якому долаються обмеження, що накладаються географією, а просторово роз'єднані елементи взаємодіють між собою. Іншими словами, світ просторово «стискається» і стає проникаючим. Наслідком цього процесу, основу якого складають явища взаємозалежності, взаємопроникнення та взаємообумовленості в планетарних масштабах, стає цілісність буття людства⁵¹. Як вважав К.Ясперс, «у наші дні існує реальна

єдність людства, яка полягає в тому, що ніде не може відбутися нічого суттєвого без того, щоб це не торкнулося всіх»⁵². Взаємозалежність, що найбільш повно характеризує явище глобалізації людського життя, визначається як міра впливу (безпосереднього чи опосередкованого) подій чи процесів, що відбуваються на рівні одного з елементів світової системи, на події, що відбуваються в інших елементах системи, та на світову систему загалом. Отже, на рівні системи зростання взаємозалежності обумовлюється інтенсифікацією зв'язків між елементами системи, впливом системних якостей на окремі елементи.

Рух до цілісного, єдиного світу, в основі якого — зростання взаємозалежності, розпочався на ранніх етапах людської історії й є об'єктивним історичним процесом. Виявом та одночасно джерелом глобалізації, за твердженням Дж.Розенау, є такий рівень взаємодій чи їхньої сукупності, що сприяє виходу інтересів тієї чи іншої соціальної групи за межі територіальних кордонів⁵³. Суспільства (навіть доісторичні) завжди складалися з різноманітних мереж взаємодій, частина яких виходила за межі кордонів. В основі цих взаємодій була ситуація, коли один суб'єкт хотів отримати від іншого (або нав'язати іншому) щось, чого не мав (або інший не хотів), тобто ситуація нерівноправного обміну. Саме за рахунок такого обміну, насамперед обміну товарами та ресурсами, зростала взаємозалежність між суспільствами та державами. Але це не був лінійний та одноплановий процес, він характеризувався швидше хвилеподібним розвитком. Тому реально перші вияви взаємозалежності на глобальному (а не на міжнародному) рівні з'являються в XV—XVI ст. у зв'язку з Великими географічними відкриттями, які інтенсифікували процеси обміну та започаткували, за теорією Ф.Броделя, процес становлення «світової економіки» навколо деяких європейських центрів розвитку капіталізму (наприклад Генуї) і формування перших колоніальних імперій. Наступна хвиля зростання взаємозалежності (на рубежі XVIII—XIX ст.) зумовлена індустріальною революцією та процесами модернізації, що в XX ст. поширилися на всі традиційні суспільства. Науково-технічна революція створила передумови інтеграції національних економік і формування єдиного гео економічного простору. Отже, глобалізація в економіці розгорталась як відтворення та поширення відносин і механізмів регуляції, характерних для національних капіталістичних економік у майже планетарному

масштабі. Наслідком став розвиток кооперації, міжнародного розподілу праці, поява багатонаціональних корпорацій і загалом формування глобальної фінансової, ресурсної, технологічної взаємозалежності, які посилюються з загостренням глобальних проблем.

Економічна та фінансова взаємозалежність створили матеріальну основу для поширення та інтенсивності обміну в інших сферах, зокрема політичного обміну та обміну символами. Під політичним обміном розуміємо обмін зобов'язаннями як спосіб перерозподілу ресурсів і сили, що знайшов свій вияв у розвитку та поширенні принципів міжнародного права, їхнього відображення в національному праві, виникненні та діяльності міжнародних інститутів. Важливе значення для процесів глобалізації мав обмін символами — культурними нормами, цінностями, ідеями (демократії, парламентаризму, багатопартійності тощо), засвоєнню яких сприяли бурхливий розвиток комунікаційних технологій, масове поширення електронних засобів інформації, комп'ютерів, Інтернету. Це вело до нівелювання відмінностей у способі та стилі життя, системах потреб і споживання незалежно від державно-етнічної приналежності.

Ще одним чинником глобалізації стали поява та загострення глобальних проблем⁵⁴. До таких, за звичай, відносять забруднення довкілля (екологічна проблема), зростання народонаселення та вичерпаність ресурсів (демографічна), загрозу ядерної війни, а також поширення наркотиків, тероризму, так званих «хвороб цивілізації», бідність тощо. Їхня не вирішеність загрожує всьому людству та вимагає об'єднаних зусиль світової спільноти, формування для цього міжнародних інститутів, усвідомлення спільних загальнолюдських інтересів і цінностей. Увагу міжнародної громадськості до глобальних проблем в 70-х рр. привернули вчені — члени Римського клубу, зокрема їхня доповідь «Межі росту»⁵⁵.

Явище глобалізації включає одночасно й процес формування глобальної загальнолюдської свідомості, який пов'язаний, з однієї сторони, з універсалізацією знань, ідей і цінностей, зокрема ліберальних, з іншої сторони, зі спільністю інтересів і «викликів», які повстали перед людством у ХХ ст., мають глобальні масштаби, «відповіді» на які потребують не лише спільних дій, але й усвідомлення ним своєї спільної ідентичності як людства. Це поступово формує нову ієрархію цінностей, в якій найвище місце займають загальнолюдські.

Окрім посилення процесів обміну, детермінованих науково-технічним прогресом, розвитком комунікацій, ще одним джерелом глобалізації було зростання кількості суб'єктів взаємодій та обміну, що об'єктивно зменшувало їхню самодостатність і посилювало взаємозалежність. У такому сенсі моментом історичного розгортання процесу глобалізації є становлення національних держав. Іншими словами, глобалізація можлива й необхідна з досягненням певного рівня складності та масштабності політичної організації суспільств⁵⁶. Друга половина ХХ ст. характеризується різким збільшенням суб'єктів міжнародних взаємодій. Від часу закінчення Другої світової війни кількість суверенних держав зростає від 60 до майже 200 і процеси суверенізації окремих націй тривають. Разом із державами на міжнародну політику активно впливають так звані «актори поза суверенітетом» (Дж. Розенау): міжнародні організації (ООН, МВФ, Світовий банк), регіональні міжнародні організації (майже 60), багатонаціональні корпорації (майже 60 тис.)⁵⁷, неурядові організації (наприклад «Грінпіс», «Лікарі без кордонів»), комунітарні спільноти, інститути місцевого самоврядування і т.д. Це дозволяє прослідкувати зв'язок між глобалізацією світу та посиленням його різноманітності та фрагментації.

Отже, глобалізація є об'єктивним, закономірним, а тому неминучим результатом еволюційного ускладнення відносин і взаємодій як всередині спільнот, так і між державами, групами держав та інших суб'єктів міжнародних відносин. «Під впливом обміну товарами, знаннями, людьми, культурними цінностями та моральними нормами, а також змін, що привносяться цими обмінами в спосіб життя населення, сформувався свого роду «метапростір глобалізації», повністю абстрагуватися від якого не може жодна держава, жодна група людей»⁵⁸. Він став результатом взаємодії локальних національних територій, у той же час сам суттєво впливає та визначає особливості розвитку останніх.

Глобалізації властива суперечлива природа, що знаходить найбільш яскраве відображення в співіснуванні двох протилежних тенденцій: з однієї сторони, нівелювання багатоманіття світу, його універсалізація та уніфікація, і в такому сенсі глобалізація означає гомогенізацію світу, зростання одноманітності. З іншої сторони, гомогенізуючий вплив глобалізації (особливо через демографічне та культурне проникнення) призводить до виникнення в суспільства або державі «суспіль-

ного неврозу» (П.Асснер) відчуття незахищеності на загрози її самобутності через контакти з зовнішнім світом⁵⁹. Це породжує прагнення деяких держав, народів захистити свою ідентичність, окремішність і стимулює процеси диференціації та фрагментації, які в свою чергу живлять сам феномен глобалізації. Адже, як зазначає Мішель Вевйорка, «спільноти спираються на свою культурну ідентичність не для того, щоб протистояти глобалізованій економіці, а для того, щоб взяти в ній найактивнішу участь»⁶⁰. Деякі вчені пояснюють це тим, що локальні відмінності (економічні, культурні, національні тощо) нівелюються під впливом співвідношення сил окремих суб'єктів міжнародних відносин, а це не формує єдиного механізму регуляції, оскільки відсутні інститути, які мають загальносвітову легітимність.

Це породжує ще одну суперечність глобалізації — її асиметричність. Як зазначає Дж.Най, «взаємозалежність не означає гармонії. Вона просто означає залежність один від одного, яка погано врівноважена»⁶¹, тому одночасно може бути «джерелом різної міри свободи та додаткових обмежень»⁶². Асиметричність впливу глобалізації пов'язана з тим, що на практичному рівні вона значною мірою є результатом поширення більш передової євроатлантичної культури й таким чином виступає в формі вестернізації. Вважається, що глобальною культурою, яка інтегрує світ, є західна культура. Її витoki знаходяться в християнстві та західному капіталізмі, вона поширювалася разом з економічним і політичним розширенням Заходу⁶³. Саме глобальні культурні норми можуть сприяти появі схожих моделей поведінки в різних суб'єктів, породжуючи явище ізоморфізму серед держав. Одночасно сильніші суб'єкти менше підлягають їхньому впливу та мають більше свободи для вибору своєї поведінки. Виходячи з такого бачення глобалізації, суспільствам, що належать до інших культур, необхідно визначити своє місце в цьому процесі та тип реакції на уніфікуючі впливи глобалізації: ізоляціонізм (що майже неможливо), пристосування, уподіблення чи засвоєння. Засвоєння може відбуватися пасивно («шляхом простої імплантації») або активно (в інноваційній формі)⁶⁴. Одночасно кожній культурі притаманні свої первинні цінності, які важко сприймаються представниками інших культур, тому засвоєння може мати поверхневий характер (наприклад зводиться до поширення джинсів, жуйок, кока-коли і т.д.) і відштовхувати такі цінності, як свобода особи, демократія, плюралізм, що

значною мірою пояснює авторитаризацію модернізованих суспільств. Необхідно нагадати слова С.Гантінгтона, що «сутність західної культури становить Магна Карта (Велика Хартія Вольностей), а не Магна Мак (бутерброд в ресторані «Макдональдс»)»⁶⁵.

Глобалізація розвивається одночасно в усіх сферах суспільного життя, що зумовлює її комплексний, всеохоплюючий характер і не дозволяє повністю ідентифікувати її з простим поширенням західної культури. За визначенням Ясперса, «універсальні тенденції спрямовані насамперед на структурування великих континентальних сфер, які знаходяться у взаємозв'язку... і не можуть не співвідноситися одна з одною або залишатися байдужими одна до одної»⁶⁶. Тому цілісність, «єдність» сучасного глобалізованого світу не може звестися до якоїсь однієї «сутності» чи суми «сутностей», а виступає як сукупність взаємовіднесених «сутностей» і в цьому розумінні глобальність є плюралістичною⁶⁷ або «розмаїтою єдністю»⁶⁸.

Глобалізація та міжнародна політика

Глобалізація як об'єктивна характеристика людського буття стала джерелом нових тенденцій і в міжнародній політиці, вона може змінити сутність і природу основних її принципів: сили, державного суверенітету, територіальної недоторканості, безпеки.

Сила, залишаючися за відсутності «вищого уряду» основним засобом врегулювання відносин між суб'єктами міжнародної політики, може стати менш універсальною та помітною в застосуванні. Це пояснюється втратою домінуючого значення воєнних інструментів сили, оскільки їхнє застосування в умовах взаємозалежності може мати надто високу ціну та є доцільним, коли існує загроза фізичного виживання держави (територіальній цілісності та незалежності), що в кінці ХХ ст. є досить рідкою ситуацією. У більшості випадків інтереси держав на міжнародній арені пов'язані з забезпеченням економічної та відповідно соціальної й політичної стабільності, а також формуванням позитивного образу держави, а воєнна могутність зменшується у визначенні впливу та ролі держав на міжнародній арені. Тому все більшої ваги набирають економічні джерела сили: фінансові, технологічні, організаційні, комунікаційні. Наслідком є початок зміщення суперництва держав із воєнної сфери в сферу фінансів, технологій і збільшення, з однієї сторони, обсягу кооперативних взаємодій

(співробітництва), з іншої, виникнення нових форм експансії чи навіть колоніалізму (економічного, фінансового, інформаційного та культурного).

Глобалізація стає також чинником перерозподілу сили та ресурсів на міжнародній арені:

— від наддержав до малих держав. Це зумовлено, по-перше, поширенням технологій, доступом до фінансових ресурсів та ринків і відповідно можливістю прискорити розвиток, нарощувати потенціал незалежно від величини території, геополітичного становища та наявності природних, людських ресурсів; по-друге, здатністю маніпулювати взаємозалежністю, що на сучасному етапі стає важливим інструментом міжнародної політики⁶⁹; по-третє, зменшенням можливостей наддержав контролювати за допомогою сили стан довкілля, проблеми транснаціонального характеру — поширення тероризму, наркотиків, СНІДу тощо, які значною мірою впливають на якість життя й у розвинутих державах. Вони вимагають не силового втручання, а співробітництва, частіше фінансової, економічної чи гуманітарної допомоги, а, отже, і перерозподілу ресурсів;

— від держав до міжнародних організацій (особливо фінансово-валютних та оборонних), багатонаціональних корпорацій і приватних суб'єктів. Володіючи значними економічними ресурсами⁷⁰ та лояльністю своїх співробітників і відповідно інструментами впливу в міжнародній політиці, вони «взаємодіють на рівних засадах не тільки між собою, але і з самими державами»⁷¹, перестають бути відображенням інтересів країн-засновниць і «країни-походження» для ТНК і можуть діяти без огляду на національні уряди або всупереч національним інтересам.

Проте, незважаючи на прояви дифузії сили в міжнародній політиці, структурні обмеження в міжнародній системі й надалі визначаються взаємовідносинами між великими державами, які мають більші вигоди від глобалізації, оскільки на всіх рівнях простору «постійно виникають маргінальні області, ізольовані від позитивного впливу процесів глобалізації»⁷².

Відзначені тенденції в перерозподілі сили, а також відносна незалежність транснаціональних суб'єктів призводять до втрати державами монопольного впливу в міжнародній політиці та прискорюють процеси «розмивання» державного суверенітету — основного принципу міжнародних відносин від часів Вестфальських угод. Деякі вчені (Б.Баді, К.Смутс)

вважають це одним з основних наслідків глобалізації в міжнародній сфері⁷³. В умовах глобальної економічної та фінансової взаємозалежності та світового ринку суверенітет, який інтерпретувався як автономія від впливу зовнішніх сил, «лише надає статус, подібно до аристократичного титулу, але не гарантує ні засобів для забезпечення безпеки, ні грошей для розвитку економіки...»⁷⁴. Це знижує ефективність компетенції національних урядів, об'єктивно зумовлює передачу більших повноважень транснаціональним суб'єктам, насамперед міжнародним організаціям, для реалізації проблем, які мають регіональний чи глобальний характер і не можуть бути вирішені державами поодиночі. Із компетенції сучасних держав поступово «вислизає» фінансова регламентація, екологічна політика, регулювання прав людини. Тому навіть на власній території держава перестає бути єдиним суб'єктом, що має законне право на примус заради збереження суспільного порядку. Одночасно обмеження деяких функцій держави не означає її кризи як форми політичної організації спільнот.

Наднаціональність у діяльності міжнародних організацій (право втручання в сфері, що стосуються внутрішньої компетенції держав із використанням механізмів контролю та примусу (санкцій))⁷⁵ є в такому сенсі виявом інституціоналізації політичної та економічної взаємозалежності та міжнародних відносин загалом. Ознаками наднаціональності та відповідно можливостями обмеження суверенітету володіють:

— Рада Безпеки ООН, що має виключне право приймати рішення про застосування примусових засобів (санкцій) аж до використання збройних сил (при відсутності такого права у держав, за винятком самооборони) для запобігання поширенню зброї масового знищення, екологічних катастроф, геноциду, розв'язання внутрішніх збройних конфліктів;

— економічні та валютно-фінансові міжнародні організації системи ООН (Світовий банк, МВФ, МБРР, ВТО та ін.), започатковані Бреттон-Вудськими угодами 1945 р. із метою сформувати особливі механізми регулювання економічними та фінансовими проблемами в умовах взаємозалежності як на регіональному, так і глобальному рівнях. Надаючи економічну, фінансову допомогу, особливо державам із перехідною економікою, вони висувають умови, виконання яких може бути пов'язане зі змінами податкової, інвестиційної політики, параметрів бюджету, тобто можуть корегувати чи навіть жорстко регулювати внутрішню економічну політику

держав⁷⁶. Ф.Шміттер та А.Уайтхед для визначення такого втручання використовують поняття «зв'язування умовами» або «приручення» (*conditionality*) – встановлення особливих умов розподілу переваг і ресурсів зі сторони міжнародних інститутів та свідоме використання примусу (санкцій) для їхнього дотримання⁷⁷. Окрім того, інколи без наступних кредитів чи допомоги міжнародних фінансових організацій (за більш жорстких умов) подальшому функціонуванню економіки держави загрожує крах («приручення»). Такі міжнародні організації здатні викликати зміни в цілих регіонах у відповідності до своїх інтересів та ідеології.

Глобалізація бізнесу та масштаби фінансової діяльності, виявом яких є діяльність ТНК, також свідчать, що є «широкі сфери політичної діяльності, які не контролюються урядами й важко піддаються скільки-небудь суттєвому впливу»⁷⁸. Перетворюючися на центри економічної та фінансової могутності, ТНК можуть не тільки обмежувати національні інтереси держав на міжнародній арені, але й через інвестиційну політику та виробничі потужності впливати на їхні формулювання чи навіть зміну внутрішньополітичного курсу, використовуючи вже відому стратегію «приручення». Держави, які потрапили в боргову залежність від ТНК чи міжнародних організацій, змушені проводити політику «задобрювання» (звільняють від податків, створюють відкриті економічні зони і т.д.) на шкоду національному виробникові.

Розвиток міжнародного права в сфері захисту прав людини, меншин, піднесення статусу етичних норм у міжнародних відносинах і загалом поширення ліберальних цінностей, що є наслідком глобалізації, зумовили формування «міжнародного консенсусу, який схвалює міжнародне втручання в справі режимів, що зневажають законність і права людини»⁷⁹. Хоча з точки зору міжнародного права буває важко провести межу, за якою гуманітарна допомога чи сприяння в проведенні вільних виборів, миротворча діяльність перетворюються на політичний акт втручання у внутрішні справи держави.

Отже, недостатність ресурсів національних економік, неефективність національних урядів, їхня нездатність поодиноці забезпечити безпеку та добробут громадян зумовлюють передачу державами окремих функцій і відповідно перерозподіл суверенітету на різних рівнях: наднаціональному (коаліції держав, міжнародні організації, ТНК) і місцевому (комуни, муніципалітети, регіони). Це та актуалізація глобаль-

них проблем, що не можуть бути вирішені в межах окремих держав (або можуть бути реалізовані в межах регіонів, що перетинають кордони різних держав) можуть стати чинниками стирання меж між внутрішньою та зовнішньою політикою та посилення їхньої взаємообумовленості, особливо впливу внутрішніх чинників на міжнародну політику. Стирання меж між зовнішньою та внутрішньою політикою, прозорість кордонів сприятиме інтернаціоналізації міжнародної політики, що проявляється, з однієї сторони, у міжнародній активності регіонів чи інших територіальних одиниць держави, у встановленні самостійних зв'язків із регіонами інших держав, а з іншої сторони, у безпосередньому впливі міжнародних процесів на внутрішньополітичні.

Глобальна взаємозалежність змінює також сутність національної безпеки. Проблеми воєнної безпеки продовжують залишатися основними для кожної держави, але все актуальнішими стають економічні, екологічні, інформаційні аспекти безпеки, їхній глобальний вимір, а також вплив внутрішніх загроз (екологічних катастроф, етнічних і соціальних конфліктів), які більшою мірою, ніж небезпека ззовні, можуть загрожувати територіальній цілісності та суверенітету держави. Посилення загроз глобального та внутрішнього характеру та їхнього впливу на міжнародну політику (через неконтрольовані потоки робочої сили, біженців, наслідки екологічних чи техногенних катастроф), а також постійне технологічне ускладнення систем безпеки зумовлює колективний характер міжнародної безпеки та прискорення інтеграційних процесів в оборонній сфері.

Таким чином, глобалізація на міжнародній арені — це таке поєднання взаємодій внутрішнього та зовнішнього характеру, яке має тенденцію необмеженого поширення, подолання кордонів національних держав, порушення їхнього територіального суверенітету: це процес, який розвивається одночасно в міждержавних і транснаціональних формах і відзначається зростанням кількості та ваги взаємодій, що здійснюються поза контролем держав. Ще одним наслідком глобалізації в міжнародній політиці стає тенденція до можливого переважання кооперативних взаємодій (співробітництва) над примусовими, що пов'язане з взаємозалежністю інтересів держав та інших суб'єктів, а також потенційною можливістю спільної вигоди від співробітництва. Одночасно суперечливий характер і вплив глобалізації породжує посилення інтеграцій-

них зв'язків в одних регіонах (наприклад ЄС, об'єднання Німеччини) та дезінтеграцію держав (СРСР, Югославія) і блоків (Варшавський Договір) в інших.

Тенденції в міжнародній політиці, зумовлені глобалізацією, мають не абсолютний, а відносний характер: синхронізуючися в часі зі зруйнуванням біполярного світу та перехідним характером міжнародної системи, вони формуватимуть нову картину взаємодій на міжнародній арені, що ускладнює природу міжнародної політики, посилює її «анархічність», «турбулентність». Світ «білярдних куль-держав, що зіштовхуються між собою» (А.Уолферс) трансформується в «павутиння-взаємодій» (Дж.Бартон) між значною кількістю різноманітних суб'єктів. З іншої сторони, ці процеси об'єктивно посилюють необхідність і тенденції до певного впорядкування взаємодій, відносин з метою забезпечити світ від непередбачуваних дій окремих суб'єктів, що ставить на порядок денний проблему глобального регулювання (чи навіть управління). Глобалізований світ стане цілісним, єдиним, інформаційно прозорим, що є об'єктивною передумовою світового регулювання (або управління) з одного або кількох центрів, які вже формуються. В економічній сфері такими центрами виступають Велика Сімка, МВФ, у воєнно-оборонній — Рада Безпеки, НАТО; на регіональному рівні — інститути ЄС, ОАД та ін. На лідерство в процесах глобального регулювання все більше претендують США, що посилює ознаки уніполярності нового світового порядку. Хоча глобальне управління інтерпретується не як управління територіями, а ресурсами та процесами, зокрема конфліктами⁸⁰. Об'єктивним чинником глобального регулювання є також наявність глобальної світової системи, що накладає обмеження структурного характеру на поведінку суб'єктів. Взаємозалежність посилює вплив, дію таких механізмів регулювання міжнародних процесів, як міжнародне право, міжнародні урядові та неурядові організації, що формують і відображають спільні цілі світової спільноти.

Етичний аспект міжнародної політики (А.Л.)

Етичні норми міжнародної політики

Давньогрецьке слово «*ethos*» від часів Гомера застосовувалося як означення житла або лігвища звіра, а потім звичаю, характеру, способу мислення, походження, вдачі, поведінки. Таким чином первісний зміст слова — поведінка, відповідна звичаям, що стала нормою або законом, завдяки звичці, традиціям та узвичаєним формам пристойності⁸¹. У сучасній лексиці слово «етика» означає теорію моралі, відображає моральні явища, моральні відносини людей, категорії «добра та зла»⁸².

Відштовхуючися від слова «етос» у значенні характеру, Арістотель утворив прикметник «етичний» для того, щоби позначити особливий клас людських якостей, які він назвав етичними чеснотами (до них він відносив поміркованість, мужність, щедрість тощо). Для позначення сукупності етичних чеснот як особливої предметної галузі знань і для відзначення самого цього знання як особливої науки Арістотель утворив термін «етика».

Для точного перекладу арістотелівського поняття етичного з грецької мови на латинську Цицерон сконструював термін «*moralis*» (моральний). Він утворив його від слова «*mos*»⁸³ (*mos*es — множина) ~ латинського аналога грецького «етос», яке означало характер, моду, покрій одягу, звичаї. Цицерон говорив про моральну філософію, розуміючи під нею ту саму галузь знань, яку Арістотель називав етикою.

У IV ст. у латинській мові з'являється термін «*moralitas*» (мораль), який є прямим аналогом грецького терміну «етика». Поруч з тим виникає у німецькій мові слово «*Sittlichkeit*», яке перекладається, як моральність.

Поняття «мораль» означає норми, принципи та правила поведінки людей, а також саму людську поведінку (мотиви вчинків, результати діяльності). Мораллю можна назвати «форми усвідомлення суспільно-необхідного типу поведінки, що реалізується людьми у вільних діях з опорою на власні переконання та громадську думку»⁸⁴.

Не існує єдиного, безперечного визначення моралі. Мораль — не просто те, що є. Вона скоріше є тим, що має бути. Тому адекватне відношення етики до моралі не обмежується її

відображенням і поясненням. Етика також повинна запропонувати власну модель моральності.

Міжнародну мораль можна віднести до основних досягнень людської цивілізації. Виступаючи одним із найважливіших нормативних регуляторів, вона у взаємодії з міжнародним правом та іншими соціокультурними нормами забезпечує функціонування міжнародної політики, значення якої для життя будь-якої держави та будь-якої людини постійно зростає. Складність проблеми міжнародної моралі можна пояснити тим, що мораль не обмежується якоюсь однією сферою соціальних явищ. За О.Г.Дробницьким, «мораль, присутня в усіх галузях суспільного життя – побуті та політиці, міждержавних, міжособистісних і родинних відносинах»⁸⁵. Міжнародна мораль – загальнолюдська соціальна цінність. Вона вбирає багатий історичний досвід міжнародного спілкування, втілений у моральності ідеї, уявлення, принципи та норми. Одна з характерних рис міжнародної моралі в тому, що вона не представляє собою якої-небудь окремої галузі міжнародної політики, а пронизує все міжнародне життя⁸⁶.

Потрібно відзначити, що проблема етики міжнародної політики приваблює багатьох дослідників, хоча фундаментально та системно це питання українськими науковцями опрацьовано недостатньо. Предметом наукових досліджень стає зв'язок між моральністю та проблемою виживання. Польський теоретик А.Познар відзначав, що «етизація, поширене впровадження моральних мотивів до аналізу явищ міжнародного співіснування все частіше проявляються останніми десятиріччями»⁸⁷.

Міжнародні етичні норми, як і решта соціокультурних норм, формувалися в процесі розвитку міжнародної політики. Звичай та традиції звільнили місце нормам, які на певному етапі фіксувалися відповідними документами міжнародних організацій.

Процес утворення норм моралі здійснюється в двох формах: у формі стихійного становлення в ході соціальної діяльності, що потребує морального впливу, і в формі свідомого формулювання моральних принципів і норм. Міжнародна мораль має аналогічні форми утворення, а формується в процесі відносин між державами, міжнародними організаціями та іншими акторами міжнародної політики⁸⁸.

Глобалізація детермінує необхідність постійної взаємодії різних акторів міжнародної політики, що значно підсилює елементи свідомого розвитку міжнародної моралі. Свідоме

формування моральних норм здійснюється спільними та індивідуальними зусиллями держав, міжнародних організацій, світової громадської думки. Актами спільних зусиль виступають міжнародні угоди, спільні декларації, комюніке, а також рішення міжнародних конференцій та організацій. Таким чином міжнародна мораль представляє собою досить складне соціальне явище, що визначається особливою системою суспільних контактів, які вона покликана регулювати⁸⁹.

Різноманітним є склад учасників цих контактів: суверенні держави та їхні об'єднання, соціальні групи, політичні та інші громадські організації, юридичні та фізичні особи, держави та громадські організації з принципово різним політичним, соціальним ладом. Складність, багатоплановість міжнародної політики спричинили погляди, які ставлять під сумнів або навіть відкидають можливість існування міжнародної моралі.

У науці існують різні позиції щодо розуміння міжнародної моралі. Прихильники однієї позиції вважають, що відносини як між людьми, так і між державами регулює єдина мораль. Прихильники іншої вважають, що міждержавна політика регулюється особливою мораллю. Зустрічаються також погляди, що міжнародної моралі не існує⁹⁰. Досить відомою є концепція так званої нормативної політики. За визнанням одного з її прихильників — американського теоретика Х.Фейна моральної політики не існує⁹¹. Таке положення Фейн пояснює тим, що мораль не може мати визначеного місця в політиці, якщо вона не ґрунтується на праві.

Прихильники першої позиції виходять з того, що мораль, яка діє у взаємовідносинах держав, не відрізняється від моралі, що регулює відносини між індивідами⁹². Так за твердженням американського юриста Т.Нардіна, концепція міжнародної моралі полягає в тому, щоби «розглянути відносини держав за аналогією з відносинами індивідів у громадянському суспільстві». Він вважає, що «було би невірно вважати, що мораль можна застосувати тільки до індивідів. Моральна традиція, хоча і в першу чергу відноситься до поведінки фізичних осіб, може певною мірою оцінювати вчинки та політику таких спільностей, як держава»⁹³.

Різноманітність поглядів на міжнародну мораль

Етичний вимір — невід'ємний елемент міжнародної політики. Наприклад збройна акція однієї держави по відношенню до іншої завжди пояснюється або необхідністю

безпечити власну безпеку, або захистом прав етнічних меншин, або відстоюванням визнаних загальнолюдських цінностей, або історичною чи релігійною аргументацією. Можна стверджувати, що будь-яка держава прагне виправдати свою поведінку перед власним народом і міжнародною спільнотою⁹⁴. Жоден уряд не хоче виглядати агресором і кожен шукає моральних виправдань своєї поведінки на світовій арені. У моральних мотивів у поясненні своїх дій звертаються й інші фактори: транснаціональні корпорації говорять про те, що вони допомагають економічному та культурному розвитку слаборозвинених країн; міжнародні терористи мотивують свої дії необхідністю боротьби проти порушення тих норм, до яких вони прихильні та які прийнято вважати вищими, навіть якщо вони не співпадають з загальноприйнятими нормами; ісламські фундаменталісти виходять із переконання про наявність на Землі єдиної легітимної єдності всіх людей у соціальному, політичному, військовому та конфесійному відношенні «умми», яка не обмежена географічними межами і може існувати тільки в безперервній експансії⁹⁵. Не менш різноманітні й етичні уявлення індивідуальних акторів міжнародної політики. Таким чином визнаючи, хоча б на словах, існування моральних норм і необхідність дяти у відповідності до них на світовій арені, різні учасники міжнародної політики приймають і трактують ці норми по-різному.

Російський вчений П.Циганков вважає, що проблема міжнародної моралі є складною і це проявляється як у конфлікті (неспівпаданні) між різними системами цінностей у різних культурах та ідеологіях, так і в конфлікті теоретичних уявлень про міжнародну мораль⁹⁶. Як підкреслював П.де Сенарклен, «структура тієї або іншої політичної системи не може бути зрозумілою без врахування прийнятих в ній принципів, а пояснення цих принципів неможливе без аналізу їхніх нормативних та ідеологічних основ»⁹⁷. При цьому соціологічне сприймання культури орієнтується на точний, конкретний аналіз політичних систем, який базується на виявленні культурних кодів, тобто «історично сформованих змістовних систем, які виконують функцію контролю по відношенню до трансформації соціальних і політичних процесів»⁹⁸. Питання не тільки в неспівпаданні кодів. Практично йдеться про неспівпадання «національних картин світу», що дозволяє говорити навіть про «національні логіки»⁹⁹. Спільним для культурних кодів виступає питання про легітимність

політичних дій і відповідно необхідність відрізнити владу від авторитету. На думку Семюела Приттана, надзвичайно важливо з'ясувати, що моральні переконання не завжди впливають позитивно. На його погляд, у цьому твердженні відсутнє протиріччя. За твердженням Бертрана Рассела, якби люди керувалися тільки власним інтересом, чого вони не роблять, то весь рід людський співпрацював би один з одним. Більше б не було війн, армій, бомб... Існує велика кількість обставин, за якими населення цілої держави падає нижче за цей рівень, якщо під егоїзмом розуміти цивілізовану особисту зацікавленість.

У більшості випадків, коли люди спускаються нижче власних інтересів, вони переконані, що діють виходячи з ідеалістичних мотивів. У багатьох випадках під маскою ідеалізму ховається ненависть або властолюбство. Найбільш жорстокі злочини були здійснені скоріше внаслідок фарисейської прихильності до помилкових моральних кодексів, ніж у наслідок відкритого егоїзму та жадібності. Великий інквізитор в Іспанії XVI ст. щиро вірив, що вищою моральнісною метою є захист і розповсюдження віри¹⁰⁰. Зрозуміло, що завжди з будь-яких правил існують виключення.

Спільним для різних культурних кодів є також визнання обґрунтованості політичної критики та оцінка її ідеологічного характеру. Але, якщо звернутися до аналізу світових релігій, то на цьому спільні риси їхніх культурних кодів і завершуються¹⁰¹. На думку представників соціологічного інституціоналізму, все більшого впливу на міжнародну політику набуває світокультура. Світова культура, яка з точки зору інституціоналістів, розповсюджується та інтегрує світ — це західна культура. Представники цього підходу стверджують, що експансіоністську сутність ідеології та культури можна вважати притаманною рисою західної культури, яка має коріння в середньовічному християнському світі. Теорії та ідеології, подібні до західних, судять про всіх та про все, мають більший експансіоністський потенціал, ніж спеціалізовані та локалізовані, здатні до формування та сприйняття ідеї структури¹⁰².

Неспівпадання моральних принципів констатують у межах різних ідеологій, де вони виступають ідеологічною надбудовою над економічною боротьбою та конфліктами інтересів. Практично завжди принципи, які використовуються для морального виправдання політичних дій (таких, як війна, репресії, тортури

бо тероризм) прагненням до спільного блага, справедливості, національного звільнення і т.д., входять у протиріччя з принципами індивідуальної моралі. На думку Вудро Вільсона, незалежно від історичного контексту прихильність до власних інтересів та етичних принципів недоречна у міжнародній політиці¹⁰³.

Визначне неспівпадіння проявляється й у конфлікті теоретичних шкіл, який резюмується рядом авторів у дилемі соціальної моралі: будь-яка етично зорієнтована дія може підпорядковуватися двом фундаментально різним максимам: зона може бути зорієнтована, за М.Вебером, або на «етику переконання», або на «етику відповідальності»¹⁰⁴.

Прихильники першої виходять із незмінних норм абсолютної моралі. Вони вважають, що керуються тільки чистими та шляхетними мотивами, спираючися на загальнолюдські цінності. Ті, хто спирається на етику відповідальності, головним вважають саме наслідки своїх дій, що не повинні розраховувати на досконалість оточуючого світу, а тому треба рахуватися зі звичайними людськими недоліками. Вони вважають, що політика оперує за допомогою досить специфічного засобу – влади, за яким стоїть насильство, тоді як прихильники етики переконання не визнають його права на існування.

Досить відомі два підходи («реалістів» і «моралістів») щодо питання про місце етики в міжнародній політиці. Розбіжності в їхніх позиціях рельєфно проявляються в розв'язанні дилеми: чи зобов'язаний міжнародний актор захищати інтереси спільноти, до якої він належить (держава, соціальна група), або чи можна (та потрібно) пожертвувати ними заради блага ще більш широкої спільноти (етнічної, регіональної, загально-демократичної, світової), за долю яких він також несе відповідальність¹⁰⁵. Моралісти наполягають, що проведення політики власного інтересу за рахунок принципу призведе до неморальної або аморальної поведінки в міжнародній політиці. Реалісти ж вважають, що проведення такої політики етично виправдано само по собі, а проведення ідеалістичної політики викликає сильне ідеологічне протистояння («хрестові походи»), які, за звичай, завершуються трагедією¹⁰⁶. Досить часто теоретики звертаються за аргументами до праць Н.Макіавеллі, який, припускаючи можливість моральної та цивілізованої поведінки соціальних груп у стабільному суспільстві, наполягав, що державний діяч, покликаний захищати спільні інтереси свого

суспільства, не може виконати свою задачу без застосування брехні та омани, насильства та зла. Але не треба забувати й про історичну епоху, в яку жив і творив Макіавеллі. Його роздуми — це відображення неморальності самої епохи, боротьби за владу в Італії — гострої, безжалісної та підступної. Ці ідеї — міркування державного мужа про те, що не вдасться відбудувати політичну моральність, спираючися на феодальні цінності, це й певна туга за новою державою та новою політичною мораллю.

Політичний реалізм не виступає проти міжнародної моралі. З шести сформульованих Гансом Моргентау принципів політичного реалізму три безпосередньо стосуються взаємодії моралі та міжнародної політики держави. За Моргентау, вища моральна чеснота в політиці — це обережність, поміркованість. Про моральні цінності нації-держави не можна судити на основі універсальних моральних норм. Необхідне розуміння національних інтересів. Якщо ми їх знаємо, то можемо захищати свої національні інтереси, поважаючи національні інтереси інших держав. Головне при цьому — пам'ятати про існування неминучої напруженості між моральним обов'язком і вимогами ефективної політичної діяльності¹⁰⁷.

Характеристика змісту міжнародної моралі

Базовою при розгляді цього питання можна вважати тезу про те, що імперативи міжнародної моралі визначаються принципами міжнародних відношень, зокрема принципами, зафіксованими в Статуті ООН.

Мінімальний моральний імператив міжнародно-політичної поведінки потребує від кожного державного актора керуватися необхідністю врахування інтересів інших легітимних учасників міжнародних відносин, оскільки це те «мінімальне добро, без якого усе зникне»¹⁰⁸. Йдеться таким чином перш за все про збереження миру, тому що саме у війні найбільш повно проявляються національна зверхність, презирство до загальнолюдських норм і прав інших¹⁰⁹. Разом із цим як свідчить історія людства та сучасні події на світовій арені, наведений нами імператив не став основою свідомої міжнародно-політичної поведінки всіх державних діячів. Теоретичне пояснення цьому факту можна віднайти в стихійному наслідуванні традиційного підходу до стану війни. У відповідності до них війна не вступає в протиріччя з політикою:

— по-перше, тому, що людина сприймає свою належність до політичного світу саме через боротьбу з іншими. А в міждержавних стосунках війна навіть забезпечує політику, виступає її основним засобом. Тому вона є умовою виживання держави;

— по-друге, війна не суперечить людській сутності, вона навіть надає змісту існуванню людини, оскільки коли вона (людина) готова жертвувати собою, вона здатна усвідомити справжнє значення свободи. А без свободи немає політичної демократії;

— по-третє, вона не суперечить загальнолюдській моралі: біблійське «не убий» не відноситься до знищення озброєного супротивника — представника іншої держави-нації на полі бою¹¹⁰.

Але в сучасних умовах під час бурхливого розвитку нових видів зброї масового винищення, моральна оцінка війни потребує нового переосмислення.

Моральна аргументація не пом'якшує насильства, а навпаки, збільшує його¹¹¹. Вона, по-перше, переводить насильство з життєвої необхідності в певний обов'язок; по-друге, вона не обмежує насильство перемогою, а доводить його до приниження та навіть винищення супротивника. У цьому випадку той, хто програв, вважається не просто безсилим, він ще й оголошується винним. У війнах між країнами, коли вони ведуться під ідеологічними гаслами й мов би в ім'я моральних цілей, рівень жорстокості може виходити за межі військових цілей¹¹².

З точки зору А.Гусейнова¹¹³, насильство не може отримати моральної санкції. Недоцільно говорити про одноразове та остаточне усунення насильства — насильство має міцне та глибоке коріння в історичному та психологічному досвіді людського життя. Йдеться про якісну зміну вектора свідомих моральних зусиль людини та індивідуальних і соціально організованих. Відмова в етичному освяченні насильства навіть тоді, коли йдеться про юридичне легітимне насильство, може означати, що цим відкривається нова епоха, коли суспільна свідомість пов'язується виключно з ненасильницькими методами розв'язання будь-яких конфліктів, у тому числі й із ненасильницькою політикою всіх міжнародних акторів, або, іншими словами, коли самі конфлікти не доводяться до граничних меж морального протистояння.

Це актуалізує й зміна характеру збройних конфліктів, вони сьогодні не мають традиційного поділу на фронт і тил, а тому неминуче супроводжуються великими жертвами серед мирного населення, наприклад кількість біженців у Косівському, Чеченському конфліктах. Ось чому зусилля міжнародних організацій, і перш за все ООН, спрямовані не тільки на привернення уваги світової громадської до морального засудження війн і насильства в міжнародній політиці, але й на організацію дійових заходів задля припинення існуючих і недопущення нових збройних конфліктів. Завдання ці відзначаються надзвичайною складністю, особливо враховуючи неоднозначний, ризиковий характер заходів, що застосовуються, у тому числі з точки зору неоднозначності їхніх актуальних і потенційних моральних оцінок.

Етика міжнародної політики вимагає від її учасників виваженості у визначенні цілей, відмови від категоричності у виборі засобів, постійного співвіднесення своїх дій як з їхніми можливими наслідками, так і з загальнолюдськими моральними імперативами: опора на інтереси, що не обмежені міркуваннями власної сили та безпеки, при врахуванні потреб та інтересів інших акторів і міжнародної спільноти загалом. Більшого від неї не слід очікувати. Моральна поведінка міжнародного актора не базується на основі якогось непорушного зведення правил, кимось сформульованих раз і назавжди (якими б добрими не були ці правила). Скоріше за все це дії на основі розумного егоїзму, можливості яких залежать від конкретного соціального контексту. Саме з цього потрібно виходити при оцінці регулюючої функції міжнародної моралі: її не можна переоцінювати, але неможливо й заперечити. Порушення моральних принципів і вимог справедливості суперечать не лише нормам міжнародного права, але й інтересам тих, хто нехтує цими принципами та вимогами тому, що вони підривають їхній міжнародний престиж і зменшують можливості досягнення цілей або ж роблять більш складними та коштовними засоби, обмежуючи їхній вибір.

Ми вважаємо, що проблема моральних цінностей, норм, соціальної відповідальності та регулювання етики в міжнародній політиці є однією з найбільш складних та суперечливих. При всій відносності їхньої ролі в регулюванні взаємодії суб'єктів соціалізації міжнародних відносин, у подоланні притаманної для них певної анемії, їхня роль поступово зростає.

Права людини в міжнародній політиці (Л.С.)

Процеси глобалізації призвели до того, що держави в межах своїх відносин і стосунків одна з одною змушені або конфліктувати, або йти на співпрацю вже не тільки вирішуючи питання традиційної «високої» чи «великої» політики, але все більшою мірою й питання, які відносяться до сфери «малої» політики. Тобто держави постали перед необхідністю відкритися взаємозалежності. Зростаюча взаємозалежність призвела до того, що світ, у якому ми живемо, став подібним, за висловом А.Самуеля, до невеликого селища. Жителі планети об'єднані, з однієї сторони, співмірними ідеалами та цінностями, а з іншої, спільними викликами проблем; окрім того, вони представлені в міжнародних інститутах та організаціях, спільно створених ними з метою керівництва взаємозалежністю та регулювання відносин один з одним. При цьому, хоча члени світового співтовариства залишаються суверенними та незалежними, відносини й стосунки між ними регулюються певними правилами та угодами, які, за аналогією з внутрішньо-політичними законами держав, спочатку були названі родовим правом (тобто правом народів), а пізніше — міжнародним правом. Міжнародне право — це сукупність юридичних норм та інституцій, які регулюють відносини в міжнародному суспільстві з метою встановлення в ньому миру, справедливості та сприяння його розвитку¹⁴. Членами міжнародного суспільства поряд з державами, міжнародними організаціями, в тому числі й неурядовими, визнаються й окремі особи. Саме тому важливе місце в міжнародній політиці та відповідно в міжнародному праві займає проблема захисту прав людини.

Ідея цінності людської особистості в світовому співтоваристві набула особливої актуальності після Другої світової війни, після значних злочинів проти людства. І тоді ж почала формуватися тенденція надання цій ідеї матеріальної сили, перенесення її в сферу соціальної практики світового співтовариства. Це знайшло своє вираження, зокрема, в тому, що розуміння цінності людської особистості її гідності стали пов'язувати з необхідністю забезпечення мінімальних гарантій існування та вільного розвитку будь-якої особи в будь-якому суспільстві, незалежно від тих чи інших особливостей соціально-економічної організації даного суспільства, а також у відповідних вимогах до держави та суспільства зі сторони

прогресивної світової спільноти. Важливим засобом (політичним, юридичним, ідеологічним і моральним) реалізації цих прагнень і є система міжнародно-правових документів, юридично обов'язкових для держав-учасниць відповідних міжнародних угод. Перші такі міжнародні угоди були укладені ще в ХІХ ст. (наприклад Декларація відносно торгівлі неграми від 9 лютого 1815 р., прийнята Конгресом у Відні). Ліга Націй першою стала на захист меншин, сприяла утвердженню прав народів на самовизначення. Згодом саме Статут ООН став фундаментом захисту прав людини в усьому світі. У Преамбулі Статуту зафіксовано, що народи Об'єднаних Націй утверджують свою віру в основні права людини. Стаття 55 Статуту закликає організацію сприяти загальній повазі прав людини й основних свобод та їхнього дотримання для всіх, незалежно від раси, статі, мови чи релігії¹¹⁵. На початку 1946 р. була створена Комісія з прав людини, яка за короткий строк розробила проект Міжнародного білля з прав людини. Після доробки та врахування зауважень текст був переданий на розгляд сесії Генеральної Асамблеї, яка відбулася в Парижі в 1948 р. 10 грудня 1948 р. була ухвалена Загальна Декларація прав людини. При голосуванні за Декларацію 48 голосів було «за», жодного — «проти», 8 — «утрималось» (шість країн соціалістичного табору вважали, що текст був занадто ліберальним, Саудівська Аравія відмовилася визнати права, які надаються жінкам, і Південна Африка не схвалила засудження апартеїду). Відтоді 10 грудня відзначається в усьому світі як День прав людини.

Декларація складається з преамбули та 30 статей¹¹⁶. Її текст зазнав впливу французьких та англо-саксонських традицій утвердження прав людини. Документ посилається на філософію природного права (Ст. 1 проголошує, що всі люди народжуються вільними й рівними в своїй гідності та правах) і на демократичні принципи. Декларація демонструє певний індивідуалізм і відповідає ліберальним традиціям. Перелік прав, які вона проголошує, закріплює перевагу громадянських і політичних прав над економічними та соціальними.

Як резолюція Генеральної Асамблеї цей текст сам по собі не має юридичної сили, але в міжнародній політиці він має велике значення, на нього часто посилаються, використовують як номінальну основу конституційних актів. У Декларації визначені мінімальні об'єми прав, які повинна мати будь яка людина в економічній, політичній, соціальній чи культурній сфері, наведений перелік конкретних прав. Тобто укладачі

Декларації прагнули визначити певний «загальнолюдський мінімум» прав і свобод, виходячи з рівня розвитку людської цивілізації загалом. Але в умовах існування держав із різним соціально-економічним ладом, коли політика держав, у тому числі й тих, які визнають Декларацію загалом, в сфері прав і свобод людини, суттєво відрізняються, а матеріальні можливості забезпечення реалізації прав і свобод, які проголошені в Декларації, далеко не однакові, вимога забезпечення загальнолюдського мінімуму має, на наш погляд, досить суперечливий характер. Декларація проголошує лише основні права та свободи, залишаючи суверенним державам можливість надавати права, які нею не передбачені, але в той же час вона не містить і чітких вимог до держав надати ширше коло прав і свобод, у тому випадку, коли є об'єктивна можливість для цього.

Після великої підготовчої роботи 16 грудня 1966 р. були прийняті наступні важливі документи в галузі захисту прав людини, йдеться про Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права і Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, а також Факультативний протокол до останнього. Авторам цих документів вдалося таким чином виділити дві сфери, щоб полегшити їхнє прийняття. Соціалістичні держави виявили більше бажання приєднатися до першого документа, а ліберально-демократичні — до другого. Ці документи мають юридичну силу для держав, які їх ратифікували. Досі міжнародний Пакт про економічні, соціальні та культурні права підписали 87 держав світу, а Міжнародний Пакт про громадянські та політичні права — 83 держави світу.

Положення, які містяться в документах, є досить детальними та точними. Права на працю, на соціальне забезпечення та достатній життєвий рівень, свобода від голоду мають програмний і заохочувальний характер. Кожна країна забезпечує втілення в життя цих прав за мірою своїх економічних можливостей¹¹⁷.

Факультативний протокол дав можливість приймати та розглядати повідомлення від окремих осіб, які стали жертвами порушень будь-якого з прав, викладених у Пакті про громадянські та політичні права.

Міжнародні документи в галузі прав людини в залежності від особливостей їхньої дії можна поділити на чотири групи. Перша група об'єднує конвенції, які формулюють невід'ємні

права та основні свободи людини. Друга група включає угоди, спрямовані на запобігання та покарання злочинів, які ведуть до брутальних масових порушень прав людини, наприклад Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів проти людства 1968 р., Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. Третя група об'єднує конвенції, призначення яких – захист конкретних груп населення, що потребують особливого піклування зі сторони суспільства, наприклад Конвенція про охорону материнства 1952 р., Конвенція про статус осіб без громадянства 1954 р., Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації стосовно жінок 1979 р., Конвенція про права дитини 1989 р. Четверта група об'єднує конвенції, метою яких є захист індивідів від зловживань зі сторони державних інституцій і посадових осіб. Це такі документи, як Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 р. та Додаткові протоколи до них 1977 р., Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження та покарання 1984 р.

Міжнародне співтовариство вже нагромадило чималу кількість міжнародних угод щодо прав людини, які діють і мають виконуватися державами, що визнають ці угоди. Щоб простежити, чи належним чином дотримуються держави взяті на себе зобов'язання, у багатьох угодах передбачено створення спеціальних міжнародних контрольних інститутів. До них належать й постійні виконавчі інститути ООН, зокрема Центр прав людини в Женеві. Важливою подією в розбудові ООНівської системи захисту прав людини стало створення в 1993 р. посади Верховного Комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини.

Окрім універсальних міжнародних організацій, якою є ООН, існують спеціалізовані міжнародні організації, багато з яких підтримують права людини та відіграють значну роль у міжнародній політиці. Вони співпрацюють із системою інститутів ООН у галузі прав людини, доповнюють її, наприклад Міжнародна організація праці (МОП).

У регіональній міжнародній політиці теж здійснювалися численні спроби, щоб організувати більш точне закріплення та надійний захист прав людини. Договори, підписані в Латинській Америці (Конвенція Сан Жозе де Коста Ріка 1969 р.) і в Африці (Хартія 1981 р.) не мали великого практичного значення, оскільки недостатній економічний розвиток цих регіонів часто ставав на перешкоді захисту прав людини^{11b}.

У мусульманському світі формулювання прав людини відрізнялося від того, яке закріплювало міжнародне право (наприклад права жінок або права мусульман).

Найбільш вагомими результатами захисту прав людини були досягнуті в Європі. Для європейців, тих, хто став свідком жахливого нехтування правами людини нацистами, права людини стали важливим пріоритетом. В Європі діють декілька впливових організацій, які відрізняються за своїми функціями, завданнями, колом учасників, рівнем і ступенем інтегрованості, але в більшості з них правам людини приділяється серйозна увага. Скажімо в Європейському Союзі, діє своя правова система (так зване «європейське право»), норми якої обов'язкові для виконання всіма державами-членами організації. Європейське право встановлює права людини та надає засоби для його захисту. Найвищі інститути Союзу захищають ці права властивими для них методами¹¹⁰.

У травні 1949 р. було утворено Раду Європи. Статеву 3 Статуту Ради Європи передбачалося, що кожен член Ради Європи повинен визнавати принципи верховенства права, захищати права людини та основні свободи. Однак перша спроба 9 серпня 1949 р. на засіданні Комітету Міністрів Ради прийняти Європейську конвенцію з прав людини була невдаюю. Делегати від Норвегії, Франції та Швеції виступили проти включення до порядку денного пункту про права людини, мотивуючи це тим, що в ООН ця проблема вже широко обговорювалась. Але дебати тривали й незабаром, 19 серпня 1949 р., за висловом П'єра Анрі Тейтжена, «Європейська конвенція з прав людини стала частиною позитивного права»¹²⁰. Вона містить усі традиційні права та свободи: право на життя, свободу, недоторканість особи, свободу від рабства, право на справедливий суд, право на недоторканість особистого життя та житла, свободу совісті, релігій, свободу слова, зборів, свободу об'єднання в профспілки. Згодом були додані права володіти майном, право на освіту та виборче право¹²¹. Від 1955 р. було надано право розглядати індивідуальні звернення проти держав, що погодилися на це. Особливого значення Європейська конвенція набула після створення спеціальних міжнародно-правових інститутів захисту проголошених у ній свобод: Європейської Комісії з прав людини та Європейського Суду з прав людини в Страсбурзі.

Комісії спочатку випало займати посередницьку позицію в системі європейського права в галузі прав людини. З однієї

сторони, призначення Комісії — служити заслоном для Суду від можливого потоку особистих скарг, що водночас було своєрідним захистом традиційного суверенітету держав-членів. З іншої сторони, Комісія була міжнародною установою безпосередньо доступною для окремих осіб і в цьому полягає принциповий відхід від традиційних державоцентристських міжнародних юридичних процедур. Комісія, яка утворена та діє на основі компромісу, виступає посередником як між окремими особами та урядами, так і між окремими особами та Європейським Судом. Комісія складається з 30 осіб. Серед її членів може бути тільки один представник від однієї держави. Члени Комісії обираються Комітетом Міністрів Ради Європи зі єпископів, що складаються Консультативною Асамблеєю, та працюють протягом шести років (допускається кількаразова участь у роботі Комісії). Члени Комісії беруть участь у засіданнях від себе особисто (тобто вони не представляють свої держави). Комісія проводить засідання в Страсбурзі у вигляді двотижневих сесій. Багато членів Комісії є професорами права. Статтею 26 Конвенції передбачено, що Комісія може приймати питання до розгляду лише після того, як вичерпано всі національні засоби правового захисту¹²². Комісія не може розглядати анонімних заяв і повинна відхилити будь-яке індивідуальне звернення, яке вважає несумісним з положенням Конвенції, явно необґрунтованим або таким, що є зловживанням права на подання звернення. У заявах повинні оскаржуватися дії держав, представників держав, вона не дає права вчиняти позов проти окремих осіб, що діють від себе особисто.

Визначено наступні основні функції Комісії з прав людини. По-перше, вона відсіює скарги не прямо через Страсбурзький Секретаріат, а власними рішеннями про неприйнятність. По-друге, вона виступає посередником у суперечках і прагне досягнути дружнього врегулювання. По-третє, якщо дружнього врегулювання не досягнуто, вона проводить розслідування фактів і доповідає про встановлені нею факти. По-четверте, вона має повноваження вчиняти та аргументувати позови в Суді.

Європейський Суд з прав людини, чия юрисдикція має факультативний характер, був сформований у 1958 р. До 70-х рр. до допомоги Суду вдавалися рідко, але в 80-90 х рр. обсяг звернень різко зріс. Нині Європейський Суд з прав людини в Страсбурзі поруч із Міжнародним Судом у Гаазі, Європей-

Судом у Люксембурзі є одним із трьох головних судів міжнародного рівня¹²¹

Європейський Суд з прав людини теж пройшов період становлення. Його судді мають високий авторитет, є кваліфікованими правознавцями. Кожна держава призначає трьох кандидатів, а Консультативна Асамблея Ради обирає одного з них на дев'ятирічний строк із можливістю переобрання. Якщо порівняти діяльність Суду з прав людини з діяльністю Міжнародного Суду, то вражає різниця в обсягах справ, які прийняті до розгляду, що пояснюється відкритістю європейської правозахисної системи для приватних осіб. Діяльність Європейського Суду постійно розширюється. Якщо в 60-х рр. Судом було ухвалено десять судових рішень, у 70-х — 26, у 80-х — 69, то за перші чотири роки 90-х — 243, це в середньому в 20 разів більше, ніж відповідні показники Міжнародного Суду. Якщо Суд встановлює, що внутрішнє право держав не відповідає Конвенції, то за міжнародним правом держава зобов'язана змінити своє право. Однак Суд не має повноважень змінювати національне право, як не може вказувати державі, яким чином це зробити.

Вважається, що європейські механізми в галузі прав людини є зразковими. За час свого існування Комісія та Суд розглянули велику кількість справ й вони дійсно значно сприяли захисту прав людини в Європі. У багатьох випадках у результаті цієї процедури національне законодавство та регламентація були змінені в більш сприятливому напрямку для прав людини.

Слід згадати ще один важливий документ в галузі прав людини. У 1975 р. в Гельсінкі відбулася нарада, в результаті якої був прийнятий Заключний Акт про безпеку та співробітництво в Європі. Його підписали 35 держав Західної та Східної Європи, а також Канада та США. Цей Акт закріплює три великі групи принципів стосовно дотримання безпеки, співробітництва та прав людини. Цей документ відіграє важливу роль у міжнародній політиці, зокрема тому, що закладає процедуру: держави, які підписали Заключний Акт, вирішили періодично збиратися для спільного розгляду всіх проблем, що виникають у результаті введення в дію прийнятих принципів. Ці наради великою мірою сприяють розвиткові прав людини в країнах Центральної та Східної Європи, зокрема в галузі свободи нересування, інформації та мислення. Нещодавня еволюція на Сході Європи внесла корективи в політичну

структуру Європи. НБСЄ започаткувала новий етап свого розвитку з прийняттям її членами Паризької Хартії для нової Європи, підписаної в 1990 р. Ця Хартія містить у собі більш конкретні зобов'язання держав-сторін у галузі прав меншин, вона пропонує нові процедури для забезпечення їхнього дотримання. В основу механізму захисту прав людини, створеного в межах НБСЄ, було покладено принцип: права людини в тій чи іншій країні — це питання законного інтересу й інших країн НБСЄ (від 1 січня 1995 р. — ОБСЄ).

Процес формування міжнародно-правових норм із прав людини продовжується й зараз. Але це не означає, що права можуть безпосередньо регулюватися міжнародним правом і тільки від нього похідні. У дійсності соціальні права людини за будь-яких умов залишаються продуктом конкретного суспільного організму та існують ніби в його середині. Міжнародна політика та міжнародне право вторинні стосовно внутрішнього життя конкретного суспільства, його керівної організації в тому сенсі, що завжди опосередковані, з однієї сторони, суверенною волею держави, а з іншої, її соціально-економічними, політичними, культурними та іншими особливостями. Жодне право не може бути привнесене ззовні, оминаючи конкретне суспільство та державу. Воно може бути реалізоване лише переводом міжнародно-правових зобов'язань у систему внутрішнього законодавства держав.

Практична реалізація всього комплексу прав людини є складним, всеохоплюючим завданням, вирішення якого безпосередньо характеризує рівень розвитку, прогресивність і гуманність як окремих країн, так і всієї людської цивілізації. У сучасному світі дотримання й все більше конкретне наповнення прав людини виступає важливим критерієм внутрішньої та міжнародної політики, її гуманного виміру. Через повагу до прав людини утверджується верховна цінність особистості в окремих країнах і в світі загалом.

Одним із засобів міжнародного захисту прав людини деякі політики вважають так звану «гуманітарну інтервенцію», під якою розуміють «насиленницьке вторгнення однієї держави на територію іншої з метою захисту людей від загрози їхньому життю, негуманного і жорстокого поводження або переслідування»¹²⁴. Історія міжнародної політики знає численні приклади вторгнення однієї держави на територію іншої під приводом захисту прав людини, тобто застосування збройної сили в міжнародних відносинах із гуманітарних міркувань має

досить давню історію. І це питання завжди було в центрі дискусій і суперечок політиків щодо його правомірності.

У доктрині сучасного міжнародного права поступово виникли три основні позиції стосовно цієї проблеми. Перша полягає в правомірності та припустимості «гуманітарної інтервенції», та загалом не пропонує ніяких обмежувальних умов. Згідно з другою позицією, насильницька інтервенція, спрямована на захист прав людини іншої держави, може бути здійснена лише за виняткових обставин, наприклад таких, як неминучість загрози заподіяння невинуватих шкоди, неспроможність суверенної влади держави захистити своїх та іноземних громадян, які перебувають на території цієї держави; особливо підкреслюється обмежена спрямованість інтервенції тільки на захист прав людини. Щодо третьої позиції, то вважається, що до того, як вступив в силу Статут ООН, «гуманітарна інтервенція» була цілком сумісна з традиційним міжнародним правом, але в наш час вона є порушенням Статуту ООН в частині заборони на використання сили, а отже, міркування гуманітарного характеру не перетворюють інтервенцію на правомірний акт¹²⁵.

На жаль, права людини не визнаються ще всіма державами, а їхня універсальність піддається сумнівам за допомогою посилення на руйнівні наслідки, які може викликати їхнє визнання державою, наприклад, в умовах масового голоду, злиднів, хвороб і неписьменності або в дуже конфліктних ситуаціях. Звичайно, можливі й певні винятки. Держава може обмежити права та свободи громадян, але це може бути лише протягом дуже незначного часу. Хоча в нормальних умовах, навіть у слабборозвинутих країнах, права людини виступають важливою гарантією проти зловживань влади, умовою знаходження суспільної злагоди, налагодження мирних відносин і співпраці з іншими країнами. Серед механізмів захисту прав і законних інтересів громадян від сваволі державних органів управління та зловживання владою зі сторони чиновників показовим може бути скандинавський інститут омбудсмена, який традиційно діє в Швеції, Норвегії, Фінляндії. В інших країнах існує інститут уповноваженого з прав людини, у т.ч. і в Україні. У 40 країнах існує більше, як 150 різних організацій, органів і структур, які виконують функцію народного захисника. Така популярність та авторитет даного інституту пояснюються багатьма ознаками, які характеризують його статус і забезпечують ефективність діяльності,

а саме: незалежність у системі державних інститутів, право законодавчої ініціативи, доступність формалізованих процедур у розгляді скарг і прохань, безоплатність надання громадянам допомоги. Створення інституту народного захисника відкрило нову сторінку відносин між державою та громадянами, між особами, наділеними владою, і підданими.

Для забезпечення реалізації політичних прав і свобод людини на рівні загальноновизнаних стандартів варто, по-перше, привести діюче законодавство у відповідність до норм міжнародно-правових документів про політичні свободи та політичні права громадян. По-друге, забезпечити матеріально-фактичну можливість реалізації всіх юридично проголошених політичних прав і свобод громадян, по-третє, створити дієві юридичні механізми та процедури найбільш повного здійснення політичних прав і свобод громадян, надійного та ефективного захисту в разі їхнього порушення. Усе це залишається важливою проблемою міжнародної політики й на майбутнє, оскільки до гарантованого захисту прав людини в світі ще дуже далеко.

Висновки:

1. Міжнародна політика становить комплекс двосторонніх і багатосторонніх відносин, системи владної ієрархії між різними суб'єктами політичної влади. Водночас це ФОРМА взаємодії, діяльність різних суб'єктів політики, яка складається з понять «світова політика», «закордонна політика», «міжнародна арена», «міжнародне життя». Міжнародні відносини як важлива складова політики є владними міждержавними насамперед відносинами, які мають складну структуру (глобальні, регіональні, локальні). Вони за ієрархією сили диференціюються на зв'язки, стосунки та взаємовідносини. За формою вони поділяються на формальні та неформальні. За змістом міжнародні відносини поділяються на відносини співробітництва, співіснування, нейтралітету. Таким чином ці відносини є специфічними, ієрархічними за суттю, фіксованими відносинами між владними суб'єктами міжнародного права, які врешті покликані формувати людське співтовариство.

2. Другою складовою міжнародної політики є діяльність, суттю якої є панування, що реалізується за допомогою могутності. Важливішим елементом її є сила, дієвий елемент

закордонної політики. Міжнародна діяльність реалізується за допомогою контактів, переговорів. У переговорах розрізняємо суб'єктів, процес і мову переговорів. Міжнародні переговори за структурою поділяються на експозицію, власне переговори (торг), прийняття рішення, їхню реалізацію, вони ведуться за певними правилами, моделюються. Ефективною кульмінацією переговорів є так званий «момент істини». Загалом міжнародна діяльність — це перманентна владна діяльність суб'єктів міжнародного права за здобуття різного рівня політичної могутності.

3. Міжнародна політика виконує низку важливих функцій. Їхній зміст визначається ієрархією стратегічних цілей універсального характеру. Тому міжнародна політика виконує більш-менш однакові функції: охоронну, регулятивну, представницько-інформаційну та організаційно-посередницьку.

4. Із досягненням певного рівня складності та масштабності політичної організації людського суспільства формується тенденція взаємозалежності, взаємопроникнення та взаємобумовленості в планетарних масштабах, тобто становлення світу як єдиного простору. Цей процес називають глобалізацією. Суть її полягає в співіснуванні двох протилежних тенденцій — нівелювання багатоманітності світу, його універсалізації та уніфікації, гомогенізації, зростання одноманітності та виникнення в суверенних державах відчуття незахищеності за загрозу їхньої самотності. Глобалізація спричиняє нові тенденції й у міжнародній політиці: перша з них — це тенденція до певного зменшення універсальності сили як основного регулятора міжнародної політики, друга — це тенденція до перерозподілу сили та ресурсів на міжнародній арені, третя — тенденція до «розмивання» державного суверенітету, його певного обмеження, зростання значення глобальних проблем.

5. Міжнародна мораль виступає одним з основних нормативних регуляторів, що у взаємодії з міжнародним правом та іншими соціокультурними нормами забезпечує функціонування міжнародної політики. Мораль має пронизуючий характер, всезагальність. Етичний вимір має більшість міжнародних акцій, він апологетичний, аксіологічний, ідеологізований. Міжнародна мораль це й комплекс певних імперативів, детермінованих принципами міжнародних відносин. Сучасний стан міжнародної політики поставив питання про неморальність політики насильства, застосування сили, взагалі суб'єкт політики повинен керуватися розумним егоїзмом, а також

системою моральних принципів та універсальним поняттям справедливості.

6. Важливою частиною міжнародної моралі стало дотримання в міжнародній політиці комплексу прав і свобод людини, що мають насамперед нормативний характер (чотири групи). Ці права мають також ціннісний та інституційний виміри. Сьогодні актуальною стала проблема міжнародного захисту прав людини (т. зв. гуманітарна інтервенція) щодо вирішення якої існують три позиції: правомірність та допустимість цієї акції, допустимість лише за виняткових обставин, недопустимість такої акції.

Примітки:

1. Див.: Політологічний енциклопедичний словник. Відп. ред. Ю.С.Шемшученко, В.Д.Бабкін. — К., 1997. — С. 201.
2. Див. також: Тускоз Жан. Міжнародне право. — Будапешт-Київ, 1998. — С. 42—43.
3. Див.: Цыганков П.А. Международные отношения. — М., 1996. — С. 53—54.
4. Там само. — С. 54.
5. Сатоу Эрнест. Руководство по дипломатической практике. — М., 1961. — С. 13.
6. Мадіссон В.В., Шахов В.А. Політологія міжнародних відносин. — К., 1997. — С. 44.
7. Там само. — С. 46.
8. Див: Kukułka Jerzy. Polityka zagraniczna PRL i współczesne stosunki międzynarodowe. — Warszawa, 1979. — S. 16.
9. Див : Мурадян А. Самая благородная наука. — М., 1990. — С. 129.
10. Про подібну точку зору, правда за змістом не ідентичну, див.: Тускоз Жан. Міжнародне право. — С. 54—64.
11. Громько А.А. Памятное. Кн. 2. — М., 1988. — С. 345.
12. Брутенц К.Н. Тридцать лет на Старой площади. — М., 1998. — С. 291.
13. Громько А.А. Памятное. Кн. 2. — С. 263.
14. Брутенц К.Н. Тридцать лет на Старой площади. — С. 163.
15. Див.: Международное право. Отв.ред. Ф.И.Кожевников. — М.,1981. — С. 22.
16. Див.: Кеворков Вячеслав. Тайный канал. — М., 1997. — С. 99—252.
17. Див: Шарль-Ру Эдмонда. Непостижимая Шанель. — М., Смоленск, 1997. — С. 424—460.

18. Никольсон Гарольд. Дипломатия. — М., 1941. — С. 55.
19. Див.: Зарубежные государственные органы внешних сношений // Международное право. Отв. ред. Ф.И.Кожевников. — С. 258—274.
20. Сатоу Эрнест. Руководство по дипломатической практике. — С. 11.
21. Киссинджер Генри. Дипломатия. — М., 1997. — С. 662.
22. Тураев Б.А. История Древнего Востока. — Л., 1936. — Т. 1. — С. 274.
23. Фукидид. История. — СПб., 1994. — Т. 1. — С. 96—99.
24. Во имя мира, безопасности и сотрудничества. К итогам Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, состоявшегося в Хельсинки 30 июля 1975 г. — М., 1975. — С. 18.
25. Там само. — С. 16—23.
26. Див.: Международное право. Отв. ред. Ф.И.Кожевников. — С. 405—406.
27. Див.: Тодоров И.Я. Международное право и международные отношения в вопросах и ответах. — Донецк, 1998. — С. 8—10.
28. Див.: А.Р. Політична могутність // Основи політичної науки. Ч.2. Політичні процеси, системи та інститути. Курс лекцій за ред. Б.Кухти. — Львів, 1997. — С. 65.
29. Див.: Цыганков П.А. Международные отношения. — С. 202—203.
30. Див.: Камінський Анатоль. Вступ до міжнародних відносин. — Львів, 1995. — С. 12—27.
31. Див.: Риббентроп Иоахим фон. Мемуары нацистского дипломата. — Смоленск-М., 1998. — С. 179—190.
32. Див.: Радзинский Эдвард. Сталин. — М. 1997. — С. 475.
33. Киссинджер Генри. Дипломатия. — С. 660.
34. Див.: История дипломатии. Под ред. В.П.Потемкина. — М., — Л., 1945. — Т. 3. — С. 775—776.
35. Див.: Никольсон Гарольд. Дипломатия. — С. 68.
36. Цит. за: Никольсон Гарольд. Дипломатия. — С. 70.
37. Див.: Никольсон Гарольд. Дипломатия. — С. 70—76.
38. Павлов В. Руководители Польши глазами разведчика. (Кризисные 1973—1984 годы). — М., 1998. — С. 364.
39. Див.: О процессе международных переговоров (опыт зарубежных исследований). Отв. редакторы — Р.Г.Богданов, В.А.Кременюк. — М., 1989. — С. 7.
40. Див.: Цыганков П.А. Международные отношения. — С. 253.

41. Див.: Нергеш Янош. Поле битвы — стол переговоров. — М., 1989. — С. 72.
42. Цит. за: Никольсон Гарольд. Дипломатия. — С. 59.
43. Див.: Нергеш Янош. Поле битвы — стол переговоров. — С. 80.
44. Див.: Ковальов А. Азбука дипломатии. — М., 1968.
45. Никольсон Гарольд. Дипломатия. — С. 129.
46. Див.: История дипломатии. Под ред. В.И.Потемкина. — Т. III. — С. 789—790.
47. Бжезинский Збигнев. Великая шахматная доска. — М., 1998. — С. 20.
48. Там само. — С. 36.
49. Див.: Основи політичної науки. Частина 2. Політичні процеси, системи та інститути. Курс лекцій за ред. Б.Кухти. — С. 307.
50. Бжезинский Збигнев. Великая шахматная доска. — С. 33—34.
51. Див.: Чешков М.А. Глобалистика: предмет, проблемы и перспективы // Общественные науки и современность. — 1998. — № 2. — С. 129.
52. Ясперс Карл. Истоки истории и ее цель // Смысл и назначение истории. — М., 1991. — С. 153.
53. Див.: Rosenau J. Les processus de la mondialisation: retombées significatives, changes im palpables et sumboligue subtile // Etudes Internationales. — 1993. — Vol. 24. — № 3. — P. 500.
54. Це зумовило також вузьке розуміння явища глобалізації та глобалістики як галузі наукового знання, що обмежувалась описом, аналізом та систематизацією глобальних проблем. Див. наприклад: Гладкий Ю.Н. Глобалистика: трудный путь становления // Международная экономика и международные отношения. — 1994. — № 10.
55. Див.: Балабаева З.В. Идеология социального глобализма. — К., 1989.
56. Див.: Ильин М.В. Глобализация политики и эволюция политических систем // Глобальные социальные и политические перемены в мире. — М., 1997. — С. 47—48.
57. Див.: Кузнецов В. Что такое глобализация? // Международная экономика и международные отношения. — 1998. — № 3. — С. 14.
58. Кузнецов В. Что такое глобализация? // Международная экономика и международные отношения. — 1998. — № 2. — С. 16.

59. Див.: Асснер П'єр. Парадокси розвитку світового співтовариства // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. - К., 1997. - С. 5- 12.
60. Див.: Вевйорка Мішель. Нова парадигма насильства // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. - С. 137 - 138.
61. Див.: Най (мл.) Джозеф. Взаимозависимость и изменяющаяся международная политика // Международная экономика и международные отношения. - 1989. № 12. - С. 76.
62. Див.: Монбриаль Тьери де. Память настоящего времени. - М., 1997. - С. 99- 100.
63. Див.: Финнемор Марта. Нормы, культура и мировая политика с позиций социологического институционализма // Международные отношения: социологические подходы (Рук. авт. кол. П.А.Цыганков). - М., 1998. - С. 98.
64. Див.: Кузнецов В. Что такое глобализация? // Международная экономика и международные отношения. - 1998. - № 2. - С. 16.
65. Цит. за: Демони миру та боги війни. - С. 33.
66. Ясперс Карл. Истоки истории и ее цель. С. 205-206.
67. Див.: Чешков М.А. Глобалистика: предмет, проблемы и перспективы // Общественные науки и современность. - 1998. - № 2. - С. 135.
68. «Я маю на увазі не єдність в її звичному розумінні, принцип кількості чи якості того, що є однорідною та неподільною одиницею... Я маю на увазі єдність в її життєвому, безмежно складному, біологічному значенні, яке передбачає складові частини, об'єднані або організовані в систему більше чи менше самостійних та врівноважених суперечностей». Див.: Ружмон Дені де. Відкритий лист до Європейців // Ружмон Дені де. Європа у грі. Шанс Європи. Відкритий лист до Європейців. - Львів, 1998. - С. 158.
69. Див.: Най (мл.) Джозеф. Взаимозависимость и изменяющаяся международная политика // Международная экономика и международные отношения. - 1989. - № 12. - С. 76.
70. Наприклад значними економічними ресурсами володіють великі ТНК, річний прибуток деяких з них («Шелл» та ін.) може бути більшим, ніж урядовий бюджет таких країн, як Перу чи Філіппіни. Див.: Най (мл.) Джозеф. Взаимозависимость и изменяющаяся международная политика... - С. 75.

71. Badie V. La fin des territoires. — Paris, 1991 (Цит. за: Кузнецов В. Что такое глобализация? // Международная экономика и международные отношения. — 1998. — № 2. С. 14).
72. Кузнецов В. Что такое глобализация? // Международная экономика и международные отношения. — 1998. — № 2. — С. 16.
73. Див.: Badie V. La fin des territoires. — Paris, 1991.
74. Фергюсон Йел. Глобальное общество в конце двадцатого столетия // Международные отношения: социологические подходы. — М., 1998. — С. 202.
75. Див.: Нешатаева Т.Н. Международные организации и право. Новые тенденции в международно-правовом регулировании. — М. 1998. — С. 78.
76. Там само. — С. 79—80.
77. Див.: Никитченко А.Н. Транснационализация демократии. Третья волна демократии в свете теории международных отношений // Космополис. Альманах. — М., 1997. — С. 123—125.
78. Фергюсон Йел. Глобальное общество в конце двадцатого столетия // Международные отношения: социологические подходы... — С. 208.
79. Готліб Гідон. Нація і держава. Новий підхід до етнічних конфліктів та обмеження суверенітету. — Львів, 1997. — С. 28.
80. Див.: Эрлих А.Р. Современные мировые системы в анализе Йохана Галтунга // Социально-политические науки. — 1992. — № 2—3. — С. 69—70.
81. Див.: Рих А. Хозяйственная этика. — М., 1996. — С. 29.
82. Див.: Соціальна філософія. Короткий енциклопедичний словник / За загальною редакцією В.Андрущенко, Н.Горлача. — Київ-Харків, 1997. — С. 149.
83. Див.: Гусейнов А. А., Апресян Р.Г. Этика. — М., 1998. — С. 9.
84. Петропавловский Р.В. Мораль и условия ее теоретического осмысления // Что такое мораль. — М., 1988. — С. 74.
85. Дробницький О.Г. Поняття морали. — М., 1974. — С. 229.
86. Див.: Дмитриева Г.К. Международная мораль и международное право. — М., 1991. — С. 11.
87. Див.: Poznar A. Kultura polityczna sfery międzynarodowej // Sprawy Międzynarodowe. — 1985. — № 4. — S. 125.

38. Див.: Пеньков Е.М. Социальные нормы — регуляторы поведения личности. — М., 1972. — С. 62.
89. Див.: Дмитриева Г.К. Международная мораль и международное право. С. 14 - 16.
90. Див.: Дмитриева Г.К. Международная мораль и международное право. — С. 16.
91. Див.: Fain H. Normative Politics and the Community of Nations. — Philadelphia, 1987. — P. 36, 50.
92. Див.: Дмитриева Г.К. Международная мораль и международное право. — С. 17.
93. Nardin T. Law, Morality and the Relations of States. — Princenton, 1983. — P. 16, 235.
94. Див.: Тодоров И.Я. Международное право и международные отношения в вопросах и ответах. — Донецк, 1998. — С. 124.
95. Див.: Badie V. Culture et politique. — Paris, 1993. — P. 100—103.
96. Див.: Цыганков П.А. Международные отношения. — М., 1996. — С. 226.
97. Senarclens P. de La potique Internationale. — Paris, 1992. — P. 166.
98. Badie V. Culture et politique. — Paris, 1993. — P. 89.
99. Див.: Почепцов Г. Теория и практика коммуникации. — М., 1998. — С. 312.
100. Див.: Приттан Сэмюэль. Капитализм с человеческим лицом. — СПб., 1998. — С. 47—48.
101. Див.: Цыганков П. А. Международные отношения. — С. 227.
102. Див.: Финнемор М. Нормы культуры и мировая политика с позиций социологического институционализма // Международные отношения: социологические подходы / Рук. авт. кол. П.А. Цыганков. — М., 1998. — С. 98.
103. Див.: Приттан Сэмюэль. Капитализм с человеческим лицом. — С. 47—48.
104. Див.: Вебер Макс. Политика как призвание и профессия // Вебер Макс. Избранные произведения. — М., 1990, — С. 150 - 157.; Hosti K. International Politics a Framework for analysis. — Printice Hall, 1988. — P. 381—382.
105. Див.: Цыганков П.А. Международные отношения. — С. 229.
106. Див.: Hosti K. International Politics a Framework for analysis. P. 384.

107. Див.: Morgenthau G. Politics among nations. The Struggle for Power and Peace. — n.y. 1948.
108. Braillard Ph., O.Djalili M.-R. Les relations Internationales. — Paris, 1988. — P. 103.
109. Див.: Hoffmann S. Duties Beyond Borders: On the Limits and Possibilities of Ethical International Politics. — n.y. 1981. — P. 55.
110. Див.: Tenzer N. La politique. — Paris, 1991. — P. 61.
111. Див.: Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Этика. — С. 452.
112. Див.: Оссовская М. О некоторых изменениях в этике борьбы // Оссовская М. Рыцарь и буржуа. — М., 1987. — С. 490—511.
113. Див.: Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Этика. — С. 459.
114. Див.: Тускоз Жан. Міжнародне право. — Будапешт-Київ 1998. — С. 5.
115. Див.: Статут Організації Об'єднаних Націй. Україна в міжнародних правових відносинах. Кн. 2. — К., 1997. — С. 29.
116. Див.: Загальна Декларація прав людини. У зб.: Права людини. Міжнародні договори України, декларації. документи. — К., 1992. — С. 18—24.
117. Див.: Права людини. — К., 1997. — С. 67.
118. Див.: Тускоз Жан. Міжнародне право. — С. 189.
119. Див.: Права людини. Міжнародні договори... — С. 76.
120. Див.: Дженіс Марк, Кей Річард, Бредлі Ентоні. Європейське право у галузі прав людини. Джерела і практика застосування. — К., 1997. — С. 22.
121. Див.: Європейська Конвенція з прав людини // Український часопис прав людини. — К., 1995. — № 2. — С. 104—139.
122. Див.: Європейська Конвенція з прав людини // Український часопис прав людини. — С. 113.
123. Див.: Дженіс Марк, Кей Річард, Бредлі Ентоні. Європейське право у галузі прав людини. Джерела і практика застосування. — С. 67.
124. Див.: Мережко О. Міжнародний захист прав людини і «гуманітарна інтервенція» // Український часопис прав людини. — К., 1995. — № 1. — С. 70.
125. Див.: Неліп М.І., Мережко О.О. Силовий захист прав людини: питання легітимності в сучасному міжнародному праві. — К., 1998.

ГЕОПОЛІТИЧНІ
ВИМІРИ
МІЖНАРОДНОЇ
ПОЛІТИКИ

- суть і структура поняття «геополітика»
- історія становлення та розвитку геополітики як науки
- геополітичне положення території як об'єкт наукових досліджень
- геоеконіміка
- геополітичні доктрини та концепції другої половини ХХ ст.

Істинна геополітика — це вивчення відношень, які існують між географією та політикою; вона є об'єктивним розглядом можливих взаємозв'язків між географічними умовами та політичними організаціями

Е.М Фрідваль

Суть і структура поняття «геополітика» (Б.К.)

Термін геополітика (від *Geo* — Земля та *politike* — мистецтво керівництва державою), вперше був вжитий Рудольфом Челленом в розумінні погляду на державу як географічний і біологічний організм, який постійно прагне до експансії. Держава (як і будь-який живий організм) бере участь у боротьбі за існування, а оскільки держава — це завжди певна територія, земля, то боротьба за існування держави й є боротьбою за простір. Великі держави існують за рахунок малих, це є не просто стихійний інстинкт завоювання, а природний і необхідний ріст з метою самозбереження¹. Тому, за Челленом, географічні та демографічні, економічні чинники постійно змушують ту чи іншу державу заради виживання вести політику розширення, завоювання нових просторів, через це війна — це конкретна форма прояву боротьби за існування між державами, расами. Таким чином первинне значення геополітики базувалося на підкресленні значення зв'язку між географічним простором і політикою держави, причому зв'язку необхідному та істотному. Незабаром було дано визначення геополітики як вчення про залежність політичних подій від землі, простору. У повоєнних філософських словниках зазначалося, що суть геополітики — у взаємовідносинах між оточуючими людиною простором і політичними формами її життя, що це політика держави, яка визначається географічними чинниками². У Великій Радянській Енциклопедії вказувалося, що основні ідеї геополітики — це утвердження вирішальної ролі фізико-географічних умов у житті людського суспільства та нерівності рас³. Щоправда, роки перебудови та нова політична ситуація на Сході Європи дещо змістили

акценти, так Олександр Панарін зазначає, що геополітикою «можна вважати різновид зовнішньої політики, який визначається територіальною близькістю партнерів (суперників), яка створює поле співвружності між інтересами дотичних між собою країн»⁴. Нарешті в Політологічному Енциклопедичному Словнику зазначається, що геополітика є політологічною концепцією, що вбачає в політиці (головним чином закордонній) тієї чи іншої держави засадничу, визначальну роль географічних факторів⁵.

Водночас дехто визначає геополітику як окрему міжгалузеву наукову дисципліну, що аналізує та прогнозує розвиток міжнародної політики держав, розуміння, що спирається на взаємозв'язки географічного чинника, системних пріоритетів і національних інтересів, а навіть на виключення силового підходу до розв'язання політичних конфліктів, на міжнародно-правове врегулювання політичних конфліктів і можливих міжнародних криз.

Коли йдеться про геополітику як міждисциплінарну науку, то підкреслюється її тісний зв'язок із географією, політичною теорією, історією, правом, соціологією, психологією, демографією тощо. Певною мірою найбільш споріднені геополітика та політична географія, які мають спільний об'єкт дослідження, але різну спрямованість: політична географія — територіальний, межовий аспект системи та держави, геополітика — детермінацію самої політики географічними чинниками.

За своєю структурою геополітика як концепція політичної теорії складається з низки складових, серед яких є як географічні, так і політичні. До географічних можна віднести просторове розташування даної держави — острів, півострів, частина континенту, розташування всередині континенту тощо. (Звідси відомий стереотип: Україна крайня європейська держава на Сході Європи та перша європейська держава на Заході Азії). Вигідним просторовим розташуванням вирізняються Англія, США, Японія, не вигідним — держави, які розташовані між чимось — Польща, Білорусь, Україна, Німеччина.

Географічним елементом геополітики є розмір території держави, відповідно є малі, середні, великі та наддержави. Квантитативний аналіз показує, що від 100 до 150 тис. кв. км — це територія невеликих держав, від 200 до 1 млн. кв. км — це території середніх держав, понад 1 млн. кв. км становлять простори великих держав; наддержави (а їх є лише кілька) — це держави, що мають території понад 5 млн. кв. км. Ще одним

географічним елементом є наявність або відсутність (обмеженість) природних ресурсів, насамперед енергоресурсів (вугілля, нафти, газу, урану, торфу, лісу), а також ресурсів корисних копалин (руд металів, рідкісноземельних елементів тощо), земельних і водних ресурсів. Географічним елементом є й той чи інший тип клімату, рівень вологості.

Важливішим географічним елементом є демографічний — кількість населення, густота населення (кількість мешканців, що проживає на одному квадратному кілометрі). Географічним елементом є й рельєф. Як зазначав ще Й. Гердер, Європа на північ від Альп становить «плоску рівнину... на яку повинні були вилитися, виганяючи звідси інших, що знаходилися ближче до Заходу, орди, як лише одні варварські орди починали тіснити інших і тим самим дуже довгий татарський стан Європи був, так би мовити, заданий географічно»⁶.

До політичних елементів можна віднести насамперед пануючу політичну свідомість, ідеологію, психологію, ментальність, політичну культуру. Наприклад, якщо в державі сформувалася імперська ідеологія, експансіоністська політична доктрина, авторитарно-тоталітарний політичний режим, утвердилися психологія завоювань, підкорення, ментальність пана, грабіжника-колонізатора, політична культура насильства, жорсткого панування, цінності сили, примусу, то навіть наявність достатніх географічних кількісних та якісних елементів не стримають і не задовільнять політичне керівництво імперії, яке буде постійно прагнути підкорення нових народів, завоювання нових просторів (чи це на суші, чи в океанах). Історія показала, що в таких випадках поширюються думки про недосконалість, войовничість сусідніх держав, придушення там наприклад демократії, або ці держави звинувачуються в агресивності, витягуються на світ обмеженість чи якогось ресурсу, чи доступу до нього, звинувачується в маніпулюванні монополізмом інших тощо. Географічний елемент виступає як заохочувач або свідчить про власну «меншевартість» та спонукає до експансії. Часто в історії агресія наступала під приводом незручного географічного розташування, відсутності природних бар'єрів від потенціальних агресорів, контролю над затоками, протоками тощо.

Загалом геополітика як певне ефективне обґрунтування насамперед закордонної політики світових держав (і як важливий чинник — детермінатор внутрішньої політики) пройшла кілька історичних етапів розвитку. Видається, що

можна віднайти без великих зусиль геополітичні тренди в закордонній політиці ще держав Античності, потім Середньовіччя, Нового часу. Адже геополітичними вимірами можна охарактеризувати будівництво *Pax Roma*, Візантійської імперії, імперії Карла Великого, Священної Римської імперії, не кажучи вже про великодержавну політику Рішельє, Людовіка XIV, Наполеона, британських прем'єрів XIX ст., починаючи від Пітта до Дізраелі, «діяння» С.Родса. XX століття — це епоха (без перебільшення) великої геополітики від геополітичних вимірів Першої світової війни через гітлерівський «народ без простору», «світову комуністичну революцію» до ялтинського розподілу світу й нарешті до прагнень збудувати *Pax Amerika*. У минулому державні політики часто виходили з принципу домінування географічних елементів у визначенні закордонної політики держав, сьогодні все більше їх вважають лише важливими, аналізують пов'язання цих елементів із національними інтересами, політичними та економічними цінностями, характером політичного режиму, типом устрою, рівнем життя населення. У наші дні геополітику вважають синтетичним засобом для аналізу взаємовідносин держав на світовій політичній арені. Прикладом дехто вважає, що просторове розташування України дає їй право на визначення своєї особливої геополітичної ролі — бути мостом, що з'єднає держави Європи та Азії. Інші ж знов розглядають розташування України як оборонний вал чи то проти Сходу, чи то проти Заходу.

Нарешті геополітика як концепція диспонує певними специфічними засобами її реалізації, передусім у закордонній політиці, чи не найважливішими з них є СТРАТЕГІЯ й ТАКТИКА. Поняття «стратегія» прийшло з військової справи (від *strato* — військо, звідси стратег — *stratego*, що перекладалося дослівно, як вести військо. Стратеги обиралися народними зборами в Афінах по одному від кожної філи терміном на 1 рік, всього 10 чоловік. Їхнім основним призначенням було дійсно командування, керівництво військом, його спорядженням, керівництво охороною держави, міста-порту Пірея, вони очолювали загальногрецькі військово-політичні союзи — Ахейський, Етолійський та інші. Посада стратегів не передбачала оплати). Таким чином стратегія виникла одразу як засіб, вид керівництва військом, військово-політичними об'єднаннями. З часом стратегія все тісніше поєднувалася з державним керівництвом, безпосередньо залежала від політики.

Політики ставили головні системні цілі, а стратегія стала основним засобом реалізації цих цілей. Якщо за часів Античності панувала військова стратегія, із виникненням світових імперій формувалася й військова теорія, в якій стратегія зайняла важливе місце (на початку нашої ери були введені поняття «стратегологія», «стратегікон»), а в часи пізньої Античності йде становлення політичної стратегії. Можна вважати, що вже тоді виділяються перші елементи стратегії — головна мета, основні напрями її досягнення, визначення своїх союзників та супротивників, головних і другорядних, етапи реалізації стратегії тощо. У військовому мистецтві виділилися такі елементи, як поєднання наступу з відступом, концентрація головних сил в напрямку головного удару. Середньовіччя додало стратегію наступу в розташування противника на велику глибину, пізніше — кордонну стратегію. Наполеон Бонапарт збагатив стратегію теорією генеральної битви, яка вирішувала не лише долю війни, але й держави.

Можна вважати, що підставами теорії військової стратегії стала праця німецького генерала Карла фон Клаузевіца «Про війну» (1853). Клаузевіц, визначивши війну як знаряддя політики, опрацював основні елементи військової стратегії, до яких він відніс моральні, фізичні, математичні, географічні та статистичні⁷. До моральних він відніс дух та інші таланти полководців, військову доблесть народу, до математичних — геометричне розташування військ, до фізичних — хоробрість, витривалість військ, їхній настрій, підготовку, до географічних — рельєф, лінії кордону, наявність сприятливих чи несприятливих природних умов, до статистичних — кількість військ, можливість зібрання максимальної кількості у вирішальному місці в найважливіший момент тощо. Звичайно, що ці елементи відносилися насамперед до військової стратегії, однак деякі з них могли стати добрим засобом і в політиці. Далі зміст стратегії розвинув французький вчений А.Жоміні. Вагомий внесок у цю справу зробив російський теоретик Н.П.Міхневич.

XX століття дало цілу плеяду теоретиків стратегії — це і Ф.Коломб, А.Мехен, М.Тухачевський, Дж.Дуе, Дж.Фуллер, Г.Гудеріан, Батле та інші. Загалом сьогодні стратегію визнано важливішим знаряддям військового мистецтва, засобом державної політики. Водночас із розвитком геополітики, все більше утверджується думка про стратегію як її основний засіб реалізації, а навіть є спроби виділити її в теоретичну дисципліну — ГЕОСТРАТЕГІЮ. Як би там не було, у геополітиці

стратегія визначає, по-перше, ЦІЛЬ даної політичної системи. Якщо точніше, то геополітика опрацьовує головну системну мету, а також — певну ІЄРАРХІЮ цілей системи, тобто політичного режиму, цілі політичної організації суспільства (підставову мету держави та її елементів, Церкви, політичних партій, різних громадсько-політичних об'єднань, політиків). Звичайно, складно говорити про визначення політичних цілей Церкви, особливо там, де вона реально відділена від держави. Однак слід погодитися з тим, що будь-яка Церква в межах національної держави захищає в тій чи іншій мірі правлячий режим, його ідеали, суспільно-політичні цінності. Окрім цього, будь-яка Церква прагне брати участь (і це слушно) у соціалізації громадянства. Церква, її цінності сприяють поширенню толерантності (принаймні так проголошується в християнських державах), милосердя, гуманності серед громадянства, і з чим не можна не рахуватися.

Прикладом формулювання стратегічної мети може бути визначення, дане Андрієм Громико, який 28 років був міністром закордонних справ СРСР. Він вважав, як вказує його син, (теж дипломат зі стажем), що ця мета визначалася вже самою радянською зовнішньополітичною доктриною, в основі якої було «мирне співіснування між соціалізмом і капіталізмом». Відповідно дана мета складалася з певної ієрархії цілей, однією з перших було створення «системи загальної колективної безпеки», в якій взяли б участь не лише європейські держави, але й США. Наступною метою, яка формувала стратегічну ієрархію, було припинення гонки озброєнь, у т.ч. ядерних, що передбачало досягнення «разом із США проміжних крупних договорів в області роззброєння, у першу чергу ядерного». Стратегічною метою було прагнення досягнути рівності та однакової безпеки з США. Так теоретично це виглядало... Що ж до стратегічної мети США, то Генрі Кіссінджер вказував, що складовою «нового світового порядку», як він бачиться з Вашингтона, мала б бути віра в те, що якщо світ прагне миру, то «він повинен використати американські рецепти морального порядку», оскільки американці впевнені, що «Сполучені Штати володіють кращою в світі системою управління й вся решта людства може досягнути миру та розквіту шляхом відмови від традиційної дипломатії та прийняття властивого для Америки пошанування міжнародного права та демократії». Таким чином давня американська дилема закордонної політики — ізоляціонізм чи месіанство, схоже, повинна вирішитися в ХХІ

столітті на користь американському месіанству. У той же час реальний політик Кіссінджер розуміє, що минули вже ті часи, коли Америка могла здійснити те, що було не під силу будь-якій іншій державі. Розкриваючи ієрархію стратегічних цілей, Кіссінджер зазначає, що «найбільш продуктивним рішенням було б створення структур, які накладалися б одна на одну, частково використовуючи спільність політичних та економічних принципів, частково поєднуючи спільність принципів і міркувань безпеки,.. а вся решта трималася б на зв'язках економічного характеру...»¹⁰.

Другим структурним елементом стратегії є визначення ГОЛОВНИХ напрямів реалізації стратегічних цілей, принципів здійснення політики владним режимом. Очевидно, що в кожний історичний період визначаються конкретні напрями реалізації стратегічних цілей чи то в сфері закордонної політики, чи внутрішньої. Це може бути вступ у певні союзи, коаліції, може бути утвердження монопартійної чи багатопартійної політичних систем тощо. Стратегія визначає підставові принципи реалізації влади — акцент на переконання чи примус.

Третім елементом стратегії можна вважати визначення ГОЛОВНОГО супротивника чи, навпаки, — головного союзника системи. Від правильності даної процедури залежить дуже багато, адже йдеться про долю політичної системи. Цілком зрозуміло, що визначення Росії як головного союзника означатиме для України далекоглядні наслідки (курс на співпрацю з азійським регіоном, участь у зв'язках із мусульманським світом, участь у зростаючому протистоянні Схід — Захід на стороні Сходу, певна система державних, політичних, моральних цінностей, способу життя тощо). Геополітично це означало б для України участь у різних євразійських російських стратегічних планах, відмежування від європейського протестансько-католицького Заходу. Складність українського геостратегічного становища в тому, що Україна майже приречена в силу свого дуже посереднього потенціалу бути завжди при комусь, служити комусь, у кращому випадку стати своєрідним васалом сильнішого, могутнішого режиму.

Четвертим елементом стратегії є визначення ТЕМПУ політичних процесів, який означає, що саме стратегія орієнтує систему загалом на еволюційний або революційний шлях розвитку. Темпи руху системи, сплановані та розраховані (наскільки це можливо для суспільних процесів), можуть

визначатися панівною політичною ідеологією та складати одну з основних системних характеристик.

5 П'ятий елемент політичної стратегії включає в себе запозичене від військової стратегії вміння знайти головну ЛАНКУ в політичному процесі та сконцентрувати в ній максимально можливі сили, зусилля, що дозволяє найбільш ефективно вирішити загальні системні завдання. Наприклад у ході національно-визвольної боротьби головною ланкою для України було здобуття незалежності, що дозволяло приступити до будівництва суверенної держави, так само важливо в процесі державотворення віднайти головну ланку, що слугуватиме важливішою умовою досягнення успіху в реалізації даного процесу. На нашу думку, головною ланкою сьогодні могло б бути вирішення проблеми формування нової політичної, професійної ЕЛІТИ держави.

8 Шостим елементом стратегії є визначення черговості історичних етапів політичного процесу. У стратегії, зрештою як довів досвід, не бажано перескакувати через етапи, йти шляхом політичних парадоксів. Логічний, конструктивний рух до досягнення підставової мети, як правило, передбачає поступовість, поєднання опрацювання теоретичних ідей і конструкцій з їхньою реалізацією, здатність враховувати вимоги конкретних ситуацій із перспективними цілями, достатню гнучкість та енергійність, настирливість при досягненні мети. Із цим елементом тісно пов'язана імперативна вимога — опрацювання властивої ТАКТИКИ як випробуваного та надійного засобу реалізації стратегії. Загалом, якщо сформулювати головні питання стратегії та тактики, то вони виглядали б наступним чином: стратегія визначає ЩО робити, дає відповідь на запитання, ЧОГО ми хочемо, а тактика відповідає в першу чергу на запитання, ЯК це зробити?

II Поставивши запитання, стратегія та тактика як важливіші структурні елементи геополітики загалом і дають змістовну відповідь, формулюють програму діяльності щодо досягнення національних системних цілей. У зв'язку з цим важливим є подальший процес вивчення самої геополітики як складової частини політичної теорії (у нашому випадку, зі сфери міжнародної політики) та як самостійної міжгалузевої наукової дисципліни.

Історія становлення та розвитку геополітики як науки (І.З.)

Як самостійна наука геополітика є порівняно молодою, однак використання її як практики міжнародних відносин відоме з найдавніших часів, адже загарбання нових територій значною мірою мотивувалося потребами здобуття вигіднішого географічного положення та більш сприятливих природних умов: зручних бухт, гірських перевалів і судноплавних річок, родючих земель і родовищ корисних копалин тощо. Дехто вважає, що застосування геополітики в планетарному масштабі пов'язане з відкриттям Христовором Колумбом Америки в 1492 р., адже відтоді почалося колоніальне загарбання та освоєння нових територій. Однак нас цікавить власне наукове осмислення геополітики як теорії та практики міжнародного життя.

Філософські погляди, що обґрунтовували вплив природних умов і ресурсного забезпечення на особливості етнопсихології, суспільної поведінки, трудових навичок і державного устрою окремих народів, відомі віддавна й мали місце в творчості багатьох вчених ще від часів Арістотеля, однак найбільш послідовно вони розвивалися в епоху формування ринкових відносин. Започаткував їх Жан Боден, пізніше філософські ідеї Шарля Монтеск'є («Про дух законів», 1748 р.) базувалися на вирішальному впливі природних умов на державний устрій. Він вважав, що державні закони та устрій держав повинні відповідати фізичним особливостям країн: їхнім розмірам, клімату, ґрунту, способу життя їхніх народів — землеробів, мисливців або пастухів.

Певним внеском у формування світоглядних основ геополітики була праця Р. Мальтуса («Досвід закону про народонаселення», 1798 р.), який дійшов до висновку про постійно зростаючі диспропорції між збільшенням чисельності населення та засобами його існування, що може, на його думку, призвести до перенаселення планети та до загострення суспільних протиріч. Для врегулювання зростаючої демографічної кризи він вважав цілком виправданими війни, масові хвороби.

Основи расово-антропологічної школи заклав Жозеф де Гобіно («Нариси про нерівність людських рас», 1853—1855 рр.). Він вважав, що соціальні інститути, право мають біологічні джерела. Чим раса біологічно чистіша, тим виразнішими є її

природні здібності до фізичної та розумової праці, а ці риси найбільш притаманні якраз білій расі.

Найбільше значення для еволюції геополітичних ідей мали праці Елізе Реклю та Карла Ріттера. Так Реклю розвив теорію впливу природного середовища на соціально-економічний розвиток держав («Людина і Земля», 1886–1894 рр.). Розглядаючи Землю як єдине цілісне природне утворення, він у багатьох випадках перебільшує вплив природи на суспільну активність людей. У свою чергу Ріттер обґрунтував зв'язок між природою та історією народів («Землезнавство», 1853 р.). В окремих випадках він застосовував расовий підхід до суспільного прогресу, спробував застосувати розмаїті математичні співвідношення до обґрунтування сутності суспільних явищ.

У Росії аналізом впливу природних умов на суспільний розвиток активно займався Лев Мечніков. Він розглянув вирішальне значення річкових систем у зародженні цивілізацій, які могли сформуватися лише за сприятливих кліматичних умов («Цивілізація та великі історичні ріки», 1889 р.). Мечніков виділив річковий, середземноморський (від зруйнування Карфагена до імперії Карла Великого) та океанічний (від часу Великих географічних відкриттів) етапи розвитку людства.

Таким чином, на кінець XIX ст. сформувалася досить багата та різноманітна теоретична база, спрямована на пояснення впливу природного оточення на розвиток людства, на з'ясування причин диференціації країн і народів за різним ступенем суспільного розвитку та прогнозування подальших шляхів їхньої еволюції.

Німецька школа геополітики

Реальним творцем геополітики як науки вважають німецького географа, етнографа та соціолога Фрідріха Ратцеля, який зазначав, що географічні чинники зумовлюють економічний розвиток, політичний устрій, культуру та психологію народів. Так просторова замкнутість певного народу породжує традиціоналізм (наприклад Японія або Великобританія), широкі простори степів та напівпустель – схильність до жорсткої централізованої влади. Розташування країни в певній півкулі, наявність виходу до моря, характер річкової мережі, особливості рельєфу – усе це наперед визначає хід історії країн і народів.

Ратцель розвинув так звану органістичну теорію держави, за якою всі держави відповідно до дії географічних чинників поділяються на «старіючі» (близькі до розпаду), «зрілі», «молоді» та «незрілі». Держава, відповідно до законів природного відбору та боротьби за існування, проходить в ході історичного розвитку всі цикли від народження до занепаду.

Територія кожної держави детермінує психіку її народу. Народ і територія є взаємозумовлюючим цілісним організмом. Якраз для молодих держав, на його думку, характерним є прагнення до зростання та розширення простору для життя («лебенсraum»). Власне такою нацією були, на його думку, німці.

Ставлення до держави як до живого організму передбачало відмову від концепції «постійних кордонів». У роботі «Про закони просторового розвитку держав» (1901 р.) Ратцель виділив сім законів експансії.

1) Розширення держав збільшується відповідно до розвитку їхньої культури.

2) Просторове зростання держави супроводжується іншими проявами його розвитку: в сферах ідеології, виробництва, комерційної діяльності, потужного «притягуючого випромінювання», прозелітизму.

3) Держава розширюється, ковтаючи та адсорбуючи політичні одиниці меншої значимості.

4) Кордон — це орган, розташований на периферії держави (зрозумілого як організм).

5) Здійснюючи свою просторову експансію, держава намагається охопити важливі для свого розвитку регіони: узбережжя, басейни річок, долини та взагалі всі багаті території.

6) Первинний імпульс експансії приходить ззовні, так як держава провокується на розширення державою (чи територією) з явно нижчим рівнем цивілізації.

7) Загальна тенденція до асиміляції та адсорбції слабкіших націй підштовхує до більшого прагнення здобуття територій, яке живить саме себе.

Послідовник Ратцеля — Р.Челден називав геополітику наукою про державу як географічний організм або просторове явище, у якому територія становить тіло, шляхи сполучень — кровоносну систему, промислові центри — кінцівки, а найбільші міста, передовсім столиця, — нервову систему та серце цього організму. Війни, на його думку, — це дослідне поле геополітики, де стикаються та реалізуються інтереси найбільш впливових держав світу.

концепція експансії

Разом із тим Челлен розробив вчення про державу як про єдину окрему наукову дисципліну з власними завданнями та методами. У «Нарисах системи політики» він виділив кілька дисциплін, які складають сутність пізнання держави, а саме: кратополітика (знання владних структур конституції та законодавства країни, а також їхнє застосування на практиці), етнополітика (проблеми етнічних відносин), соціополітика (особливості соціально-класової структури суспільства та її вплив у боротьбі за владу), еконополітика (особливості господарського життя держави) і власне геополітика, яка має за завдання з'ясувати зв'язок між природним середовищем і політикою держави, обґрунтувати її місце на міжнародній арені. Власне в геополітиці автор виділив топополітику (дослідження місця держави в міжнародних конфліктах і політико-культурній системі світу), морфополітику (дослідження кордонів, комунікаційного зв'язку між центром і периферією), фізико-політику (дослідження природних багатств як чинника державної політики).

Челлен досить багато уваги приділив питанням культурних кордонів в Європі і навіть обстоював необхідність створення незалежної Української держави. Він був одним із активних дослідників проблем Східної Європи, в першу чергу з позицій впливу на неї німецького та російського чинників. Лише домінування в цьому регіоні Німеччини могло би, на його думку, забезпечити стабільність та економічний прогрес¹¹.

Ратцеля та Челлена вважають ідеологами німецького імперіалізму, авторами концепції рухомих кордонів та експансії як цілком доцільної форми розвитку держави. Ці обставини спричинили трактування геополітики як негативної науково-подібної теорії. Пізніше основні постулати геополітики, як її розуміли Ратцель і Челлен, використали націонал-соціалісти Німеччини.

Геополітику для потреб фашистської Німеччини найбільш послідовно розвивав Карл Гаусгофер, який проводив ревізію умов Версальських договорів і обстоював необхідність нової самореалізації Німеччини в світовій політиці. Розвиваючи ідеї Ратцеля та Челлена, він трактував геополітику як науку про умови політичних процесів на Землі, заперечував доцільність самотійного існування малих країн.

У його моделі світ розділявся на три субмеридіональні панрегіони: Панамерика з центром у США, Євроафрика з політичним центром у Німеччині та Паназія з панівним

положенням Японії. Кожен панрегіон мав би розвиватися у властивому для нього культурному та економічному середовищі, підпорядковуючи всі малі держави та регіони потребам провісної цанії. Але вже в кінці 30-х рр. Гаусгофер відмовився від панрегіональної побудови світу та виступив з ідеєю створення континентальної осі в Євразії (від Німеччини через СРСР до Японії), яка б могла за своєю могутністю протистояти американо-британській океанічній могутності. Ця ідея активно втілювалася в практиці міжнародних відносин аж до часу розв'язання війни проти СРСР. Уже в ході Другої світової війни фашисти відмовилися від порад Гаусгофера, він склав свої обов'язки ідеологічного радника націонал-соціалістів у 1942 р., що, однак, не звільнило його від відповідальності за співробітництво з нацистами.

Сферу геополітичних досліджень Гаусгофер наповнив виключно військовим змістом, наприклад, якою мірою рельєф, клімат, гідрографічна мережа тощо можуть служити справі успішного військового наступу або оборони як у стратегічних, так і в тактичних планах. Його праці сиріяли психологічній підготовці Німеччини до війни.

Гелфорд Маккіндер про географічну вісь історії

Одним із фундаторів геополітичної науки вважається англієць Гелфорд Дж. Маккіндер, який опрацював теорію Гартленду (Heartland — «Серединна земля») і прогнозував розвиток Британської імперії, її місця в світовій політичній системі («Британія і британське море»).

На початку ХХ ст. сутність світового політичного процесу Маккіндер пояснював одвічною боротьбою суходільних і морських держав за розширення сфери свого впливу. На його думку, Євразія та Африка становлять головний материк (острів — за термінологією Маккіндера), ядром якого є серцевинна територія — Гартленд, куди входять євразійські лісова, лісостепова, степова, напівпустинна та пустинна природні зони, а в політичному відношенні — це Росія, Монголія, західна частина Китаю («Географічна вісь історії», 1904 р.). У 1919 р. Маккіндер значно розширив зону Гартленду на захід — до Скандинавських гір та р.Ельби і до Балкан, а на схід — до Центральної Анатолії, Ірану, Тибету.

Іншу частина острова суші творять держави прибережної смуги Євразії та вся Африка — це так званий «внутрішній півмісяць». Великобританія, Японія та весь Новий світ

утворюють так званий «зовнішній півмісяць». Росія, що панує в центрі Гартленду, протистоїть опертим на морську могутність державеам «внутрішнього» та «зовнішнього півмісяців». Основною віссю цього протистояння є держави Східної Європи. Маккіндер висунув тезу («Демократичні ідеали та реальність» 1919 р.), що «той, хто панує в Східній Європі, той домінує над Гартлендом, хто панує в Гартленді, той керує Світовим островом, хто панує на Світовому острові, той керує світом». (Див. рис. 1.).

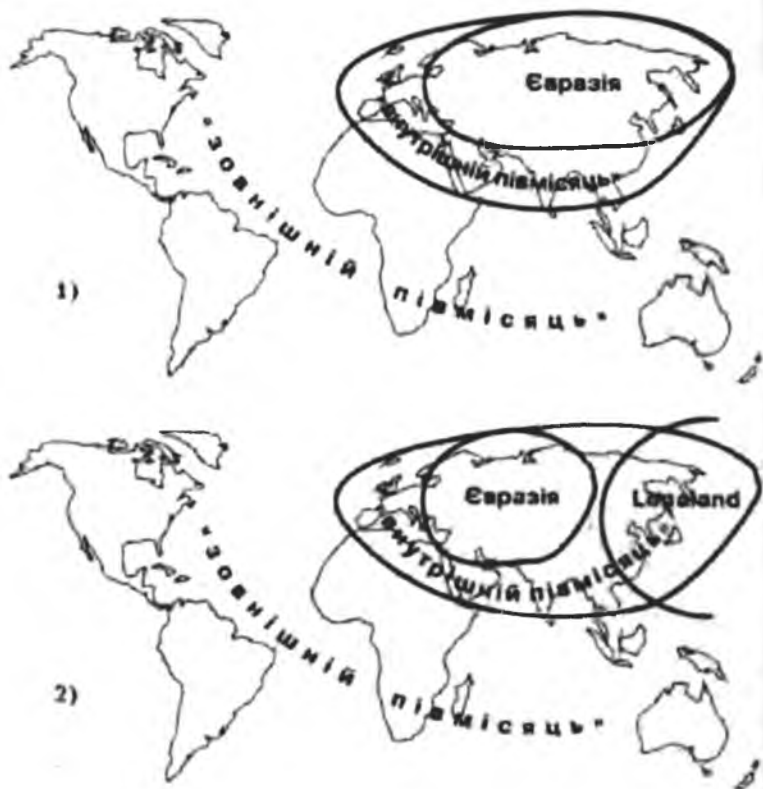

Рис. 1. Дві версії геополітичного поділу.

1. Базова. Вперше використана Маккіндером у 1905 р. («Географічна вісь історії»).

2. Переглянута. Запропонована тим же Маккіндером у 1943 р. Різниця полягає в питанні про Lepaland (сибірські території, що розташовані на Схід від Єнісею).

Він вказував також на те, що Німеччина є найважливішою державою, що стоїть на межі Гартленду та «внутрішнього півмісяця», а поєднання її організаційного досвіду з природним і людським потенціалом Росії може стати найбільшою загрозою для всіх демократичних держав. Тому він пропонував створити на Сході Європи буферну зону з незалежних національних держав від Балтики до Адріатики та Чорного моря. Маккіндер підтримував ідею незалежності України, вважаючи її цілком європейською державою в історичному та культурному розумінні. Геополітичні погляди Маккіндера значною мірою вплинули на рішення Версальських договорів.

Маккіндер був прихильником поєднання союзних сил США, Великобританії, Франції та Радянського Союзу в боротьбі з фашистською Німеччиною. А вже після війни він вказував на необхідність створення військово-політичного союзу між США та державами Західної Європи з метою стримування розповсюдження радянських інтересів у Європі. Його ідеї союзу «Амероевропи» стали прообразом утворення Північно-атлантичного альянсу — НАТО та вплинули на політику стримування сил між державами НАТО та Варшавського Договору.

Американські геополітичні доктрини

Досить плідними були геополітичні дослідження в США, зачинателем яких вважають Альфреда Мехена, погляди якого на сутність розстановки політичних сил у світі та панування на морських просторах носять характер геополітичної доктрини. Він вважав, що Великобританія, а пізніше США, завдяки своєму острівному положенню визначали в минулому та ще довго визначатимуть світову політику.

Хоча головна книга Мехена «Вплив морської сили на історію в 1660—1783 рр.» (Бостон, 1890 р.)¹² з'явилася в часи переважаючого впливу флоту Англії, який контролював важливі морські шляхи, він передбачав, що США стануть наступником морського панування Великобританії й переберуть на себе роль світової держави першої величини. Однак США разом з Англією повинні створити військово-політичний альянс для протистояння світовому впливові держав суходолу, що здебільшого контролюють територію Євразії.

Ідеї Мехена активно втілював у життя Теодор Рузвельт, який здійснював політику американської морської експансії: захоплення Філіппін і Гавайських островів, відторгнення від

Колумбії частини її території та побудови на території новоствореної держави — Панами Панамського каналу.

Американський вчений Ніколас Спайкмен пропонував нові варіанти геополітичних ідей Мехена. Він активно підтримував наміри США розпочати «гру великих сил», розробляв конкретні стратегічні плани участі США у Другій світовій війні. У геополітичних схемах Спайкмена виділяється Старий і Новий Світ. У Старому Світі не може домінувати лише одна держава, а тому він не може серйозно загрожувати інтересам США, які з усіх точок зору є беззаперечним лідером Нового Світу. В інтересах Америки є утримування Старого світу в такому стані рівноваги, який би забезпечував їм роль аристра.

Спайкмен ідентифікував геополітичні риси Старого Світу: I — Гартленд — серцевина Євразійського континенту, II — Римленд, що співпадає з маккіндерівським «внутрішнім півмісяцем», III — так звана «велика периферійна дорога» від Балтійського та Північного морів до Охотського моря, IV — так звані «одинарні острови»: Англія, Африка, Японія, Австралія. Спайкмен доводив, що Римленд є найбільш стратегічно важливою зоною, оскільки на його території відбувалися великомасштабні міжнародні конфлікти. Тому для США слід спроєктувати свій вплив в першу чергу на Римленд, щоб запобігти можливій експансії ймовірних лідерів Старого Світу. Тут найвірогіднішим і найнебезпечнішим супротивником міг бути Радянський Союз. Тому Спайкмен підкреслював важливість Англії, Німеччини та Японії як американських союзників у розвитку стратегії рівноваги сил. (Найголовніша праця вченого — «Американська стратегія у світовій політиці. Сполучені Штати та баланс сил», 1942 р.).

Спайкмен виділяв 10 головних критеріїв, на базі яких можна визначати геополітичну могутність держави, а саме: 1) поверхня території; 2) природа кордонів; 3) чисельність населення; 4) наявність чи відсутність корисних копалин; 5) економічний і технологічний розвиток; 6) фінансова потужність; 7) етнічна однорідність; 8) рівень соціальної інтеграції; 9) політична стабільність; 10) національний дух.

Спайкмен вважав, що втримати США в ролі світового лідера зможе лише активна зовнішня політика. У відповідності до його поглядів США забезпечили собі передову мережу морських і сухопутних військових підрозділів у цілому світі.

Становлення та розвиток геополітики в Росії

Геополітичні доктрини проімперського змісту розвивалися також в Росії. Так псковський ігумен Філофей (Фелотей) розробив у 1510–1511 рр. теорію «третього Риму»¹³. Його погляди базувалися на тому, що все в долі людей і народів визначається волею Бога. Богообраність Москви, царського правління та Московського царства дозволяє їм диктувати свою волю іншим народам. У ході світової історії впали старий Рим і новий Рим (Константинополь), славу справжньої християнської віри — православ'я здатна зберегти Москва (третій Рим), і четвертому Риму не бувати. Така релігійно-політична доктрина виправдовувала світові претензії Росії протягом багатьох століть.

Росія традиційно виступала прихильницею загальної слов'янської єдності, в якій себе вбачала провідною державою. Цілком природно, що слов'янофільство, яке пізніше дало поштовх доктрині панславізму, найбільш плідно розвивалося в Росії, серед її прихильників — філософ І. Кірієвський, письменники О. Хом'яков, М. Погодін, Ф. Достоєвський. Найбільш виразно доктрину панславізму сформував М. Данилевський у роботі «Росія та Європа» (1888 р.), провідна думка якої полягала в обґрунтуванні доцільності об'єднання всіх слов'янських народів під проводом Росії та столицею у відвоєваному в турків Константинополі¹⁴.

Ще одна цікава геополітична концепція, що активно розвивалася в Росії на початку ХХ ст., а зараз отримала нове дихання, відома під назвою євразійства. Найбільші доробки в розвитку цієї теорії належать П. Савицькому, М. Шахматову, Л. Карсавіну та М. Трубецькому. Основна ідея євразійства полягає в тому, що Росія бачиться як особливе цивілізаційне утворення, яке визначається показником «серединності». У роботі «Географічні та геополітичні основи євразійства» (1933 р.) Савицький розглядав Росію не як частину Європи чи частину Азії, а як самостійний світ, особливу духовно-історичну геополітичну реальність. Це поняття означає не континент, а ідею російського простору, історичну парадигму.

Якщо, за Маккіндером, із пустель Гартленду постійно виходять навали, які заставляють держави «внутрішнього півмісяця» творити високу культуру та домінувати в історичному розвитку, то, за Савицьким, Росія-Євразія й є синтезом світової культури. Росія — це особливий тип цивілізації, який повстав на основі кількох складових: арійсько-слов'янської

культури, тюркського кочівництва, православних традицій. Самих росіян Савицький вважав не просто відгалуженням східних слов'ян, а особливим імперським етнічним утворенням, що поєднує слов'янські та тюркські субстрати, геополітичний ґрунт для яких утворює також синтез європейського лісу та азіатського степу.

Через введення в теорію євразійства поняття про «місцезрозвиток» прослідковується намагання припинити дискусії щодо національних, расових, релігійних, культурних, мовних проблем. Якась особлива геополітична єдність, що, на думку теоретиків євразійства, відчувається всім населенням цього географічного простору інтуїтивно, призводить усіх до розуміння синтетичної сутності існування. Послідовником Савицького був російський історик Лев Гумільов, який через теорію етногенезу та етнічних циклів розвивав традиційний органістичний підхід у геополітиці. На практиці ідея євразійства досить повно реалізувалася в Радянському Союзі.

Геополітичний напрям в українській науці

Незважаючи на те, що Україна протягом століть була позбавлена власної державності, геополітичні доктрини не оминули її суспільної думки. На відміну від різних моделей світового домінування Росії, що створювалися російськими геополітиками, геополітичні погляди в Україні тісно пов'язувалися з ідеями утворення власної державності. Хоча певні україноцентричні ідеї проголошувалися в програмі Кирило-Мефодіївського товариства (1846—1847 рр.), де поряд із завданнями національного та соціального визволення України за мету ставилося утворення об'єднання слов'янських держав на чолі з Україною як географічним центром усього слов'янського світу.

Окремі геополітичні погляди зустрічаються в науковому доробку М. Грушевського. У праці «Звичайна схема руської історії» він поставив питання про переосмислення пануючої схеми історичного аналізу народів Східної Європи, яка утотожнювала історію південних племен Київської Русі з укладом суспільно-політичного життя Володимиро-Московського князівства. На думку Грушевського, суспільний устрій і культура Київської Русі стали прообразом суспільних відносин і культури українського народу, а уклад Володимиро-Московського князівства вирішальною мірою вплинув на формування російського народу. Спадкоємцем Київської Русі

після монголо-татарського поневолення стало Галицько-Волинське князівство, а в подальшому — Литовсько-польська держава. Московське царство виросло на власному культурному ґрунті за участю слов'янських, угро-фінських і монголо-татарських складових, а з Києва сприйнялися лише форми державно-політичного будівництва.

У роботі «На порозі Нової України» Грушевський розглядає чорноморську зовнішньополітичну орієнтацію молодої держави, яка могла би стати корисною альтернативою традиційним східно-західним пов'язанням України¹⁵.

Геополітиком можна вважати зачинателя української наукової географії Степана Рудницького, який намагався довести освіченій Європі перспективи безпеки та співробітництва на старому континенті, що відкрилися б зі здобуттям українським народом політичної незалежності, малював образ України як цілком самодостатньої та зрілої щодо всіх форм співробітництва держави. У книзі «Ukraine: Land und Volk» (1915 р.), де на основі розмаїтого географічного матеріалу Рудницький показав німецькомовному читачеві значення України як потенційно великої та впливової європейської держави. Рудницький зробив важливий геополітичний висновок про те, що Україна є єдиною слов'янською нацією, яка найбільше зацікавлена в розвалі ослабленої Російської імперії.

Рудницький послідовно відстоював національний принцип державного будівництва, вважаючи, що українська справа в контексті європейської політики цього часу — це проблема утворення та зміцнення нової держави — України. Позитивне розв'язання цього питання означатиме не лише вирішення важливого національного питання в Європі, а й гарантуватиме тривку безпеку, адже така Україна могла би надійно відділити народи Центральної Європи від загрози російської інтервенції та разом із ними утворити потужний щит від німецької агресії. Дуже цікавим, актуальним до цього часу є аналіз геополітичного положення України в контексті налагодження світової торгівлі, виділення консолідуючих властивостей Чорноморського басейну та формування балто-чорноморського військово-політичного та економічного союзу держав.

Геополітиком можна вважати Юрія Липу, який опрацював концепцію щодо української раси, яка вирізняється особливостями етнопсихології, традиційними способами мислення та поведінки, духовним світом, а не лише будовою тіла. Він намагався возвеличити український народ, створюючи певною

мірою його зідеалізований образ. Що ж стосується обґрунтування зовнішньополітичної орієнтації, то дилемі Схід—Захід він протиставляв більш перспективні для налагодження рівноправної співпраці напрями — Південь і, меншою мірою, Північ.

Геополітичне положення території як об'єкт наукових досліджень (І.3.)

Серед найголовніших понять геополітики важливе місце займає геополітичне положення держав, регіонів і субрегіонів, розміри та форми території, що безпосередньо позначається на впливовості їхньої закордонної політики.

Геополітичне положення (ГПП) — це поняття, що визначається сукупністю територіальних відношень одних політично чи адміністративно визначених територій стосовно інших у першу чергу щодо політично та економічно впливових держав, військово-політичних та економічних блоків, транспортних шляхів, вогнищ воєнних конфліктів, а також стосовно стратегічно важливих природних об'єктів (континентів і субконтинентів, частин Світового океану, потужних джерел сировини та енергії, гірських хребтів, річкових систем тощо).

У геополітиці виділяють такі характерні риси взаєморозташування, як доступність (відкритість) території, територіальна композиція, граничність, сусідство, симетричність та асиметричність тощо. Зокрема територіальна композиція означає форму та конфігурацію території, відображає такі композиційні відношення, як центральність і периферійність.

Міжнародна політика реалізується в певному географічному просторі, а тому визначається впливом розмаїтих географічних чинників, які можуть бути сприятливими чи несприятливими, а найчастіше є їхньою комбінацією. ГПП значною мірою детермінує характер і спрямованість закордонної політики держав та їхніх блоків, а тому дослідження ГПП є актуальною прикладною проблемою геополітики. Загалом же ГПП складається з двох груп компонентів: статичних та динамічних.

Статичне геополітичне положення — це положення в певній частині світу чи материка, наявність і характер виходу в Світовий океан, розмір і територіальна композиція, її морфологічні характеристики (оцінка рельєфу та гідро-

графічної мережі), особливості політичних кордонів тощо. Тобто всі компоненти статичного ГПП стосуються перш за все загальних, передовсім фізико-географічних особливостей, і характеризуються відносною сталістю, хіба що за винятком політичних кордонів.

Динамічне геополітичне положення характеризується відношенням розташування щодо процесів та явищ міжнародного політичного та економічного життя, зокрема щодо центрів політичної, воєнної та економічної сили, конфліктних зон, світових комунікацій, джерел сировини та енергії тощо.

Прикладами статичного ГПП може бути острівне положення Великобританії, для якої протока Ла-Манш протягом століть визначала політику певної ізоляції та «балансу сил» у стосунках з іншими європейськими державами та США. З таким положенням Великобританії були змушені рахуватися Юлій Цезар, Наполеон, Гітлер, навіть зараз Великобританія займає особливе місце в Європейському Союзі та в європейсько-американських відносинах.

Вихід України в Світовий океан через «внутрішнє» Чорне море значною мірою утруднений через вузькі протоки Босфор і Дарданелли, які зв'язують його з Середземним морем і які у відповідності до міжнародного законодавства контролює Туреччина. Це також приклад статичного ГПП.

У роки Другої світової війни контроль Німеччини над багатою на той час на поклади нафти Румунією визначав до певної міри воєнні успіхи нацистів та обумовлював їхні стратегічні плани. У середині 60-х рр. Румунія з огляду на власні запаси нафти збудувала кілька потужних нафтопереробних заводів. Однак від початку 80-х рр. нафтові запаси Румунії зменшилися й їй самій тепер доводиться імпортувати значну кількість нафти для власних потреб.

Після приєднання Польщі, Чехії та Угорщин до НАТО значно змінився характер сусідства України з цими державами, що до певної міри може позначитися на закордонній політиці загалом і на двосторонніх відносинах зокрема. Це все приклади динамічного ГПП держав.

Для визначення динамічного ГПП держави виділяють такі групи країн:

1. Країни потужного економічного та політичного потенціалу (7 найбільш розвинених країн світу: США, Японія, Німеччина, Франція, Італія, Великобританія, Канада, а також Росія, Китай і Південна Корея).

2. Країни — джерела паливно-енергетичних ресурсів.

3. Країни, які експортують та імпортують продукцію у великих масштабах (або мають потенціал для цього).

4. Дружні країни (відсутність істотних економічних і політичних протиріч або територіальних претензій, наявність тісного політичного, економічного та культурного співробітництва, входження до спільних асоціацій).

5. Протидіючі країни (наявність економічних, політичних протиріч або територіальних претензій — існуючих чи потенційних).

6. Нейтральні країни (стосовно даної країни).

7. Країни — вогнища регіональних конфліктів і такі, що знаходяться в системі міжнародних санкцій ізоляції.

8. Економічні союзи країн.

9. Військово-політичні союзи країн.

10. Релігійні угруповання країн¹⁶.

Прийнято розрізняти кілька рівнів ГПП за масштабністю територіальних відношень. Зокрема виділяють міжконтинентальний (світовий) рівень ГПП, або макроположення; континентальне, або мезоположення; субконтинентально-регіональне, або мікроположення держав.

Макро-ГПП — це положення держав або регіону відносно великих військово-політичних та економічних центрів — держав та їхніх блоків, а саме: США, Японії, Німеччини, Росії. Китаю або НАТО, ЄС, АСЕАН, НАФТА, а також стратегічно важливих джерел сировини та енергії, наприклад нафти в Перській затоці чи Каспійському морі; осей міжнародних комунікацій — Суецького та Панамського каналів, Гібралтарської протоки і т.п., а також щодо найважливіших об'єктів природи, наприклад відносно гірських масивів Гімалаїв, Анд, Кордильєр, Альп чи річкових систем Дунаю, Нілу чи Нігеру.

Наприклад англійська колонія Сінгапур виникла за рахунок винятково вигідного макрогеополітичного положення та тривалий час розвивалася як головний складський і перевалочний пункт Південної та Південно-Східної Азії. Але й тепер незалежна держава Сінгапур своєму процвітання значною мірою завдячує посередницьким торгівельним і фінансовим функціям, а порт Сінгапур є другим у світі після Роттердама (Нідерланди) за обсягами товарообороту. Свій статус впливової політичної та економічної сили в Південно-Східній Азії ця країна утримує якраз з огляду на переваги свого ГПП.

Мезо-ГПП — це положення держави на континенті, включаючи сусідство з різними державами, а також відносно локальних зон міжнародного напруження, континентальних шляхів сполучення, природних об'єктів і джерел сировини та енергії континентального значення.

Наприклад для України це сусідство з Росією та Білоруссю як з провідними державами-інтеграторами СНД, з однієї сторони, та з Польщею і Угорщиною як членами НАТО та майбутніми членами ЄС, з іншої, що вирішальною мірою визначатиме зовнішньополітичний курс держави.

До мезоположення можна віднести розміщення європейських держав щодо Альп і Карпат, Рейну та Дунаю, запасів кам'яного вугілля Рурського, Сілезького чи Донецького басейнів, знову ж таки членство чи сусідство з НАТО та ЄС, положення щодо конфліктних зон у державах колишньої Югославії тощо.

Мікро-ГПП часто розглядається як розміщення різних частин країни або ділянок кордону з суміжними державами з політичної, військово-стратегічної чи економічної точок зору.

Наприклад український порт Рені на Дунаї є вигіднішим і важливішим, ніж сусідні Ізмаїл чи Кілія, оскільки він розміщений на єдиному гирлі річки, до її розподілу на три рукави. Поруч із Рені вихід до Дунаю на дуже вузькому проміжку має Молдова, яка тут нещодавно розпочала будівництво власного порту, не маючи на це міжнародно обумовлених погоджень з українською стороною. Таке сусідство для Рені є вкрай невигідним, оскільки, окрім втрат від зменшення обсягів наданих послуг, тут вкрай погіршуються гідродинамічні умови навігації. Однак політичні та економічні перспективи українсько-молдовського співробітництва не обмежуються лише цим випадком. У результаті переговорів на рівні прем'єр-міністрів обох країн українська сторона погодилася на переміщення частини кордону на березі Дунаю на користь Молдови за передачу села Паланка, розміщеного в гирлі Дністра, яке до цього часу значно погіршувало умови сполучення південної частини Одеської області з усією Україною.

У геополітиці, зокрема в оцінці геополітичного положення, важливе значення має поняття **державної території**, тобто частини географічного середовища (суходолу та прилеглих до нього частин водної поверхні), визначеного міжнародно визнаними політичними кордонами. Це частина Землі (суходолу та водної поверхні), а також надра під ними та повітряний

простір над ними, що перебувають під суверенітетом держави. Державна територія — це простір реалізації державної влади.

Територіальне верховенство держави означає, що все населення, а також створені ним підприємства та організації підпорядковуються юрисдикції держави, яка визначає загальний та особливий режим території з урахуванням національних (державних) інтересів і прийнятих на себе міжнародних зобов'язань.

Територіальне верховенство поширюється також на морські судна та літаки, що перебувають за межами держави, а також на дипломатичні представництва, морські кабелі, супутники.

До водної території держави належать внутрішні моря, озера, ріки, канали і т.п., що не мають статусу міжнародних, а також *територіальні води*, тобто смуга моря чи океану певної ширини вздовж берегів держави, дно та надра дна, що є під цими водами. У більшості держав світу ширина цієї смуги встановлена в 12 морських миль.

Повітряний простір — це простір, що знаходиться над суходолом і водною територією держави. Його конкретна верхня межа міжнародно-правовими нормами не встановлена, внаслідок чого виникла так звана проблема космічного простору, що дозволяє космічним державам проводити потрібні їм спостереження за будь-якими об'єктами. Міжнародні повітряні сполучення в нижніх шарах атмосфери проходять у межах визначених коридорів, вихід за які вважається порушенням повітряного простору держави.

Геоeкономiка (I.3.)

Сучасне світове господарство багато в чому відрізняється від того, яким воно було в середині ХХ ст. На рубежі 70—80-х рр. на результати господарської діяльності вирішальною мірою вплинули успіхи науково-технічної революції (НТР), які набагато більше проявилися у високорозвинутих країнах світу й значно менше позначилися в країнах третього світу. Типовою ознакою сучасного господарства стало переплетіння економічних, а разом із ними й політичних інтересів багатьох країн світу, зростання ролі монополізації та корпоратизації інтересів великого бізнесу й держави, поглиблення міжнародного географічного розподілу праці.

Інтернаціоналізація господарського життя зумовила активніший вихід на міжнародну арену держави, яка взяла на себе обов'язки щодо узгодження міжнародної економічної політики, утворення низки впливових політико-економічних міждержавних угруповань на зразок ЄС, АСЕАН, НАФТА, ОПЕК, а також транснаціональних фінансово-економічних організацій на зразок Міжнародного Валютного Фонду (МВФ), Світової Організації Торгівлі (СОТ), Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР).

Сьогодні можна виділити три провідні центри економічного суперництва: США, ЄС та Японію. Далеко відстали, але успішно нарощують темпи економічних перетворень Китай і країни АСЕАН. Між ними посилюється конкурентна боротьба за ринки збуту продукції та послуг, за джерела сировини та енергії, за перевагу у визначальних галузях НТП.

Якщо в повоєнні роки темпи економічного розвитку США були явно вищими, ніж в європейських країнах та Японії, то в 70-ті рр. ці показники майже зрівнялися. Так у 1950 р. об'єм промислового виробництва в США в 1,5 рази перевищував відповідний показник країн Західної Європи та в 30 разів Японії. Однак на протязі останніх 50 років країни Західної Європи та Японія прискореними темпами нарощували обсяги виробництва та в кінці 80-х рр. частка Західної Європи в загальному обсязі промислового виробництва розвинутих країн світу з ринковою економікою становила понад 44%, Японії — майже 17%, а США — 34%.

Нерівномірність економічного розвитку окремих країн і регіонів позначається на нівелюванні їхніх рівнів. Загальні правила господарювання, що визначаються НТП та інтернаціональним характером господарських зв'язків, підштовхують країни до орієнтації на певний конкурентоздатний рівень розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Досить суттєво вирівнялися між трьома центрами економічного протистояння галузева структура господарства та структура зовнішньоекономічних зв'язків.

Спираючися на зрілий технічний рівень і зосереджуючи зусилля на перспективних галузях науково-технічного прогресу, західноєвропейські та японські монополії добились успіхів у конкурентній боротьбі на світових ринках, що призвело до послаблення лідируючих позицій США.

Тривала тенденція до послаблення конкурентоздатності США була пов'язана з нарощуванням продуктивності праці в

країнах Західної Європи та в Японії. Якщо в 1955 р. рівень продуктивності праці в ФРН становив 38%, у Франції – 42, а в Японії лише 15% від рівня США, то вже в 80-х рр. показники продуктивності праці в ФРН зрівнялися з американськими, у Франції вони зросли до 88%, а в Японії до 66% від рівня США.

Поглиблюючи глобальну економічну конкуренцію, усі три центри сили прагнуть заручитися підтримкою надійних партнерів, втягнути їх у цю боротьбу. Як правило, такими партнерами в першу чергу стають сусідні держави та регіони. Для США це Канада та Мексика, з якими вони утворили в 1994 р. спільну зону вільної торгівлі – НАФТА. Природною сферою розширення свого впливу США вважають країни Латинської Америки. Для Японії стратегічними партнерами стали Південна Корея, Австралія та країни АСЕАН, а в подальшому, можливо, стане й міцніючий економічний велетень – Китай, який може й сам претендувати на роль центру економічної могутності світового значення. Країни Європейського Союзу розширюють своє членство за рахунок країн Центрально-Східної Європи, з-поміж яких Польща, Чехія, Угорщина, Словенія, Естонія та Кіпр претендують на прийняття в ЄС вже на початку наступного століття. Окрім цього, ЄС наблизив до себе деякі країни, що розвиваються (країни Африки та басейнів Карибського моря та Тихого океану – всього 65 країн, що входять до так званої Ломейської конференції), а також країни Середземномор'я.

Географічний розподіл світової торгівлі відображає зміну пропорцій між економічно розвинутими країнами та країнами третього світу. Зрушення в товарній структурі світової торгівлі та зниження цін на сировину, паливо та продовольство призвели до того, що питома вага країн, що розвиваються, зменшилася в світовому експорті від 28% у 1980 р. до 23% у 1990 р., а частка економічно розвинутих країн зросла відповідно від 72% до 77%. Фінансова заборгованість країн третього світу країнам Заходу за цей же період зросла від 500 млрд доларів до майже 1,5 трильйона доларів.

Досить складною залишається проблема взаємовідносин країн, що розвиваються, з транснаціональними корпораціями, які контролюють 2/5 промислового виробництва та 1/2 зовнішньоекономічних зв'язків цих країн. Неконтрольована міграція робочої сили з країн третього світу у високорозвинуті держави набула досить великих обсягів та перетворилася на геополітичну проблему. Натомість перенесення

«брудних», екологічно шкідливих виробництв в країни, що розвиваються, породжує ще одну загрозу геополітичного характеру.

Усе це підтверджує гіпотезу про наростання протиріч між країнами та регіонами, в першу чергу в сфері економіки. Вивчення всіх зародкових форм економічної конкуренції, дослідження трансформації та прогнозування вже наявних протиріч і становить сутність геоekonomіки.

Геополітичні доктрини та концепції другої половини ХХ ст. (І.З.)

Теоретичною конкретизацією геополітики є геополітичні доктрини та концепції, які здатні значною мірою впливати на перебіг політичних процесів або ж формувати певний стереотип у поглядах на глобальні проблеми світового розвитку. **Геополітичною доктриною** називаються офіційно проголошені або фактично реалізовані стратегічні програми політичних лідерів держав, вчених або суспільно-політичних діячів, що відображають національні інтереси. Вони можуть мати як політичний, так і економічний зміст.

Так доктрина Трумена — це зовнішньополітична програма уряду США, викладена в посланні президента США Г.Трумена Конгресу в березні 1947 р. Згідно з її основними положеннями передбачалося в 1947-48 рр. надати допомогу проамериканським урядам Греції та Туреччини в розмірі 400 млн. ам. доларів для створення надійного заслону проти зростаючої радянської загрози в цьому стратегічно важливому регіоні світу. Вона поклала початок широкій допомозі іншим країнам Європи та надала гарантії безпеки, в першу чергу через створення мережі американських військових баз на їхніх територіях, а також була використана як одна з причин для розв'язання «холодної війни».

«План Маршалла» відомий як програма відновлення та розвитку повоєнної Європи через надання американської економічної допомоги разом із доктриною Трумена сприяв створенню в 1949 р. організації Північно-атлантичного блоку — НАТО. Ця доктрина була висунута американським державним секретарем Дж.Маршаллом у виступі в Гарвардському університеті в 1947 р. Головною метою цього плану було з'ясування та ефективне використання наявних ресурсів на потреби країн Європи у відновленні зруйнованого війною господарства при

безпосередній участі американського капіталу. «План Маршалла» підтримало 16 країн Європи, СРСР та його нові сателіти відмовилися від участі в ньому, хоч їм така можливість надавалася.

«План Маршалла» почав здійснюватися в квітні 1948 р., коли США прийняли Програму економічної допомоги країнам Європи, яка була розрахована на чотири роки. Європейські держави брали на себе зобов'язання сприяти розвиткові вільного підприємництва, заохочувати приватні американські інвестиції, гарантувати фінансову стабільність, надавати інформацію про перебіг реалізації програми.

Допомога США надавалася у вигляді незворотніх субсидій і позик із федерального бюджету США від квітня 1948 до грудня 1951 р. Загалом США витратили близько 17 млрд. доларів. Від 1951 р. «план Маршалла» офіційно перестав існувати.

У 1957 р. була проголошена доктрина президента США Д.Ейзенхауера, спрямована на розширення сфери американського впливу в арабських країнах Близького Сходу з огляду на зростання радянських впливів у цьому регіоні. Доктрина Л.Джонсона (травень 1965 р.) фактично була відновленням доктрини Монро ще ХІХ ст., яка закріплювала пріоритети політичного та економічного домінування США в країнах Латинської Америки. Посилаючи військово-морські сили в Домініканську Республіку під приводом відвернення можливої інтервенції зі сторони Куби, Джонсон проголосив, що «революція — це внутрішня справа країн доти, доки її метою не стає встановлення комуністичної диктатури». Доктрина Картера (січень 1980 р.) була проголошена після падіння іранського шаха під час радянської окупації сусіднього Афганістану, що було загрозою для американського контролю над Перською затокою. В результаті цього США різко збільшили свою присутність у цьому регіоні.

Те, що прийнято називати доктриною Рейгана, хоча ніким і не визнавалася, але за всіма канонами доктрини була виголошена в лютому 1985 р. В умовах нарощування радянської присутності в різних куточках світу американці головну ставку на протидію цим намаганням зробили на місцеві військові та політичні сили, заохочуючи в разі потреби антикомуністичні партизанські рухи. Рональд Рейган тоді сказав: «Наша місія — підтримувати та захищати свободу і демократію та розповсюджувати ці ідеали, де тільки можна. Ми

маємо підтримувати всіх наших союзників, котрі чинять опір радянській агресії. З Радянським Союзом треба боротися за допомогою місцевих повстанців без використання американських військ». Після зближення з президентом СРСР Михайлом Горбачовим ця доктрина як засіб реалізації американських інтересів перестала використовуватися.

Відома, хоч і формально не проголошена, доктрина Брежнєва бере свої початки від часу придушення військами Варшавського Договору Чеської революції 1968 р. Вона визначала зони життєвих інтересів Радянського Союзу, де першою смугою беззаперечних інтересів СРСР були держави Центрально-Східної Європи, а за ними йшли держави соціалізму та соціалістичної орієнтації в інших частинах світу В'єтнам, Лаос, Кампучія, Ефіопія, Ангола, Нікарагуа та інші.

У 1995 р. один із радників президента Росії Бориса Єльцина А. Мігранян розробив програму відстоювання російських інтересів на територіях колишніх республік СРСР, а тепер незалежних держав, під приводом захисту прав «російськомовного населення» та відвернення загрози панісламізму, гарантій стабільності та безпеки на всьому пострадянському просторі. Відтоді офіційно непроголошена доктрина Єльцина-Міграняна визначає основні засади зовнішньої політики Росії в так званому «ближньому зарубіжжі», тобто на території держав колишнього Радянського Союзу.

Досить неоднозначним видається поняття **геополітичної концепції**, під яким розуміється певний спосіб трактування суспільно-політичних явищ і процесів, зумовлений керівними ідеями та замислами провідних вчених і політиків. Часто геополітична концепція мислиться як прогноз перебігу політичних процесів у глобальному масштабі.

Так С.Гантінгтон — директор Інституту стратегічних досліджень при Гарвардському університеті (США) розглядає геополітичну картину майбутнього з позицій стійких етнічних архетипів і цивілізаційних традицій, його основні теоретичні постулати викладені в статті «Зіткнення цивілізацій» (1993 р.) і зводяться до наступних положень:

- із розпадом СРСР пропала остання сильна фортеця континентальних сил, однак успіх атлантичних сил є тимчасовим, оскільки він не захоплює цивілізаційних пластів переможених країн і народів; дуже скоро ці переможені сили почнуть відновлювати властиві для них геополітичні потреби;
- поряд із західною цивілізацією, яка охоплює країни Західної Європи та Північної Америки, де утвердилася

ліберально-демократична ідеологія, на нашій планеті існує ще сім конкуруючих цивілізацій: слов'яно-православна, конфуціанська (китайська), японська, ісламська, індуїстська, латиноамериканська і, можливо, африканська;

— глобальні конфлікти в майбутньому проходять не через війни націй-держав і не через ідеологічні протиріччя, як це було в минулому, а через наростання напруження між цивілізаціями;

— для зміцнення своїх позицій на міжнародній арені Захід повинен консолідувати свої зусилля, стримувати будь-які антиатлантичні тенденції, інтегрувати в західну цивілізацію маргінальні спільноти інших цивілізацій, в першу чергу в Латинській Америці та в Східній Європі;

— забезпечити тісніші зв'язки з Японією та Росією;

— попередити переростання локальних конфліктів між цивілізаціями в глобальні війни;

— забезпечити воєнну перевагу на Далекому Сході та в Південно-Східній Азії.

Як найбільш ймовірних противників США Гантінгтон визначає Китай та деякі ісламські країни (Іран, Ірак, Лівію та ін.)

2 Інша схема геополітичної побудови світу, що формується в результаті перемоги Заходу в холодній війні, навпаки передбачає поступову ліквідацію всіх форм геополітичної різноманітності — культурної, релігійної, ідеологічної та ін. У світі в результаті формування єдиного світового ринку закріпляться ліберально-демократичні цінності. В результаті цього історія як віддзеркалення еволюції міжнародних протиріч втратить свій сенс. Таку геополітичну концепцію запропонував Ф. Фукуяма в своїй програмній статті «Кінець історії», що побачила світ на початку 90-х рр.

3 Колишній директор Європейського Банку Реконструкції та Розвитку Жак Атталі вважає, що настає планетарна ера грошей, які виступають загальним і беззаперечним еквівалентом цінностей. Свої міркування він розвив у працях «Ліній горизонту» та «Він прийде», які з'явилися на початку 90-х рр. На його думку, панування ліберально-демократичної ідеології, утвердження ринкових відносин і нестримний розвиток інформаційних технологій призведуть до утворення єдиного та однорідного геополітичного простору, позбавленого суттєвих геополітичних протистоянь. Принципи геоekonomіки стануть визначати й політичні реальності, у відповідності до яких Американський, Європейський і Тихоокеанський економічні простори стануть центрами тяжіння.

Висновки:

1. Суть поняття «геополітика» полягає у відображенні тісного зв'язку географічного простору та позицій держави, визначення географічними чинниками державної політики. За структурою вона складається з географічних і політичних чинників. До останніх відносяться політична свідомість з її складовими — ідеологією, політичною доктриною, системами цінностей, політичною психологією, політичною культурою. Важливішим засобом реалізації геополітики як складової політичної теорії є стратегія та тактика. Стратегія складається з головної мети, основних напрямів її досягнення, визначення своїх союзників і супротивників, темпу політичних процесів, віднайдення головної ланки в політичному процесі, черговості історичних етапів реалізації.

2. Геополітика як міжгалузєва наукова дисципліна пройшла ряд історичних етапів, що включили в себе за змістом німецьку школу, англійську, американську, російські концепції та доктрини. Має свою історію й геополітика в Україні (М.Грушевський, С.Рудницький, Ю.Липа).

3. Важливішим поняттям геополітики та об'єктом наукових досліджень є геополітичне положення території держави. Воно визначається сукупністю територіальних відношень різних територій, дані відношення характеризуються такими рисами, як доступністю, територіальною композицією, граничністю, сусідством, симетричністю. Геополітичне положення має дві групи компонентів: статичні та динамічні. Перші — це загальні, передовсім фізико-географічні особливості, другі — це відносини тих чи інших територій до процесів та явищ політичного, економічного міжнародного життя.

4. Складовою геополітики є геоэкономика, яка характеризується місцем держави в світовому розподілі праці, її економічним, військовим потенціалами, конкурентною боротьбою різних геоэкономичних світових центрів (США, ЄС та Японія).

5. У другій половині ХХ ст. були задекларовані та більш-менш успішно реалізовувалися геополітичні доктрини Г.Трумена, Л.Джонсона, Д.Картера, Р.Рейгана, Л.Брежнєва, неофіційна доктрина Б.Єльцина-А.Міграняна. Із геополітичними концепціями виступили С.Г.Хантінгтон, Ж.Атталі та інші.

1. Див.: Kjellen Rudolf. Der Staat als Lebensform. — Berlin, 1924. — S. 31—32, 37—40, 50—51, 74—75.
2. Див.: Philosophisches Wörterbuch. Herausg. von Georg Klaus und Manfred Buhr. — Leipzig, 1965. — S. 213.
3. Див.: БСЭ. — М., 1971. — Т. 6. — С. 316.
4. Панарин А.С. Введение в политологию. — М., 1994. — С. 88.
5. Політологічний енциклопедичний словник. За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна. — К., 1997. — С. 67
6. Гердер Йоганн. Идеи к философии истории человечества. — М., 1977. — С. 475.
7. Див.: Клаузевиц Карл фон. О войне. — М., 1937. — Т. 1. — С. 194.
8. Громыко Анатолий. Андрей Громыко. В лабиринтах Кремля (Воспоминания и размышления). — М., 1997. — С. 38, 41, 43.
9. Киссинджер Генри. Дипломатия. — М., 1997. — С. 10.
10. Там само. — С. 762.
11. Див.: Українська державність у ХХ ст. Історико-політологічний аналіз (О.Дергачов — керівник). — К., 1996. — Розд. II. — § 1.
12. Див.: Мехен Альфред. Влияние морской силы на историю. М., - Л., 1941.
13. Див.: Оглоблин О. Московська теорія III Риму в XVI — XVII ст. — Мюнхен, 1951.
14. Див.: Данилевський Н.Я. Россия и Европа. — М., 1991. — Гл. XIV, XV.
15. Див.: Грушевський М.С. На порозі Нової України. Гадки і мрії // Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 144 — 146.
16. Див.: Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Геополітичне положення України (сутність і основні риси) // Український географічний журнал, 1994. — № 2.

**ПОРІВНЯЛЬНИЙ
АНАЛІЗ
МІЖНАРОДНИХ
ПОЛІТИЧНИХ
СИСТЕМ**

- **суть і розвиток порівняльного аналізу політичних систем**
- **до порівняльного аналізу політичних відносин міжнародних систем**
- **порівняння інститутів політичної організації суспільства**
- **порівняльний аналіз норм політичних систем**
- **порівняння деяких політичних культурних цінностей сучасних політичних систем**
- **суспільно-економічний аспект порівняльного аналізу політичних систем**

Ми більше робимо висновки про об'єкти шляхом порівнянь, ніж виходячи з їхньої внутрішньої цінності та переваг.

Д.Ю.

Суть і розвиток порівняльного аналізу політичних систем (Б.К.)

Проведення порівняння чи не один із найстаріших методів суспільного аналізу. Формування людського суспільства супроводжувалося успішними та менш успішними, простими та складними порівняннями, адже пізнання будь-якого об'єкта, явища починається від того, що ми відрізняємо їх від усіх інших і встановлюємо їхню подібність зі спорідненими об'єктами та явищами. У результаті порівняння декількох об'єктів, явищ з'являється можливість встановити спільні властивості, визначити ознаки, які притаманні даним явищам, об'єктам. Порівняння застосовувалися для визначення узагальнення, для формулювання аналогій. Узагальнення (від лат. *generalisatio*) — виділення певних властивостей, що належать деякій сукупності явищ, предметів, об'єктів, та об'єднання їх за цими властивостями в певний клас, тобто початок їхньої класифікації. Іншими словами, це процес переходу від одиничного до загального.

Вивчення історії суспільства показує, що первісна людина, будучи здатною до порівняння, все ж не була одразу здатна до широких узагальнень, це прийшло лише з розвитком аналітичних здібностей спочатку в окремих особистостей, а потім розвинулося як певна властивість політично організованого суспільства. Узагальнення послужили ґрунтом для сформулювання аналогій. Грецьке слово *analogia* перекладається як відповідність, подібність та означає умовивід що будується за наступною схемою: якщо нам дано два явища — А і Б, встановлено, що явище А має ознаки а, б, в, х, а явище Б має ознаки а, б, в, то ми, спостерігаючи факт співпадіння ознак а, б,

в у явищ А і Б, можемо на основі подібності трьох ознак явищ А і Б дійти до висновку, що можливо явищу Б притаманна ознака х. При цьому вкажемо на те, що аналогія відрізняється від тотожності, яка виникає при наявності в обох явищ однакових рис, які можна висловити одним поняттям. Якщо ж у явищ є спільні ознаки, але для їхнього вираження потрібні два поняття, то такі явища не тотожні, а різні. Коли в явищ є не лише спільні ознаки, але й різні, то такі явища й є аналогічними. Отримати вірні висновки при порівнянні людина змогла тоді, коли вона навчилася дотримуватися певних логічних правил. Першим із них було правило, що порівнювати можна лише об'єкти, явища, що належали до одного класу (тварину з тваринами, людину з людьми, абстракцію з абстракціями). Другим правилом було те, що порівнювати можна лише за суттєвими ознаками. У зв'язку з цим людина повинна була навчитися вирізняти суттєві та несуттєві ознаки об'єктів, явищ суспільного життя. Порівняння в стародавніх суспільствах очевидно, проходили за кількома напрямками. Порівнювали суб'єктів політичного життя (вождів, полководців, монархів). Водночас порівнювали форми державної влади, норми функціонування тощо. Чи не одним із перших порівняльних аналізів стала праця Арістотеля «Афінська політія», в якій дана політична історія Афін, зокрема порівняльний аналіз державного устрою Афін. Арістотель нарахував одинадцять окремих політичних змін, від міфічних Іона та Фесея до порядку, що встановився в кінці V ст. до н.е. і діяв на момент написання праці. Тут конституції Драконта, Солона, постанови Пісістрата, реформи Клісфена, політичні постанови Кімона, Фуکیدіда, Перікла. Класичними стали порівняння, зроблені грецьким істориком Плутархом, його «Порівняльні життєписи» (50 біографій, що збереглися) дали можливість підкреслити позитивні риси афінської та римської демократії. Відтоді порівняння стало одним із важливіших методів аналізу політичних процесів, що проходили в суспільстві. Пізніше порівняннями займалися й Н.Мак'явеллі й Дж.Віко, й Ш.Монтеск'є, і багато інших. Поволі сформувалося кілька методів порівняльного аналізу. По-перше, порівняльно-співставляючий метод, який давав змогу з'ясувати природу різноманітних об'єктів, по-друге, історико-типологічний метод, що надавав можливість зробити порівняння, які пояснювали подібність непов'язаних за своїм походженням явищ однаковими умовами їхнього розвитку, по-третє, історико-генетичний метод, яким

подібність явищ пояснювалася як результат їхньої спорідненості за походженням.]

Розквіт порівняльного аналізу суспільства почався, однак, лише від середини ХІХ ст., коли О.Конт, а пізніше Г.Спенсер визнали його основним методом соціологічних досліджень при вивченні суспільних процесів. І Конт, і Спенсер вважали, що в сукупності суспільство та суспільні явища творять за аналогією живий організм. Оскільки властивості суспільства подібні до властивостей живого тіла, то треба розглянути підстави, які дозволяють стверджувати, що постійні відносини між частинами суспільства є аналогічні постійним відносинам між частинами живого тіла»¹. Першою рисою, яка дозволяє розглядати суспільство як організм, зазначав Спенсер, є його безперервний ріст, потім його поступове ускладнення, розростання структури. Далі за аналогією Спенсер аналізував подібності різних частин тіла живого та суспільного, назвавши їх внутрішніми та зовнішніми частинами (розділ цієї праці Спенсера чомусь був перекладений на російську як «Системы Органов», що призвело до поширення псевдонаукової термінології, наприклад «органи внутрішніх справ», «органи влади»² тощо). У «Дослідах наукових, політичних і філософських» Спенсер присвятив цілий розділ аналізу тваринних і суспільних аналогій, здійснив порівняльний аналіз психології людини як суб'єкта різних владних процесів³. На початку ХХ ст. Е.Дюркгейм побачив у порівняльному методі, порівняльній соціології суть соціології загалом. Значні внески в розвиток порівняльного аналізу зробили в ХХ ст. М.Вебер, О.Шпенглер, П.Сорокін, А.Тойнбі. Слід вирізнити перші спроби такого аналізу в слов'янських країнах, зокрема цікаву працю дольського мислителя, політичного діяча С.Грабського, автора оригінального дослідження «Революція. Аналіз суспільно-психологічний» (1921 р.), в якому він проаналізував дві великі соціально-політичні революції: Французьку та Жовтневу, визначив їхню подібність і відмінність, порівняв здобутки та втрати. Елементи порівняльного аналізу знаходимо в працях українських політичних мислителів: М.Костомарова, М.Драгоманова, В.Липинського, Д.Донцова, М.Сціборського та інших.

Починаючи від середини ХХ ст., порівняльний аналіз став одним з основних напрямів вивчення політичних процесів сучасності. В європейській, американській політичній теорії підкреслювався еволюційний характер розвитку політичних порівнянь, їхні зміни у відповідності до темпів і характеру змін

самого політичного життя. Вважається, що порівняльний аналіз займає чільне місце в політичній науці поряд із такими поширеними на Заході дослідженнями, як вивчення «національної» (французької, американської, німецької та інші) політичної теорії, аналіз «публічної адміністрації», міжнародних відносин, місцевого управління та самоуправління публічного права тощо. Порівняльний аналіз у ХХ ст. досяг певних успіхів при вивченні сучасних націй (країн, народів), їхніх політичних систем, структур, окремих інститутів. Існує його значна амплітуда, яку ми б окреслили наступним чином: від загальних політологічних порівняльних аналізів, здійснених Зб.Бжезінським і С.Хантінгтоном, С.Вербою, Г.Алмондом, Д.Істоном, і до конкретного, навіть суто прагматичного, порівняльного аналізу Ж.Зіллера про політико-адміністративні системи країн ЄС.

У пропонованому читачам Курсі лекцій зроблена спроба здійснити порівняльний аналіз сучасних політичних систем, у першу чергу європейських і північноамериканських. Логічно, що аналіз повинен проводитися з урахуванням викладеного раніше розуміння структури політичної системи, яке відповідно передбачає розгляд, бодай коротко, політичних відносин, порівняння інститутів політичної організації, правових норм їхнього функціонування, головних політичних системних цінностей.

До порівняльного аналізу політичних відносин міжнародних систем (Б.К.)

У широкому розумінні владні відносини — це відносини підпорядкування, які існують у природі та суспільстві. Разом із цим владні відносини — це нормована ієрархія підпорядкування, що є між суб'єктами влади. Найкраще дані відносини відображають гак звані піраміди влади, що існують у кожній політичній системі, суспільстві. Спираючися на принципи ієрархічності, можемо отримати приблизну схему відносин, що панують у даній системі. У схему включаються відносини між різними гілками влади, які характерні для даної системи (у нашому випадку, системи, що аналізуються, становлять суб'єкти міжнародного права, отже, вони є міжнародними системами). Такими відносинами можуть бути єдність всіх гілок влади та їхня диференціація, домінування певної гілки влади над іншими. Так тоталітарно-авторитарним системам притаманна єдність гілок влади або принаймні домінування виконавчої влади.

Наступним елементом схеми є відкритість чи закритість цієї системи, тобто визначення факту наявності впливів ззовні на таку систему, адаптації її до цих впливів, врахування іншого свіду, плюралізм політичних сил, суб'єктів влади в системі. Цей елемент тісно пов'язаний із характером відносин між правлячою політичною елітою системи та масою громадянства. Відкриті політичні системи допускають більш-менш вільне переміщення еліт знизу вверху, ієрархічність тут не набирає строгого характеру. методи реалізації влади спираються насамперед на компроміс, переконання, частка примусу невелика. Політичні відносини в таких системах носять характер швидше громадянський, панує формальне рівноправ'я, демократичність, проголошуються ідеали соціальних свобод, плюралізм думок і поглядів.

І навпаки, у закритих політичних системах переміщення політичних еліт невелике, їхня циркуляція незначна, панує ієрархічність не лише в політичних відносинах, а й в самому суспільстві. Цей стан формується на основі відносин відданості, лояльності, влада реалізується швидше силовими методами, примус переважає, панує формальна єдність, суворий порядок, проголошуються ідеали соціальної справедливості, моноархії, єдності, однак одноставності. Оскільки в цьому випадку між політичними суб'єктами відносини будуються на дотриманні принципу ієрархічності, то за нашим попереднім аналізом цього типу⁴, їх можна назвати політичними СТОСУНКАМИ. Прогорядні суб'єкти при цьому втрачають свою суб'єктність, вони трансформуються в об'єкти. Справді, у тоталітарно-авторитарних режимах, відповідно й політичних системах, політичні відносини детермінуються вузькою кастою (навіть не кастою) правлячих суб'єктів меншої чи більшої значимості та єдності, які систематично приймають політичні рішення, суть яких відносин одна — панування цієї касты над величезною більшістю. У зв'язку з цим, даний рівень ієрархічності відносин формується не лише специфічною системою єдності всіх гілок влади, але й певною політичною ідеологією, відповідною політичною доктриною, соціально-економічною моделлю, системою суспільно-політичних цінностей, чітких стереотипів символів.

Політична історія Європи ХХ ст. дала нам яскраві приклади таких відносин, що панували в фашистській Італії, франкістській Іспанії, нацистській Німеччині, Радянському Союзі. З огляду на те, що в попередніх частинах Курсу вже було

здійснено досить детальний аналіз таких відносин і політичних культур, обмежимося лише короткою характеристикою актуальних демократичних політичних відносин, що сформувалися на схилку ХХ ст. в Європі та Північній Америці. Як стверджують американські дослідники (Г.Алмонд, С.Верба), суть демократично-ліберальних відносин можна звести до відповідей на запитання: «Хто править?», «Як править?». Відповіді можна буде отримати, якщо проаналізувати рівень відкритості європейських та північноамериканських держав, систему формування політичної еліти, її рухливість, характер діяльності гілок влади, партійних систем, системи ідеологічних, доктринальних цінностей, рівень прав і свобод громадянства, реалізацію прав меншістю тощо.

Не менш важливими є характеристики панівних способів реалізації влади, можна стверджувати, що для ліберально-демократичних режимів домінуючими є сьогодні компроміси, принцип більшості, що дозволяє певною мірою говорити про те, що в більшості західноєвропейських держав встановилися громадянські відносини, відносини толерантності, довіри та поваги. Наприклад в основі «американської мрії» лежать кілька простих ідей: свобода кожного, рівність перед правом, право та можливість самовираження, переконання в зверхності американських ідеалів, цінностей, здатність до самовдосконалення та досягнення успіху. У зв'язку з цим, політичні відносини в США за характером оптимістичні, спрямовані на самовпевненість, на певний експансіонізм, гордість, що часом переростає в самозадоволення та пихатість. Подібні до них, із нахилом до традиціоналізму, впорядкованості, напівмістичних почуттів до корони, є відносини, що домінують в Об'єднаному королівстві. Для американських і певною мірою англійських відносин характерні висока конкурентність, панування стереотипу, що той, хто програв, — розплачується. (Можна погоджуватися з твердженнями щодо надкороткості таких характеристик політичних відносин, їхньою недосконалістю, що робить актуальними їхні подальші наукові дослідження).

Порівняння інститутів політичної організації суспільства (Б.К.)

Структурним елементом політичної системи є організація суспільства, що відповідно складається з держави та її інститутів (законодавчих, виконавчих, судових), політичних партій, громадських об'єднань (у т.ч. і політичних), церковних організацій, будь-яких напівлегальних і нелегальних структур (масонські організації, організована злочинність тощо). Усе це теж творить певну підсистему, яка займає своє місце в суспільній ієрархії.

Наш порівняльний аналіз слід почати з розгляду розподілу влади як основної характеристики співіснування владних інститутів. У більшості конституцій даний принцип домінує, так в США Статті 1, 2, 3 Конституції декларують, що законодавчою владою наділений Конгрес, виконавчою — Президент, а судовою — лише Верховний Суд і ті нижчі суди, які будуть час від часу утворюватися та встановлюватися Конгресом⁵. Відповідно в конституційних актах Великобританії визнається, що законодавча влада належить парламенту, що складається з монарха, Палати лордів, Палати общин. Фактично державою керує Уряд, а точніше — Прем'єр-міністр, який володіє великою компетенцією, що дозволяє впливати на всі сторони політичного життя. Прем'єр-міністр (одночасно він є й Першим лордом казначейства, і міністром зі справ громадянської служби), підбирає членів Кабінету міністрів, а також формує вищий склад англійської Церкви, висуває вищих судових осіб тощо. Згідно з конституційними актами судову владу здійснює Високий суд Англії, Апеляційний суд, а також Вищий громадянський суд Шотландії (має 2 палати). Існує ще суд канцлера, суд системи права справедливості під керівництвом Лорда — канцлера.

Конституція Франції передбачає концентрацію влади в руках виконавчої влади — Президента та Прем'єр-міністра. Законодавча влада, обмежена Статтями 34 і 37 (Розділ IV) Конституції, здійснюється парламентом, який складається з двох палат — Національних зборів і Сенату.

У свою чергу Конституція ФРН передбачає концентрацію законодавчої влади в двопалатному парламенті — Бундестазі та Бундесраті (які мають різний статус), водночас одновладність парламенту в сфері законодавства обмежує право передачі законодавчих повноважень Уряду, так зване делеговане законодавство. Виконавча влада в ФРН є бівалентна: вона

має на чолі «слабкого» Президента та «сильного» Канцлера який має особливий статус, отримує свою владу безпосередньо від Бундестагу. У Франції Президент є гарантом незалежності судової влади, якому «допомагає Вища рада магістратури» (Ст.64). У Німеччині суди в принципі є незалежними, Ст. 92 вказує, що судова влада довіряється суддям, здійснюється федеральними судами та судами земель⁶.

У Конституції Італії детально регламентується розподіл влади: законодавча влада належить двопалатному парламенту, виконавча включає Президента республіки та Уряд — Раду міністрів (Ст.70,95), судова — Вищу раду магістратури.

У Конституції України (Ст.75) вказується, що «єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент». Вищим виконавчим інститутом в Україні є Кабінет міністрів (Ст.113), судочинство здійснюється Конституційним Судом і судами загальної інстанції (Ст. 124).

Розглянемо інститути політичної організації суспільства з точки зору політичного устрою держав, під яким розуміють територіально-політичні структури держав (тобто їхній правовий статус, взаємовідносини між центрами та периферією тощо). Як відомо, щодо цього розрізняються чотири устрої держав: унітарні, співдружності, конфедерації та федерації⁷. У наш час найбільш поширені унітарні держави, серед країн-членів ООН більше, ніж 3/4 складають унітарні держави. Підкреслимо, що унітарна держава не має в своєму складі державно-правових утворень, державних одиниць, а її територія поділяється на такі адміністративно-територіальні одиниці які не мають політичної самостійності, їхній правовий статус залежить від центру. В Європі це Франція, Італія, Швеція, Греція, Голландія, Польща, Угорщина, Болгарія, Чехія, до таких держав за Конституцією належить й Україна (Ст.2).

До рідкого типу держав належить співдружність, відповідно в Європі це СНД, Британська співдружність. До складу Співдружності входять держави, які охоплюють майже 1/4 суходолу землі, з конституційного погляду ця територія поділяється на дві категорії: а) члени Британської співдружності, що повністю суверенні в своїй закордонній політиці (Сполучене Королівство Великобританії та Північної Ірландії, Канада, Австралійський Союз, Нова Зеландія, Індія, Цейлон). б) різні території, які ще знаходяться під певною опікою.

Конфедерацій історія знає небагато, це була конфедерація Нідерландів (1579—1795 рр.), Швейцарія (1291—1798 рр.).

Германський союз (1815–1866 рр.), у другій половині ХХ ст. конфедераціями були Об'єднана Арабська Республіка, Сенегамбія. Формально конфедерацію все більше нагадує Європейський Союз (оскільки є договори про утворення союзу, спільні інститути управління, є столиця — Страсбург, є спільні кордони, спільна валюта, прапор, немає митних кордонів в межах Союзу). За певних зростаючих тенденцій до більшої інтегративності з'являється все більше ознак до трансформації конфедерацію й в СНД, оскільки є вже Рада глав держав, Рада глав урядів, Міжпарламентська асамблея, інші інститути, але це скоріше формальні ознаки.

Нарешті федерація — державний союз, що має дві форми — договірні та недоговірні федерації. До перших відносяться США, Швейцарія, Австралія, до других — Канада, Індія, Пакистан. Федерації розділяються в свою чергу за територіальними та національними ознаками, до перших відносяться США, ФРН, до других відносився колишній СРСР. Сьогодні нараховується 20 федерацій (наприклад в Європі це Австрія, Бельгія, ФРН, Швейцарія, Югославія та інші), в Америці їх 6, в Азії — 4, в Африці — 4. За кількістю суб'єктів вони різні — від 2 до 80 суб'єктів, наприклад в Бельгії їх 3, в Австрії — 9, ФРН — 16, Швейцарії — 23, однак тут варто вказати на рекордсмена — РФ, де нараховується понад 80 суб'єктів.

Наступним критерієм порівняння може бути форма держав — республіки або монархії. Дехто розуміє під цим також аналіз форм правління. Як критерій пропонується буквально розуміння поняття форми правління, як відповіді на запитання: «Хто править?». Отже, в республіці главою держави є обрана особа, в монархії — особа, яка отримала владу в спадок. Термін «монархія» походить від грецького *monos* — єдиний, один. Більшість монархій є спадковими, однак історія знає й виборні монархії (Річ Посполита). Розрізняються три різновиди сучасних монархій — абсолютні, дуалістичні (подвійні) та парламентські, які ще часто називають конституційними. Власне останніх сьогодні є найбільше, а загалом майже половина держав ЄС становлять монархії. Окрім того, розрізняють «старі» конституційні монархії та «нові». У перших (Великобританія, Бельгія, Норвегія) зберігаються так звані «сплячі повноваження монарха», коли деякі важливі повноваження монарха застосовуються в критичних ситуаціях. Наприклад у 60-х рр. ХХ ст., королева Єлизавета II використала «сплячі повноваження» й сама призначила прем'єр-

міністра, коли «симпатії» виборців поділилися навпіл і число депутатів від двох основних партій стало однаковим. Характерною рисою таких монархій є відповідальність уряду перед парламентом за свої дії.

Республіки (від лат. *res publicum* — спільна справа) поділяють на кілька видів: президентські, суперпрезидентські (близькі до диктатур), парламентські, змішані республіки, теократичні та президентсько-мілітаристські республіки (коли до влади приходять військові).

Порівняння форм держави можна закінчити аналізом політичних режимів (тоталітарних, авторитарних, ліберальних, демократичних), які розрізняють за домінуванням тієї чи іншої гілки влади. Причому ліберально-демократичні режими можуть існувати при різних формах правління (у президентських, парламентських чи змішаних республіках, у парламентських монархіях). Тоталітарно-авторитарні режими існують у абсолютних монархіях, суперпрезидентських республіках (адже ні в СРСР, ні в нацистській Німеччині, ні в франкістській Іспанії не було монархічної форми правління, там був спотворений республіканський лад) за умов, що влада концентрується виключно в руках верховного суб'єкта влади (вождя, маршала, генералісимуса або у вузького кола, як правило, генералітету). Сучасна Україна є республікою, на чолі якої стоїть згідно з Конституцією (Ст. 5, 102) Президент.

У центрі уваги порівняльного аналізу вищих законодавчих інститутів у ліберально-демократичних режимах і в більшості авторитарних знаходиться парламент як вищий представницький і законодавчий інститут. У своєму розвитку він пройшов кілька етапів, на першому (від XIII — до початку XIX ст.) він відігравав дорадчо-представницьку роль, займався опрацюванням податкової системи; на другому етапі (XIX ст.) парламенти в Європі, США повністю перейшли до законодавчої праці. Третій етап (перша половина XX ст.) — час значної кризи європейських парламентів, оскільки на провідне місце висунулися представники виконавчої влади, парламенту почали відводити роль охоронного засобу. Четвертий етап (від другої половини століття) вирізняється поступовим зростанням ролі парламенту, появою міжнародних парламентів. У деяких державах парламенти мають традиційну назву: Альтінг (Ісландія), Фолькетінг (Данія), Ріксдаг (Швеція), Конгрес (США), Сейм (Польща), Генеральні кортеси (Іспанія). Верховна Рада (Україна), Державна Дума (РФ) тощо.

Класифікуючи парламенти, зазначимо, що існують однопалатні та двопалатні парламенти (однокамеральні та бікамеральні). За обсягом компетенції парламенти поділяють на такі, що мають абсолютно необмежену компетенцію (Великобританія, Італія, Ірландія) та абсолютно обмежену компетенцію (США, оскільки розділ 8 Ст.1 має перелік із 18 пунктів, який визначає обсяг законодавчої діяльності Конгресу, а розділ 9 перераховує його обмеження; Франція згідно зі Ст.34). Парламент України має необмежену компетенцію (Ст.85 і в її розвиток Ст.92). Особливе місце займає британський парламент, який має абсолютно необмежену компетенцію, але разом із тим приймає понад 90 відсотків законопроектів, які вносяться Урядом.

Окрім цього, вирізняють ще парламенти відносно обмежені, це такі, в яких компетенція змінюється. Такі парламенти працюють, як правило, у федеративних державах (ФРН, Індія). Так Ст.73 Конституції ФРН встановила перелік повноважень парламенту, а Ст.70 проголошує, що суб'єкти федерації (землі) теж «мають право законодавства в тій мірі, в якій даним Основним законом законодавчі повноваження не надані Федерації». У Конституції ФРН вживається поняття конкуруючої законодавчої компетенції, що означає право земель на законодавство лише тоді та в тій мірі, коли й «оскільки федерація не користується своїми законодавчими правами». Окрім того, парламенти поділяються на такі, які діють на основі принципу парламентського відповідального правління (вони мають право вотуму недовіри уряду, право відправити уряд у відставку), інколи такі парламенти називають Вестмінстерською моделлю (парламенти Великобританії, Нідерландів, Італії, Німеччини, Австрії, Болгарії, Угорщини).

Друга модель притаманна державам із президентською формою правління, виконавча влада тут має право вето, а парламент — право імпічмента (США). Третя модель — це держави, де парламент має право висловити вотум недовіри, але президент може розпустити парламент (Франція, Казахстан). Нарешті є номінальні парламенти, які скоріше становлять декоративний фасад і виконують консультативні функції, вони діють частіше всього в монархіях.

Що ж до питання формування парламентів, то нижчі палати формуються в результаті загальних виборів, у них засідають представники народу, що є сенсом поняття представницької демократії. Інакше справа виглядає з верхніми

1 палатами, які формуються по-різному. За першим типом верхні палати формуються прямими виборами, умови яких у різних державах – різні. Так в Італії 3/4 сенаторів обирається за мажоритарною системою, а решта – за пропорційною. В США сенаторів обирають по 2 від штату, в Польщі по 2–3 від воєводства. Другий тип – це вибори непрямі багаторівневі, або непрямі вибори, прикладом може бути Франція (французькі сенатори обираються на 9 років трьохрівневими виборами), а також Норвегія. Третій тип – це формування палати шляхом призначення сенаторів (Канада, ФРН, деякі держави Британської Співдружності). Четвертий тип – це формування за спадковістю (Великобританія). До Акта про пожиттєвих перів 1958 р. у Палаті лордів засідали спадкові пери, із прийняттям цього акта було встановлено право на пожиттєве перство, у т.ч. і жінкам. У сучасній Палаті лордів засідає понад 1200 перів, із них понад 800 – це спадкові, понад 380 – це пери, що стали ними за заслуги (наприклад М.Тетчер), і не мають права передати це право в спадок. Окрім того, є 26 духовних перів (священиків) і 20 судових лордів («перів по апеляції»), які займаються розглядом скарг із судових справ, оскільки Палата лордів виконує функцію останньої інстанції в судочинстві Великобританії. П'ять володарів вищих титулів (принц Уельський – наступник трону, герцог Едінбургський, герцоги Йорський, Кентський і Глосестерський) теж мають право засідати в Палаті лордів. Як бачимо, сучасне формування Палати лордів становить п'ятий (змішаний) спосіб формування верхньої палати. Таким же змішаним способом формується й верхня палата італійського Сенату, де окрім обраних сенаторів, засідають по 5 сенаторів, призначених кожним президентом Італії за особливі заслуги в сфері науки, мистецтва та культури, а також сенаторами стають усі колишні президенти (Ст.59).

5 Що ж до прав палат, то є рівноправні палати та палати з неоднаковим статусом. Наприклад у США палати рівноправні, однак Палата представників має виключні повноваження щодо фінансів, а Сенат ратифікує міжнародні договори, затверджує призначення посадових осіб і виконує роль суду в процедурі імпичменту; рівноправні палати парламенту Італії; палати з неоднаковим статусом існують в федеративних державах, оскільки верхня палата загалом є представництвом суб'єктів федерації. У таких випадках вона певним чином утримує суб'єкти федерації від рішень, які не враховують інтересів усіх суб'єктів федерації, які можуть бути прийняті нижньою

палатою, утвореною за територіальним принципом. Існує певна різниця й в становищі керівників палат. У ФРН у Бундестазі обирають президію (3 особи), в Іспанії в кожній палаті обирається бюро, крім того бюро Генеральних Кортесів (9 осіб). Така ж система встановлена у Франції та Італії. У Палаті лордів главою палати є лорд-канцлер, який одночасно є членом Кабінету, очолює судову систему, у його відсутність головує на засіданнях лорд-голова комітетів і його заступник.

У парламентах для підготовки та оцінки законопроектів, для контролю за виконанням законів і за діяльністю виконавчої влади створюються комітети (комісії). Вони бувають постійними або тимчасовими, спеціалізованими або універсальними. Оскільки депутати парламенту є членами різних політичних партій, то в парламенті організуються різні партійні об'єднання, які називають фракціями (ФРН), парламентськими групами (Франція, Італія), парламентськими партіями (Великобританія), партійними клубами (Австрія, Польща). Парламентські регламенти визначають мінімальну кількість депутатів для утворення фракції, так у ФРН це не менше 25 депутатів (5 відсотків від кількості складу Бундестагу), в Австрії — 5, у французькому Сенаті — 14, в Національних зборах Франції — 30, в Італійському Сенаті — 10, в Палаті депутатів Італії — 20. Регламентація фракцій пояснюється тим, що в деяких державах фракції мають повноваження більші, ніж окремих депутат чи навіть мала група. Фракції беруть участь у формуванні керівних структур палат, будь-які комісії та комітети теж створюються на основі пропорційного представництва від фракцій, вони вносять запити щодо порядку денного, беруть участь у дебатах, а в парламенті Голландії голосування проходить по фракціям, тобто встає керівник фракції та оголошує позицію фракції. Окрім того, фракції в парламентських республіках і монархіях утворюють і формують уряди. У Великобританії фракція, яка має більшість в парламенті, утворює уряд, її лідер стає прем'єр-міністром, друга за чисельністю фракція творить офіційну опозицію, а її лідер, стаючи лідером опозиції її Величності, очолює «тіньовий кабінет». Фракції мають своє керівництво — ідеологічне та процедурне. Останні в англосаксонських державах називаються «бичі», вони слідкують за порядком і правильністю голосування, виконують певні організаційні функції. Вищою інстанцією фракції, як правило, є загальні збори депутатської групи, які називаються конференцією, у США їх називають кокус. У деяких парламентах працює

фракцій керують спеціальні інституції: Виконавчий комітет у ФРН, бюро у Франції, довірча рада в Швеції. Порядок у фракціях суворий, який часто дотримується авторитарними методами.

Окрім того, у деяких парламентах є структури контролю за роботою фракції, так в Швеції з цією метою була створена посада омбудсмана, або народного захисника, який контролює адміністративні служби (поліцію), сьогодні ця посада розвинулася в інститут уповноважених з прав людини, які обираються парламентом, і перетворилися на спеціальну інстанцію з розгляду скарг⁸. У деяких парламентах утворюються Ради старійшин, ще їх називають Сеньорен-конвенти, які займаються організаційними питаннями, допомагають керівництву парламентів. Загалом є дві моделі відносин депутатів всередині парламентів: британська (жорстка дисципліна та підпорядкування депутатів партійним рішенням) та американська (слаба партійна дисципліна, вільна поведінка)⁹. Окрім того, можна було б продовжити аналіз за повноваженнями парламентів, їхнім контролем, за порядком праці парламентів, ведення сесій, законодавчого процесу, що зробило б наш аналіз нескінченним.

Наступний об'єкт порівняльного аналізу — виконавча влада або уряди, під якими розуміють колегіальний інститут, що має універсальну компетенцію та здійснює виконавчу та розпорядчу владу в державі. Стандартні назви урядів є наступними: Рада Міністрів (Франція, Куба), Уряд (Чехія), Державна Рада (Швеція, Норвегія, Фінляндія), Кабінет Міністрів (Україна). У федераціях — це Федеральний Уряд (ФРН), Федеральна Рада (Швейцарія). Вважається, що Рада міністрів частіше діє при парламентських формах правління, Кабінет — при сильному президенту або монарху, В Англії до уряду входять близько 80 осіб, всередині ж уряду є Кабінет, що складається з 18-20 осіб. У США президент має кабінет, що складається з 10-11 осіб. Те ж, що розуміється під урядом в європейському сенсі, в США називають адміністрацією президента, яка опрацює політику, допомагає приймати рішення з тих чи інших проблем.

Існують партійні та безпартійні уряди. Партійні уряди можуть бути однопартійними або багатопартійними (коаліційними). Найчастіше коаліційні уряди утворюються в Європі (ФРН, Італія, Нідерланди, Бельгія). Безпартійні уряди є трьох видів: ті, що існують в абсолютних монархіях (Близький Схід): перехідні уряди, або робочі уряди, тобто ті, що створюються в

кризових ситуаціях, коли не вдається створити коаліцію, тоді роль міністрів виконують постійні заступники міністрів (така ситуація була в Фінляндії, Норвегії, Голландії після Другої світової війни), а також уряди, що існують при диктаторських режимах, коли члени уряду просто є прибічниками диктатора. У залежності від підтримки уряду парламентом уряди поділяються на уряди більшості та уряди меншості, які виникають в результаті певних конфліктів, коли партії не можуть домовитися та йдуть на те, щоб тимчасово дозволити сформувати уряд супротивникам, обіцяючи не втручатися певний період в їхні дії. Такі уряди меншості дуже нестійкі та недовговічні. Існують уряди національної єдності, що створюються в кризових ситуаціях, наприклад у повоєнний час, коли об'єднуються всі провідні політичні сили.

Порядок формування уряду визначається здебільшого формою правління держави. Найбільш поширена англійська модель, коли лідер партії, яка виграла вибори та має більшість у парламенті, формує уряд і представляє його та програму дій для затвердження парламенту. Формально такий лідер призначається монархом або президентом. Коли ж жодна партія не має більшості в парламенті, починаються переговори щодо формування коаліційного уряду. У Голландії, Бельгії, Данії для таких переговорів призначається особа, яку називають форматором, якщо переговори пройшли успішно, то саме ця особа очолює коаліційний уряд. Ще одна посада для таких випадків — інформатор, функції якого полягають у проведенні консультацій, підборі майбутнього форматора. Інформатором часто стає глава уряду, який йде у відставку, або впливовий діяч, який не претендує на посаду глави уряду. У ФРН, Швеції проводиться формальне представлення парламенту претендента на пост прем'єра та його наступне затвердження, щоправда в ФРН президент представляє кандидатуру на пост канцлера, яку йому пропонують керівники фракції, це представлення безальтернативне. У Швеції обраним вважається кандидат, проти якого не проголосувала більшість членів Ріксдагу (у 1978 р. було сформовано уряд, що мав підтримку лише 10 відсотків депутатів). У Греції, Польщі, Італії, Гурції підтримка більшістю оформлюється як вотум довіри уряду, для його отримання відводиться певний час (в Італії — 10 днів, Чехії — 30 днів). Даний метод називається позитивним парламентаризмом, на відміну від негативного парламентаризму, коли уряд не повинен отримувати вотум довіри, а має право

працювати допоки не отримає вотуму недовіри (Данія, Норвегія, Голландія).

Як правило, глава уряду пропонує свій список членів уряду, хоча в Швейцарії уряд обирається парламентом. У президентських республіках глава держави є сам прем'єром. Немає єдиного правила щодо членства в парламенті міністрів. У Великобританії за традицією член уряду може бути лише депутат Палати общин; в Іспанії, Фінляндії міністри можуть бути депутатами, у Франції міністр не може бути депутатом, у ФРН федеральний міністр не може бути членом парламенту. Особливістю Канади є те, що міністри повинні представляти англомовну та франкомовну частину держави. Одне зауваження щодо титулу міністр: у Франції, Португалії, окрім міністрів, є державні міністри, які вважаються вищими за рангом. У Великобританії ж державний міністр займає посаду заступника міністра. Кілька слів про такий ранг як «міністр без портфеля»: це такі посадові особи, які можуть займатися різними видами діяльності (координацією, кураторством) тоді, коли уряд не хоче розкривати зміст праці даної особи. Немає однаковості й щодо посади заступників глави уряду, в ФРН канцлер може мати заступника, але ним на практиці є міністр закордонних справ, чотири заступники є й у прем'єр-міністра України (Ст.114). Щодо кількості членів уряду, то в деяких державах встановлена мінімальна кількість (США — 12), а в інших — максимальна кількість членів уряду.

Важливим є аналіз посад глави держави та уряду. В абсолютних і дуалістичних монархіях, президентських республіках глава держави, як правило, одночасно є главами уряду. Загалом глава держави — це найвища посадова особа або інституція, найвищий представник усередині держави та на міжнародній арені, символ єдності нації, держави, народу. У багатьох конституціях на початку дається визначення цієї посади, так в Конституції Іспанії вказується, що король є главою Іспанської держави, символом її єдності та постійності. Він як гарант правильного функціонування державних інститутів здійснює вище представництво (Ст.56). У Конституції Франції закріплено, що президент — гарант національної незалежності, територіальної цілісності, дотримання угод Співдружності та міжнародних договорів (Ст.5). Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина (Ст. 102).

У парламентських республіках часто глава держави є номінальним главою, однак навіть «лише» підписування ним законів вже надає їм закінченої легітимності. Розрізняють дві моделі статусу глави держави. Перша, коли глава є одночасно лідером держави (де-юре та де-факто). Де-факто — це абсолютні монархи, президенти республік, які обрані народом, це легітимні та фактичні лідери й глави держав. Друга модель, коли таку особу розглядають як символ влади, держави (монарх). Нараховують шість варіантів реалізації посади або функції глави держави: спадкові монархії (Великобританія, Бельгія, Нідерланди, Іспанія), призначені або обрані власною сім'єю (близькосхідні монархи); монархи, яких обрали інші, що очолюють суб'єкти федерацій (Малайзія); глави держав — президенти, обрані народом, парламентом або колегами; глава держави як колегіальний інститут (Куба); глава держави за сумісництвом (ФРН) — глави земельних урядів; глава держави — генерал-губернатор (представник британського монарха для членів Співдружності); глава держави, що отримав владу шляхом узурпації.

Монарх як глава держави має специфічний статус, його особливістю є те, що права монарха, отримані по-Божому, або природному, власному праву. Друга особливість — те, що влада монарха передається в спадок. Є кілька способів успадкування монаршої влади: салічний (за чоловічою лінією), кастильський (старшому з дітей, перевага для чоловіків), габсбурзький (за чоловічою лінією, жінки лише у випадку повної відсутності чоловіків), петрівський (монарх сам призначає свого наступника). Якщо монарх не досяг повноліття, в державі встановлюється регентство. Монархи мають ряд привілеїв, важливішим із них є невідповідальність монарха, недоторканість особи, звільнення від податків. У деяких державах монарх ще очолює й офіційну церкву (Великобританія).

У президентських республіках глава держави очолює й уряд (США, Мексика, Єгипет). У Франції, Польщі, Португалії існує змішана форма правління, глава держави призначає прем'єр-міністра. У парламентських республіках формально глава держави має широкі повноваження, реально ж ці повноваження знаходяться в уряді та прем'єра (Італія).

Вибори президентів здійснюються прямим або опосередкованим шляхом. Прямим шляхом обирають президента у Франції, у більшості латиноамериканських держав. Опосередковано (через парламент) обирають у Турції, Ізраїлі, Ірані,

Італії, ФРН. У США президентів обирають колеги виборців. Конституціями обумовлюється строк перебування на посаді президента, у США — це 2 рази, в ФРН — 1 раз, Італії, Франції — не обмежено, в Україні — 2 рази. Глава держави має широкі повноваження: у сфері міжнародних відносин, у сфері державного керівництва, законодавства та управління, а також повноваження, пов'язані з діяльністю парламенту. Слід вказати, що в деяких державах важливіші акти виконавчої влади можуть видаватися від імені глави держави за умови дотримання процедури контрасигнації (підтвердження, скріплення) підпису президента чи монарха з підписом глави виконавчої влади (прем'єра, міністра), який відповідає за дану сферу. Одним із важливіших прав глав держав є право вето, яке поділяється на два типи: абсолютне та відносне. Абсолютне вето означає, що після його накладення документ більше не розглядається; відносне вето передбачає повернення документа на доопрацювання та повторний розгляд парламентом. Окрім того, просте відносне вето означає, що умовою вступу закону в дію є повторне прийняття його парламентом (Франція). складне відносне вето вимагає, щоб повторно документ був прийнятий кваліфікованою більшістю парламенту (США). Існує «вибіркове вето», яке означає, що для того, щоб документ був прийнятий, потрібно змінити лише якусь його частину.

Нарешті глава держави має право видавати нормативні та не нормативні акти; у парламентських республіках і монархіях акти такого роду практично є актами уряду, в президентських республіках і дуалістичних монархіях такі акти повністю самостійна сфера законодавства. Окрім цього, важливими є права глави держави у військовій сфері (він є головнокомандуючим), права в сфері судочинства, правосуддя, особистого статусу та державної безпеки, надзвичайних ситуацій, економічної та соціальної стратегії. Як реальний засіб усунення глави держави (президента) із посади в багатьох державах застосовується процедура імпичменту (процедура вперше застосована ще в XIV ст. в Англії), у Конституції України теж передбачена така процедура (Ст.111).

Що ж до обсягу повноважень посади глави уряду, то вони визначається Конституцією держави. Чи не найбільші повноваження має прем'єр-міністр Великобританії (призначає, переміщує, відкликає членів уряду, самостійно керує їхньою працею, сам формує уряд і Кабінет, визначає порядок роботи тощо). Для успішної роботи уряду в державах утворюються спеціальні

інституції: комісії, комітети. Найбільш опрацьована система комітетів у Великобританії, глава уряду очолює ключові з них, їхня робота проходить за закритими дверима. В уряді ФРН існує понад 10 комітетів.

Рішення урядів приймаються від імені його глави, в Іспанії — це декрети, у США — виконавчі накази, у Великобританії — накази королеви в Раді, у Франції — ордонанси та декрети.

Важливим є існування надзвичайних повноважень уряду, їхня суть полягає в праві уряду у випадку загрози національній безпеці оголосити військовий стан, надзвичайний стан та зосередити всю повноту влади в своїх руках. Найбільш опрацьовані закони на випадок такого стану в ФРН, що відображено в Конституції (Ст.87-а I розділ X-а). Передбачено, що у такому випадку керівництво державою переходить до федерального канцлера¹⁰.

Одним із важливіших інститутів держави є судова влада, яка реалізується правосуддям. Судова влада має певну структуру, складається з інстанцій від 2 до 4 і більше, хоча система з двома інстанціями зустрічається рідко й характерна для невеликих держав. Необхідно зауважити, що існують два типи судових інстанцій. Перший тип — касаційний, коли суд другої інстанції розглядає справу та перевіряє її з формальної сторони, заслуховує представників сторони, що скаржиться, і думку нейтрального представника державної юстиції. У випадку недоліків касаційний суд відмінює рішення та повертає справу на повторний розгляд. Другий тип — апеляційний, коли суд вищої інстанції заново розглядає всю справу за всіма формальностями, такий суд виносить рішення або вирок. Апеляційний тип застосовується у Франції, США. Система з трьома інстанціями існує в Болгарії, Польщі, Угорщині. Система з чотирьох інстанцій існує в Італії, Франції, четверта інстанція, як правило, — це вища касаційна або апеляційна інстанція. Для федеративних держав характерні дві моделі судових інстанцій — американська та німецька. Американська модель — це система з трьох інстанцій, що діють на території США, на її вершині — Верховний суд США. Щоправда, окремі штати мають специфічну судову систему. У ФРН функціонує система і з трьох інстанцій, і з чотирьох.

Найбільш поширеним типом судів є загальні суди, або суди загальної компетенції, які розглядають карні та цивільні справи, саме в них працюють суди присяжних. Загальні суди бувають двох моделей: англосаксонської та континентальної.

Для першої моделі характерні застосування загального права, опрацювання процесуальних норм самим судом, апеляційна форма перегляду справ і змагальність процесу, в якому діє суд присяжних, а суддя — нейтральний суб'єкт. Для континентальної, або німецької моделі, характерні чітке законодавство та регламентація, не визнання судового прецеденту, застосування апеляційної та касаційної форми оскарження; у цій моделі суддя — активний учасник процесу, а самих суддів переважно призначають. Відповідно англосаксонська модель застосовується в США, Канаді, Великобританії, континентальна — найчастіше в інших державах Західної та Центральної Європи. Окрім загальних судів, є ще спеціальні суди: адміністративні (ФРН, Італія, Франція, Болгарія, Польща), суди з трудових суперечок, фінансові суди, патентні, військові, дисциплінарні, митні та конституційні. Останні здійснюють нагляд і контроль, про що мова буде далі.

Важливим інститутом політичної організації суспільства є політичні ПАРТІЇ. Вперше основні принципи правового статусу партії було закріплено в Статті 21 Конституції ФРН (1949 р.). Пізніше в ФРН було прийнято спеціальний закон про політичні партії (1967 р.), подібні закони було прийнято в — Португалії (1975 р.), в Австрії (1975 р.), Іспанії (1978 р.). Окрім встановлення правового статусу партій, регулюється й одна зі сфер життєдіяльності політичних партій, такі закони є в Фінляндії (1969 р.), у США (1973 р.), у ФРН (1973 р.), у Швеції (1975 р.). Дуже детально регулюють закони відносини між партіями та парламентами, зокрема в Конституції ФРН, де виділяється навіть формула існування партійних фракцій у парламенті, як і в конституціях Італії, Швеції.

Окремо виділяється питання правового закріплення грошових видатків партій під час виборів. У деяких державах є обмеження видатків, в інших існує регулювання або правила, яких потрібно дотримуватися. У деяких європейських державах передбачено компенсацію видатків після виборів (Швеція, Фінляндія, ФРН, Данія). Наприклад у ФРН передвиборні видатки компенсуються наступним чином: за кожного виборця, який проголосував, партія отримує після виборів по 5 марок.

Разом із тим держави можна поділити й на групи стосовно кількості партій, які діють в них, їхнім співвідношенням між собою та державою. Політична практика дає нам широкую палітру багатопартійних, двопартійних, однопартійних і безпартійних систем. Надійного критерію щодо оптимальної

кількості політичних партій в одній державі немає, однак зауважимо, що для більшості європейських держав характерна кількість 7–8 партій, що дозволяє їм впливати одна на одну, створячи різні коаліції та спілки, змінюючи одна одну, тим самим забезпечуючи політичний плюралізм (понад 9 впливових партій у Франції, 4 – у ФРН, 8 – у королівстві Нідерланди).

Вважається, що існує три типи багатопартійних систем. Перший тип – це коли існує багатопартійна система без пануючої партії, тобто є 3–4 партії приблизно однакові за чисельністю та за впливовістю, які набирають на виборах стабільно по 20–30 відсотків голосів і які для утворення уряду об'єднуються в коаліції (Нідерланди, Італія). Другий тип – це багатопартійна система, що має пануючу партію, останнім часом така система була в Японії. Третій тип – це блокова система, коли партії об'єднуються у виборчі блоки, найбільш характерний для Франції, щось подібне існує й в Україні. Окрім багатопартійної системи, існує ще й двопартійна система, коли провідні партії при формальній багатопартійності по черзі змінюють одна одну, монополізуючи владу та не допускаючи до неї менш впливові партії (Великобританія, США). Незважаючи на змістовну та формальну парадоксальність, де-не-де ще зберігається однопартійність (Алжир) і приблизно в 20 державах партії відсутні зовсім (Ватикан, близькосхідні та деякі африканські держави).

Наступним елементом нашого аналізу є виборчі системи, які встановилися й практикуються в сучасному світі. Виборча система – це найчастіше закріплений законом порядок висунення кандидатів і підрахунку голосів. Основними є три системи: мажоритарна, пропорційна та змішана. За джерелами виборче право поділяється на писане та неписане (до першого відносяться державні акти, договори, норми та статути, до другого – правові звичаї, пояснення норм до виборів). За масштабами, значенням вибори поділяються на загальнонаціональні, регіональні, місцеві. У залежності від того, кого обирають, вибори можуть бути парламентськими, президентськими, муніципальними, а також суддів, шерифів, коронерів та інших осіб, що виконують важливі державні доручення. У залежності від способу виборів, вони поділяються на прямі та непрямі. Наприклад прямі президентські вибори проводяться у Франції, РФ, Україні. Непрямі вибори поділяються на посередні та багаторівневі. Наприклад посередніми виборами

є президентські в США, а також деяких парламентів (Бельгія, французький Сенат, перша палата парламенту Нідерландів), урядів, часом суддів. Багаторівневі вибори полягають у тому, що виборцями виступає постійно діюча інституція, місцева рада або одна з палат парламенту. Так обирається президент Італії (колегією парламентаріїв нижньої палати), так було в СРСР у 20–30-х рр., коли громадяни СРСР обирали лише депутатів місцевих рад, а ті вже обирали районних, міських і т.д.

За часом проведення вибори можуть бути черговими та позачерговими. Позачергові вибори відбуваються до закінчення терміну повноважень або у випадку вакансії посади. Бувають ще вибори додаткові та часткові, перші — коли звільнилася вакансія в колегіальному інституті, тобто це нерегулярні вибори (Великобританія). Часткові вибори — регулярні, передбачені законом, що проводяться з метою часткового оновлення парламенту (так що два роки переобирається третина американських сенаторів). Специфіка американської виборчої системи полягає в наявності проміжних виборів (які відбуваються в рік, коли не обирається президент), первинних виборів (праймеріз), коли відбираються кандидати від партій.

У деяких країнах врегульовані положення щодо обов'язковості виборчого права, які передбачають санкції у вигляді штрафів за ігнорування виборів (Австрія, Люксембург, а в Греції, Туреччині й донедавна в Австрії за неучасть у виборах каралося позбавленням волі). Певні покарання передбачені й законодавством Бельгії, Італії. Досить поширеним явищем при ліберально-демократичних режимах є абсентеїзм — добровільна неучасть громадян у виборах.

Важливими інститутами, елементами політичної організації є суспільно-політичні, громадські організації, різні об'єднання громадян. У другій частині нашого Курсу ці інституції розглядалися докладно, тому лише нагадаємо, що це формальні, недержавні організації, що створюються для задоволення різних суспільних потреб та інтересів, реалізація яких тісно пов'язана з впливом на центри політичних рішень. Їхніми ознаками є добровільність, неприбутковість, право на їхнє створення закріплено в ряді конституцій (Іспанія, Греція, ФРН, Італія, Україна). Висловлюється думка, що найбільш розвинутою за кількістю спілок та асоціацій (так традиційно називають на Заході суспільні, громадські об'єднання) є США, де їх більше 20 000. Будучи недержавними, громадські об'єднання справляють певний вплив на політичні процеси як

колективні члени політичних партій через ідеологічний вплив своїх ідейно-політичних систем і цінностей, як спонсори окремих державних програм і проектів, як прикриття в окремих державах політичної діяльності деяких політичних інститутів.

Порівняльний аналіз норм політичних систем (Б.К.)

Межами політичної системи є право, що конкретно втілено в державі у вигляді її Основного закону – Конституції (від лат. *constitutio*, що вживалося в античному Римі як правовий акт, виданий владним інститутом). Спочатку ці акти називали едиктами (норми, що торкалися різних правових відносин, декрети, рішення в спірних питаннях), рескриптами (правові думки, що видавалися на прохання урядовців або приватних осіб), мандатами (інструкції для урядовців, насамперед в адміністративних справах). Від III ст. усі акти (конституції) отримали однакову силу як обов'язкові для всіх на усій території держави. Пізніше з'явилися перші збірки конституцій: *Codex Theodoria* та Кодекс Юстиніана. Поряд із цим дане поняття почали вживати і як «устрій», «установа», «основний закон». Конституція отримала найвищу силу в державі, вона нормувала порядок і спосіб організації, структуру державних інститутів, порядок і спосіб заміщення державних посад, їхню компетенцію, взаємини та обов'язки громадян-підданих. Її найвища сила в порівнянні з іншими законами полягала в тому, що її зміна могла бути здійснена лише в порядку, визначеному в самій конституції та згідно з конституційними правилами.

Разом із тим Конституція – це політико-правовий доктринальний документ концентрований вираз і правове закріплення устрою, форми та характеру політичного режиму держави, форм й економічної, соціальної моделі, схеми адміністративно-територіального поділу, принципів реалізації влади. Вона має верховенство щодо всіх інших правових актів (законів, розпоряджень, рішень), вона категорія історична. Конституція виконує особливу роль у праві, оскільки забезпечує збалансованість публічних і приватних засад у праві, закладає основи цивільного права (нормує відносини між суб'єктами влади, між ними та підпорядкованими цій владі іншими інституціями), вона утверджує себе як головне джерело публічного права, детермінує зміст (хоча це процес взаємних впливів) конституційного права в даній державі, закладає основи приватного права.

2) За суттю конституції поділяють на фактичні та фіктивні. перші становлять реально існуючі суспільно-політичні системи, де працює конституційний лад, основу якого складають специфічні політична, соціально-групова структура, економічна база, культура. Фактична конституція може не бути єдиним правовим актом, а системою відносин, що склалися в процесі реалізації державної влади, це певний порядок, який склався в державі. Якщо така конституція все ж зафіксована й прийнята законодавчим інститутом, тобто стала юридичною, то така конституція стає реальною. Якщо ж фактична та юридична конституції не співпадають — це фіктивна конституція, вона не служить прогресу, такі конституції як надмірно політизовані притаманні, як правило, тоталітарно-авторитарним режимам. Фіктивною стає також конституція, якщо вона не виконується (наприклад президента не переобирають у встановлений строк, не виконуються інші процедури, закони), прикладом фіктивної була певний час Конституція СРСР. Дехто поділяє конституції ще й на «живі» та «мертві» конституції. «Живі» — це ті, які не лише діють, виконуються, але поряд із ними виконуються й традиції, звичаї, якими інколи доповнюють конституцію. Так для США це не лише діюча Конституція та понад 20 поправок, але й сотні поправок Верховного Суду (т.зв. «кейси»), які містять тлумачення законів і поправок. Звичаї та традиції особливо характерні для конституцій англосаксонських держав. «Мертві» конституції є ознакою того, що писана, юридична конституція не діє, вона є формальністю.

3) Простим способом класифікації конституцій є їхній поділ за часом прийняття — старі, нові, новіші та найновіші. До старих відносяться Конституції міст-комун, міст-держав Італії, Франції, Німеччини, які діяли досить тривалий час. Далі необхідно згадати про Конституції П.Орлика 1710 р., американську Конституцію 1787 р. Старі конституції вирізнялися закріпленням принципу розподілу влади, парламентаризмом, закріпленням комплексу прав і свобод особи, охорони і захисту приватної власності (як інституту та як прав особи), принципу взаємодії центральних влад і територіальних одиниць. На сьогодні маємо чотири діючі старі конституції — у США, Норвегії (1814 р.), Люксембурзі (1868 р.) та Швейцарії (1874 р.).

До нових конституцій належать конституції, прийняті між Першою та Другою світовими війнами. Для них характерно законодавче закріплення демократичних виборчих систем, отримання жінками виборчих прав, досить детальний перелік

прав і свобод громадян, конституції збільшилися за обсягом, деякі з них діють й сьогодні (в Ірландії, князівстві Ліхтенштейні, Фінляндії). У цей же період були прийняті три радянські конституції, що утвердили в правовій практиці поняття держави диктатури пролетаріату в його радянській формі, дали характеристику пролетарської, радянської демократії. Хоча конституція 1936 р. значною мірою була фіктивною, зафіксовані в ній права громадянства не могли не вплинути на європейський конституціоналізм загалом. Певне значення також мали конституції нових європейських держав — Чехословаччини, Угорщини, Польщі та зрештою демократична за характером німецька Веймарівська конституція (1919 р.).

До найновіших конституцій належать конституції, прийняті після 1945 р. На першому етапі (1945 — середина 50-х рр.) були прийняті конституції у Франції (1946 р.), у державах вчорашніх тоталітарних режимів — Італії (1947 р.), Німеччині (1949 р.), а також східноєвропейських державах, в яких було змінено соціально-політичну, економічну системи (Польща, Болгарія, Румунія, Угорщина, Чехословаччина, Албанія, Югославія). Найбільш оригінальними та сучасними за змістом, видається, були конституції Італії, ФРН. Так Конституція Італії задекларувала досить незвичну формулу, що республіка «основується на праці» (Ст.1), гарантувала право на працю (Ст.4, Частина 1, Розділ 3). Одним із перших в Європі Основний закон ФРН проголосив державу правовою, соціальною. У Ст.28 було дано лаконічне концептуальне бачення правової держави: «в землях, округах і громадах народ повинен мати представництво, створене загальними, прямими, вільними, рівними та таємними виборами. У громадах виборний представницький орган може бути замінений громадівськими зборами»¹¹.

Усі інститути, установи держави, публічні та приватні, зобов'язані підпорядковуватися праву. Дещо подібне було проголошено й у Конституції Іспанії (1978 р.). У Конституції ФРН чітко було встановлено першість міжнародного права та широко визначено принцип розподілу влади (за горизонталлю та за вертикаллю). Від кінця 50-х рр. ХХ ст. почалася хвиля прийняття конституцій держав, які вибороли незалежність (афро-азіатський регіон), від 70-х рр. приймаються найновіші конституції, зокрема після розпаду СРСР. Здебільшого, це демократичні, республіканські держави, в законах яких широко проголошуються права та свободи людини.

Цікавим є процес процедури внесення поправок і змін конституцій. За цим критерієм вони поділяються на жорсткі та гнучкі. До перших належать ті, в яких зазначено, що статті можна змінювати лише при голосуванні кваліфікованою більшістю 2/3 або навіть 3/4. У деяких конституціях вживається правило подвійного вотуму, тобто поправка приймається лише після двох голосувань з паузою між ними, зокрема за Ст. 139 Конституції Італії пауза повинна тривати 3 місяці. Існує ще більш складна процедура, коли повторне голосування відбувається новообраним складом парламенту (Голландія, Норвегія, Швеція, Фінляндія). Щоб прийняти поправки до Конституції США потрібно 2/3 голосів кожної з палат Конгресу та схвалення законодавцями 3/4 штатів (тобто 38 штатів). Саме через це була провалена поправка про рівноправність жінок. У Швейцарії та Ірландії поправки повинні бути схвалені на референдумі.

У двох європейських конституціях прийняті незмінні (вічні) норми, а саме: що «республіканська форма правління не може бути предметом конституційного перегляду» (Конституція Італії, Ст. 139, така ж норма є в Конституції Португалії). Окрім цього, за часом дії конституції поділяються на постійні та тимчасові. Наприклад у Конституції Мексики (1917 р.) задекларовано, що «Політична конституція Мексики» прийнята на століття. Тим не менше європейська історія знає приклади перехідних (тимчасових) конституцій. За способом прийняття конституції поділяють на даровані (октроїровані) народні. Сучасні конституції прийняті згідно з законами вважаються народними. Даровані конституції відповідно поділяються на ті, які монарх приймає ні з ким не поділивши права її прийняття, наприклад конституції Франції (1814 р.), Бельгії (1831 р.), Канади (1867 р.), Монако (1911 р.), Ірландії (1952 р.), у Пакистані президент подарував Конституцію в 1973 р., в Бразилії військові генерали подарувати Конституцію в 1968 р. Великобританія подарувала Конституцію Індії (1919 р. 1935 р.), Франція подарувала в 1948 р. «Статут» Алжиру, хоча точно визначаючи, це не були конституції в їхньому властивому розумінні.

Важливим елементом порівняння є аналіз процедури прийняття конституцій. Для прийняття старих конституцій збиралися спеціальні представницькі інститути: Конституційний конвент або Генеральні штати тощо. Так в Північній Америці був створений Конституційний конвент, що в 1787

у Філадельфії прийняв та підписав конституцію, яка ратифіковувалася два роки та набрала чинності в 1789 р. Конституція Франції 1791 р. була прийнята Установчими зборами, які були утворені з Генеральних штатів. Пізніше Установчими зборами були прийняті Конституція Італії (1947 р.), Конституція Індії (1950 р.), Конституційною асамблеєю — Конституція Португалії (1976 р.).

В Європі найбільш поширена практика прийняття конституції парламентом, коли рішення приймається кваліфікованою більшістю голосів депутатів. Так були прийняті конституції Греції (1975 р.), Іспанії (1978 р.), Швеції, держав СНД. Конституція України прийнята депутатами Верховної Ради в 1996 р. Інколи, коли федеральна конституція приймається в федеральному парламенті, то необхідно отримати згоду суб'єктів федерації (США, Швейцарія, ФРН), а в Греції (1975 р.) та Іспанії (1978 р.) конституції були ще схвалені референдумом.

Для визначення того, який законодавчий акт є правильним, а який суперечить конституції, сформувався інститут конституційного нагляду, який здійснює розгляд і правову експертизу відповідності діючого законодавства нормам конституції. Вперше такий прецедент мав місце в 1800—1806 рр. в США, коли судова справа «Мербері проти Медісона» поклала початок конституційному нагляду¹². Від середини минулого століття конституційний нагляд почав застосовуватися Верховним судом США, потім у Швейцарії та Аргентині: Однак лише після Другої світової війни він набув поширення. Сформувалися три моделі такого нагляду. Перша модель передбачає здійснення нагляду судами загальної юрисдикції (США, Аргентина, Мексика, Канада Швейцарія, Норвегія, Данія, Індія), тобто кожний суд може висловитися не лише щодо справи, яка розглядається, але й щодо конституційності чи неконституційності того чи іншого законодавчого акта, на який посиляються сторони. У США кінцеве слово належить Верховному Суду, що складається з 9 суддів, які призначаються пожиттєво президентом за порадою та згодою Сенату.

Друга модель передбачає існування судів спеціальної компетенції — конституційних, які не розглядають карних або цивільних справ, а виконують нагляд за відповідністю діючого законодавства чинній конституції (Австрія, Італія, Іспанія, ФРН). Згідно з Конституцією України в Україні створений Конституційний Суд, який «вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає

офіційне тлумачення Конституції України та законів України» (Ст.147).

Третя модель передбачає нагляд, який здійснює Конституційна Рада. У Франції така Рада складається з 9 суддів. Процедура конституційного нагляду може бути спричинена конкретним випадком: у зв'язку з розглядом судової справи (США, Мексика, Італія, ФРН) або за ініціативою певних суб'єктів конституційного нагляду, які передбачені конституцією (Франція). Якщо є конкретна причина початку нагляду, то такий випадок називають конкретним (інцидентним), якщо ні — абстрактним (прямим). Процедура розгляду завершується або припиненням розгляду, або визнанням певного акта як такого, що суперечить конституції. У випадку, якщо весь акт оголошується юридично недійсним, то наслідки цього називають нуліфікацією. Це остаточне рішення, воно не переглядається та його не можна оскаржити. Тільки коли виникнуть схожі обставини, інститут конституційного нагляду може знову переглядати справу та прийняти нове рішення. Інститути конституційного нагляду можуть слідкувати за правильністю проведення референдумів, виборів, оголошувати їхні результати (Франція); інші можуть розглядати звинувачення, висунуті парламентами проти глави держави (Італія, ФРН); розглядати та оголошувати неконституційними діяльність певної політичної партії (ФРН), а також розглядати конфлікти між суб'єктами федерації¹³.

Порівняння деяких політичних культурних цінностей сучасних політичних систем (Б.К.)

Як вже вказувалося в попередній частині нашого Курсу, важливішими складовими політичної ідеології є такі цінності, як справедливість, демократія з її комплексом прав людини¹⁴. Видається, що сьогодні конкретизацією системних політичних культурних цінностей є саме демократія з її ідеалами свободи, рівності, правами людини. Розрізняємо колективістські, індивідуалістичні, плюралістичні, елітарні, партиципаторні концепції демократії, «ринкову» теорію демократії, концепцію інтегральної технодемократії. У ХХ ст., зокрема після Другої світової війни, із соціально-економічним, політичним прогресом, НТР в індустріальних державах створилися сприятливі об'єктивні можливості для різностороннього розвитку особистості. Якщо основні політичні права людини та громадянина були закріплені нормативно в цих державах ще від кінця ХІХ ст.,

від середини ХХ ст. вони доповнилися юридичним визнанням прав на працю, відпочинок, соціальне забезпечення, освіту, гідний рівень життя тощо. Усе це знайшло своє відображення в законодавстві ліберально-демократичних держав, а науково-технічний прогрес створив матеріальні можливості для їхньої реалізації, адже лише за останні 30 років вартість валового продукту, створеного людством, зросла майже в 13 разів, що приблизно дорівнює всьому багатству, створеному на Землі за останні дві тисячі років. Отже, сьогодні можна стверджувати, що права людини становлять важливішу цінність, визнану в індустріальному та постіндустріальному світі, який формується швидкими темпами. Цікаво, що донедавна ці права були предметом жорсткої ідеологічної боротьби, саме їхня відсутність або обмеження інкримінувалося (і не без успіху) соціалістичним державам. У класичному порівняльному аналізі Хантінгтона та Бжезінського «Політична сила: США — СРСР. Порівняння», перша частина книги відкривалася спробою порівняння політичних ідей, комплексів цінності політичних культур цих представників двох протидіючих політичних систем¹⁵. Після поразки СРСР в «холодній війні» як наслідок наступило домінування ліберально-демократичного світозрозуміння, неоліберальної ідеології з її системою політичних культурних цінностей. Можливо квінтесенцією нового становища з його цінностями можуть стати слова Бжезінського. «Права людини — це єдина та найсприятливіша політична ідея сучасного світу...»¹⁶. Пояснюється це тим, що права людини найповніше відповідають інтересам індустріальних і постіндустріальних суспільств, де переважна більшість громадянства вже не лише освічена та технологічно грамотна, але й має певний рівень цивілізаційної стійкості (уже кілька поколінь живуть за умов ліберальної демократії, відкритих суспільств, інформаційних свобод). З'являються нові політичні інститути, які спроможні відповісти на виклик, кинутий інформаційними, біогенетичними та космічними технологіями (принаймні, в це хочеться вірити — Б.К.). У зв'язку з цим, як не згадати слова Т.Джефферсона: «...я знаю, що закони та інститути повинні йти рука об руку з розвитком людського розуму». Повинні, однак, чи йдуть вони так?

Порівняльний аналіз стану прав і свобод, що панують сьогодні в ліберальних демократіях, зрозуміло, найпростіше провести, розглядаючи важливіші права людини. Поняття «права людини» вживається в широкому та вузькому сенсі. У

широкому розумінні права людини включають в себе весь комплекс прав і свобод людини як природних, так і тих, що надає та обіцяє гарантувати держава. У вузькому – це лише права, які зберігаються та гарантуються державою, які надаються нею, оскільки вони наявні в людині від природи: це право на життя та тілесну недоторканість, на повагу людської гідності, на рівність людей перед законом, на свободу від самовільного та незаконного арешту або затримання, на свободу віри та совісті, на право батьків на виховання дітей, на право на опір гнобителям тощо.

Згідно з сучасною типологією права людини поділяються на негативні та позитивні. Негативні права визначають обов'язки держави утримуватися від тих чи інших дій щодо індивіду, серед них абсолютні – ті, що охороняють людину від втручання та обмежень щодо її свободи. Так перша поправка до Конституції США проголошує що «конгрес не повинен видавати законів, встановлюючих будь-яку релігію або забороняючих її вільне сповідання, або обмежуючих свободу слова або друку, або право народу мирно збиратися та звертатися до Уряду з петиціями про задоволення скарг». У Декларації прав людини та громадянина 1789 р. у Ст. 7 зазначається, що «ніхто не може бути звинуваченим, затриманим або заарештованим інакше, як у випадку, визначеному законом...». У Ст. 3 Основного закону ФРН записано, що «нікому не можуть бути вчинені збитки або виявлені переваги внаслідок його статі, його походження, його раси, його мови, його місця народження, спорідненості, його віросповідання, його релігійних або політичних поглядів». У Конституції України в Ст. 27 вказується, що «ніхто не може бути свавільно позбавлений життя», у Ст. 28, що «ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню», а в Ст. 29 вказується, що ніхто не може бути заарештованим або триматися під вартою інакше, як за вмотивованим рішенням суду.

На відміну від негативних прав, позитивні права встановлюють обов'язки держави, організацій та осіб надавати громадянам ті чи інші блага, чинити певні дії. Це передусім усі соціальні права (які важче виконати, ніж надати). Так Ст. 43 Конституції України вказує, що «кожен має право на працю...», а також, що кожен має право «на заробітню плату» та що «право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом», як і те, що «кожен має право на достатній життєвий

«...еня для себе і своєї сім'ї...» (Ст. 48). Подібна стаття є в Конституції Італії, де вказується: «Працюючий має право на винагороду, відповідну кількості та якості його праці і достатню будь-якому випадку для забезпечення йому і його сім'ї гідного та гідного існування» (Ст.36).

Таким чином вищенаведена типологія прав людини означає першому випадку (негативному), що держава лише визначає МЕЖИ прав і свобод, але їх не надає, оскільки вони вже є в людини, вона (держава) зобов'язується не втручатися в права, закріплює норми обмеження своєї влади. За такою правовою типологією закон визначає те, що заборонено робити людині, все що НЕ ЗАБОРОНЕНО — МОЖНА¹⁷. Щоправда, існує ще регламентаційний підхід, за яким закони досить детально перераховують права та свободи, які дозволяються, а також вказують усе те, чого не можна.

Слід зупинитися дещо на характеристиці кількох періодів розвитку прав і свобод в законодавстві європейських і північноамериканських держав. У перший період (від кінця XVIII ст. до початку XX ст.) права та свободи закріплювалися за трьома напрямками. За першим напрямком — це права, пов'язані з фізичним і психічним існуванням людини (права на життя, гуманне відношення, заборони арешту за борги, рабства, катувань; права на свободу думки, совісті, релігії, право висловлювати свою думку, права на громадянство, юридичний захист). Другим напрямком було закріплення ліберальних прав — недоторканість майна, тайна кореспонденції, свобода пересування тощо. Третій напрям — це права на демократичну участь у житті держави — участь у виборах, право бути обраним, право на службу, збори, об'єднання.

У другий період (від початку XX ст.) під впливом соціалістичних ідей починають закріплюватися соціальні права — на працю, відпочинок, право на страйк, на матеріальне забезпечення, захист сім'ї, право на охорону здоров'я, на освіту, на користування здобутками культури. Необхідно зауважити, що ці права з'явилися спочатку в радянських конституціях, майже паралельно — в європейських, пізніше — у документах ООН. Третій період (від другої половини XX ст.) характеризується закріпленням прав на чисту природу, на інформацію, прав різних меншин, на безпеку, на певний рівень життя тощо.

Розглянемо деякі з них. Наприклад право на вільне пересування та свободу вибору місця проживання. Якщо для громадян більшості держав СНД це — поки що мрія (хоча Ст.33

Конституції України гарантує «вільний вибір місця проживання», тим не менше зберігається інститут приписки), то в Європі не існує жодних приписок, що закріплено конституційно (Ст. 16 Конституції Італії, Ст. 19. Конституції Іспанії, Ст. 11 Конституції ФРН). Або право на інформацію, на справедливе судове розслідування. Це пояснює важливість для кожного громадянина знати, як захистити свої особисті права для того, щоб зберегти свою недоторканість. Складність ситуації полягає в тому, що держава одночасно ставить звинувачення й вона ж здійснює гарантії щодо цих дій. Якщо такі гарантії не дотримуються, то людина має право апелювати до вищої справедливості, тобто коли такі права порушуються то особистість буде виправдана й звільнена. У США в конституційному праві відоме, у зв'язку з цим, «Правило Міранди». Суть справи в тому, що в 1966 р. був затриманий підозрюваний у скоєнні важкого злочину пан Міранда. Після затримання він признався в злочині, однак його не попередили про право згідно з 5-ою поправкою Конституції США не свідчити проти себе та про право мати адвоката. Через певний час Міранда заявив, що був обманутий поліцією, у важкому стані давав свідчення проти себе. Він заявив, що у зв'язку з цим, а також тому, що не мав юридичної допомоги, він відмовляється від своїх свідчень. У Верховному Суді аргументація Міранди була визнана достатньо вагомою, і він був звільнений, незважаючи на всі докази його вини. Відтоді стало обов'язком для всіх американських поліцейських при затриманні виголошувати ритуальну фразу про те, що заарештований має право мовчати, має право мати адвоката тощо¹⁸.

Завершимо наш порівняльний аналіз розглядом політичних прав і свобод в європейських і північноамериканських державах. Отже, у минулому столітті, як і зрештою в першій половині ХХ ст., коли йшлося про політичні права та обов'язки, то мали на увазі насамперед виборче право, яке було цензовим (майно, прибутки, податки, права мали лише чоловіки). Виборче право поділяється на активне (право обирати своїх представників, президента) і пасивне (право бути обраним у виборні інституції держави або самоврядування, право висувати свою кандидатуру на виборні посади). Цікавим є віковий ценз виборчого права, так до середини 60-х рр. нашого століття активне виборче право починалося від 21 року, пізніше ценз був знижений до 18 років, це сталося в 1970 році у Великобританії та ФРН, у 1971 р. — у США, в 1974 р. — у

Франції, у 1975 р. — в Італії та Швеції. Проте ценз пасивного права залишається високим, особливо при виборі senatorів. Найвищим є ценз осідлості, так у більшості штатів США він становить 1–2 міс., у ФРН — 3 міс., у Франції — 6 міс., в Канаді — 1 рік. В Італії існує «моральний ценз» (Ст.48), згідно з яким, виборче право може бути обмежене у «випадках негідної поведінки, вказаних законом». У конституціях деяких американських штатів вказується, що у виборця повинен бути добрий характер». Загалом у світі нараховують понад 50 різних цензів.

Пасивне виборче право, окрім вікового цензу, передбачає різні способи висунення кандидатів. Так в США це процес проведення первинних виборів (праймеріз), у Великобританії, Ірландії, Австралії — потрібно зібрати 10 підписів виборців, у Франції — 1 підпис, Канаді — 2, Швейцарії — 12, Голландії — 5; у Німеччині, Австрії, Фінляндії кандидатів висувають політичні партії. У Великобританії, Канаді, Франції, Ірландії існує система виборчих закладів (у Великобританії — це 500 фунт., у Канаді — 200 кан. доларів). Якщо кандидат набрав певну кількість голосів, то сума йому повертається, якщо — ні, то не повертається. Існують певні обмеження для висунення в депутати військових, а у Франції, Кіпрі, Турції кандидати в депутати повинні обов'язково пройти службу в армії. Ще більші обмеження існують при обранні президентів (вік, освіта, майновий ценз, час проживання). Наприклад кандидатом у президенти України може бути громадянин, що досяг 35 років, проживає в Україні протягом останніх 10 років перед днем виборів і володіє державною мовою (Ст.103). Президентом США може бути лише американський громадянин, який народився в США, досяг 35 років і в останні 14 років постійно проживав у США (Ст.2). Президентом Італії може бути обраний кожний громадянин, якому виповнилося 50 років і який користується громадянськими та політичними правами (Ст.84).

До політичних прав належить право на об'єднання в громадські організації. Це означає право утворення політичних партій, спілок, асоціацій. У деяких державах утворені об'єднання повинні бути зареєстровані в інституціях Міністерства Юстиції (Україна), в інших дотатньо лише надіслати повідомлення про утворення та отримати відповідь про отримання листа. Важливим політичним правом є свобода зборів, мітингів, маніфестацій. У ряді держав є умова про попередження

владних структур про такі заходи, хоча головним є не порушувати встановлених законів, не закликати до повалення існуючого ладу, не висувати ворожих гасел. Так в Першій поправці до Конституції США зафіксовано право народу мирно збиратися, це право передбачено у Ст. 17 Конституції Італії, у Ст.8 Конституції Німеччини.

Важливим політичним правом є свобода висловлювати свою думку, свобода слова. Якщо в Конституції США дане право записано як негативне (Конгрес не повинен видавати закони, які обмежують свободу слова або друку), то в «Конституційному Акті 1982 р. про Канаду» вказується, що кожному належать наступні основні свободи: «свобода думки, переконань, поглядів і висловлювань, включаючи свободу друку та інших засобів комунікації» (Ст.2). Більш широко та точно закріплено ці свободи в Конституції ФРН, де вказано, що кожен має право вільно висловлювати та поширювати свої погляди усно, письмово, за допомогою зображень і без перешкод набувати знання з достовірних джерел. «Свобода друку та свобода інформації за допомогою радіо та кіно гарантується. Цензури не існує» (Ст.5). Ще більш детально розписані ці свободи в Ст.20 Конституції Іспанії. У Конституції України Ст. 34 проголошує: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань».

Предметом порівняльного аналізу систем є й процеси отримання громадянства в тих чи інших державах. Нагадаємо, що громадянином є людина, яка володіє всіма правами, які є в даній державі та несе всі обов'язки. Найбільш поширені два шляхи отримання громадянства: філіація та натуралізація. менш поширені оптація, відновлення громадянства та октроїрування. Філіація перекладається з латинської мови як отримання громадянства за народженням (за правом ґрунту, за правом крові). У більшості держав застосовується змішаний принцип отримання громадянства. (Право ґрунту діє в деяких державах Латинської Америки). Натуралізація передбачає свідоме отримання громадянства певною особою та регламентується законами й спеціальними нормами держави, що надає громадянство, це громадянство має децю інший статус у порівнянні з громадянством за народженням. Оптація означає, що громадянство свідомо вибирається, коли змінюється державна приналежність території, на якій проживає особа. Цей вибір робиться у визначений термін (у 1957 р. область Саар

рейшла від Франції до Німеччини й населенню запропо-
ували протягом трьох місяців визначити свою належність до
однієї з двох держав і подати заяви про бажання або залиши-
тися французькими громадянами, або стати німецькими).
Ініціатива була застосована й в Литві на початку 90-х рр.
Отримання громадянства через відновлення має місце тоді,
коли дана особа мала таке громадянство, але його втратила.
Відновлення проходить за спрощеною процедурою. Откροїру-
вання громадянства наступає після подарування громадянства
(за заслуги), через усиновлення (удочеріння) тощо. Зрозуміло,
що отримання громадянства перетворює людину на повно-
цінну особу даної держави, яка має не лише особисті права та
обов'язки, але й політичні та соціально-економічні.

Суспільно-економічний аспект порівняльного аналізу політичних систем (Б.К.)

Призначенням політичної системи в суспільстві є керів-
ництво та управління¹⁹, що реалізується в усіх сферах:
виробничій, соціальній і побутовій (звичайно, різною мірою, з
різною, так би мовити, заангажованістю). Вище вже розгля-
далося порівняння структурні елементи систем (відносин,
інститутів, норм і цінностей, при всій їх, здавалося б, неоднорід-
ності). Однак ці порівняння були б неповними, якщо ми не
порівняємо структурних елементів суспільств, адже вони
надаються насамперед із самих людей — населення. Суспіль-
ство, його політична організація — це й певна географічна
місць в світовій сітці координат, це також і певні конкретні
умови проживання, це й расова та етнічна структури, оборона
і безпека, суспільство — це й економіка, спосіб життя та
культура. Враховуючи, що деякі з цих суспільних параметрів
уже аналізувалися в попередніх частинах Курсу та в даній
частині, обмежимося порівнянням лише важливіших. Зрозумі-
мо, що подібного плану порівняння мають принаймні ТРИ
рівні: глобальний, регіональний і двосторонній.

Отже, що входить у демографічний зміст суспільно-
економічного аспекту? Це загальний людський потенціал —
кількість населення, його структура (стать, вік, місце
проживання, раса, етнічна приналежність, загальні пропорції
продуктивності). Наприклад на глобальному рівні народонаселення
землі на початку нашої ери становило приблизно 150–200
млн., у 1000 р. воно зросло до 280–300 млн., у 1500 р. становило
близько 0,5 млрд., у 1900 р. — вже більше 1,6 млрд. осіб. На

регіональному рівні в 1900 р. в Америці проживало близько 150 млн., в Азії — близько 1 млрд., в Африці — 120 млн. і в Європі — близько 400 млн. осіб²⁰. У 1999 р., тобто менше як через сто років, населення Землі досягло 6 млрд. осіб, у т.ч. у Північній Америці — близько 330–350 млн., в Азії — близько 3 млрд., в Африці — близько 0,5 млрд., в Європі — понад 0,5 млрд. (без РФ, України, Білорусі, держав Прибалтики).

Відповідно наприкінці ХХ ст. у США проживає 260 млн., у Китаї — 1,2 млрд., в ЄС — 288 млн., у РФ — близько 160 млн., в Україні — 50 млн., у Польщі — 40 млн., у Білорусі — 10 млн. осіб.

Щодо статі, то статистика показує, що загалом жінок є більше, ніж чоловіків, хоча в економічно розвинутих державах, чисельність чоловіків є помітно меншою в порівнянні з жінками, а в державах Азії, Африки, частково Латинської Америки ситуація інша, тут переважають чоловіки. Спостерігаються й інші тенденції: чим вищий рівень життя, тим менша загалом народжуваність, нижча смертність, довшою є середня тривалість життя. Слід згадати, що ще зовсім недавно (у ХІХ ст.) в Європі середня тривалість життя дорівнювала лише 35 рокам, наприкінці ж ХХ ст. у більшості європейських держав середня тривалість життя перевищувала 70 років. Цікавими є дані щодо вікових категорій: сьогодні майже половина населення Землі має вік менше 30 років, причому, чим більш розвинута держава, тим старіше в неї населення. Для деяких європейських держав це стало серйозною проблемою, оскільки кількість людей пенсійного віку перевищила за 20 відсотків. Зрозуміло, що це створює певні не лише соціальні, але й політичні проблеми, зменшує обороноздатність цих держав, оскільки звужує чоловічий потенціал, який рекрутується в армію.

Варто принагідно нагадати, що в Європі до ХVІІ ст. армії склалися в основному з професіоналів, найманців, які не з патріотичних, а з меркантильних міркувань йшли служити до війська. Випадки примусового набору до війська ще в ХVІІ ст. траплялися не часто, відомо, що така практика склалася в Швеції. У ХVІІІ ст. починають впроваджуватися постійні армії. з'явилися закони про призов на військову службу, обов'язкові набори чоловіків за певною нормою щодо всього населення до числа дворів тощо. Наприклад у Росії система рекрутського набору була введена Петром І у 1705 р., подібні рішення приймалися у Франції, Австрії. На кінець ХVІІІ ст. питома вага

солдат серед чоловічого населення значно зростає, особливо у Франції. За так званою реквізицією від серпня 1793 р., що охопила всіх чоловіків віком від 18 до 25 років, до наполеонівської армії було призвано мільйон чоловіків, трохи пізніше в армії служило вже чверть усіх дорослих французів²¹. Втрати в наполеонівській армії були такі значні, що для оновлення армії Наполеону прийшлося не лише призвати чоловіків, які раніше були звільнені від служби, але й знизити вік призову до 16 років. Можна вважати, що за часи революційних і наполеонівських війн приблизно третина чоловіків Франції у віці 16–50 років служила у війську²². ХХ століття інакше як століттям тотальності не назвеш. У Першій світовій війні в провідних європейських державах відсоток мобілізованих чоловіків до їхньої загальної кількості склав від 39 до 81 (відповідно царська Росія та кайзерівська Німеччина). Ще вищим був він у роки Другої світової війни²³.

Загалом необхідно зазначити, що вік населення належить до стратегічних показників, які суттєво можуть вплинути на політичну, національну безпеку, збільшення чи, навпаки, зменшення темпів розвитку національної економіки, рівня життя громадянства.

Наступною характеристикою є місце проживання населення. Ще донедавна в індустриальних державах існувала постійна тенденція до досить швидкого зростання міського населення, а значить зменшення сільського, остання ж третина ХХ ст. показала сповільнення цього процесу. Це пояснюється як тим, що резерви сільської міграції вже вичерпуються (адже в цих державах міське населення ще перед Другою світовою війною становило більше половини), так і тим, що все більш популярною в цих державах стає тенденція переселення багатих та заможних верств у пригороди, сільські місцевості, де збережена екологічна рівновага Людини з Природою. За даними національних статистик у деяких європейських постіндустріальних державах (Великобританія, Німеччина, Франція) після Другої світової війни міське населення становило більше двох третин від загальної кількості, а на початок 70-х рр. — понад 4/5. Тим не менше саме в цих державах за останні десятиріччя прогресує тенденція міграції в сільські райони. Дещо інша картина в Україні, лише в середині 60-х рр. кількість міського та сільського населення зрівнялася, на початок 90-х рр. у сільській місцевості проживало понад третини населення України (найбільше в Тернопільській, Чернівецькій, Закарпатській областях).

3
Історичний досвід переконує, що стабільність будь-якого політичного режиму знаходиться в прямій залежності від політичних симпатій найбільших за чисельністю соціальних груп населення, у першу чергу працівників найманої праці - робітництва, службовців, а також групи дрібних власників. Тому такою важливою є характеристика населення за зайнятістю. Вважається за середньостатистичне, що в постіндустріальному світі близько половини населення складає економічно активне населення, причому його постійне збільшення проходить в основному за рахунок збільшення участі жінок у соціально-економічному житті. Зрозуміло, що основна кількість зайнятих у постіндустріальному світі (десь від половини до 3/4) працюють у сфері послуг, комунальній, виховній, освітянській та культурній сфері. Найменший відсоток зайнятих у сільському господарстві. На жаль, інша ситуація в Україні та більшості держав, що входили до СРСР. Оскільки всі вони належали й належать до індустріального світу, то промислового та сільськогосподарського виробництва зайнято близько двох третин усього працездатного населення. Наприклад в Україні близько 40 відсотків працездатного населення працює в сільському господарстві та на підприємствах переробки сільськогосподарської продукції тощо. Це означає, що Україна й надалі залишається в лавах аграрно-індустріальних держав зі всіма впливаючими з цього факту наслідками, що відповідним чином детермінує власну закордонну та внутрішню політику.

4
Значний вплив на політичне життя здійснює расова і етнічна структура населення. Наприклад, якщо для Великої Британії, Нідерландів, Німеччини, Франції в XIX ст. та першій половині XX ст. питання расової структури, на відміну від, скажімо, США, не відігравали великого значення, то в другій половині XX ст., воно набрало значної ваги. Це пояснюється кардинальною зміною політичного статусу колишніх колоній цих держав, масовою трудовою міграцією слабозрозвинутих держав до Європи. Наприкінці нашого століття не біле населення в цих європейських державах зайняло помітне місце, що наклало специфічний відбиток на політичні процеси в Європі. Окрім цього, повоєнна демократизація, а тепер й факт розпаду СРСР посилили та дали політизувати різні сепаратистські, націоналістичні рухи в Європі. Порівняльний аналіз політично-адміністративних систем держав ЄС (15) показує, що серед них нараховується

унітарних держав, 2 федеративні держави та 2 держави змішаного типу. Водночас у цих же унітарних державах, наприклад у Франції, співіснують поряд із французами ельзасці, бретонці, каталонці, корсіканці, провансальці, деякі з них мають навіть офіційний мовний режим. В Об'єднаному Королівстві Великобританії та Північної Ірландії співіснують чотири нації: англійці, шотландці, уельські, ірландці, як і відповідно мають свої офіційні мови. Розпад СРСР започаткував процес відновлення або, точніше, відродження національного державного будівництва на Сході Європи, яке ускладнюється важким історичним минулим, російським політичним експансіонізмом, політичною ностальгією частини населення цих держав за радянською імперією, невирішеними, фактично, національними проблемами, що залишилися в спадок від радянської імперії. Складність вирішення цих питань полягає в тому, що в цих державах нараховується впливова та чисельна російська меншина, яка часто намагається своєю агресивною поведінкою загальмувати, дискредитувати національну державну політику, ставить на порядок денний питання відновлення російської імперії.

Не менш актуальною є ця проблема й для націй Югославії, замість мирного, цивілізованого розлучення (чехословацька модель), проходять перманентні братовбивчі конфлікти між політичними сусідами.

Геополітичний зміст суспільно-економічного аспекту аналізу включає в себе оцінку географічного розташування, рельєфу, природно-кліматичних умов, наявності рік, густоти населення тощо. Не вдаючися в деталі, зазначимо, що порівняльний аналіз європейських держав щодо їхнього географічного розташування дозволяє зробити висновок про вигідність, наприклад, розташування Англії (її острівне становище) і вигідність розташування України як натурального транзитного мосту між Західною Європою та Азією. Геополітичне становище України погіршується сусідством з євразійською імпердержавою (Російською Федерацією). Разом із тим Україна, як більшість європейських держав, має вихід до замерзаючого моря, однак ця вигідність значно нейтралізується чужим контролем за вихід до океану. Тим не менше це традиційно включало Україну в регіон середземноморської цивілізації, християнської культури.

До негативних моментів слід віднести відкритість України на сході. З заходу Україна має природний бар'єр — Карпатські

гори, які не лише захищали, але й відгороджували Україну від впливів Заходу. Україна позбавлена на відміну від, наприклад Німеччини та Франції, такого природного кордону, як велика ріка, яка відділяла б її від сусідньої держави, адже Дніпро розділяє Україну майже навпіл і служить скоріше торговим шляхом, ніж відіграє якусь охоронну роль. Українська річна мережа формує єдність території, її торгівлі, політичної влади, традиції єдності мови та релігії. Як писав український геополітик Ю.Липа, центри української духовності та державності постійно пересувалися вздовж українських рік, причому завжди ці пересування відбувалися за лінією південь—північ, саме на цій осі впродовж тисячоліть мало місце формування національної культури та державності²⁴. Схожу роль відіграла Вісла в історії Польщі, Дунай і Рейн для багатьох європейських держав, Волга та вісь Каспій—Балтика в історії Росії²⁵. Велике значення для суспільно-політичних процесів, функціонування політичних систем мають природно-кліматичні умови, нагадаємо лише про народження капіталістичного способу виробництва в Європі, що мало місце в італійських низовинах, у річкових долинах південної Франції, Німеччини, Нідерландів. Особливої уваги заслуговує питання ролі міст-портів, що розташовані в гирлах великих рік, наприклад Санкт-Петербург, Рига, Гданьськ, Щецин, Гамбург, Амстердам, Марсель, Александрія тощо.

Важливим геополітичним чинником, що детермінує закордонну та внутрішню політику, є густота заселення держави. Історично доведено, що значна густота заселення служила поштовхом для натуральних міграцій, переселення цілих народів і, врешті, до політичної, державної експансії. Якщо порівняти густоту заселення материків, то відносно густіше заселеною є Європа — 67 осіб на кв. км; (Україна — близько 86 осіб на кв. км), Азія, де в окремих регіонах густота вища від європейської у декілька разів. Серед європейських держав найгустіше заселені Нідерланди (близько 400 осіб на кв.км), Англія, Німеччина, Франція, тобто великі в минулому колоніальні, експансіоністські держави. Водночас політичний і військовий експансіонізм не залежить виключно від даного чинника, якщо велика нація має географічні простори, певний, так би мовити, географічний резерв (у США — Захід, у Росії — Сибір), то дані простори стають географічно-економічним і природним фундаментом великих імперій. В Україні найгустіше заселені Донецька, Київська, Львівська області (від 126 до

11 осіб на кв.км), найменше — Херсонська, Чернігівська та Сіровоградська області (від 43 до 44 осіб на кв.км). В історії Європи цей чинник неодноразово служив тим показником, який при відповідній інтерпретації збуджував прагнення до імперіалістичної експансії. Найбільш показовим він став у ХХ ст., початку в книжці Гітлера, в якій зазначалося, що постійне зростання народонаселення Німеччини ставить під загрозу саме існування нації, оскільки незабаром стане просто неможливо вжити зростаючій кількості німців. У зв'язку з цим, він, розглянувши чотири варіанти виходу з даної ситуації, дійшов висновку, що найкращим із них був би шлях завоювання нових земель в Європі. Прийнявши таке рішення, «ми могли отримати в цілому лише за рахунок Росії... Німецький меч повинен був би завоювати землю німецькому плугу і тим самим забезпечити хліб насущний німецькій нації»²⁶. Цей теоретичний геополітичний постулат і став визначальним для фашистської закордонної політики пізніше, коли його жорстко та послідовно прагнула реалізувати німецька військова машина, вирушаючи на завоювання нових земель, нового «*lebensraum*».

Тісно пов'язаний із вищенаведеними аспектами й військо-
вий. Що саме тут мається на увазі? Це насамперед порівняль-
ний аналіз військових доктрин, які детермінують зміст
закордонної та внутрішньої оборонної державної політики.
Саме від їхнього характеру (оборонний, наступальний,
спрямований на утримання військового паритету, стабільності
та безпеки або на військову геополітичну експансію) безпосе-
редньо залежать політичні рішення виконавчої та законодавчої
влади. Зміст військової доктрини визначають загально-
політична державна доктрина та панівна ідеологія. Вони своїми
системними цілями, стратегією та домінуючими суспільними
цінностями детермінують загалом усі складові політики
держави, у т.ч. і військової. Зрозуміло, якщо та чи інша держава
своєю стратегічною метою проголосила, наприклад, досягнення
миру, систему колективної безпеки, стабільності та недотор-
таності кордонів, загалом мирне співіснування, рівноправність
суб'єктів міжнародного права, то в такому випадку військова,
політична доктрини носитимуть оборонний характер: само-
достатнього захисту тощо. Відповідно й ідеологічні цінності, які
пануватимуть у такому суспільстві, не будуть мати агресивного,
расистського характеру, вони спиратимуться на універсальні,
гуманістичні цінності. Це означатиме також панування в
суспільстві духу толерантності, демократії, лібералізму. І

навіпаки, якщо в тій чи іншій державі запанують агресивні антигуманні заклики, будуть проголошені відповідні цілі політика пових завоювань, проагувагимуться расизм, претензії на панування чи то в регіоні, чи навіть у світі, то матимемо політику гонки озброень, різного роду політичних, військових викликів, прикордонних провокацій, запанує непевність, нестабільність, що все разом може закінчитися вибухом війни.

Звичайно, що порівняльний аналіз у військовій сфері лише починається з аналізу військових, загально-політичних державних доктрин, оскільки порівнюються й пануючі ідеології, типи культур, рівень цивілізованості. До цього додаються порівняння людського потенціалу (насамперед чоловіків призовного віку, а також освітнього, культурного рівня, фізичного розвитку, патріотичного виховання), науково-технічного рівня, кількості та якості наукових, технічних винаходів, мережі науково-дослідних інститутів, вузів, їхньої ефективності, швидкості впровадження наукових винаходів, можливості адаптації техніки до різних природних умов тощо. Цікаво, що під час чисельних криз у Східній Європі в 60—80 рр., умови високого рівня таємності, закритості відповідних галузей техніки, їхньої постійної довголітньої консервації, обмеженого доступу до неї споживачів, деколи призводили до того, що коли виникали потреби застосування військової техніки, то вона виявлялася нездатною до застосування через низькі адаптаційні можливості. Водночас там, де рівень закритості був не таким суворим і певні вузли машин і механізмів проходили «обкатку» в побутових, виробничих сферах, був достатнім відповідно й рівень готовності до застосування в екстремальних ситуаціях. Порівняльний аналіз проводиться й щодо бойових якостей військової техніки, а також потужностей військово-промислового комплексу. Досить скуппульозно вивчаються ступінь мобілізаційної готовності, рівень і підготовку проведення рішень щодо загальної та часткової мобілізації.

7
Із порівнянням військового аспекту тісно пов'язані порівняння економічного потенціалу, економіки держав. Тут можна досить чітко визначити параметри, які дадуть детальну картину економічного стану держав. Це насамперед такі систематичні показники, як рівні економічного розвитку, що вимірюються обсягом валового продукту на душу населення, соціальною структурою економіки, рівнем і характером зовнішньоекономічних зв'язків. Отже, щодо першого показника —

валового внутрішнього продукту (ВВП), то ця категорія розраховується на основі системи національних рахунків, що спирається на підрахунок результатів усієї господарської діяльності, що ведеться за трьома принципами: виробництво, використання та прибутків. За принципом виробництва ВВП підраховується за добавленою вартістю або умовно чистою продукцією окремих галузей. За принципом використання у ВВП включається відповідна вартість валових капіталовкладень, приватного та державного споживання товарів і послуг. Вони оцінюються за витратами. За принципом прибутку ВВП обраховується за зарплатою, прибутках компаній, прибутках пенсіонерів плюс прибутки самостійно зайнятих (ремісники, лікарі тощо)²¹. Нарахування ВВП проводиться в поточних і постійних цінах певного року. Сума ВВП ділиться на кількість громадян даної держави. За статистикою ООН виділяються три групи держав: держави з ВВП на душу населення понад 9000 дол. (у цінах 1995 р.), куди входить більшість держав Західної Європи (за винятком Албанії, Греції, Югославії та інш.) плюс США, Канада, Японія, Ізраїль, Південна Корея, Сінгапур, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати. До другої групи входять держави з ВВП на душу населення від 750 до 8500 дол. — Греція, ЮАР, Венесуела, Бразилія, Оман, Лівія, держави Центральної та Східної Європи, у т.ч. Україна. До третьої групи входять держави з ВВП на душу населення до 750 дол. Тут є понад 60 держав, у т.ч. Індія, Китай, Пакистан, кінцеві позиції займають Мозамбік, Ефіопія, Танзанія, Сомалі, Бангладеш.

Щодо розподілу держав за соціальною структурою, то в його основу покладено характер і форми реалізації власності, а також пов'язана з цим галузева структура населення. Це все разом дозволяє визначити тип економічного розвитку даних держав, чи вони належать до екстенсивного чи інтенсивного типу економічного розвитку. Ті, що належать до першого, розвиваються за рахунок кількісного збільшення виробництва, будівництва нових підприємств, освоєння нових земель, введення в дію нових послуг тощо. Інтенсивний же тип передбачає розвиток за рахунок вдосконалення засобів виробництва, введення нових енерго- та ресурсо-економічних технологій, підвищення кваліфікації працюючих, їхнього освітнього, фахового рівня, покращення організації праці, самого управління виробництвом, збільшення продуктивності праці. Звичайно, тут також йдеться про впровадження принципово нових

винаходів у науці та технічних розробок, які спираються на результати НТР. Водночас слід зазначити, що ось вже близько двох десятиріч під впливом результатів НТР у західному світі переважають на ринках не так нові товари, як просто їхні покращені моделі, не нові технології, а їхні удосконалені варіанти, уже в кінці 70-х рр. лише 8 відсотків продукції було принципово новою, лише 12 відсотків — новою технологією. решта — це просто модернізовані, покращені варіанти²⁸. До цієї характеристики можна додати порівняння держав за вартістю робочої сили, наприклад в обробній промисловості. Так у 1995 р. у Німеччині вона перевищувала 28 доларів на годину, у Швейцарії — 25, в Японії — 22, у Франції та США — вона становила 18 доларів в годину.

Важливим показником для аналітичного порівняння економіки є рівень і характер зовнішньоекономічних зв'язків. критеріями якого є експортні та імпорتنі квоти товарів і послуг, товарна структура закордонної торгівлі, характер участі в міжнародному русі капіталів, технологій, робочої сили, нарешті такий універсальний показник, як ступінь відкритості чи закритості економіки певної держави. Порівняльний аналіз експорту та імпорту конкретних держав можна зробити, користуючися статистичними довідниками відповідних держав, які також дають можливість порівняти структуру торгівлі, руху капіталів тощо. Цей етап аналізу доречно завершити порівнянням відкритості чи закритості економіки держав, що стали предметом аналізу.

Отже, під ВІДКРИТОЮ економікою прийнято розуміти таку, в якій напрями розвитку детермінуються певними тенденціями, що діють у світовій економіці, а закордонний економічний обіг досягає рівня стимулювання загального економічного зростання. Вважається, що такий вплив можливий із досягненням рівня в 25 відсотків щодо ВВП. Наступним критерієм відкритості є коефіцієнт еластичності внутрішнього торгового обігу по відношенню до ВВП. Коефіцієнт еластичності попиту на імпорт до прибутку свідчить, наскільки зростає імпорт у випадку збільшення ВВП на 1 відсоток. Коефіцієнт еластичності попиту на експорт показує залежність між темпами зростання експортної продукції даної держави та ВВП держави, яка здійснює імпорт цієї продукції. Коефіцієнт еластичності експорту чи імпорту, що більший від одиниці свідчить про збільшення ВІДКРИТОГО характеру економіки, коефіцієнт менший від одиниці свідчить про зменшення

відкритості²⁹. Для відкритої економіки характерним є те, що міжнародний розподіл праці впливає на прийняття рішень, які стосуються формування внутрішньої структури виробництва в даній державі, що врешті розвиває національний економічний потенціал.

Нарешті необхідно зауважити, що предметом аналітичного порівняння можуть бути й національні економічні концепції розвитку, моделі національних економік. Одна справа, якщо керівництво певної держави копіює чи дотримується загально-визнаних моделей, інша, коли керівництво намагається само спрацювати оригінальну модель економічного розвитку з урахуванням конкретних умов своєї держави. Зрозуміло, що перший шлях є більш поширеним, другий зустрічається значно рідше (Л.Ерхард, Е.Бальцерович). У будь-якому разі порівнювати можна тоді, коли є **ЩО ПОРІВНЮВАТИ**, коли ж це просто копіювання з легким достосуванням до місцевих умов, то тут маємо справу скоріше зі звичайною аналогією, розвитком за синтетичним взірцем.

Висновки:

1. Порівняння застосовують для виведення узагальнення, формулювання аналогій. Воно здійснюється за певними правилами: об'єкти та явища повинні належати до одного класу, порівнювати можна лише за суттєвими ознаками. Існує кілька методів порівняльного аналізу — порівняльно-співставляючий, історико-типологічний та історико-генетичний.

2. Порівняльний аналіз політичних систем починаємо з порівняння політичних відносин. Кожна система має свої якісні параметри, що визначаються співвідношенням гілок влади, відкритістю чи закритістю системи, різним характером переміщення правлячих еліт, рівнем ієрархічності та способом реалізації влади.

3. Центральним у порівнянні політичних систем є аналіз їхніх політичних організацій і діючих в них інститутів. Існують різні типи розподілу інститутів влади, що відображено в національних конституціях, кілька політичних устроїв, форм держав. Важливим є розгляд інститутів законодавчої, виконавчої та судової влади, інститутів глав держав та урядів, політичних партій з їхніми специфічними правилами діяльності, а також суспільно-політичних об'єднань.

4. Важливим є також порівняння норм функціонування систем, які найбільш повно відображені в конституціях, що визначають межі правового поля системи. Існує певна класифікація конституцій за їхньою суттю, часом прийняття, процедурами прийняття поправок, часом дії, моделями конституційного нагляду.

5. Порівняння ведеться й за деякими політичними культурними цінностями, насамперед за концепціями демократії та її головними цінностями: правами людини та громадянина, предметом порівняння є й способи отримання громадянства в різних системах.

6. Завершується порівняння аналізом таких елементів суспільства, як демографічного, геополітичного, військового та економічного потенціалів систем. Розподіл держав за соціальною структурою дозволяє визначити й типи економічного розвитку (інтенсивний, екстенсивний), їхню відкритість чи закритість (один із критеріїв — коефіцієнт еластичності).

Примітки:

1. Спенсер Герберт. Синтетическая философия. В сокращенном изложении Г. Коллинза. — К., 1997. — С. 287.
2. Див.: Там само. Гл. XIX.
3. Див.: Спенсер Герберт. Опыты научные, политические и философские. — Минск, 1998. — Т. I, VII, X.
4. Див.: Основи політичної науки. Ч.2. Політичні процеси, системи та інститути. Курс лекцій за ред. Б.Кухти. — Львів, 1997. — С. 87—88.
5. Див.: Конституции зарубежных государств. США, Великобритания, Франция, Германия, Италия, Япония, Канада. — М., 1996. — С. 15, 23, 26.
6. Див.: Конституции зарубежных государств. — С. 197.
7. Див.: Основи політичної науки. Курс лекцій за ред. Б.Кухти. Ч.2. Політичні процеси, системи та інститути. — С. 308—309.
8. Див.: Чудаков М.Ф. Конституционное государственное право зарубежных стран. Курс лекций. — Минск, 1998. — Гл. XII.
9. Див.: Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм. — К., 1993. — С. 101.

10. Див.: Чудаков М.Ф. Конституционное государственное право зарубежных государств. — Гл. XIII — XIV.
11. Конституции зарубежных государств. — С. 163.
12. Див.: Конституции зарубежных государств. — С. 47 — 54.
13. Див.: Чудаков М.Ф. Конституционное государственное право зарубежных государств. — Гл. VII.
14. Див.: Основи політичної науки. Курс лекцій за ред. Б.Кухти. — Ч.3. Політична свідомість і культура — Львів, 1998. — С. 383—453.
15. Див.: Brzezinski K.Zb., Huntington P.S. Politische Macht. USA/UdSSR. Ein Vergleich. — Köln-Berlin, 1966. — S. 31—145.
16. Бжезинский Збигнев. Большой провал // Квинтэссенция: философский альманах. — М., 1990. — С. 274—275.
17. Див.: Конституции зарубежных государств. — С. 136.
18. Див.: Чудаков М.Ф. Конституционное государственное право зарубежных государств. — С. 268—269.
19. Див.: Основи політичної науки. Курс лекцій за ред. Б.Кухти. — Ч.2. — С. 32—35.
20. Див.: Советская историческая энциклопедия. — М., 1966. — Т.9.
21. Див.: Урланис Б.Ц. Войны и народонаселение Европы. — М., 1960. — С. 500.
22. Див.: Там само. — С. 501.
23. Див.: Там само. — С. 502.
24. Див.: Липа Юрій. Призначення України. — Львів, 1992. — С. 53.
25. Див.: Мечников Л.И. Цивилизация и великие исторические реки. — М., 1993.
26. Гитлер Адольф. Моя борьба. — Ашхабад, 1992. — С. 118.
27. Див.: Ломакин Б.К. Мировая экономика. — М., 1998. — С. 19.
28. Див.: Там само. — С. 294.
29. Див.: там само. — С. 16—17.

**ПРОБЛЕМИ
ПОЛІТИЧНОЇ
ІНТЕГРАЦІЇ**

.....

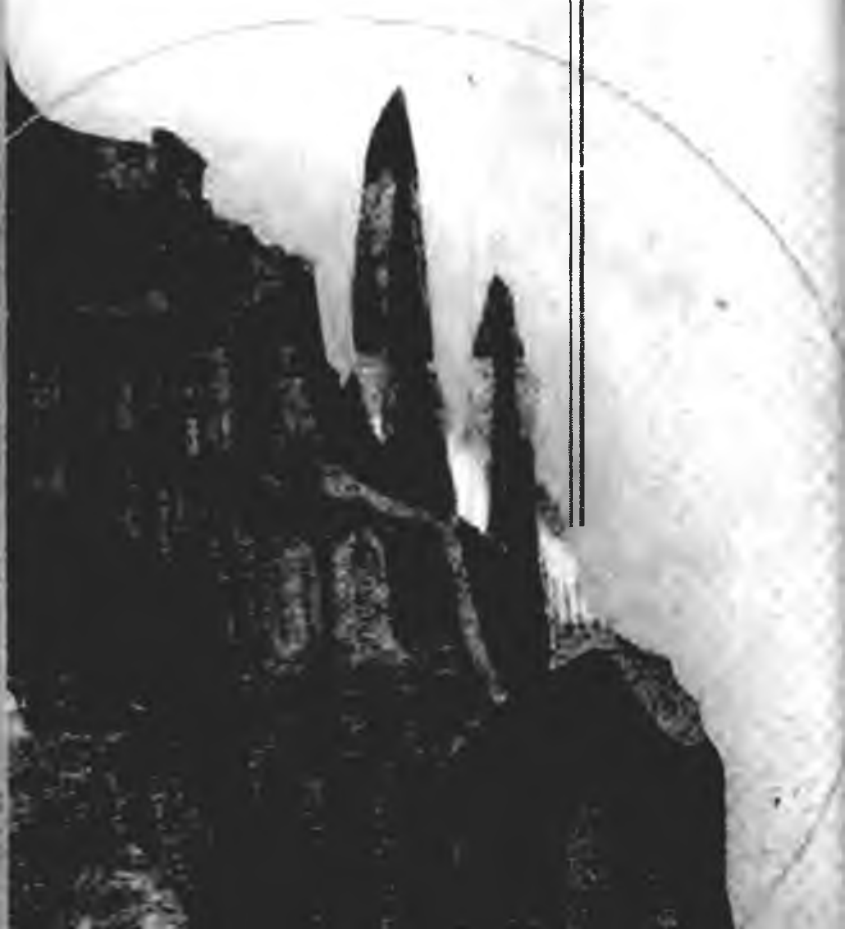
політичні інтеграційні процеси в минулому

політична інтергація в ХХ ст.

спроби теоретичного обґрунтування необхідності політичної інтеграції в ХХ ст.

... політична інтеграція допоки агрегати малі. інкорпорація матеріалів для росту відбувається за рахунок один одного у невеликих розмірах. Коли виникають більш обширні агрегати. інкорпорація відбувається в більших розмірах. З подальшим збільшенням виникає всезростаюче прагнення поглинути сусідні дрібні суспільства, та, отже, створити ще більші агрегати

Герберт Спенсер

Політичні інтеграційні процеси в минулому (Б.К.)

Суть інтеграції

Термін ІНТЕГРАЦІЯ (від лат. *integer* — цілий; *integratio* — відновлення, поповнення) вживається як поняття теорії систем, означає стан пов'язаності окремих диференційованих частин у ціле, а також процес, який проводить до такого стану. У людському суспільстві інтеграція означає наявність впорядкованих певним чином відносин, стосунків між індивідами, групами, організаціями, державами. У зв'язку з цим, розрізняють різні рівні інтеграції: особистісні, групові, міждержавні. Цей термін тлумачиться по-різному, в залежності від сфери вживання, наприклад у психології під виразом «інтегрована особистість» розуміється цілісний, позбавлений внутрішніх суперечностей індивід. Цей самий вираз при аналізі соціальної системи відноситься до особистості, що включена (інтегрована) в соціальну систему, тоді про неї можуть сказати як про комфортну особистість. У політичному аналізі інтеграція може означати внутрішній СТАН суспільства, держави або включення в певну міжнародну групу держав, які мають спільну мету, інтереси. Правомірно говорити про інтеграцію федеративних за устроєм держав, де це становить одну з важливіших проблем, так само, зрештою, як і для світових імперій. Разом із тим мова може йти й про економічну, культурну інтеграцію тощо.

Ще один важливий аспект полягає в тому, що інтеграція передбачає наявність впорядкованих і майже формально БЕЗКОНФЛІКТНИХ відносин між соціальними суб'єктами (лідерами, керівниками, організаціями, інститутами, державами). Дещо інший сенс має поняття «інтеграція соціальної

системи», що означає впорядкований, майже безконфліктний зв'язок між структурними частинами системи (інститутами, нормативними стандартами функціонування цих інститутів). При аналізі інтеграції політичної системи, маємо на увазі її певну означену (керівну) роль щодо всього суспільства, оскільки системні цілі, принципи, цінності детермінують стан, розвиток суспільства, діяльність суспільних інститутів, а також більш або менш тісні зв'язки структурних елементів системи, які пов'язані не лише спільною метою, але й певними відносинами, єдиним правовим полем, яке формує конституція, кодекси. Нарешті інтегративну роль у системі відіграє ідеологія, яка панує в системі (системні ідеали, цінності, прикладом свобода, справедливість, рівність), їхня певна послідовність. Ідеологія інтегрує всю цілісність політичної системи, спираючися на поєднання Духу, політичної настроєності. Цьому процесу передують певні ірраціональні симпатії до тих чи інших суб'єктів політики, які вловлюють лідери, вожді та формулюють із них більш-менш чіткі ідеї, концепції, які поширюються, а потім утверджуються в свідомості громадянства. Інтеграційна концепція (не торкаючися її змісту, оскільки він може бути прогресивним або консервативним) виступає імпульсом до дії, спонукаючи суб'єктів політики діяти певним чином. Поряд із ідеологією, інтегративним елементом виступає й РЕЛІГІЯ, яка своїми ідеалами, цінностями об'єднує індивідів, групи та суспільства, окрім того, об'єднання відбувається й на основі ВІРИ, тими чи іншими спільними ПЕРЕЖИВАННЯМИ, радощами більшого або меншого пізнання в собі вищої істоти. Ще один важливий момент, політична інтеграція передбачає наявність СУБ'ЄКТА інтеграції, певного «двигуна» або «локомотива», який здебільшого нав'язує свої цілі, інтереси, своє бачення світу. У такому випадку інтеграція проходить за правилами, які встановлює суб'єкт інтеграції. Отже, політична інтеграція — це сукупність процесів, спрямованих на більш-менш тісне об'єднання різних суспільних інститутів, великих і малих суспільних груп у межах окремої держави (коли проходить консолідація навколо провідної нації) або в межах кількох держав, які поступово втрачаючи свою суверенність (віддаючи чи делегуючи її), формуються в різного типу устрої, на державу. Це може бути й зінтегрована федерація (на зразок США), а може бути унітарна імперія. І там, і тут проходять інтеграційні процеси, сьогодні до них долучаються регіональні об'єднання (на зразок ЄС або США—Канада—Мексика).

Політична інтеграція в Античності

Інтеграція пройшла ряд історичних етапів, спочатку як міжнародний феномен вона з'явилася в Античності, коли сформувалися відомі нам світові імперії (еллінська та римська), приклади політичної інтеграції знаходимо в Середньовіччі (імперія Каролінгів, Священна Римська імперія); в Нові часи, аж до сучасності. Історія показує, що ряд характеристик інтеграції циклічно повторюються, маючи, однак, свою специфіку.

Звичайно спочатку можна говорити про ВНУТРІШНЮ інтеграцію в межах певної держави, однак дуже швидко під тиском зовнішніх обставин починаються міжнародні інтеграційні процеси, так було на Балканах, коли формувався Ахейський морський союз, так інтегрувалися (залізом і кров'ю) навколо Риму італійські племена. Пізніше почався імперський період, коли імперативно ЗВЕРХУ, СИЛОЮ та ПРИМУСОМ, ШЛЯХОМ ЗАВОЮВАНЬ утворилися еллінська, а потім римська імперії. Така інтеграція від початку проходила як ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА. Вона характеризувалася певними спільними рисами, включаючи, за словами історика Фріца Шахермайра, в себе державний апарат, який повинен мати не лише військові та організаційні функції, а також і культурні, і культурно-політичні. Суть останніх полягала в тому, що від початку завоювань ще в Єгипті Македонський виступив як цар-визволитель і фараон. У питаннях релігії та управління, він підтримував національні традиції завойованих країн. Місцеві релігії та жерці були під особливою опікою царя, однак Александр поєднував свою терпимість до місцевих культів із поширенням грецької цивілізації. Тим самим він заохочував розвиток як грецької, так і східної культури. Щодо відношення до людей Сходу, Александр особливо підкреслював свою роль визволителя та законного наступника місцевих правителів. Формувався його головний політичний принцип: не повинно бути ні переможених, ні переможців, тобто майже спочатку будівництва інтегрованої світової еллінської імперії були визволителі та переможці, але не було переможених, а були лише визволені¹.

Подальші завоювання, розширення меж імперії поставили перед Македонським проблему зміцнення єдності імперії, що знайшло своє втілення в опрацюванні наднаціональної ідеї, яка стала суттю імперської ідеї. Його палка переконаність і душа не терпіли вузьких національних, македонських меж, заборо-

няли будь-яку суттєву критику та придушували будь-яку дискусію щодо вірності такого політичного курсу. Заборонялася критика заходів, які служили політиці інтеграції та злиття народів, коли ж його близький соратник, один із начальників кінноти — Кліт прилюдно гостро засудив Александра, той власноручно вбив його списом, оскільки вже рахував себе вище людей, вище їхніх прав та обов'язків. Створення справжньої імперії означало, і це добре розумів сам цар, подолання не лише іранського, але й македонського та еллінського націоналізму, усунення «забобонів», які Александр вважав лише нерозумними перешкодами². Він прагнув до змішання рас і народів, хотів утвердити в свідомості підданих думку про те, що треба піднятися над вузьким національним егоїзмом до загальної єдності, до розуміння того, що в людей є одна-єдина батьківщина — це цілий світ, ойкумена. Те ж, що тих же людей було позбавлено їхньої Вітчизни, незалежності, самостійності, було річчю другорядною. Ідеалом греків тоді була благодать, тому Александр вважав себе благодатним, оскільки звільняв народи від національної вузькості та ніс їм загальний мир, безпеку, добробут, вільний обмін культурними, економічними цінностями. Загальна інтеграція, на його думку, означала, що світова держава мала б бути не македонською, не перською, навіть не еллінською, вона мала втілювати насамперед «Я» Александра, його особистість. Звичайно, він визнавав людство, але лише як об'єкт своєї діяльності, Волі та Духу. Усі мали підпорядковуватись Александру, служити його імперії, кожен підданий був вільним лише настільки, наскільки він був корисним для імперії. Як могутній цар Александр дарував людству добро та мир, щастя та любов, лише тоді й скільки, коли й стільки було потрібно та корисно його світовій імперії. Тому в александровій державі не могло існувати жодного іншого братерства, інтеграції народів, окрім єдності та слухняності, висловлення спільних почуттів вірності та відданості царю. Разом із тим певні народи (македонці, іранці, елліни) мали відігравати особливу роль в імперії, в першу чергу стати керівною верствою — елітою світової держави. Основними засобами цієї інтеграції була насамперед сила, примус, які спиралися на авторитет особистості Александра, військову організацію македонян, нові організаційні державні засади, еллінську культуру. Таким чином можна стверджувати, що він заклав основи європейської політичної інтеграції (військової за своїм характером). Це вже пізніше мислитель Зенон і стоїки

створили образ великого гуманіста, космополіта царя Александра, ушляхетнивши різні його діяння, зображаючи його окремі вчинки як символи об'єднання людей в любові.

Боротьба Александра за створення наднаціональної світової імперії призвела до того, що він відкинув традиції македонських царів, де цар був лише першим аристократом серед рівних йому вельмож. Імперія вимагала вже іншого: владар ойкумени, який мав такі грандіозні задуми, відмовився від царської влади, македонських традицій, від народної армії, що була збудована за типом ополчення, він відмовився врешті навіть від своєї батьківщини на користь світовій державі. Однак усе це перетворило Александра з прибічника аристократичної демократії на великого автократора, який не лише почав реалізовувати інтеграцію як засіб для створення імперії, а застосовував (принаймні почав) крайню межу інтеграції — асиміляцію щодо Греції та почав вимагати від еллінів, що вони надавали йому почесні, як богам. Якщо до походу в Індію Александр ще задовольнявся тим, що його оголосили сином бога, а в Єгипті — богом, то після повернення з Індії він почав наполегливо вимагати загального сприймання себе як надлюдини, як бога, від якого (разом із царським двором) залежить управління імперією, оскільки він один керував, один видавав укази, які підписував «басилевс Александр», на яких ставилася печатка македонська (для Європи) або печатка Дарія (для імперії). Однак політична інтеграція неможлива без економічної, розуміючи це, Александр знайшов найбільш дієвий засіб об'єднання економік завойованих держав. Це були гроші. Завоювавши великі багатства, зокрема скарбницю Дарія, він наказав чеканити золоту монету з захопленої перської скарбниці, що стимулюючи вплинуло на економіку.

Окрім цього, Македонський, як свідчать залишені ним документи, планував одразу після походу в Аравію розробити та здійснити великий захід — переселення з Азії в Європу, а з Європи в Азію, щоб «за допомогою шлюбів і звикання один до одного обидва континенти повинні були об'єднатися в згоді та любові». Планувалося здійснити переселення не лише знаті, але й цілих народів, точніше, «переміщення людських тіл», «людського матеріалу». Мова йшла про шлюби та братання людей різних національностей, що відповідало інтересам інтегрування в одне ціле великої світової імперії. Більше того, невдовзі перед смертю він розпорядився розселити фінікійців

і сірійців вздовж Перської затоки.

Ще один аспект інтегративних планів Александра: у процесі імперського будівництва він визначив чотири верстви суспільства, які повинні були служити опорою єдності імперії, — землевласники, мішани, воїни та жерці. Воїнами в армії Александра в часи після походу в Індію були македонці, греки, іранці та діти від змішаних шлюбів. Передбачалося, що після закінчення служби в армії, ветерани мали бути прирівняні до привілейованих міщанських верств (адже вчителем Александра був Арістотель, який опрацював ідеї утопічних ідеальних полісів-міст-держав). Військові ветерани мали заселяти новостворені міста, розташовані в стратегічних і вигідних місцях, що мали служити надійною опорою царю, бути сторожовими центрами в різних важливих місцевостях імперії. Інтеграційні рішення передбачали, що македонці внесли в духовний арсенал імперії військову доблесть і вміння. Схід служив взірцем безумовного підпорядкування авторитету владаря, у семітів узбережжя можна було запозичити вміння вести торгівлю та пристосовуватися до нових умов, у греків не лише запозичували мову, але й вчилися більш вільному способу життя, міському укладу, агоністиці, запозичували їхню високу культуру. Як влучно зауважив А. Ранович, загалом разом з еллінізацією Сходу ...йшов процес орієнталізації Заходу⁴, що все разом мало цементувати єдину імперію.

Оцінюючи значення політичної спадщини Македонського для розвитку теорії та практики інтеграції, доречно навести думку В.Тарна: Александр молився про єдність сердець (гомоноя) та єдину державу македонців і персів; він першим переступив національні кордони й першим подав думку про людське братство, в якому би не було ні грека, ні варвара⁵. Інша справа, наскільки це вдалося здійснити. Однак не забуваймо, що інтеграційний процес був тісно пов'язаний із самою особистістю царя, лише його не стало, імперія почала розпадатися... Слід зазначити, що сама ідея ожила через кілька століть в іншій світовій імперії — Римській.

Її попередницею став принципат Августа I «Епоха Цезарів» (30 р. до н.е. — 192 р. н.е.), коли угвердився римський принцип, який спирався на владу принцепса та військову силу, а політичний режим відзначився високою інтенсивністю та безперервністю впливу на свідомість мас за допомогою ідеології та монополії влади, якою володів принцепс⁶. Новим було й ідеологічне охоплення всіх верств римського народу. За

допомогою безперервної демонстрації військових успіхів та леології перемоги, а також за допомогою імператорських ітань, він впливав на армію, а за допомогою військового трибунату та титулу «батька вітчизни» безумовно впливав і на римський плебс. Вільновідпущеники, раби та вільні бідняки інтегрувалися за допомогою культу, а на правлячі кола Риму впливала влада принцепса. Поряд із цим робився акцент на ЗАГАЛЬНУ ЗГОДУ, зображення та написи на монетах ставили велич імперії. Важливішою складовою впливу стала армія, яка була стійкою опорою влади, а також постійно зростаюча кількість клієнтів самого Августа, плюс великі матеріальні інвестиції, які він постійно вкладав у розвиток нової системи влади. Єднання нової владної системи спиралося на особистість принцепса, який вважав себе рятівником усіх римських громадян, гарантом свободи, творцем миру та найкращої суспільної й державної системи. Він свідомо використав кращі традиції римської республіки, спадщину Цезаря («Інтегральну диктатуру») і разом із тим вирізнявся політичним обережним прагматизмом, тверезим розрахунком, опертям на силу власного авторитету. Отже, і еллінська імперія, і принципат будувалися на основі особистого авторитету, галантів, мужності та сили перших суб'єктів влади. Це явище було відображено в філософських поглядах стоїків і кініків, для яких ідеалом імперії стала ідеальна влада в її чистій формі. Вони вважали, що заперечуючи тиранів, ідеальні владарі були покликані богами та вибрані ними, отримали від богів харизму, силу виконувати свої обов'язки перед державою. Тому, до речі, у Греції такий владар вже був не деспотом, а батьком і благодійником своїх підданих. У принципаті «батьки вітчизни» повинні були енергійно та миролюбно керувати й управляти Римською державою, причому акценти ставилися на справедливості та користі для всіх громадян – підданих імперії, а навіть користі всього тогочасного людства, що населяло ойкумену. Принцепси повинні були доводити, що вони кращі. Наприклад Траян (98–117 рр. н.е.) пішки увійшов до Риму, вітав кожного сенатора поцілунком, був у стані назваги кожного вершника на ім'я, стоячи дав присягу діючому консулу, який сидів. Він запрошував senatorів для дипломатичних переговорів та укладення миру, хоча рішення приймав сам, звертався до магістратів зі словами «колеги», однак не поступився жодним із прав принцепса, а пізніше в міру досягнення військових перемог долучав до свого імені титули

Германський, Дакський, Парфянський⁷. Перемігши після довгої та кровопролитної війни Дакію, Траян здійснив масове переселення зі всього романського світу в Дакію, відбулася відома «романізація» Дакії, під час якої латинська мова вперше взяла на себе нову функцію — стала не лише засобом інтеграції переможених в склад імперії, але й зв'язуючою ланкою поміж різноманітними поселенцями-колоністами в цьому регіоні⁸.

Якщо інтегративна політика Траяна проводилася насамперед військовими методами, то принцепс Андріан проводив інтеграцію імперії іншими методами. Він прагнув виглядати «відновителем земної кулі», вирішив розпочати золотий вік замість переможної символіки Траяна він робив акцент на таких цінностях, як мир, справедливість, рівність провінцій і м'якосердність. Римські провінції отримали оновлені символи, що карбувалися на монетах, було введено уніфіковане та систематизоване судочинство (у 128 р. н.е. прийнято постійний преторський едикт), деякі міста отримали право карбувати монету, мати власну конституцію. Андріан прагнув відродити та посилити колективну свідомість греків, поновив ідею олімпійських ігор, створив Панеллінський союз (125 р. н.е. використовуючи думки стоїків про космополіс, про об'єднання всіх цивілізованих людей в одну державу для формування єдиної, синтетичної римської ідеї. Водночас Андріан приділяв увагу й військовій політиці — реформуванню та створенню нових військових одиниць: імперію з населенням у 60 млн. осіб захищали 30 легіонів і 350 допоміжних груп, в які регулярно набиралися рекрути з усіх регіонів і провінцій. В основі політики Андріана була оборонна доктрина імперії, згідно якою були чітко визначені кордони імперії, створений систематичний нагляд за кордонами та їхній захист. Вздовж усіх кордонів тягнулися дерев'яні палісади, що обмежили оборонно-контрольний перехід кордонів, його можна було здійснювати через контрольні пункти (донині існують окремі залишки в Британії). Це відіграло, на нашу думку, значну об'єднавчу роль, адже відтоді було чітко вказано межі влади принцепса в географічному вимірі, що значно сприяло консолідації жителів імперії. Можна було сказати про проєктування на тій чи іншій території **ДО КОРДОНІВ** і в **МЕЖАХ** держави.

Окрім того, інтегруючу роль відігравала й політика урбанізації в імперії. Сьогодні вчені часто вказують, що імперію можна розглядати як союз або співдружність міст (загад

тькість усіх міських поселень Римської імперії складала від 1000 до 2000). Імперська політика урбанізації складалася з великої кількості окремих ініціатив і рішень. Вона краще, ніж було в інших античних державах, використовувала міста як найбільш кваліфіковані опорні пункти адміністрації та політики. Її суть полягала в обережному втручанні в регіональні структури та концентруванні на урбанізації в прикордонних і материкових регіонах. Якщо охарактеризувати одним словом зміст імперської урбаністичної політики, що скріплювала та об'єднувала державу, то це — «раціональність».

Наступним інтегративним аспектом римської імперської політики стала громадянсько-правова політика, романізація. Громадянсько-правова політика пройшла кілька етапів, на початку римське громадянство надавалося як виняток за заслуги перед Римом, як правило індивідуально, найчастіше представникам керівних верств італійських або інших союзних держав. Із розширенням кордонів держави, починаючи від I ст. н.е., нові неримляни отримували громадянство переважно від керівників за військовий, політичний або матеріальний вклад у справу Риму, так було даровано громадянство галлам та іншим. Кульмінацією цієї політики став указ Антоніна Пій (212–213 рр.), який надав повне римське громадянство право величезній масі вільних чоловіків — жителям імперії. Указ переслідував кілька цілей: політичну — розширити контингент для служби в римських легіонах і допоміжних військах, інтегрувати широкі маси населення, що проживали в приєднаних Римом провінціях, в єдину державу, створивши їм єдине політичне, правове поле, формуючи (сподіваючися на найменше) почуття вірності, спільності долі, лояльності та відданості імперії. Економічна ціль полягала в тому, що значно розширювалося коло платників податків, наприклад військовий податок на спадщину досягнув 10 відсотків, що значно збільшувало казну. Загалом указ «став вирішальним етапом в процесі нівеляції Римської імперії»⁹. Водночас цей указ свідчив про те, що в межах імперії вже відбулася політична та культурна асиміляція, оскільки цей імператорський документ вважався уже досягнутий статус в імперії. Він свідчив про завершення процесу РОМАНІЗАЦІЇ, оскільки в результаті всюди впроваджувалося римське цивільне право, а римські форми міського права переносилися на міські центри провінцій. Окрім цього, романізація означала накиненими римськими форм цивілізації, стиля життя, однієї державної

мови, літератури, навіть моралі, уявлень про цінності однієї релігії. Швидше романізація проходила серед правлячих верств, повільніше – серед бідних, як писав Тацит, нове «громадянство поступово перейшло до вигод у побуті, до портиків, до лазень і вишуканих банкетів. І це в неосвічених називалося культурою, тоді як це було лише частиною рабства». Асиміляційні процеси тим не менше, зокрема в релігії (що doprowadили до злиття місцевих і римських богів), на Близькому Сході мали інші наслідки, ніж у Британії або Німеччині. Якщо романізація на Заході нерідко означала сприйняття (технічно та духовно) переважаючої культури, то на Сході вона говорила лише про готовність визнати римську владу, адміністрацію та особливі форми аналогічно еллінізованого римського світу, який, як відчували місцеві жителі, вони значно переважали на основі своїх стародавніх традицій грецької або східної культури¹⁰.

Нарешті, починаючи від I ст. до н.е., Римом були запозичені елліністичні уявлення, що ототожнювали римське панування з пануванням над усією ойкуменою, тобто над усім цивілізованим світом за середземноморською уявою, а згідно з римськими звичаями – над земною кулею. Ця доктрина існувала в офіційних текстах, символічно вона була висловлена використанням глобуса на римських монетах. Як би не уявляли собі жителі імперії навколишній світ, чи то у вигляді диску, чи кулі, їхній світ охоплював земну кулю та всесвіт і над цим світом панував Рим.

Ще одним важливим елементом інтеграції стала система створених «клієнтельних держав» і васальних держав, династії яких були пов'язані з Римом. Ця залежність стала настільки великою, що при Августі почали призначатися Римом васальні царі. Такими були клієнтельні царі в Британії, один із них – Когідубн був удостоєний звання царя та легата Августа в Британії за проримську діяльність, він отримав владу над іншими британськими поселеннями. Імперська політика спиралася не лише на силу, а й на надійних союзників, яких Рим купував або за гроші, або за систему військово-політичних союзів, або за інші вигоди. Такими були васальні держави в Германії, басейні р. Дунаю, Боспорське царство. Загалом, хоча імперія мала досить чіткі кордони (довжиною близько 10 тис. км.), захищені оборонними валами, спорудами (понад 10 тис. км.)¹¹, сфери її впливу, зона її інтеграції простягалася значно далі, оскільки включала й певну систему васальних напіввасальних держав, які всі разом становили *Pax Romana*.

Інтегруючим засобом, духовною синтезуючою силою імперії була також релігійна політика принципсів та імператорів. Якщо на початку принципси допускали існування державної релігії, що складалася з культів чисельних богів, то пізніше вони допустили поширення культу персидських та єгипетських богів. Спочатку в імперії допускалася релігійна віротерпимість, що притягувало жителів підкорених країн, пізніше, коли почалася боротьба з християнством, цій терпимості прийшов кінець. Коли ж після відомих едиктів 311 та 313 рр. християнство було легалізовано, воно перетворилося на релігійний, а потім і суспільний інститут, конкретизувалося в інтеграційний засіб зміцнення імперської політичної культури, серцевину імперської політичної ідеології.

Політична інтеграція в Середньовіччі

Епоха Середньовіччя принесла два феномена імперської інтеграції — це тисячолітню імперію ромеїв (Візантійську) та імперію Карла Великого. Звичайно, що візантійська імперія опиралася на еллінсько-римську політико-правову спадщину, насамперед доктринального плану щодо теорії організації політичної влади, її реалізації. Так у в синтетичному підсумку — Кодексі Юстиніана, базуючися на римському праві, було здійснено, як зазначав Ш.Діль, обґрунтування абсолютної влади імператора¹², а через певний час ця абсолютна влада була розширена, коли при імператорі Іраклії (610—641 рр.) поряд із титулом базилевса (царя) було впроваджено ще й титул автократора-самодержця. Пізніше при імператорі Алексії Комніні завдяки гнучкості грецької мови було поєднано звання Августа та імператора (*sebastos* і *autocrator*), що дало дзвінкий титул севастократора, який зробив брата імператора Ісаака як би другим імператором¹³. Його ім'я проголошувалося в публічних вітаннях, зовні він відрізнявся від імператора лише головним убором та взуттям.

Інтеграційний процес прискорив імператорський указ 535р. про об'єднання цивільної та військової влади в деяких провінціях імперії, що призвело до концентрації в одних руках великої політичної, соціально-економічної, військової влади, значно централізувало управління розлеглою державою (під час панування Юстиніана площа імперії в останнє перевищила 700 тисяч кв.км.).

Однак після смерті Юстиніана, в державі розпочалася затяжна криза, деякі провінції почали проявляти сепаратист-

ськї тенденції, знизився рівень централізації. З метою врятування ситуації за часів династії Іраклія було реорганізовано імперію, проведено укрупнення адміністративно-територіальних одиниць-епархій у феми, які об'єднали цілі регіони. Наприкінці VII ст. було утворено шість фем, потім їх кількість дещо зросла. Водночас почався процес еллінізації імперії, грецька мова впроваджувалася як офіційна мова держави, вона ж стала мовою команд у війську. Поступово формувалася розмовна грецька мова, яка стала засобом для спілкування більшості населення імперії. Суспільно-політична інтеграція сприяв ї акт централізації церковної влади, коли після завоювань арабами александрійської, антиохської та єрусалимської патріархій уся церковна влада сконцентрувалася в руках константинопольської патріархії. Відбувається поєднання в культурі релігійних і народних форм, усе чіткіше намічається розділ західної та східної церков, а водночас глибша консолідація віруючих-підданих імперії. Розвиток соціально-економічного життя, спільність інтересів, історична долі, спільна боротьба проти ісламу, відокремлення від варварського Заходу сприяли формуванню нової етнічної форми — візантійської національності, яка поволі сформувалася в середині IX ст.¹⁴. Візантія стає суто східною імперією властивою для неї різноманітною специфікою.

Водночас, втративши значну частину імперської території візантійські імператори Македонської династії широко відновили політичний інститут васалітету, довкола імперії було багато васальних держав, які утворили ніби першу лінію захисту вздовж візантійського кордону, разом із тим виступали передавачами політичного та культурного впливу Візантії в Європу та Близький Схід. Серед них були республіка Венеція, яка охороняла порядок в Андріатичному морі, республіка Неаполь, Гаета та Амальфі, лангобардські королі, слав'янські держави (Хорватія, Сербія), місто-держава Херсонес у Криму, правителі Абхазії, вірменські князівства. Усе це в X ст. перетворило Візантію на світову імперію. Деспотичне правління імператорів забезпечувалося досвідченою адміністрацією міцною централізацією (кількість фем збільшилася до 30), одновладним правлінням керівників (стратигів), які назначалися та звітувалися лише перед імператорами. Весь апарат був дисциплінованим і слухняним, повністю залежачи від столиці, він діяв як одне ціле.

Головною метою державної адміністрації було наповнення бюджету, а також інтегрування багатонаціональної держави в єдине ціле, що здійснювалося подальшою еллінізацією та впровадженням православ'я. Як зазначав Діль, завдяки вмілій пропаганді еллінської культури та чудовому мистецтву щадити та асимілювати переможені народи, імперська адміністрація складала загальний відбиток на ті різноманітні елементи, з яких складалася монархія, і це краще за все свідчить про життєдайність і могутність великої імперії. Внаслідок поширення православ'я та вміння церкви отримувати моральні перемоги над країнами, які були завойовані зброєю, візантійська адміністрація змогла зблизити та змішати всі ці численні народи, якими управляв базилевс. Дані успіхи були закріплені в складеному та виданому звичаєвому праві та багатотомному збірнику юридичних праць під назвою *Василіки* (кінець IX ст.)¹⁵. Інтегруючим моментом стала й сформульована ідеологічна концепція, яка складалася з римської ідеї *Pax Roma* та трансформувалася в Візантії в теорію християнської імперії, що об'єднувала всю тодішню ойкумену під егідою нового Риму — Константинополя. Згідно з нею базилевс, який мав владу від Бога, був главою християнського світу в межах *orbis terrarum*. Наприкінці існування імперії, політична ідеологія відводила особливу роль Константинополю в тодішньому світі християнських держав. Хвала на честь імператора — «глави ойкумени» та на адресу Константинополя — нового Риму продовжувала римські традиції. Столиця імперії називалася театром ойкумени, оком і серцем цілої Землі. Візантійський імператор прибрав ще й титул «непорушного стовпа всіх хрещених, захисників догматів Христа». Іоанн Кантакузін писав, що «Імперія ромеїв, так само як і священна велика Церква Божа, є... джерелом всякого благочестя, вчителька законів і посвячення»¹⁶. Однак, як незабаром з'ясувалося, це було лише пишним фасадом, оскільки єдність імперії була показною, її міць недовговічною, державу лихоманило вічними міжусобицями, боротьбою між центральною владою та придворними угрупованнями, безперервною боротьбою за владу. До цього додалися й військові невдачі, наступ турків, що й призвело до падіння імперії (XV ст.).

На Сході Європи в ці часи теж відбувалися інтеграційні імперські процеси, тут почала формуватися велика слов'янська імперія — Київська держава. Однак інтегрування було короткочасним, нетривким, оскільки не знайшлося постійного,

могутнього СУБ'ЄКТА інтеграції (як серед державців, так і серед народностей). До цього долучився вкрай несприятливий зовнішній чинник, який, зруйнувавши слов'янські держави, децентралізував не лише політичні процеси, але й етнічні. Наступна спроба політичної інтеграції на Сході Європи виявилася більш вдалою, коли північно-східна слов'янська народність зуміла, ставши суб'єктом інтеграції, НАКИНУТИ свою волю іншим.

У Західній Європі інтеграційні процеси проходили значно повільніше, у 800 р. в Римі було нанесено удар візантійській ідеї єдності імперії — було короновано короною імператора «варвара» — франка Карла, з чим Візантія погодилася лише через десяток років. Сам же Карл розглядав свою державу як реставрацію Римської імперії, він розбудовував імперію, спираючися на латинське християнство: Франція, північна та центральна Італія, північна Іспанія, Німеччина — усі ці землі відповідали католицькому Заходу. Тим самим Карл міцно утвердив у свідомості сучасників поняття Заходу. Разом із тим він докладав зусиль, щоб об'єднати свою імперію з Візантією (направив у Константинополь особливе посольство, щоб домовитися про шлюб з імператрицею Іриною). Водночас під впливом праці А.Августина «Про град Божий» Карл спробував реалізувати провідну думку цього християнського мислителя: створити на землі світову державу на взірць теократичних задумів Августина. Свою законодавчу працю Карл спрямував на утвердження будь-якими засобами «святої правди» — єдності та вічного миру. Окрім того, у «святу правду» входило також повне торжество християнської церкви, його «два мечі», а саме прагнення покінчити з поганством на території його імперії та закріпити позиції Церкви там, де вона вже існує. Розуміючи роль Церкви як найбільш вдалого провідника для реалізації ідеї теократичної імперії, Карл доклав значних зусиль для перетворення духівництва на своє слухняне знаряддя, пильнував за старанним виконанням підданими всіх ритуалів (обов'язкове відвідування богослужінь, дотримання постів, регулярні молитви, сповіді та причастя). Він вважав, що обов'язки підданого та доброго християнина співпадають, державець перетворюється на вихователя, що повчає народ в істинній вірі. Карл бачив, що єдина релігія якнайкраще інтегрує підданих розлеглої імперії, тому, прийнявши імператорський титул, він вважав, що тим самим він закріпив своє становище як уповноваженого самого Бога на землі. Кожен підданий мав

усвідомити собі, що прагнення імператора встановити суворий порядок, при якому кожен би зайняв гідне для себе місце, виконував свої обов'язки, зберігав мир на основі справедливості та милосердя — усе це й було б гідним внеском у будівництво Царства Божого, оскільки все це є проявом Божої волі. Разом із тим Карл не допускав думки про вищість церковної влади над світською. Церковну ієрархію він будував таким чином, щоб всі витки сходилися не до папи, а особисто до нього¹⁷. Величава зовнішність, довге царювання, військові успіхи, енергія правління, повага, яку відчували до нього різні народи — усе це виділяло Карла серед монархів Європи. Як позитивним, так і негативним було те, що «єдність і міцність його імперії залежали від життя його одного»¹⁸, поки Карл залізною рукою керував імперією, доки його Воля та Дух були незримо присутніми в державі, доти імперія трималася як моноліт, асимільовані племінні союзи дотримувалися загальних законів, а провінції (загалом 11 плюс Італія) справно платили податки, державні імператорські посланці доводили до підданих імператорські укази, слідкували за їхнім виконанням, контролювали церковні справи, слідкували за всім, що стосувалося інтересів монарха. Важливішим інтегративним рішенням Карла стало зібрання та упорядкування різних «варварських правд», які були обнародовані в 802 р. Кожний великий регіон отримав свій кодекс. З метою консолідації імперії Карл здійснював єдину грошову політику, він продовжив срібний монометалізм, що встановив ще його батько, уніфікував міри та вагу (фунт, модій). Консолідації імперії сприяла освітня та культурна політика, він створив Придворну Академію, наказав відкрити багато початкових шкіл, провів шкільну реформу, що все разом становило феномен, названий пізніше «каролінгським ренесансом». Однак, як це вже було й в інших імперіях, після смерті імператора Карла Великого, імперія проіснувала лише трохи більше півстоліття, у 888 р. вона практично скінчилася.

Щоправда, ідея імперії, однак, не вмерла, у 962 р. король Германії Оттон Великий взяв собі імператорський титул і змусив папу в Римі коронувати його імператором, він став «Римським імператором і королем». В імперію входили королівства Германії, Італії та Бургундії. Уже в ті часи поняття імперії включало в себе одночасно й ідею, й ідеал імперії. Ідея полягала в об'єднанні в одну політичну організацію народів, які належали до однієї й тієї ж цивілізації. Ідеал імперії заключався в ідеї в тому сенсі, що ідея мала внутрішній динамізм, який

штовхав її до максимальної самореалізації¹⁹. Щодо ідеї, то ми вже розглядали її втілення в еллінській, Римській імперіях, державі Карла Великого, щодо ідеалу, то тут необхідно вказати, що ідеал поширювався як в душах і серцях підданих, так і в територіальному плані, оскільки він завжди передбачав експансію, завоювання, а переможені мали погодитися на це, суворо дотримуватися порядків імперії, не ставити під сумнів владу імператора.

Цікавий феномен політичної інтеграції представила історія становлення й розвитку ще однієї європейської імперії – Римської, яка в 1474 р. отримала назву «Священної Римської імперії германської нації». Вона складалася якби з двох частин: власне території імперії (конгломерату численних німецьких, австрійських монархій) і з інших монархій (Іспанії, Угорщини, а пізніше Східної Пруссії). Суб'єктами першої частини були курфюрстри, герцоги та графи, князі-архієпископи та князі-єпископи, абати та прелати, вільні імперські міста, а також імперські рицарі – прямі васали імператора. Розміри територій та їхнє політичне значення були дуже різними, як різними були й їхній конституційний статус і специфіка їхніх взаємовідносин з імператором. Найбільш близькими були курфюрстри, які завдяки своєму виборчому праву та участі в колегії курфюрстрів претендували на безпосередню участь у правлінні імперією. Такими були курфюрсти Бранденбургський, Ганноверський (які одночасно були королями), аналогічне становище займав Габсбург як богемський король, архієписком Майнца та інші. Герцоги середньої могутності, графи (Макленбургу, Померанії, Брауншвейга, Ольденбургу) були досить далеко від імператора, усі вони не виконували будь-яких спеціальних функцій, герцоги Вюртенберзькі, маркграфи Баденські були скоріше за імперію, але не за імператора. Відданими імператору, клієнтами віденського двору були імперські єпископи, південнонімецькі імперські графи та вільні німецькі міста, а також дрібні імперські рицарі. Саме цим останнім були ідейно близькі цілі імператора, він захищав їх від зазіхань сусідів, у правовому відношенні вони залежали від імператора. Незважаючи на перехід у протестанство, вони залишилися васалами та опорою імперії. Тому такі області, як Франконія, Швабія, верхів'я та середина р. Рейн часто називали імперією. Це не означало великої феодалної роздрібленості, а скоріше, як вважають історики А.Шіндлінг і В.Ціглер, це була багатоманітність, яка детермінувалася історично²⁰. Це були й від-

чинності, які склалися традиційно: між селами і містами, між мовами життя в дрібних та великих князівствах, між давніми та новими феодалними володіннями, між автономними утвореннями та такими, які були опорою імперії. Така різноманітність більше відповідала структурі, яка склалася, ніж єдиний ієрархічний порядок, який мала б встановити велика національна держава. Тобто це була не єдина та неподільна держава, але не була й федерація, в якій існує чіткий розподіл центральних і місцевих елементів структури. Скоріше за все це була рухлива багатоманітність достатньо міцних місцевих і локальних більш-менш автономних центрів, які певним чином об'єднувалися навколо центральної влади, особи імператора. Реформа кінця XV — початку XVI ст. змінила ситуацію, було створено ефективний центр рішень — імперський рейстаг і рейхстаги, в яких брали участь усі суб'єкти імперії, окрім імперських рицарів. Імперія була поділена на 10 імперських округів, які мали подвійні функції (інститутів, що реалізували імперські закони, та регіональних представництв суб'єктів імперії даної місцевості). Рицарі мали власні регіональні організації, округи та кантони. Єдність правового поля імперії втілювала імперська судова палата, більш-менш систематично працював з'їзд курфюрстрів, а також з'їзди денутацій та імперських округів, імперська військова організація. Незважаючи на практичну відсутність єдиного конституційного порядку, єдиної адміністрації владних виконавчих інститутів, поступово були прийняті єдині законодавчі акти: карний кодекс Кароліна (1532 р.), укладено релігійний мир та імперський уклад (1555 р.). Як бачимо, Римська імперія Античності встановила порядок у межах ойкумени, а Священна Римська імперія впорядкувала центральноєвропейський простір у Новий час, це було зроблено шляхом адаптації інститутів влади, що дісталися з минулого, до актуальних потреб. Нова імперія, займаючи велику територію, мала кордони, які не були визначені за етнічним принципом, а нагадували скоріше певні перехідні зони. Чим далі вони були від столиці імперії, тим становилися більш розмитими. Відносна єдність встановлювалася, як правило, під час виборів імператора. Поступово інтегрувалися області, де проживало німецькомовне населення, що спричиняло певне протистояння таких округів іншомовним територіям імперії. Це все більше германізувало імперію й водночас віддаляло від неї інші етноси. Процес «германізації» був не національним процесом, і в жодному разі не результатом

ідеї національної держави, це була в першу чергу ідея «спільної батьківщини», німецького «імперського патріотизму» — термін, що часто та охоче застосовувався в XVIII ст.²¹

Особливістю імперії було й те, що управління нею здійснювалося з периферії — Відня (із крайнього південного сходу). Окрім цього, центрами могутності Габсбургів були володіння за межами території імперії: Мілан, певний час Бургундія, Нідерланди. Тобто Германією правила німецька династія периферії імперії, династія, яка як скріплювала імперію, так і надавала можливість до певної міри реалізовувати самостійну регіональну політичну діяльність. У регіонах це цінували та погоджувалися на такий стан речей, більше того, навіть захищали його, очевидно саме цим пояснюється факт самого існування Священної Римської імперії аж до 1806 р. І це в часи, коли в Європі сформувався абсолютизм із його централізацією, національною консолідацією в межах чітко визначених кордонів. В імперії утвердився порядок, коли більшість автономних суб'єктів влади погоджувалася на віденське керівництво імперією; не даючи йому перерости в суворо централізоване, абсолютне за характером (а такі спроби були зі сторони Карла V і Фердинанда II — Б.К.) панування, з однієї сторони, а з іншої, автономії рішуче спротивилися зазіханням на пост імператора представника слабкої Савойської династії (1618 р.).

Окрім цього, у процесах інтеграції імперії велике значення віддавалося особистості імператора, сама посада й владний інститут загалом надавали великі можливості в залежності від того, хто знаходився на троні, як він користувався владою в конкретних ситуаціях. Ця проблема загалом може пояснюватися перебігом політичної історії в центральній Європі XVI—XVIII ст., однак можна погодитися, що саме особистості в імперських коронах виступали своєрідними інтеграторами цього об'єднання, багато з яких не були визначними історичними постатями, залишаючись, однак, порядними людьми. Важливо й те, що серед них не було відвертих нікчем або запеклих мерзотників. Інші спроби створення імперій у Західній Європі, як показав досвід, зокрема абсолютизм Людовіка XIV, «рішуче відкинув будь-яку спробу створення наддержави... Надовго це не вдавалося нікому і ніколи»²².

Врешті-решт після ліквідації Священної Римської імперії Наполеоном, спроби її реанімації (у вигляді Австро-Угорської імперії, імперії Гогенцоллернів) з багатьох причин не вдалися

Ча доречно підкреслити, що імперії відродилися на засадах різних політичних союзів. оскільки австрійський імператор виступав як король Угорщини, Богемії, Ломбардії, а в Німеччині домінувала думка, що будь-яке об'єднання Німеччини повинно бути союзом князів, суб'єктів автономних німецьких земель. Щоправда, через півстоліття прийшов кінець цим союзам: спочатку в зв'язку з витісненням Австрії з Німеччини зруйнувався Германський союз, далі зі створенням Північнонімецької, а потім німецької союзної держави під егідою Прусії прийшов кінець князівським автономіям, які вистояли перед натиском «залізного канцлера». Вкотре політична інтеграція різних суб'єктів влади завершилася невдачею... Вона відступила перед жорсткою національною інтеграцією, яка здійснювалася авторитарними методами, з великих компромісів за суттю, дрібними поступками щодо другорядних питань. Германський же імператор Вільгельм II, виконуючи функції президіуму Союзу, тим не менше ніколи не вважав себе першим серед рівних», оскільки він прикладав максимум зусиль, щоб інституційно федеративній устрій імперії в функціональному та психологічному плані поступово трансформувалася в напрямі фактичної унітарної держави²³. Цікаво, що напередодні розвалу Австро-Угорщини в 1914 р. у наступника трону Франца Фердинанда був опрацьований план переходу від дуалістичного принципу побудови монархії до тріалістичного²⁴, поряд із угорським і австрійськими комплексами, повинні були бути виділені й хорватсько-південно-слов'янські провінції, хоча залишилися невирішеними чеський, італійський, румунський, польський та український комплекси.

Інтеграційні процеси в Східній Європі

Аналізуючи політичну інтеграцію в Європі, неможливо пропустити, хоча б коротко, розгляду інтеграційної політики російського царизму, яка особливо наочно почала проявлятися від часів правління Петра I. Зазначимо, що ця політика виникла, спираючися як на певні традиції інтеграції періоду Київської держави, консолідації її в Руську Співдружність у XII—XIII ст., потім у часи існування Литовсько-Руської держави в XIV—XV ст. (Литва, Жмудь, Полоцька Русь, Берестейська, Дорогочинська землі, Волинь, Київщина, Поділля, Чернігово-Северщина), так і на інтеграційну політику великих московських князів, які заклали підвалини політичної

доктрини «*собиранія земель русских*». Якщо від початку існування Великого князівства Литовсько-Руського ще враховувалася автономія, традиції українських земель, то в XV ст. поширилися нівеляційні процеси, які не могли не викликати опору українського населення. (Щось подібне мало місце й щодо становища Галичини в складі Польської корони, коли в 1434 р. було введено польське право та утворено Руське воеводство, а в 1452 р. ліквідовано останнє удільне українське князівство — Белзьке). Наступний етап інтеграційних зусиль (негативних щодо українства — Б.К.) — це розвиток Речі Посполитої як федерації станів (великих суспільних груп, які відрізняються своїм правовим статусом, правами та обов'язками, що передаються в спадщину) і держави, де існувала певна культурно-національна автономія для певних національностей (німців, молдаван, євреїв). Однак, як зазначає С.Саханенко, внаслідок «станового федералізму» відбулася децентралізація суверенності, основне політичне життя зосередилося в численних сеймах і сеймиках²⁵. Річ Посполита поступово перетворилася на певну суму конфедерацій, які формувалися на місцях, верховна ж влада будувалася більше на федеративних засадах. Невдачі П.Сагайдачного, а пізніше й угоди, підписані Б.Хмельницьким, відірвали Україну від Заходу, захищаючи її перед інтеграцією з Польщею, але поставили, як писав В.Липинський, у «залежність від Сходу»²⁶.

Почалася довга боротьба за закріплення в Україні здобутків повстання Хмельницького та захисту європейських форм цих здобутків (насамперед інституту приватної власності та індивідуально-українського характеру цієї приватної земельної власності: характеру лицарського, аристократичного, зовсім чужого поняттям і формам московським)²⁷, а також боротьба проти внутрішніх сил, споріднених із Москвою своєю ненавистю до європейської цивілізації. Від відомих березневих угод 1654 р. примусово (оскільки так записано в угодах — Б.К.) починаються інтеграційні процеси України з Москвою. Україна формально зберегла права суб'єкта міжнародних відносин, за одним винятком права самостійно вести свої міжнародні відносини з двома найбільшими сусідами — Польщею та Туреччиною.

У свою чергу Велике князівство Московське після скинення монголо-татарської неволі (1480 р.) поступово приступило до інтегрування східнослов'янських князівств навколо Москви. починається підкорення міст-республік, а далі «визвольні»

гоходи Івана Грозного на Казань, підкорення Західного Сибіру тощо. Політична інтеграція здійснювалася російським СУБ'ЄКТОМ передусім військовими методами, шляхом експансії та завоювань. Відтоді формується кілька геостратегічних напрямків великодержавного російського експансіонізму: північний, західний і південно-західний. Якщо перших два були з військово-політичної сторони простими та досить безпечними, то останній був складним і небезпечним. Справді, що могло перешкодити та хто міг загрожувати царизмові при військово-політичних інтеграційних процесах під час експансії у вологодські та архангельські ліси, західносибірські болота, сибірську тайгу? Як правило, ніхто й ніщо, окрім безкрайніх просторів, сибірських морозів, розлеглих рік та гір, не становив серйозних перешкод московському війську, озброєному західноєвропейською зброєю. (Це, до речі, засвідчили й перемоги московських військ над татаро-монгольськими зійськами, коли зустрілися спис, лук, крива шабля й щит із могутніми арбалетами, якими були озброєні воїни московських полків, заковані в лати та навчені на західноєвропейський манер). Наскільки відомо, на ті часи сибірські простори не були «полем законних інтересів» тодішніх наймогутніших військово-політичних світових держав: Іспанії, Португалії, Франції, Сполучених провінцій, Англії або Швеції. Такою була геополітична ситуація в Азії та Європі. Проте зовсім іншою була ситуація в Московського князівства на південно-західному напрямку, оскільки не так далеко знаходилися достатньо могутні супротивники — Річ Посполита, «блискуча Порта», не кажучи вже про Папу римського, Священну Римську імперію, Данію, Швецію та навіть Англію. Що ж могла Москва негайно виграти для себе від завоювань на Сході й Півночі, а що на Заході й Півдні? Там — ліс, болота, нечисленні племена, що пройшли етап розпаду первісно-общинного ладу, поодинокі міські поселення на величезних просторах, а тут — оброблені поля, дороги, великі міста з багатою культурою, чисельним заможним населенням, яке постійно збагачувалося й за рахунок власної праці, й за рахунок підкорення Нового Світу, Азії, Африки. Окрім того, Москва прагнула до виходу на світові морські шляхи, насамперед до Середземномор'я та до Атлантики, а цього не давав ані «*Великий Северний морской путь*», ані Балтійське море, протоки якого контролювалися західноєвропейськими державами. Чи не звідси така болісна, ніжна ментальність щодо Чорного моря? До того ж на всіх безкрайніх

просторах Сибіру в ті часи проживало менше платників податків, ніж в одній Україні, то ж чи не зрозумілий той загал щодо благодатного південного степового краю з слухняним, працелюбним населенням?

Починаючи від 1659 р., крок за кроком Москва різними договорами, умовами почала обмежувати українську суверенність, поступово інтегрувати Україну в Московщину. Це й Бутуринські статті (при їхній ратифікації гетьман Брюховецький вперше підписався як *«Его царского величества холоп»*), це й Андрусівське, Глухівське перемир'я, перехід української Церкви під владу московського патріархату (1685 р.), це нарешті відома ст.19 Коломацьких угод, де відверто було написано: *«народ малороссийский всякими мерами и способы с великороссийским народом соединять и в нерозорванное и крепкое согласие приводит супружеством и иным поведением...»*²⁸. Тобто інтеграційна політика доповнювалася навіть сімейною.

Створена Петром I військово-бюрократична держава, абсолютистська монархія чітко спрямувала монархію на подальше завоювання все нових земель як на Сході, так на Заході. Теза про те, що Петро I *«прорубил окно в Европу»* на Півночі (на Балтиці) водночас означала, що він тимчасово *«захлопнув»* таке вікно на півдні (малося на увазі дальше позбавлення України її автономії у внутрішньому житті). У центр петрівської інтеграційної політики було поставлено як мету інкорпораційність. Це *«Решительный указ»* 1709 р., а також утворення Малоросійської колегії (1722 р.), яка підпорядковувалася безпосередньо російському сенату та мала діяти в Україні незалежно від гетьманського уряду, бути над гетьманом і над іншими владними інститутами в Україні, стати найвищим судом в Україні, найвищим контрольним інститутом, до неї перейшло право розпоряджатися бюджетом, її очолювали російські офіцери та прокурор. Відтоді Україна перетворилася на автономну адміністративну частину Російської імперії. Приблизно тоді ж було інтегровано й українську Церкву в московську (на церковні посади почала призначати консисторія), а також було заборонено друкувати в Україні світські книги, замість виборів гетьмана, його почали призначати. Від середини 60-х рр. XVIII ст. розпочалася остаточна ІНКОРПОРАЦІЯ України в Росію, коли було скасовано полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій, а замість нього введено губернський, отже, вже не інтеграція, а

асиміляція стала домінуючою характеристикою, проблема ж федеративного устрою стала частиною лише української політичної думки, не знаходячи свого закріплення в якійсь конкретній політико-юридичній формі²⁹.

Політична інтеграція в ХХ ст.

Політична інтеграція в СРСР (Б.К.)

Після розпаду царської імперії протягом певного часу на одній шостій земної кулі проходили реінтеграційні процеси (остаточно відпали Польща, Фінляндія, а близько десятка націй проголосили незалежність, утворивши самостійні держави). Однак суб'єкт інтеграції (російська нація) руками більшовицької партії незабаром приступила до «*собирания исконных русских земель*», оскільки, як писав М.Бердяєв, Ленін «зупинив хаотичний розпад Росії, зупинив деспотичним, тиранічним шляхом». Далі Бердяєв зазначав, що «більшовизм є третім проявом російської великодержавності російського імперіалізму — першим проявом було московське царство, другим проявом — петрівська імперія»³⁰. Інтеграційні процеси більшовики почали з укладення військово-політичних союзів, централізації самої партії, пізніше черга дійшла й до іншого. Отже, інтеграція проходила за наступними напрямками: по-перше, повна централізація самого суб'єкта процесу — більшовицької партії (починаючи від організаційної, політичної й до ідеологічної). По-друге, політико-правова уніфікація. Під усе це поступово була підведена й економічна база — формування єдиного народногосподарського комплексу, єдиної ідеології та культури, одного способу життя.

Розпочнемо аналіз з ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ, ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНОЇ інтеграції суб'єкта — більшовицької партії. Цей процес пройшов ряд етапів. Перший розпочався з завершенням громадянської війни та закінчився на переломі 1923—1924 рр. Він характеризувався заборонаю фракцій у партії, концентрацією в одній інституції (обліково-розподільчих відділах) усієї справи висування та переміщення номенклатури, її облік. Було утверджено принцип: усі національні загони більшовиків входять у РКП(б) лише на правах обласних парторганізацій. З метою встановлення контролю над політичним, духовним життям у федерації були створені Головліт (1922 р.) і Головрепертком (1923 р.), продовжився процес позбавлення Церкви майна, впливу на віруючих тощо.

Другий етап почався від середини 20-х рр. і завершився на початку 30-х. Його початок можна прив'язати до рішень XI партконференції (1924 р.), на якій було здійснено важливий крок у напрямку подальшої централізації партії: з'єднано Обліково-розподільчий відділ з Оргінструкторським відділом ЦК та утворено Оргрозподілвідділ, на чолі якого Сталін поставив Д.Кагановича. Відділ формував єдину партійну державну номенклатуру в масштабах цілого СРСР. Водночас з метою подальшої інтеграції партійного керівництва розпочалася боротьба за владу в політбюро партії. Влади позбулися Троцький, Зінов'єв, Каменєв, Сокольніков, П'ятаков, натомість найвищий ешелон влади поповнився Кагановичем, Мікояном, Орджонікідзе, Кіровим. Проходив процес «плебеїзації» «селянізації» партії. (У 1927 р. в партії залишилося лише 8 тисяч осіб із тих, що вступили до неї до жовтня 1917 р.)³¹. Переважна частина членів партії ніколи не читала марксистських класиків (лише 1 відсоток мав закінчену вищу освіту на початку 20-х рр.), що полегшувало ідеологічну обробку низових партійців. Як свідчать документи, у ті часи рядові комуністи не мали жодної уяви про суть ідеологічних суперечок в партії. Коли в 1930 р. секретаря низової парторганізації попросили дати визначення «правої позиції» М.Бухаріна, він дав наступну відповідь: «Правий ухил — це ухил вправо, лівий ухил — це ухил вліво, а сама партія прокладає дорогу між ними»³².

Сталін із прибічниками вели об'єднавчу діяльність навколо ідентифікації власних позицій із «центризмом», який, мовляв, виходить із ЦК, що робило зрозумілою цю примітивну схему для масі напівписьменних партійців. Будь-яка суперечка зводилася до боротьби «генеральної лінії» центру голосом ЦК із різноманітними ухилами. Комуністам постійно говорили про загрозу капіталістичного оточення та небезпеки можливої агресії зі сторони імперіалістичних держав, а тому небажаності хоча б якогось конфлікту в керівництві, який може бути викликаний ідеологічними та політичними суперечками. Мабуть ця теза про зовнішню загрозу стала чи не одним із найважливіших чинників, що прискорював політичну, військову, економічну інтеграцію в СРСР. Відбувалося постійне нагадування та заклики до згуртування навколо «генеральної лінії», яку проголошував ЦК, що мав би бути гарантом єдності партії та радянського суспільства. Власне тоді набрала розмаху інспірована ЦК теза боротьби проти правих і лівих ворогів партії та влади, не стало жодних дискусій чи суперечок, оскільки

проголошувалося, що вони лише «нав'язувалися» або до них «примушувала» опозиція чи ще хтось.

Третій етап інтеграції наступив від початку 30-х рр. і знаменував собою формулювання кількох нових політичних тез, першою з яких була ідея про розрив між лінією партії, її директивами й рішеннями та тим, як вони виконувалися. Сталін на XV з'їзді ВКП(б) ствердив, що 90 відсотків усіх труднощів пояснювалися відсутністю організованої системи контролю за виконанням прийнятих рішень. Ідея про розрив дозволила розвинути ідею змови, оскільки важко було розрізнити невиконання рішень із зловмисними діями. Усе це породжувало міфи про систему змов, про ворогів, шпигунів і саботажників. Хоча скоріше за все найбільш поширеним було просте незнання, невміння, непрофесіоналізм. Необхідно вказати на те, що в 1929 р. 89 відсотків усіх так званих «червоних директорів» (членів партії, яких партія поставила керувати замість буржуазних спеціалістів) мали лише початкову освіту. Відмовившись від аналізу справжніх причин неефективності керівництва та управління, більшовики переходили на догматичні постулати, партійна лінія ставала абсолютною істиною, сумнів в якій уже ставав зрадою. Очевидно, що саме в ці роки ефективним інтегратором став звичайний страх за своє життя, за життя рідних, близьких, добрих знайомих. Страх перед деспотом зрівняв усіх. Після знищення власного політичного керівництва Сталін приступив до нищення військового командування, керівництва держбезпеки. Смерть зрівнювала всі національності, об'єднувала та перетворювала тих, хто міг жити на волі, на справжній моноліт. Кого ж не вбили, тих примусово переселяли, так від 1929 до 1939 рр. населення Далекого Сходу зросло в 3,2 рази, Східного Сибіру — в 3,8, а європейської Півночі в 5,5 разів³³. Зрозуміло, що це відбулося не за рахунок вибуху народжуваності серед якутів, ненців, бурятів та інших місцевих народностей, а в результаті масових виселень.

Четвертий етап (повоєнний) став принципово новим за змістом в інтеграційній політиці більшовизму. Це пояснюється тим, що вийшовши за межі СРСР, де в результаті асиміляції з мало не двохсот націй та народностей залишилося лише сто одна, більшовизм розпочав загальноєвропейський етап інтеграції, для чого було створено в 1955 р. організацію Варшавського Договору, підписано систему двосторонніх договорів про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу з

державами, які мали спільні з СРСР кордони. Тим самим СРСР намагався вирішити кілька завдань: забезпечення ефективної обороноздатності, створення політичної системи держав-сателітів, вирішення певних економічних проблем. Слід зазначити, що інтеграційні методи, які застосовувалися в СРСР були непридатними для Європи, тому вони були замінені на більш демократичні. Тим не менше там, де виникала серйозна загроза радянському пануванню, без великих вагань застосовувалася сила (Угорщина, Чехословаччина) або принаймні шантаж силою (Польща).

Цікавим є аналіз того, як вплинула перебудова на політичні інтеграційні процеси в СРСР загалом. Як показав аналіз доступних документів, висловлювань самих «архитекторів *перестройки*», розпочаті політичні та законодавчі перетворення повинні були спричинити радикальний переворот у російській історії. Протягом більше, ніж півтисячі років Росія управлялася людьми, а не законами, і завданням перебудови було знищення старого порядку речей і заміни його іншим. Йшлося про те, щоб замінити мало не тисячолітню модель державної системи³⁴. Однак прагнучи кардинальних політичних змін, лідер перебудови — Горбачов хотів одночасно зберегти при цьому політичну систему на чолі з оновленою КПРС і головне прагнув зберегти союз радянських республік у тому вигляді, як він існував до цього, союз, що спирався на примус. Будь-що, але Горбачов не враховував сепаратистські прагнення республік, бажання дезінтеграції; що значно обмежувало реалізацію реформ і врешті призвело до розпаду СРСР. Єдиний компроміс, на який погоджувався Горбачов, це на перехід до конфедеративного устрою, який, видно, розглядався як тимчасова поступка національно-визвольним рухам³⁵. Власне такі рекомендації давалися членами вищих дорадчих інститутів при тодішньому Президенті СРСР³⁶. Інтеграційні потуги знайшли своє відображення в формуванні нової ідеології. По-перше, відбулася переорієнтація політичної доктрини, її серцевини — системи державної влади. Було проголошено, що радянська держава не є перехідною та відкритою політичною формою, а становить певну реальність, тобто робилася спроба реабілітувати ідеї держави, що суперечило ідеї про її відмирання. По-друге, все частіше сильна держава асоціювалася насамперед з російською державою, оскільки все частіше проводилося поєднання марксизму-ленізму з патріотизмом. Ще від середини 30-х рр. почала переглядатися російська

історія, підніматися позитивна роль російської державності, підкреслюватися спадковість сталінізму від ленінських ідей. По-третє, було переглянуто історію національно-визвольної боротьби народів СРСР. Якщо ще до початку 30-х рр. офіційно визнавалося, що царизм, Російська імперія була тюрмою народів, засуджувалася московська колоніальна політика та її реалізатори, то з появою «Короткого курсу історії ВКП(б)» відбувся перегляд минулого. Виявляється, царизм не колонізував Кавказ, Середню Азію, це вже не було абсолютним злом, а лише відносним, оскільки царизм ніс цивілізацію, прогрес і російську культуру. Тому й Радянський Союз, виявляється, успадкував кращі традиції, позбирав усі землі й об'єднав усі народи в «добровільний союз вільних народів».

Варта уваги щодо цього модернізація, яку зазнала постать і діяльність Б.Хмельницького в радянській історіографії. Якщо ще в першому виданні БСЭ вказувалося, що Хмельницький зрадив національні інтереси українського народу, оскільки «юридично оформив початок колоніального панування Росії над Україною»³⁷, то пізніше Переяславську Раду історики описували як історичний акт «возз'єднання народів-братів», а у третьому виданні БСЭ писалося, що возз'єднання «відіграло велику прогресивну роль в її (України — Б.К.) подальшому економічному, політичному та культурному розвитку».

Ідеологічною основою політичної інтеграції стала концепція та принцип інтернаціоналізму, які були опрацьовані в середині ХХ ст. Її основою стало ленінське положення про те, що метою соціалізму є не лише зближення націй, але й їхнє злиття. Однак до Другої світової війни в основі марксистської ідеології панувала сталінська формула «розквіту націй», тому поняття інтернаціоналізму тоді розглядалося швидше як встановлення певного міжнародного режиму на якійсь території шляхом сполучення або зв'язку: «інтернаціоналізація є однією з форм боротьби за переділ світу»³⁸. Інтернаціоналізм як принцип зводився здебільшого до почуттів солідарності, різного роду допомоги. Після війни, коли утворилася світова соціалістична система, інтернаціоналізм став державною політикою СРСР, яка передбачала не лише допомогу, але й експансію, експорт революції, збройний захист захопленого поля влади.

Тому в другому виданні БСЭ зазначалося, що інтернаціоналізм — це міжнародна єдність пролетаріату в боротьбі за знищення колоніального рабства та побудову комунізму,

захист свободи, незалежності та рівності всіх народів, великих і малих, співробітництво і дружба між ними, згодом у другій половині 70-х рр. (у третьому виданні БСЭ) до цього визначення додалося, що це міжнародна солідарність робітників трудящих різних націй і рас, яка проявляється в політичній ідеології тощо³⁹. Щоправда, як тепер визнає колишній перший заступник завідуючого Міжнародним відділом ЦК КПРС К.Брутенц, підставою радянської міжнародної політики став не інтернаціоналізм як максима, а «те, що добре для СРСР, є добрим і для революційного процесу». Так що ідеологічні принципи, замішані на солідарності, допомозі та емоційних гаслах, на ділі проявлялися «спрямованістю СРСР на просування кордонів свого впливу та домінування, тобто великодержавними, а пізніше й супердержавними мотивами. Інакше кажучи, комуністичні установки в дійсності практично трансформувалися у великодержавні позиції»⁴⁰. Це призводило до того, що неухильно «губилися, ...слабшали або навіть гасли такі принципи, як солідарність із визвольним рухом, із компартіями і т.д.». Загалом у 60-70-ті рр. ідеологічні мотиви як дещо іронічно пише Брутенц, «зафарбовані ностальгійними світоглядними емоціями, не ігнорувалися». Однак не вони вирішували, а вирішальними постійно виявлялися «наддержавні політичні та військово-стратегічні інтереси»⁴¹. Саме так виглядав інтернаціоналізм як підстава закордонної політики СРСР.

У межах же державного об'єднання, яким був СРСР концепція інтернаціоналізму значно розвинулася в повоєнний час. Сталінська формула розквіту націй була розширена до розквіту та зближення націй. Уже в хрущовській Програмі партії (1961 р.) зазначалося, що її завданням є подальше зближення націй та досягнення їхньої повної єдності. Наступним кроком стало висунення ідеологічного постулату про утворення в СРСР нової історичної спільності — радянського народу. У вже цитованій нами БСЭ було дано визначення, що це нова історична, соціальна та інтернаціональна спільність людей, що мають єдину територію, економіку, соціалістичну за змістом культуру, союзна загальнонародну державу та спільну мету — побудову комунізму... Спільною мовою... є російська мова⁴². Комуністичною партією були опрацьовані основні шляхи оформлення цього здобутку. По-перше, це подальша політико-правова уніфікація, по-друге, це денационалізація, що реалізовувалася шляхом русифікації. По-третє, це культурна, насамперед

мовна, російська експансія, спадкоємиця царської національної великодержавної політики.

Політико-правова уніфікація проходила шляхом інкорпоративності. Ще Ленін напередодні революції зазначив, що стратегічною метою більшовиків мали б бути Сполучені Штати світу, на VII з'їзді РКП(б) він ще раз вказав, що партія сповнена рішучості створити «*Всемирную Советскую республику*» шляхом деколонізації, злиття всіх націй як метрополій, так і колоній в одну велетенську інтернаціональну республіку Рад. Оскільки, як незабаром виявилось, справа затягувалася, оскільки «*несознательные*», повіривши в тезу про самовизначення націй, що була підтверджена Декларацією прав народів Росії (прийнятою Раднаркомом РРФСР у листопаді 1917 р.), почали творити самостійні держави (Україна, Білорусія, Литва, Латвія, Естонія, Туркестан, Північний Кавказ, Грузія, Вірменія, Азербайджан), то прийшлося повертати їх «на шлях істинний». Деяких із них було просто інкорпоровано в склад РРФСР (Півн. Кавказ, Туркестан), інших тимчасово (до кінця 1922 р.) визнали «незалежними» радянськими республіками. Лапки нами поставлені хоча б і тому, що більшовицький Народний Секретаріат в Харкові одразу утворив посаду народного секретаря Української Республіки при уряді РФ, яким був призначений В.Затонський і одразу введений до складу РНК РРФСР. Фінансування українського уряду почало здійснюватися російським. Цікаво, що прагнення Директорії знайти підтримку українській незалежності серед держав Антанти не зустріли зрозуміння, оскільки Антанта визнала Колчака «верховним правителем» у Росії, а США вважали, що єдиним шляхом відродження Росії повинна бути «федерація на зразок США». Дещо пізніше більшовики зробили наступний крок — у січні 1919 р. оголосили про наявність «тісного історичного, економічного та культурного зв'язку України з Радянською Росією», що зумовило об'єднання України з Росією «на засадах соціалістичної федерації». Незабаром було конкретизовано й шлях до об'єднання — простий військово-економічний союз. Хоча формально УСРР мала свою армію, своє командування, уряд, наркомат із військових питань, тим не менше в оперативному відношенні командування української армії було вже підпорядковане Реввоєнраді РРФСР і головнокомандуючому Червоної Армії, призначення на вищі військові посади відбувалося лише після узгодження з Реввійськрадою РФ та урядом України,

формувався єдина військова та кадрова політика. Усе це сприяло формуванню й економічній єдності, спільному громадянству. Влітку 1919 р. було підписано декрет за згодою представників п'яти радянських республік, який передбачав «тісне об'єднання» військової організації та командування, Рад народного господарства, залізничного транспорту, фінансів, комісаріатів праці з метою зосередження керівництва вказаними галузями «в руках єдиних колегій»⁴³. Цей декрет вказував, що об'єднання повинно пройти шляхом угоди, що в принципі відповідало проголошеній нормі в Декларації прав народів Росії, де вказувалося, що нові відносини між націями будуть будуватися на основі «добровільного та чесного союзу народів Росії»⁴⁴. Близькими за суттю були й інтеграційні політичні процеси в інших сусідніх із Російською Федерацією народів. Так Білорусія отримала статус суверенної республіки з розрахунком на те, що вона покаже взірець зближення з Росією решті республік, а також допоможе залучити до інтеграції Литву. І дійсно, в лютому 1919 р. на з'їздах Рад Білорусії та Литви за ініціативою місцевих більшовиків, переважно росіян за національністю, було проголошено союз двох республік, що дозволило зробити прагнучу до визволення Литву частиною держави, де більшістю були білоруси, що тяжіли до Росії. Дещо іншим був сценарій на Півдні — в Грузії, Вірменії та Азербайджані. Тут було використано те, що на території колишньої імперії завжди знаходилися палко прагнучі «чесного союзу» з Росією, які були здебільшого більшовиками-росіянами. Саме їх ЦК РКП(б) вважала єдиними представниками партії революційної законності. Від їхнього імені Червона Армія виступала на захист «поневолених трудящих». Переважна ж частина автономного населення прагнули самостійності, але з їхньою думкою в Москві не рахувалися. Так були «визволені» весною 1920 р. Азербайджан, у листопаді Вірменія. Найдовше протрималася Грузія. Лише в лютому 1921 р. під приводом припинення «міжнаціональних конфліктів» між грузинами та вірменами Червона Армія вступила в Грузію та «визволила» трудящих.

Таким чином до 1922 р. формування «добровільного та чесного союзу» йшло за двома напрямками: входження республік і автономних областей в Російську Федерацію (татари, башкири, киргизи, марійці, дагестанці, буряти, монголи, калмики, кримські татари та інші) та двосторонні договори між теоретично незалежними республіками й РРФСР (Азер-

байджан, Україна, Грузія). У цих інтеграційних процесах була застосована наступна тактика: російські більшовики повинні були підкреслювати право неросійських народів на відокремлення від Росії, а більшовики-іногородці (білоруси, українці, вірмени, грузини і т.д.) повинні були, навпаки, підкреслювати право своїх народів на приєднання до Росії. Більше того, як показала практика, уже в цей час сформувалася певна ієрархія підпорядкування політичних суб'єктів у межах щойно утворених союзів. Якщо слов'янські радянські республіки підпорядковувалися безпосередньо ЦК РКП(б), то в неслов'янських республіках партійно-адміністративна драбина нагадувала часи царату: над Кавказом було поставлено Кавказьке бюро ЦК РКП(б) (при царі було намісництво), а в Середній Азії було створено Середньоазіатське бюро ЦК РКП(б) (при царі було генерал-губернаторство Туркестану). Національні компартії в цих краях підпорядковувалися не Москві, а цим філіалам. Оскільки ж на чолі бюро ЦК стояли російські більшовики або обрусівші націонали, то виходило, що незважаючи на всі рішення про «незалежність» національними республіками керують не націонали, а росіяни. Це було досить парадоксально, але правдиво, оскільки якщо на чолі національних областей стояв обрусівший націонал, то він відкрито проводив великодержавну політику супроти власної нації, чого не наслідився б робити російський комуніст. Такими були С.Орджонікідзе, Й.Сталін та інші⁴⁵.

У роки перебудови багато писалося про розходження між Леніним і Сталіним щодо національного питання. Можна погодитися з А.Авторхановим, що суть цих розходжень зводилася до того, що Сталін реалізовував більшовицьку політику примусовими, військовими і адміністративними методами, а Ленін, маючи одну зі Сталіним стратегію (інтегрована єдина Радянська республіка), тактично хотів здійснювати більшовизацію національних країв національними, а не російськими руками. Тому, виходячи зі своєї тактики, він пропонував передати всю місцеву владу в руки націоналів, ліквідуючи цим видимість російської присутності. Інакше *«свобода вихода (зтих республік) из СССР окажется пустой бумажкой, неспособной защитить российских инородцев от нашествия того истинно русского человека, великоросса, шовиниста, в сущности подлеца и насильника, каким является типичный русский бюрократ»*⁴⁶. Більше того, вбачаючи небезпеку розвалу щойно утвореного добровільного та чесного

союзу, Ленін навіть був готовий у зв'язку з великодержавною політикою Сталіна не лише піти на розробку детального кодексу для СРСР, але й передбачити в ньому, в разі потреби, залишити СРСР лише у вигляді військового та дипломатичного союзу, а в усіх інших відношеннях піти на відновлення повної самостійності окремих наркоматів⁴⁷. Тим не менше, як відомо, це все залишилося лише на папері, у 1924 р. було прийнято першу Конституцію СРСР, що продовжила інкорпораційність в СРСР. Відповідно до цього, були внесені зміни в Конституцію УСРР, яка була остаточно затверджена як друга Конституція на XI Всеукраїнському з'їзді Рад (1929 р.). У новому п.6 Конституції зазначалося, що УСРР входить до складу СРСР як незалежна договірна Республіка. У тексті були опущені підпункти «в», «г» п. 6 Конституції УСРР 1919 р., що давали права відносин з іноземними державами (з проблем війни та миру) та встановлення основ організації збройних сил. Щоб підсолодити цю гіркоту, детально пояснювалася компетенція УСРР щодо землекористування, землеврядування, народної освіти, охорони здоров'я тощо. Вказувалося, що УСРР може брати «участь в обслуговуванні договорів при прийомі нових членів Союзу і в «межах, установлених законодавством Союзу РСР, в організації збройних сил»⁴⁸. Новим було й те, що безпека України від того часу покладалася на Державне Політичне Управління УСРР, «на чолі якого стоїть уповноважений з держполітуправління з Москви (ДПУ Союзу РСР). Залишалася ще автономність у керівництві транспортом і зв'язком. У Конституції УРСР 1937 р. про наведені нами вище приклади автономності вже не згадувалося, новими були статті про суди та прокуратуру, причому вказувалося, що прокурорів міст, районів, адмінокругів і прокурора України затверджувалося в Москві. На відміну від першої Конституції УСРР, нова Конституція закріплювала федеративний зв'язок із Союзом, тим самим підкреслювала втрату міжнародної особовості України, залишаючи за Україною державний статус у межах федерації. Щодо свободи та рівності при державотворенні, то акцент був поставлений на рівності, а не на свободі республік, що створювало можливості подальшого обмеження республіканських суверенітетів, централізації, що відображалося в постулаті про «єдину союзнуну державу».

Наступна Конституція СРСР (1977 р.) стала подальшим просуванням шляхом інтегрування, хоча в ній і декларувався принцип комуністичного самоврядування шляхом розвитку

прав трудових колективів, які «беруть участь у обговоренні та вирішенні державних та громадських справ». Тим не менше республікам залишалися у відання соціальні питання, місцева промисловість. Проте централізувалися освіта, охорона здоров'я, у зв'язку з утворенням союзних міністерств, утвердилася практика, що коли на чолі законодавчої та виконавчої влади стояв представник корінної нації, то першим заступником обов'язково був росіянин. До речі, подібне правило існувало й для ЦК союзних республік. Існувала певна суперечність й у самій ст.70 цієї Конституції, де вказувалося, що СРСР «єдина союзна багатонаціональна держава», яка утворена на основі принципу соціалістичного федералізму. Отже, якщо СРСР була єдиною союзною державою, то при чому тут принцип федералізму, якщо ж держава утворена на принципі федералізму, то вона далеко не єдина. Латинське слово *federare* перекладається як зміцнювати союзом, тоді правильніше було зберегти готову назву, що СРСР справді є СОЮЗОМ радянських держав, які добровільно-примусово віддали або поділилися частиною своїх суверенних прав. Тому як у попередніх, так і в Конституції 1977 р. зберігся поділ радянського парламенту на дві палати — Союзу та Ради національностей, який мав формуватися лише з представників корінних національностей союзних, автономних республік. Отже, від РРФСР в Раді національностей було обрано згідно з Конституцією 32 депутати, але серед 32 депутатів від Узбекистану було теж 23 росіянина, від Грузії серед тих же 32 депутатів росіян виявилось 10, тобто лише від трьох членів федерації (96 депутатів) росіян виявилось «лише» близько двох третин у той час, коли їх було в Узбекистані та Грузії значно менше⁴⁹.

Спробуємо віднайти віжповідь на запитання, чи зробили політичні керівники колишнього Союзу якісь позитивні висновки після його поразки в «холодній війні», дезінтеграції, розпаду унітарної (за суттю) наддержави, краху радянського типу інтеграції. Екс-президент Горбачов дотримувався погляду, що Росія повинна «нести відповідальність за долю народів, з якими століттями йшла поруч, за майбутнє величезних просторів, які вона освоювала»⁵⁰. Він переконував, що майбутнє полягає в союзній «єдиній державі, Єдиній Вітчизні». У проєкті Союзу суверенних держав Горбачов пропонував утворити «конфедеративну демократичну державу, яка здійснює владу в межах повноважень, якими її добровільно наділяють учасники договору». Треба визнати, що така форма устрою

значно змінювала суть політичної інтеграції, це був крок вперед у порівнянні з радянською федерацією, але крок назад у порівнянні з прагненням до реалізації національної суверенності республік. Тим не менше у справі політичної інтеграції на території колишнього СРСР зі сторони національних суб'єктів політики переміг загально здоровий глузд, прагматизм та антиінтегративні настрої. Чи означає це, що інтеграційні прагнення відкладено на Сході Європи в дальню скриню?

За останні роки в РФ підходять суто прагматично до майбутнього, у центрі уваги знаходяться національні, державні інтереси. Вони ж вимагають (якщо Росія хоче зберегти ранг великої держави) передусім захисту російських стратегічних інтересів, які в свою чергу роблять акцент на створенні захисного геостратегічного поля навколо РФ, що мало б забезпечити Росію перед можливістю раптового нападу. Очевидно, найкраще цьому могла б служити система інтегрованих (політично та військово) держав, які б оточували РФ. (Це не виключає певних рецидивів імперської інтеграції, якщо вона зможе відбутися безкарно або «малою кров'ю»). Наразі РФ як головному суб'єкту інтеграції вдалося спочатку добитися підписання Протоколу до Угоди, яка ствердила, що Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, Україна «на рівноправних засадах і як Високі Договірні Сторони утворюють Співдружність Незалежних Держав». Наступним кроком стали інтеграційні процеси між РФ і Білоруссю. Слід, очевидно, очікувати поживлення російських інтеграційних прагнень у зв'язку з розширенням НАТО на Схід, яке почалося з прийняття до Альянсу Польщі, Чехії та Угорщини, оскільки Росія фактично знову опинилася на тих оборонних рубежах, на яких знаходилася на початку XVII ст. Отже, можна погодитися з оцінкою Бжезінського, що поява незалежної України означала «велику геополітичну невдачу Російської держави». Без України будь-яка спроба Москви «відновити євразійську імперію сприяла б очевидно тому, що в гордій самоті Росія стає втягнуеною в затяжні конфлікти з неслав'янськими народами, що піднялися на захист своїх національних та регіональних інтересів». Будь-яка нова євразійська держава, що спиратиметься на владі Росії без України, «неминуче з кожним роком буде ставати все менше європейською й все більше азіатською». Тому «політична самостійність України збентежила Москву» і стала прикладом для інших⁵¹. Як справедливо зауважує

Бжезінський, те, що «Україна буде з часом якимось чином «реінтегрована», залишається догматом віри багатьох із російської політичної еліти»⁵² (підкр. наше — Б.К.). Представники російської законодавчої влади, зокрема Ю.Амбарцумов (голова парламентського Комітету з закордонної політики Держдуми), доводять, що колишній радянський простір становить виключно російську сферу геополітичного впливу, цю позицію підтримав тодішній російський міністр закордонних справ А.Козирев, який заявив: «Росія повинна зберегти свою військову присутність у регіонах, які століттями входили в сферу її інтересів». У 1994 р. повідомлялося, що Росії вдалося зберегти не менше 28 військових баз за периметром колишнього СРСР. Восени 1995 р. Б.Єльцин проголосив, що «головною метою політики Росії щодо СНД є створення економічно та політично інтегрованого співтовариства держав, яке буде здатне претендувати на належне йому місце в світовому співтоваристві», оскільки оновлена та консолідована Росія виступить у ролі «провідної сили в формуванні нової системи міждержавних політичних та економічних відносин на пост-союзному просторі». Тому планується створення єдиного військового командування, підписання військових договорів про співпрацю, щоб кордони СНД були під централізованим контролем (Москви — Б.К.), щоб російські «миротворчі сили» відігравали вирішальну роль всередині СНД, щоб була сформульована спільна закордонна політика СНД, центр СНД повинен знаходитися в Москві, а не в Мінську, а російський президент повинен головуєти на засіданнях, які проводяться в межах СНД на вищому рівні. З метою прискорення реінтегрування, в документі, підписаному Єльциним (осінь 1995 р.), вказувалося, що в державах «близького зарубіжжя» повинно гарантуватися поширення російського телебачення та радіо, надаватися підтримка поширенню російських видань у регіоні, Росія повинна готувати національні кадри для держав СНД. На початку 1996 р. Держдума оголосила ліквідацію СРСР юридично недійсною, а навесні було підписано угоду про створення союзу між Росією та Білоруссю та угоду між Росією та Казахстаном, Білоруссю та Киргизстаном, які передбачали в перспективі створення «Співдружності Об'єднаних Держав». Сьогодні проявляються два напрями реінтеграції СРСР: перший пов'язаний із намаганнями створити особливий союз трьох слов'янських народів — Росії, Білорусі та України, який формуватиме Москва за підтримкою Лукашенка; другий

пов'язаний із потребою геополітично захистити слабкий російський південь, на якому формується нова, майже трьохсотмільйонна мусульманська спільнота. За твердженнями російських політиків, «Україна — це партнер номер один... це єдина держава, яка в принципі годиться на роль партнера Росії в такій інтеграції... бо ...спільне історичне минуле, схожість цінностей, сумісність наших поглядів, спільність багатьох в чому визначають можливість інтеграції Росії та України»⁵³. Єдине, на думку політиків, які поділяють такий погляд, що вимагає змін, це те, що було помилкою починати з намагань сформувати політично-військову інтеграцію, необхідно спочатку «йти шляхом економічної інтеграції». Однак, без сумніву, як у напрямках реінтеграції, так і в інтеграції Росія—Україна провідною силою. мотором інтеграції, її суб'єктом знову мала б виступати Росія. У той же час, на думку самих російських політиків, Росія «за найоптимістичнішими прогнозами до 2015 року... не буде ані економічним, ані політичним самостійним полюсом впливу в світі»⁵⁴. Ще більш критичною є думка О.Салміна: «Росії як великої держави в повному розумінні цього слова — тобто як дійсного, а не формального суб'єкта світового і навіть європейського порядку — сьогодні не існує... це, якщо можна так сказати, велика недержава або велика недодержава...»⁵⁵. Тим більше вона не претендує на провідне місце щодо сучасних технологій, не займає чільних місць із сформування соціально-економічних, етичних взірців. Постає запитання: у разі, коли існує світова інтеграційна тенденція, з якою Україна повинна рахуватися, то чому це має бути інтегрування з відсталими, не менш бідними, ніж Україна, державами?

Політико-інтеграційні процеси поза Східною Європою (А. Ч.)

Отже, сучасна Росія не в стані претендувати на роль одного з провідних світових суб'єктів інтеграції. Поза межами Східної Європи (ЄС, ряд держав Тихоокеанського басейну та США), характер інтеграційних процесів дещо інший, це проявляється в тому, що інтеграція тут проходить насамперед як ЕКОНОМІЧНА за військово-політичною підтримкою. Далі процеси проходять кілька етапів: утворюються зони вільної торгівлі, митні союзи, тобто формуються спільні, регіональні ринки, паралельно з цим укладаються та функціонують економічні, а потім політичні, військові союзи. Усе це спирається на певні інтеграційні традиції, які формувалися протягом двох сторіч.

починаючи від широкого імпорту устаткування, міграції вільної робочої сили, основою такої інтеграції були обмін і торгівля готовими виробами, що все разом й сприяло проведенню індустріальної революції, спочатку в Англії, а потім у решті Європи⁵⁶.

Ще одним інтеграційним полем є Північна Америка, а після Другої світової війни й тихоокеанський регіон. Повоєнна інтеграція все більше спирається на міжнародну спеціалізацію та кооперацію й характеризується інтернаціоналізацією виробництва на основі міжнародних альянсів, налагодженням довгострокових торгівельних і виробничих зв'язків, розвитком фінансових ринків (валютних, фондових, кредитних), які мають усе більший вплив на всю сферу виробництва та торгівлі в світовій економіці⁵⁷. Інтеграція в цьому регіоні проходить головним чином через передачу ЗНАНЬ, які призводять до поліпшення обладнання, технологічних процесів і виробів, впровадження управлінських «ноу-хау», які впливають на зростання продуктивності праці. Інтеграційні процеси проходять й як загальна уніфікація норм і стандартів у торгівлі, транспортуванні, виробництві, екології, соціальному захисті, спробах впровадити єдину грошову одиницю (в ЄС — ЄВРО, у Північній Америці — американський долар). Толерантність щодо інтеграції в масовій свідомості пояснюється розумінням того, що вона відкриває доступ до нових, передових технологій, (насамперед знань, трудових навичок), культури виробництва, сприяє притоку інвестицій. Це тісно пов'язано з необхідністю розвитку освіти, атмосфери конкуренції, розуміння необхідності захисту інтелектуальної власності та координації зусиль для забезпечення якості.

Отже, першим світовим центром інтеграції можна вважати європейську спільноту, яка ось уже півстоліття формується насамперед як економічний велетень. Єдиний євроринок за масштабами є найбільшим у світі, на нього припадає майже половина світової торгівлі. Тут функціонують такі спільні політичні інститути, як Європарламент, Рада Міністрів, Європейський Суд, виробилися традиції тісної співпраці з військовим союзом НАТО. Сформувався два підходи до європейської інтеграції: перший — неоліберальний, суть якого полягає в мінімальному втручанні наднаціональних інститутів у суспільно-політичне, економічне життя членів спільноти, другий — це прискорення інтеграційних процесів, подальше розширення наднаціональних інститутів, їхніх прав, транс-

націоналізація суспільно-політичного, економічного життя європейських держав, розширення ЄС. Економічну та політичну інтеграцію доповнює військова, що проходить під парасолом НАТО. Увесь даний регіон формується як різноманітне, але єдине ціле зі спільним соціально-політичним, нормативним полем, який загалом має спільне історичне взаємопов'язане єдиною християнською цивілізованістю минуле — це свого роду **РІЗНОМАНІТНІСТЬ В ЄДНОСТІ**.

Другим світовим інтеграційним політичним центром виступають держави Тихоокеанського басейну, де існують два полюси — Японія та Китай. Рівень політичної інтеграції там ще досить низький, що пояснюється дуже різноманітною й нерівною за рівнем характеристиками держав — учасниць інтеграційних процесів, тим більше, що приходиться співпрацювати державам із різними соціально-політичними системами, геополітичні виміри яких співставити майже неможливо. Тим не менше саме Тихоокеанська зона — це найбільший потенціальний ринок на планеті плюс величезні природні багатства, дисциплінована, дуже акуратна, працелюбна робоча сила. Можна передбачити, що це майбутня світова перспектива, ніж сучасні реальні інтеграційні намагання.

Третім світовим інтеграційним політичним центром виступає США. Початки їхніх інтеграційних прагнень можна прослідкувати починаючи від першої половини ХІХ ст., коли американське керівництво проголосило доктрину Монро й заходилося її реалізовувати. Гасло доктрини — «Америка для американців» стало добрим камуфляжем для американського експансіонізму, намаганням об'єднати всіх навколо власних інтересів, це гасло, як небезпідставно вважали, висловлювало сенс гегемоністської американської мрії — «Америка для США». Тому навіть американські політики змушені були визнати, що «на ранніх етапах політика Сполучених Штатів у Західній півкулі представляла собою, за суттю, приклад інтервенціоналізму великої держави»⁵⁸. Лише прихід президента Ф.Д.Рузвельта та його доктрина визначили перехід до політики співробітництва. «Договір Ріо» (1947 р.), «Боготінський пакт» (1948 р.) поклали початки створення системи спільної американської оборони, безпеки, створення політичного та економічного об'єднання Організації американських держав (ОАД). Проте політична інтеграція, яка частіше спиралася на зв'язки з військовими хунтами, почала успішно розвиватися з нав'язаними північноамериканськими угодами

про вільну торгівлю з Мексикою та Канадою (НАФТА), яку успішно завершив президент Клінтон (1993 р.), створивши щось на зразок зони вільної торгівлі від Аляски й до мису Горн. Американські зусилля щодо інтеграції континенту служать певною основою глобальних інтеграційних планів, оскільки вже втретє за ХХ ст. США поставила перед собою завдання створення нового світового порядку. Однак на відміну від минулого, наприкінці століття з'явилися реальні шанси реалізації цих планів. У зв'язку з цим, можна прослідкувати принаймні дві тенденції. Перша полягає у визнанні обмеженості американських можливостей, сили, могутності, оскільки реально дивлячися, слід визнати, що «Америка назавжди повинна розпрощатися з тими часами, коли всі варіанти вибору здавалися перед нею відкритими й коли вона, тверезо оцінивши свої можливості, могла здійснити те, що було не під силу будь-якому іншому суспільству». Більше того, світове лідерство є невід'ємною частиною могутності та моральних цінностей Америки, але «воно не включає в себе привілей робити вигляд, ніби-то Америка робить люб'язність іншим націям, вступаючи з ними в союз, або володіє необмеженими можливостями нав'язати свою волю, позбавляючи інших своєї приязні»⁵⁹. Так, американська могутність, багатство, демократичність, спосіб життя, цінності свободи приваблюють бідніших, слабкіших, вони об'єктивно виступають інтегративними чинниками, зрештою як і ідеали миролюбної, неагресивної закордонної політики. Однак очевидно, що тут є й певні межі політичної, соціально-економічної інтеграції...

Друга тенденція полягає у визнанні того, що в результаті «краху суперника» (СРСР — А.Ч.) Сполучені Штати опинилися в унікальному становищі. Вони стали першою та єдиною дійсно світовою державою, оскільки домінують в вирішальних областях світової влади: у військовій, в економічній, у передових областях науки та техніки, в області культури, — усе це «забезпечує Сполученим Штатам політичний вплив, близький якому немає жодна держава світу»⁶⁰. Щодо цих міркувань, які несуть явно великодержавницькі амбіції та гегемоністичні прагнення (які служили та служать зовнішнім виразом крайніх форм інтегративних процесів зі сторони суб'єкта інтеграції), американський політолог Бжезінський робить висновок-прогноз: оскільки сьогодні США виступають у ролі «арбітра для Євразії», то немає жодної великої євразійської проблеми, яка «вирішувалася б без участі Америки або в

розріз інтересам Америки». Далі він зазначає, що в силу американського гегемонізму, у світі принаймні ще «понад 30 років навряд чи хто-небудь буде заперечувати статус Америки як першої держави світу»⁶¹. Тобто вступаючи в ХХІ століття Новий світ і значна частина старого світу становитиме такий собі *РАХ Америка*. Проте, не розвиваючи цієї теми, зауважимо, що в політичних дослідженнях треба бути обережним щодо прогнозів. Як показує історичний досвід царської Росії, на певному етапі розвитку російський експансіонізм більше не сприяв збільшенню могутності Росії, а скоріше вів до її занепаду. Фінансово-політичні втрати Росії набагато перевершували прибутки, які вона отримувала від своїх територіальних здобутків у ХІХ ст. Росія захоплювала все нові землі, які їй не були потрібні й «перетравити» які не могла й не може по сьогодні. Як слушно зауважив колись визначний російський дипломат — князь Горчаков, для Росії «розширення території є розширенням слабкості». Звичайно, ХІХ ст. — це не ХХ, Америка не є Росією, однак деяка аналогія, на наш погляд, може бути проведена, особливо в зв'язку з тими великодержавними претензіями, які час від часу демонструють американські теоретики.

Культурна інтеграція (Б.К.)

Важливим напрямом політичної інтеграції залишається керівництво процесами культурного зближення націй. Центральне місце щодо цього займає тут мовна політика, яка реалізовується головними суб'єктами інтеграції. Як вже розглядалося, власне для світових імперій в минулому було притаманне примусове нав'язування мови суб'єкта інтеграції поневолею народам⁶². ХХ ст., на жаль, не стало, не дивлячися на досягнутий високий рівень загальної культури, винятком. Досить лише зазначити імперативність у нав'язуванні мови окупантів на загарбаних територіях під час Другої світової війни, коли з інтегративною метою було створено мережу відділів пропаганди (і культури), які функціонували при німецькому командуванні на цих теренах і підпорядковувалися гебельсівському міністерству пропаганди. Наприклад у Польщі це був відділ народної просвіти та пропаганди з штаб-квартирою в Кракові, на окупованій частині СРСР (при Рейхскомісаріаті Остлянд) — відділ пропаганди з центром у Ризі. Офіційною та діловою мовою в захоплених територіях стала німецька, були перейменовані транспортні магістралі, вулиці, насаджувалася німецька музика, література, мистецтво.

Інший зміст та форми мала культурна політика в СРСР. За змістом вона визначається кількома напрямками. З однієї сторони, після закінчення громадянської війни більшовицька партія дотримувалася близько десяти років політики «коренізації» щодо керівних, політичних кадрів у національних республіках (суть якої полягала у висуванні на номенклатурні посади представників корінних національностей), а також певного відродження національних культур. В Україні, наприклад, це реалізувалося в формі українізації, яка здійснювалася зверху, аналогічні процеси проходили й в інших союзних республіках. У 30-ті рр. з усім цим було покінчено, оскільки політична, військова та економічна інтеграція вимагали прискорення формування єдиної за змістом культури. Видається, що велику роль у цьому відіграло опрацювання єдиної політичної ідеології, спільних ідеалів, системи однакових цінностей. Повсюди було поволі розширено вивчення російської мови та літератури, однак ще не відбулася кардинальна переорієнтація національних культур на російську. У зв'язку з цим, російський царизм з його політичною експансією розглядався як відміна колоніалізму, який засуджувався. Прославлялися герої національно-визвольної боротьби. Безперечно, Велика Вітчизняна війна довела радянському режимові значення зінтегрованості не лише політичної, військової та економічної, але переконала в необхідності культурної, духовної інтеграції. Врахувавши це, комуністична партія підняла інтеграцію культури на вищий рівень. У 1951 р. Сталін у праці «Марксизм і мовознавство» проголосив, що подальший шлях розвитку має проходити через злиття споріднених націй і народностей в окремі «зональні нації» зі своїми «зональними мовами», що мало здійснюватися не спонтанно, а планомірно. У зв'язку з цим, дещо пізніше радянські вчені почали доводити, що процеси внутрішньогрупових асиміляцій проходять у формі «узбекізації», «таджикізації», «грузинізації», «аваризації» і т.д., коли малі нації та народності зараховуються до основної нації в регіоні. Вони вважали, що паралельно проходив процес інтернаціоналізації, сенс якого полягав у «мовній консолідації» всередині слов'ян на основі провідної нації — російської та її мови. Перепис населення 1926 р. зафіксував 194 національності зі своїми мовами, перепис 1959 р. — лише 108.

З іншої сторони, власне в 60-ті рр. почався процес прискореної мовної інтеграції, коли було покінчено з «зональною асиміляцією» і почався перехід до прямої інтернаціоналізації

на основі російської мови. Очевидно, у Кремлі хотіли швидше інтегрувати національні культури, чому допомагала й статистика, якщо після 300 років перебування України в складі царської та радянської Росії лише 12 відсотків українців визнало російську мову рідною, то за 1959—1979 рр. кількість таких українців збільшилася на 5 відсотків. На початку 70-х рр. були прийняті певні партійні рішення про розширення вивчення російської мови в школах за рахунок зменшення питомої ваги рідної мови, почали формуватися дошкільні заклади в республіках для неросійських дітей на російській мові, рекомендувалося перевести викладання навчальних предметів у вузах на цю мову, усе діловодство в СРСР теж було переведено на російську мову. «Успіхи» були вражаючими, так вже в 1987 р., наприклад, ані в столиці Білорусії, ані в жодному місті не було жодної білоруської школи⁶³. Схожа ситуація склалася й в Україні, особливо в східних і південних областях. Тобто здійснювалася жорстка асиміляційна політика як крайня форма інтеграції культур.

Із розпадом СРСР проходить поступовий процес реанімації національних культур, мов. Хоча русифікаційний спадок залишається, тим більше, що він підсилюється цілеспрямованою політикою керівництва РФ. Так у вже згаданому нами документі президента Б.Єльцина (1995 р.) зазначалося, що державна політика РФ повинна бути спрямована в сфері культури на те, щоб Росія готувала «національні кадри для держав СНД». Особлива увага приділяється відновленню позицій Росії в якості головного освітнього центру на пострадянському просторі, маючи на увазі «необхідність виховання молодого покоління в країнах СНД в дусі дружнього відношення до Росії»⁶⁴. У зв'язку з цим, ось вже кілька років здійснюється демпінг російської літератури (яка не обкладається податками) в Україну, необхідно зазначити, що до РФ долучилися в цьому питанні російськомовні видавництва в Білорусії. Справа навіть погіршилася, оскільки під акомпанемент «хорів» російськомовного населення в Україні протиснуто насильницьку українізацію, за останні роки зменшується кількість українських освітніх та культурних закладів у східних та південних областях.

На жаль, набуває поширення це одна негативна тенденція, оскільки більшість фахових і науково-популярних видань інформатики перейшла, або одразу почала видаватися, на «великом и могучем...». Адже це знання ХХІ століття, то ж неважко

українство комп'ютеризуватиметься на чужій мові? Якими б новими знання не були, але вони поширюються, наприклад, в Німеччині німецькою, в Польщі польською, а в Україні — чомусь російською?! Це може обернутися стратегічним програшем у впровадженні визначальних інформаційних технологій. Немає сенсу говорити про «глобальні інтеграційні процеси», чомусь в Росії такі видання не публікуються на мові інформатиків — англійській, а знаходять кошти й час для перекладу на російську мову...

Останнє, про що тут хочеться сказати, бо мусимо захищати й рідні наші краї, це про так зване імперативне закриття всього російського у Львові, про дискримінацію національних меншин. Як свідчить «Звіт про роботу виконавчих інституцій Львівської міськради за 1998 р.», в місті функціонувало 110 державних середніх загальноосвітніх закладів, згідно з Законом «Про мови в Україні» в місті функціонувало 5 шкіл з російською мовою викладання, 2 школи — з польською мовою, 16 шкіл є змішаними — навчання проводиться українською та російською мовами⁶⁵. І це при тому, що більшість львів'ян — це українці, а національні меншини разом складають близько чверті кількості населення міста. Хоча в таких мільйонних містах як Донецьк, Харків, де мешканців українців не менше половини, кількість українських шкіл не перевищує кількості львівських російських шкіл, що є прямим свідченням певної культурної політики, яку реалізують регіональні центри прийняття рішень.

Водночас не можемо стверджувати, що в західному світі відсутні процеси культурної інтеграції. Навпаки, починаючи від середини ХХ ст. проходить значна експансія англословних культур, насамперед американської. Це пов'язано з тими об'єктивними обставинами, що довший час економіка США була визнаним гегемоном в світі, оскільки сама забезпечувала понад 50 відсотків світового ВВП, ситуація змінилася лише наприкінці 80-х рр., коли питома вага США в обсязі світового промислового виробництва стабілізувалася десь на рівні 30 відсотків. США зберегли, й навіть розширили лідерство у використанні найновіших наукових відкриттів у військових цілях, зберегли значну перевагу в сфері інформаційних технологій, космічній техніці, медицині, біотехнологіях, у багатьох сферах легкої промисловості, побутової техніки, транспорту тощо. Досить лише вказати, як приклад, на роль американських програм Microsoft, які опрацьовуються іміе-

рією Білла Гейтса та тримають першість у процесі перемін результаті яких поступово підвищується ефективність автоматизація та взаємозв'язок постіндустріального суспільства⁶⁶. Як результат цього, англійська мова стала мовою високих технологій, передових напрямів науки, найновіших досліджень у перспективних галузях техніки, побуту. Поряд із цим відбувається значне поширення гуманітарних здобутків, власне на англійській мові. Американські телевізійні програми та фільми займають майже три четверти світового ринку. Найпрестижнішою міжнародною кінопремією став відомий «Оскар», американська популярна музика теж займає панівне становище, що призвело до того, що американські звички, моди, стиль, їжа, одяг стали взірцем для світу. Мова Internet розвинулася спочатку як англійська, значна частина так званих комп'ютерних «балачок» здійснюється англійською. Ті, хто прагне отримати сучасну освіту; теж ідуть в США, там сьогодні навчається понад півмільйона іноземних студентів, найбільш здібні залишаються в США. Половина усіх сучасних лауреатів Нобелівської премії проживають у США. Отже, США реалізують політику, яку називають американським «культурним імперіалізмом», оскільки американський демократичний досвід, стандарти політичного життя стають все більше предметом для наслідування. Американська економічна модель, що більш жорстка, індивідуалістична, свобідна, знову все більше притягує до себе увагу в Європі, акцент на політичній демократії та економічному динамізмі спираються на природні якості американців — прагнення до особистого успіху, яке зміцнює свободу, прагнення до багатства, що створює нові можливості для розширення глобального впливу Америки. Американська культура певною мірою — це суміш ідеалізму та егоїзму, яка притягує до себе великими амбіціями, енергійністю та високою конкурентноздатністю. Усе разом спричиняє, як про це відверто пише Бжезинський, «більш сприятливі умови для встановлення побічної та на вид консенсуальної американської гегемонії»⁶⁷. Сказано досить дипломатично, а насправді це означає, що США вже зовсім недалекі від досягнення «американської мрії — *Pax Amerika*». Інша річ, якою рівня політичної інтеграції при цьому американцям вдасться досягнути, видається, що маючи такий суб'єктивний інтегративний чинник як НАТО, рівень політичної єдності може бути принаймні регіонально-континентальним (не слід відкидати конкуруючий момент суперництва з США в межах самої Європи).

Спроби теоретичного обґрунтування необхідності політичної інтеграції в ХХ ст. (Б.К.)

ХХ століття було зроблено кілька спроб теоретичного обґрунтування необхідності політичної інтеграції — це й опрацювання радянських теоретиків з їхніми інтернаціональними конструкціями, і нацистська філософія расизму, а також теоретичне обґрунтування панамериканізму, формування імперських моделей політичних культур. Коротко охарактеризуємо кожну з цих спроб.

Отже, історичний матеріалізм розглядав історію як закономірний процес змін суспільно-економічних формацій, типів і форм державного устрою (від монархій до республік, від замкнених національних держав до регіональних, навіть до світових федерацій визволеного пролетаріату), тобто як втілення в практику глобальної соціально-економічної, політичної інтегративної тенденції, яка мала б логічно допровадити після перемоги світової соціалістичної революції до «царства визволеної праці», глобальної інтеграції націй і народностей із поступовим їхнім злиттям. Марксистські теоретики переконували, що все це є проявом невблаганних об'єктивних суспільних закономірностей, реалізація яких є лише проблемою часу. Твердження про міфічні суспільні закони супроводжували існування Радянської влади майже 80 років, подекуди залишаючися актуальним ще й сьогодні. Видається, що це один із теоретичних міфів, подібних до тверджень про винятковість і монополію на науковість та істинність самого історичного матеріалізму. Ці твердження й стали філософською основою марксистсько-ленінської ідеології та радянської політичної доктрини. Звичайно, вони певною мірою спиралися на геополітичні концепції російських мислителів, про що була вже вище мова, а також російський нігілізм і більшовицьку політичну доктрину⁶⁸.

В історичному матеріалізмі інтегруючим стрижнем стали суспільні ідеали, системні цінності, що їх підкинула ідеологія: єдина мета — комунізм, соціальна рівність і справедливість. Разом із тим в силу російських імперських традицій ці цінності, ідеали отримали специфічно великодержавний, російський підтекст, коли обов'язком «братніх» компартій цілого світу став насамперед обов'язок захисту «першої в світі пролетарської держави», захист інтересів світового (радянського) соціалізму. Усе це стало теоретичним обґрунтуванням комуністичного експансіонізму, інтеграційності навколо імперського суб'єкта — СРСР.

Другою спробою філософського обґрунтування великого державного експансіонізму в найбільш крайніх формах став німецький націонал-соціалізм. На відміну від комунізму він не спирався на якусь певну філософську систему, в його основу був покладений ірраціоналізм, шопенгауерівський і ніцшеанський волюнтаризм, расизм як соціально-антропологічна концепція арійства, біологізація історії. Проголосивши німецьку націю спадкоємицею арійства, німців як таких, що мають сміливість та волю творення нового суспільства, нацистські теоретики стверджували, що в Німеччині є «Воля», яка здатна зінтегрувати Європу та виконати особливу місію — об'єднати європейців, припинити «комедію дрібних держав», покінчити з демократією. Ідеалом нацизму мав стати тисячолітній третій рейх, який «залізом і кров'ю» (за О.Бісмарком) об'єднав би вже не саму Німеччину, а арійську Європу, вигнав слов'янство за Урал, створив світову коричневу імперію. Водночас було сформульовано концепцію «нордичної людини» (А.Розенберг), яка повинна була сформувати відповідну расу «надлюдей», панів світу⁶⁹. Нордична імперія мала бути збудована на основі винищення неарійських народів, асиміляції напіварійських народів. Інтегративним державотворчим принципом повинен був стати фюрер-принцип, що становив крайню форму примусової централізації імперії.

Третя спроба — філософія прагматизму, яка виникла наприкінці ХІХ ст. набула особливого поширення з закінченням Другої світової війни. В її основі були ідеї Ч.Пірса та концепція Вільяма Джемса, яка була основою філософії «американського способу життя»; ідея Р.Емерсона про «американський ідеал», які разом послужили основою американської виключності, месіанства тощо. Долаючи поволі традиційний американський ізоляціонізм, сформувався специфічний підхід пізнання, про який Г.Адамс писав: «американський розум — чи то розум бостонця, жителя Півдня чи Заходу — йде до своєї мети навпростець, утверджуючи або заперечуючи, що б то не було, як незаперечний факт»⁷⁰, утверджуючи переконання американської вищості, вибраності, прямуєчи врешті до геополітичної доктрини ПАНАМЕРИКАНІЗМУ з її провідною ідеєю *Pax Amerika*. Із грубуватою прямолінійністю теоретики панамериканізму намагалися обґрунтувати провідну роль США «в боротьбі за мир та інкорпоративність», а після Другої світової війни накинати ідею американського гегемонізму у «вільному світі», об'єд-

наному навколо США як ефективної сили проти СРСР і захисника прав людини та націй на Землі. Звідси спроба поетапної глобальної інтеграції: спочатку двосторонньої, потім регіональної, яка має перерости в міжконтинентальні союзи (зрозуміло, під американським провідництвом. — Б.К.).

Як видно з історії, інтеграція неминуча, вона є провідною тенденцією суспільного розвитку, подобається це нам чи ні. Тому (в принципі позитивно дивлячися на апологетику інтеграції, вчинену С.Рябовим і М.Томенко)¹, ми водночас заперечуємо такі її крайні види, як інкорпоративність та асиміляторство. Заразом хотілося би висловити деякі міркування з приводу цілої проблеми. Отже, по-перше, виходячи з нашого аналізу, політична інтеграція притаманна всім транснаціональним імперіям минулого (від Античності й до наших днів) і має різні типи: від військово-політичної, політичної й до інкорпоративності та асиміляторства. Останні типи — крайні, які призводять до того, що вчорашні суверенні, незалежні суб'єкти міжнародної політики, втрачають свою суб'єктність повністю. Це примусові типи інтеграції. По-друге, інтеграція має різні форми: від простих політичних угод, договорів на двосторонній основі, до укладення різноманітних політичних союзів, пактів між державами, що служать правовою основою пізнішої інкорпоративності. По-третє, політична інтеграція має різні рівні об'єднання: від співдружності через конфедерації й до федерації, яка може завершитися будівництвом унітарної держави коли через асиміляцію панівною стає титульна нація.

По-четверте, політична інтеграція здійснюється за ініціативою СУБ'ЄКТА інтеграції, провідної, найсильнішої, найрозвинутішої в даних умовах чи регіоні нації, держави. При цьому вона передбачає використання різних методів реалізації інтеграційної мети — примусу, сили, переконання чи розподілу. По-п'яте, становлячи загалом прогресивну тенденцію суспільства, політична інтеграція більш придатна для держав, які вже пройшли значний етап самостійного існування, мають за собою період розквіту політичної, соціально-економічної могутності, громадянство цих держав користується надбаннями суверенного існування, тому воно більш толерантно ставиться до інтеграції. У таких випадках, маючи ліберально-демократичні режими та будучи відкритими суспільствами, держави можуть бути схильними до повільної інтеграції при збереженні рівноправності серед партнерів і за відсутністю в суб'єкта інтеграції намагань не виправдано прискорити такі процеси. По-

шосте. Зовсім інша ситуація при інтеграції держав, які вибороли незалежність не так давно (за життя даного покоління). Зрозуміло, що заклики, звернені до них про інтегрування малювання привабливих образів швидкої інтегрованої спільноти, не знайдуть підтримки. Повинні змінитися принаймні кілька поколінь, які жили б в умовах незалежного існування, щоб громадянство таких держав почало толерантно сприймати ідеї інтегрування. Причому суть поняття «інтеграція» також і у врахуванні взаємовигідних інтересів сторін, інтегрування повинно бути ВИГІДНО більшості, цей процес повинен проходити ДОБРОВІЛЬНО. Коли ж ці умови відсутні, пануючим стає примус, який викликає піднесення національно-визвольної боротьби. Найпростіше це робилося, коли висувалася якась спільна МЕТА, навколо якої й починався процес об'єднання (безпека, оборона проти когось чи чогось тощо). Наприклад довгий час інтеграційним чинником для західно-європейських держав виступала радянська загроза, тепер, коли вона відсутня, слід чекати або висунення певних нових цілей, або виникнення якоїсь нової загрози для європейських держав, які могли б стимулювати об'єднання. Інтеграція має нести вигоди не лише для суб'єкта інтеграції, але й для інших членів об'єднання. Тому слід зазначити вихідні сприятливі умови — це однотипність політичних режимів, належність до одного цивілізаційного кола, певний спільний рівень взаємної відкритості в сферах торгівлі, економіки, побуту, матеріальної та духовної культури.

Історичний досвід переконує, що в минулому шлях інтеграції проходив, як правило, за наступним сценарієм: спочатку відбувалося військове завоювання, яке завершувалося політичною інтеграцією, зверху примусово накладалися спільні межі, єдине правове поле, встановлювалися єдність економічного життя тощо, це супроводжувалося культурною асиміляцією. ХХ ст. дало нам приклади відмінної інтеграції, спочатку проходить економічна інтеграція (укладення пакетів угод, договорів — митних, фінансових), паралельно йде закріплення військово-оборонної інтеграції (проти реальних або вигаданих ворогів). Потім відкриваються кордони, встановлюється єдине громадянство, починається делегування, а відтак і зречення певних суверенних прав на користь наднаціональним інститутам. Далі проходить власне процес політичної інтеграції — укладення союзних договорів, конфедераційних і, врешті, федеративних. Саме так відбувається процес інтеграції в ЄС.

Що ж далі? А далі — подальша трансформація не виключено в певний єдиний наддержавний утвір з домінуванням у ньому однієї чи двох, трьох націй — гегемонів. Слід також звернути увагу на повільний темп європейської інтеграції, яка почалася незабаром після Другої світової війни як система двох і багатосторонніх економічних угод, союзів, паралельно йшла військова інтеграція, повоєнне покоління виросло та звикло до європейської «крок за кроком» інтеграції. Останні десятиріччя паралельно проходить й політична інтеграція, однак як не намагалися європейські політики дотримуватися синхронності цих процесів, видається, сьогодні все ж політична інтеграція розвивається повільніше.

Кілька слів щодо сучасних інтеграційних процесів на Сході Європи. Якщо СРСР демонстрував зворотний порядок інтеграції — спочатку військово-політичні межі, а вже потім створення єдиного народно-господарського комплексу, то РФ як суб'єкт інтеграції в СНД починає діяти більш по-європейськи. Не акцентуючи політичної сторони об'єднання, «ненав'язливо» розписуються переваги єдиного митного поля, відновлення та кооперації економічних зв'язків, зростання взаємної торгівлі тощо. Щодо вступу до різних спільних наднаціональних інститутів поки що не наголошується, оскільки РФ, очевидно, вперше пробує піти цивілізованим шляхом інтеграції СНД. Слабке місце РФ у тому, що сама вона має понад 80 суб'єктів федерації, зв'язки між якими вперше після 80-ти років існування в унітарній за суттю державі більш-менш ослабли. Загалом для Східної Європи перспективними є інтегративні процеси в державах Балтії, басейну Чорного моря, Центральної Європи.

В європейській моделі інтеграції (спочатку економічна, а потім політична) передбачається використання повільних темпів, економічне, фінансове, культурне взаємопроникнення, що мало б рано чи пізно завершитися політичною інтеграцією. Виникає питання, чи зможе суб'єкт інтеграції в ЄС — Німеччина нав'язати своє бачення цього процесу іншим членам ЄС, чи погодяться вони на подальше делегування своїх суверенних прав наднаціональним інститутам ЄС? Адже Британський парламент, як і інші, прийнявши Акт про Європейські співтовариства 1972 р., погодився тим самим, що по відношенню до компетенції, переданої в розпорядження ЄС, він від того часу не суверенний. Його суверенітет у цій сфері тепер обмежений лише правом виходу з ЄС⁷².

Ще одна проблема — це зростаюче суперництво ЄС і США в торгівлі, економіці, а також у різній інтерпретації деяких політичних проблем, у т.ч. і щодо відносин з державами Сходу Європи, Балкан тощо. Водночас не виключено, що певні небезпечні виступи або конфлікти можуть викликати повернення до традиційних шляхів інтеграції (спочатку військово-політична, а потім економічна). У будь-якому разі процеси інтеграції неоднозначні, це, за суттю, постійне БАЛАНСУ-ВАННЯ між національними інтересами об'єктів інтеграції та прагненням СУБ'ЄКТА нав'язати свої цілі, зробити власні інтереси інтересами спільноти. Хоча все більше пробиває собі дорогу думка, що реалізація регіональних завдань, протистояння глобальним викликам і загрозам стає справою всіх, тому в цьому плані, як і в необхідності розв'язання загально-людських проблем, необхідність подальшої інтеграції ОЧЕ-ВИДНА.

Висновки:

1. Політична інтеграція — це сукупність процесів, спрямованих на більш-менш тісне об'єднання різних суспільних інститутів, суспільних мікро- і макрогруп у межах держав або груп держав. Їхня суть — у впорядкованості майже безконфліктних зв'язків між структурними частинами системи, які відіграють означену (насамперед керівну) роль щодо системи, спираються на спільні системні цілі, соціально-економічні інтереси, єдність правового поля, ідеології (велике значення тут відіграють спільні ідеали), релігії та культури. За структурою інтеграція передбачає наявність СУБ'ЄКТА — своєрідного «локомотива», який виступає або нав'язує іншим, слабкішим учасникам процесу, свої умови, свої правила, що стають панівними в об'єднанні.

2. Історично інтеграція пройшла ряд етапів, виступаючи як внутрішня інтеграція (у межах певної держави), зовнішня — коли проходять процеси інкорпорації окремих суб'єктів міжнародного права в унітарну державу або імперію регіонального, світового масштабу. Найдавніші інтегративні процеси мали місце в Античності, які носили військово-політичний характер. Середньовіччя теж дало кілька прикладів міжнародної інтеграції, що завершилися утворенням Каролінгської імперії, Візантії, Священної Римської імперії германської нації.

3. У Східній Європі суб'єктом військово-політичної інтеграції виступили Московське царство, Росія, що поступово зінтегрували колись незалежні сусідні держави. Інтеграція ХХ ст. знає кілька прикладів політичної інтеграції (СРСР, нацистський Третій райх). Сьогодні вирізняються ще три глобальних центри (суб'єкти) інтеграції: ЄС (Німеччина), Тихоокеанський (Японія, Китай), Північна Америка (США). Водночас політична інтеграція керує культурним зближенням націй, що найбільш яскраво реалізується мовною інтеграцією. Високою інтенсивністю володіє сьогодні англійська мова як засіб поширення новітніх технологій.

4. У ХХ ст. було кілька спроб теоретичного обґрунтування політичної інтеграції — інтернаціональні конструкції радянських теоретиків, нацистські філософи расизму, панамеріканізм. Не заперечуючи об'єктивної глобальної тенденції до інтеграції, слід все ж таки відкидати такі її крайні види, як інкорпоративізм і асиміляторство.

Примітки:

1. Див.: Шахермайр Фриц. Александр Македонский. — Ростов-на-Дону, 1997. — С. 237–238.
2. Див.: Там само. — С. 345.
3. Цит.за: Шахермайр Фриц. Александр Македонский. — С. 492.
4. Див.: Ранович А.Б. Эллинизм и его историческая роль. — М.-Л., 1950. — С. 71.
5. Див.: Тарн Вильям. Эллинистическая цивилизация. — М., 1949. — С. 89.
6. Див.: Крист Карл. История времен римских императоров от Августа до Константина: Историческая библиотека Века. — Ростов-на-Дону, 1997. — Т. 1. — С. 227.
7. Див.: Там само. — Т. 1. — С. 386.
8. Див.: Там само. — Т. 1. — С. 398.
9. Див.: Там само. — Т. 2. — С. 45.
10. Див.: Там само. — Т. 2. — С. 47.
11. Див.: Там само. — Т. 2. — С. 69.
12. Див.: Диль Шарль. История Византийской империи. — М., 1948. — С. 39.
13. Див.: Комнина Анна. Алексиада. — СПб., 1996. — С. 122.

14. Див.: Диль Шарль. История Византийской империи. — С. 69.
15. Див.: Там само. — С. 86—87.
16. Цит. за: Поляковская М.А., Медведев И.П. Развитие политических идей в поздней Византии // Культура Византии. XIII — первая половина XV в. — М., 1991. — С. 265.
17. Див.: Левандовский А.П. Карл Великий: Через Империю к Европе. — М., 1995. — С. 129.
18. Гиббон Эдуард. История упадка и разрушения Великой Римской империи: закат и падение Римской империи. — М., 1997. — Т. V. — С. 440.
19. Див.: Пако Марсель. Фридрих Барбаросса. — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 8—9.
20. Див.: Шиндлинг Антон. Циглер Вальтер. Кайзеры. — Ростов-на-Дону, 1997. — С. 16.
21. Див.: Там само. — С. 20.
22. Борисов Ю.В. Дипломатия Людовика XIV. — М., 1991. — С. 290.
23. Див.: Шиндлинг Антон, Циглер Вальтер. Кайзеры. — С. 496.
24. Див.: Там само. — С. 461.
25. Див.: Саханенко Сергій. Федералізм і Україна (реконструкція політичної традиції). — Одеса, 1996. — С. 50.
26. Липинський В'ячеслав. Україна на переломі. Твори. — Філадельфія, 1991. — Т. 3. — С. 111.
27. Там само. — С. 112—113.
28. Цит. за: Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. — К., 1990. — С. 229—230.
29. Див.: Саханенко Сергій. Федералізм і Україна. — С. 97.
30. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1990. — С. 95, 99.
31. Див.: Верт Николай. История советского государства 1900—1991. — М., 1998. — С. 197.
32. Цит. за: Верт Николай. История советского государства 1900—1991. — С. 198.
33. Див.: Восленский Михаил. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. — М., 1991. — С. 101.
34. Див.: Верт Николай. История советского государства. — С. 509.
35. Див.: Горбачев М.С. Жизнь и реформы. — М., 1995. — Т. 2. — С. 594.

36. Див.: Млечин Л.М. Евгений Примаков: история одной карьеры. — М., 1999. — С. 134.
37. БСЭ. Изд. первое. — М., 1935. — Т. 55. — С. 818.
38. БСЭ. — М., 1937. — Т. 28. — С. 791.
39. Див.: БСЭ. — М., 1977. — Т. 10. — С. 330.
40. Брутенц К.Н. Тридцать лет на Старой площади. — М., 1998. — С. 291.
41. Там само.
42. Див.: БСЭ. — Т. 24. — Ч. 1. — С. 25.
43. Саханенко Сергій. Федералізм і Україна. — С. 174.
44. Декреты Советской власти. 25 октября 1917 г. — 16 марта 1918 г. — М., 1957. — Т. 1. — С. 40.
45. Див.: Авторханов А. Империя Кремля. Советский тип колониализма. — Вильнюс, 1990. — С. 29—30.
46. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. — Т. 45. — С. 361.
47. Див.: Там само. — С. 362.
48. Конституція УСРР та АМРСР. — Харків, 1927. — С. 9, 11.
49. Див.: Авторханов А. Империя Кремля Советский тип колониализма. — С. 157—158.
50. Горбачев М.С. Жизнь и реформы. — Кн. 2. — С. 590.
51. Див.: Бжезинский Збигнев. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. — 114—115.
52. Там само. — С. 126.
53. Росія та Україна в європейському просторі. Матеріали міжнародного семінару // Політична думка, 1999. — № 1—2. — С. 72.
54. Там само. — С. 83.
55. Салмін О. Росія, Європа та новий світовий порядок // Політична думка, 1999. — № 1—2. — С. 103.
56. Див.: Звіт про світовий розвиток. Важке завдання розвитку. — К., 1994.
57. Див.: Europe in the Global Competition. Urban Sabine (ed). — Wisbaden, 1997. — P. 21.
58. Киссинджер Генри. Дипломатия. — М., 1997. — С. 758.
59. Там само. — С. 762—763.
60. Див.: Бжезинский Збигнев. Великая шахматная доска. — С. 20, 36.
61. Там само. — С. 231.
62. Див.: Основи політичної науки. Курс лекцій за ред. Б.Кухти. Частина 3. Політична свідомість і культура. — Львів, 1998. — С. 333—375.

63. Див.: Литературная газета. — 8 мая, 1987 г.
64. Цит. за: Бжезинский Збигнев. Великая шахматная доска. — С. 132.
65. Див.: Ратуша. — 25 березня, 1999 р. (Спецвипуск).
66. Див.: Ичбиа Дэниэл, Кнеппер Сьюзен. Билл Гейтс и сотворение Microsoft. — Ростов-на-Дону, 1997. — С. 11.
67. Бжезинский Збигнев. Великая шахматная доска. — С. 39.
68. Див.: Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1990; Основи політичної науки. Ч.1. Курс лекцій за ред. Б.Кухти. З історії стародавності до наших днів. — Львів 1997. — С. 207—214.
69. Див.: Адамс Генри. Воспитание Генри Адамса. — М., 1988. — С. 442.
70. Розенберг Альфред. Миф XX века. — Tallinn, 1998. — Кн. 2, 3.
71. Див.: Рябов С.Г., Томенко М.В. Основи теорії політики. — К., 1996.
72. Див.: Конституции зарубежных государств: США, Великобритания, Франция, Германия, Италия, Япония, Канада. — М., 1996. — С. 66.

**МІЖНАРОДНІ
ОБ'ЄДНАННЯ
ТА ОРГАНІЗАЦІЇ
В СВІТОВІЙ ПОЛІТИЦІ**

- міжнародні організації: сутність, причини створення та класифікація
- завдання та функції міжнародних організацій
- міжурядові міжнародні організації
- неурядові міжнародні організації (НУМО)
- Україна та міжнародні організації

Президенти великі рішення від націй-держав «нагору», ми ... водночас зменшимо тисячі рішень в переважно женоми центрі-нації-держави. Ми беремо участь не просто в народженні нових організаційних форм, але в народженні нової цивілізації.

Елвін Тиффлер

Міжнародні організації: сутність, причини створення та класифікація (Г.Т.)

На сучасному етапі міжнародного співробітництва та багатосторонньої дипломатії надзвичайно важливу роль відіграють міжнародні організації.

Міжнародні організації — це об'єднання держав, національних громадських організацій та індивідуальних членів з метою вирішення питань регіонального або глобального характеру, а також спільних завдань у політичній, економічній, соціальній, культурній, науково-технічній та інших сферах.

Сутність міжнародних організацій розкривають певні загальні ознаки: договірна основа, наявність спільних цілей, відповідна організаційна структура, самостійні права та обов'язки, відповідність нормам міжнародного права.

Своєрідність міжнародних організацій як суб'єктів міжнародного права виявляється насамперед у відсутності в них такої властивості, як суверенітет, оскільки вони мають договірне походження та є результатом волевиявлення суверенних держав, громадських організацій чи осіб — ініціаторів утворення міжнародних організацій.

Окрім того, міжнародні організації та їхні посадові особи мають деякі привілеї та імунітет.

Для створення міжнародної організації повинні виникнути певні політичні умови: усвідомлення зацікавленими урядами більш або менш стійкої відповідності інтересів своїх держав у певній сфері та в певних межах; поява впевненості в необхідності взаємовигідного співробітництва; здатність досягти узгодження цілей організації та засад її функціонування. Про те, що від політичних обставин залежить розвиток міжнародних

організацій, свідчить той факт, що в період «холодної війни» (1948—1953 рр.) їхня кількість була вкрай незначною, а від 1955 року, коли виникла нова політична ситуація, їхня кількість помітно збільшилася.

Виникнення міжнародних організацій обумовлюється певними **чинниками**, важливішим із них є **економічний**, тобто економічна взаємозалежність держав, а особливо розуміння необхідності формування та зміцнення світового ринку. Ця економічна взаємозалежність проявилася найперше в сфері міжнародних комунікацій, тож не дивно, що саме в цій галузі ХХ ст. виникли перші міжнародні організації.

Міжнародні організації можна класифікувати за наступними основними критеріями:

— **за характером членів** міжнародні організації поділяються на міждержавні, міжурядові або неурядові. Учасниками перших є держави. До міжурядових міжнародних організацій відносяться Організація Об'єднаних Націй (ООН), Рух неприєднання, Організація з безпеки та співробітництва в Європі, Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК), Рада Європи, Європейське Співтовариство, Організація Північно-атлантичного договору (НАТО), Ліга арабських держав, Організація африканської єдності, Організація американських держав та ін. До цієї групи міжнародних організацій належать і нещодавно створені Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА), Чорноморське економічне співробітництво, Вишградська четвірка, Рада північноатлантичного співробітництва, Західноєвропейська спілка.

До неурядових міжнародних організацій належать Всесвітня федерація профспілок, Всесвітня федерація жінок, Всесвітня рада миру, Всесвітня федерація демократичної молоді, Міжнародна спілка студентів, Пагуошський рух, Міжнародна федерація Червоного Хреста, Грінпіс та ін.;

— **за масштабами**, міжнародні організації поділяються на універсальні (ООН або Ліга Націй); міжрегіональні (Ісламська конференція); регіональні (Латиноамериканська асоціація вільної торгівлі); субрегіональні (Бенілюкс);

— **за сферами та напрямками діяльності** розрізняють організації загальної компетенції (ООН); економічні (Європейське Економічне Співтовариство); військово-політичні (НАТО); фінансові (МВФ); наукові («Єврика»); технічні (Міжнародна спілка телекомунікацій).

Водночас ці критерії носять достатньо умовний характер, оскільки, по-перше, не можна чітко класифікувати за цими

критеріями, тому що багато організацій можуть одночасно відповідати кільком критеріям: наприклад бути вузько-спеціалізованими й регіональними (Євроатом). По-друге, ця класифікація достатньо відносна, оскільки технічні міжнародні організації можуть брати на себе й економічні й навіть політичні функції. Наприклад Всесвітній Банк, який має своїм завданням створення певних умов для функціонування в державах, які входять в сферу ліберальних ринкових відносин, що, звичайно, є політичним завданням.

Завдання та функції міжнародних організацій (Г.Т.)

Основними завданнями, які стоять перед міжнародними організаціями, є:

- узгодження шляхів вирішення міжнародних проблем;
- пошук і вироблення компромісів;
- врегулювання міжнародних розбіжностей і міжнародних конфліктів;
- розвиток міжнародного співробітництва.

Для досягнення своїх завдань міжнародні організації використовують певні функції. Дослідники цієї проблеми¹ виділяють як основні наступні п'ять типів функцій міжнародних організацій:

1. Координаційно-інформаційна.
2. Нормативно-регулююча.
3. Контрольно-спостерігаюча.
4. Оперативна.
5. Структурно-організаційна.

Однією з важливіших функцій міжнародних організацій є **координаційно-інформаційна**, яка полягає в публікації документів міжнародних організацій щодо їхніх структурних механізмів, завдань, напрямів діяльності, а також публікації спеціальних доповідей, оглядів тощо з актуальних питань міжнародного життя. Про важливість такої діяльності свідчить, наприклад, той факт, що в межах реформ ООН трансформується й департамент громадської інформації (його замінить відділ з комунікацій і роботи з засобами масової інформації) з метою «посилити можливості ООН поставляти урядам, ЗМІ та громадськості сучасну інформацію про діяльність ООН».

Нормативно-регулюючі функції — це встановлення норм і зразків морального, політичного та юридичного характеру, які покликані відповідним чином формувати поведінку учасників

міжнародних відносин. Як правило, рішення міжнародних організацій залишається просто рекомендаціями, хоча й мають вагоме значення, якщо, наприклад, розробляються такими організаціями, як ООН, щоправда, рішення Ради Безпеки ООН з питань миру та безпеки обов'язкові для держав — членів ООН.

Стосовно рішень міжнародних неурядових організацій, то вони не обов'язкові для держав, хоча й ґрунтуються на громадській думці.

Щодо **контрольно-спостерігаючих функцій**, то при їхньому здійсненні міжнародні організації ведуть (у передбачених їхніми статутами формах) спостереження за виконаннями державами-членами прийнятих на себе міжнародних зобов'язань, в розробці яких приймають участь міжнародні організації.

Інститути, що створюються з цією метою (наприклад комітет ООН з прав людини, комітети з застосування конвенцій і рекомендацій МОП), розглядають доповіді урядів, можуть висловлювати щодо них певні зауваження, але не мають жодних засобів впливу на дії урядів, окрім звернення до світової громадської думки шляхом публікації звітів і своїх зауважень. Окремо щодо цього стоїть Міжнародний Суд ООН, який (у передбачених його Статутом випадках) може виносити обов'язкові рішення в зв'язку з виконанням тих чи інших міжнародних договорів, але лише за справами, добровільно переданими йому на розгляд урядами.

Оперативні функції проявляються в прямому наданні міжнародними організаціями різних послуг на основі їхніх власних рішень і за допомогою людських і матеріальних ресурсів, що знаходяться в їхньому розпорядженні. Прикладами є операції ООН з підтримання миру в деяких регіонах, дії Міжнародного Валютного Фонду щодо економічної підтримки певних держав, допомога в галузі науки та техніки тощо.

Структурно-організаційні функції відносяться до внутрішньої діяльності міжнародних організацій та включають проведення переговорів, міжнародних конференцій тощо.

Важливе значення при виконанні функцій міжнародними організаціями має узгодження інтересів суб'єктів-членів міжнародних організацій, тому при вирішенні певних проблем сповідуються демократичні принципи та не допустимі методи диктату та нав'язування вигідних для якоїсь однієї сторони рішень.

Міжурядові міжнародні організації (Г. Т.)

Міжурядова (міждержавна) організація — це об'єднання держав, утворене на основі міжнародного договору згідно з нормами міжнародного права для досягнення певних цілей, яке має відповідну систему постійно діючих інститутів і володіє правосуб'єктністю.

Історія виникнення міждержавних організацій розпочинається в першій половині XIX ст., коли в 1815 р. Віденський Конгрес проголосив закінчення наполеонівських війн, початок нової епохи в міжнародних відносинах і появу нового суб'єкта цих відносин — першої міжурядової організації — Центральної комісії з судноплавства на Рейні.

До кінця XIX ст. у світі існувало вже більше десятка міжнародних організацій, вони стали своєрідним проявом індустріальної революції, яка вимагала співробітництва держав у сфері промисловості, техніки та комунікацій: Міжнародна Санітарна конвенція (1853 р.), Всесвітній телеграфний союз (1865 р.), Загальний поштовий союз (1875 р.), Союз захисту промислової власності (1883 р.), Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол) (1923 р.) тощо.

Політичні міжурядові організації стали утворюватися після Першої світової війни. Першу постійно діючу міжурядову політичну організацію — Лігу Націй було утворено в 1919 р., хоча деякі автори² вважають першою міжурядовою організацією Священий союз, який був утворений ще в 1815 р. для захисту монархічного ладу та існуючих в Європі кордонів. У Священий союз входили Австрія, Англія, Прусія, Росія та Франція. Але, на нашу думку, цей своєрідний спільний уряд не був міжнародною організацією, оскільки він не мав ні юридичної основи, ні статуту, ні формальної організації. Усі ці атрибути з'являються у Ліги Націй, метою діяльності якої було підтримання міжнародного миру та безпеки. Ліга Націй складалася з трьох головних інституцій: Генеральної асамблеї, Ради та Постійного секретаріату. У Генеральній асамблеї були представлені всі держави-члени Ліги націй. В Асамблеї, як і в Раді, кожна держава мала один голос, причому для прийняття всіх політичних рішень необхідна була однастайність усіх присутніх членів, тільки щодо процедурних справ допускалося прийняття рішень більшістю голосів.

Рада складалася з постійних і тимчасових членів. У 1936р. до постійних належали Франція, Великобританія, Італія,

Японія, Німеччина та Радянський Союз. Тимчасових членів у 1936 р. було одинадцять. У 1938 р. після того, як Німеччина, Італія та Японія вийшли з Ліги Націй, а Радянський Союз був виключений через війну з Фінляндією, у Раді залишилось два постійних члени (Великобританія та Франція) та одинадцять тимчасових. Оскільки діяльність Ліги націй не досягла своєї мети — миру не вдалося зберегти, то перед Другою світовою війною вона розпалася.

Важливою віхою в розвитку міжнародних відносин стало створення в 1945 р. в Сан-Франциско Організації Об'єднаних Націй (ООН), яка була покликана служити гарантом колективної безпеки та співробітництва країн-членів у політичній, економічній і соціальній сферах. У її межах було створено цілу низку спеціалізованих установ: Організацію Об'єднання Націй з питань освіти, науки, культури (ЮНЕСКО), Всесвітню організацію охорони здоров'я (ВОЗ), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Продовольчу та сільськогосподарську організацію ООН (ФАО) та ін.

Від 1945 р. до початку 70-х рр. кількість міжурядових організацій збільшилася в два рази (до 220); в середині 70-х рр. їх було вже 260, а нині — більше 400³. Таке збільшення кількості міжурядових організацій є одним із проявів зростання взаємозалежності держав та їхнього багатостороннього співробітництва на постійній основі. Більше того, подібні організації набувають певної автономії щодо держав-засновників і стають якоюсь мірою невідконтрольними їм. Це дає можливість здійснювати певний вплив на дії держав в різних сферах і в такому розумінні відігравати роль наднаціонального інституту.

Однак наднаціональні інститути в прямому розумінні цього поняття (тобто такі, чиї рішення є обов'язковими для всіх держав-членів, навіть якщо вони з ними не погоджуються) у міжнародних відносинах достатньо поодинокі. Вони існують тільки в Європейському Співтоваристві. Комісія, Рада міністрів і Суд цієї організації мають право приймати обов'язкові для виконання всіма державами-членами рішення щодо економічної, соціальної та навіть політичної сфери діяльності на основі принципу кваліфікованої більшості. Тим самим відбувається зміна поглядів на священний для міжнародного права принцип державного суверенітету, а інституції ЄС все більше нагадують інституції конфедерації.

Діяльність міжурядових організацій здійснюється за допомогою спеціального механізму. В найбільш загальному виді його можна представити наступним чином:

- по-перше, представницький інститут всіх держав-членів в міжурядовій організації (наприклад Генеральна Асамблея в ООН, Генеральна конференція в МОП). У таких інститутах представлені всі національні членські організації;

— по-друге, інститут значно вужчого складу, в який входить кілька членів або таких, що обираються, або обраних на основі певних критеріїв (Рада Безпеки ООН, Адміністративна Рада МОП тощо);

— по-третє, генеральний секретаріат (рідше канцелярія), в який входять адміністративні служби та персонал.

Поряд із цими головними інститутами міжурядові організації можуть мати значну кількість допоміжних робочих, редакційних, консультативних тощо інституцій (комітети, комісії, підкомітети і т.д.). Деякі організації мають постійний юридичний інститут, наприклад Міжнародний Суд ООН.

Головним сучасним міжнародно-правовим документом, який регламентує діяльність постійних представництв при міжнародних організаціях, є Віденська Конвенція про представництво держав в їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру від 14 березня 1975 р.

Слід зауважити, що створення постійного представництва — це право, але не імперативний обов'язок держави-члена (за винятком Ради Безпеки, члени якої повинні мати свої представництва).

Важливим моментом у діяльності міжурядових організацій є сама **процедура прийняття рішень** щодо тих чи інших питань. Звертає на себе увагу той факт, що в цій процедурі все більше знаходить втілення метод узгодження міждержавних інтересів. Одним із проявів цього є розширення застосування консенсусу як методу переговорів і прийняття рішень.

Звичайне розуміння цього слова (від лат. *consensus* — згода, загальна згода) не розкриває повністю поняття консенсус. Визначення консенсусу в п.4 Правил процедури Нарadi з безпеки та співробітництва в Європі проголошує: «Консенсус визначається як відсутність якого б то не було заперечення, висловленого яким би то не було представником і висунутого ним як таке, що буде заважати прийняттю рішення з питання, що розглядається»⁴.

Є і «ліберальна модель» консенсусу, при якій заперечення (не більше трьох) не заважають досягненню консенсусу. Таким чином, **консенсус** — це не прийняття рішення одноставно, а прийняття рішення **без заперечень**.

Консенсус широко застосовується в сучасних міжнародних організаціях, особливо в ООН. Хоча в організації, де рішення приймається більшістю голосів (МВФ).

Щоб з'ясувати значення міжурядових організацій в сучасному світі, розглянемо сутність, структуру та діяльність організації, яка має міждержавний універсальний характер загальну компетенцію — **Організацію Об'єднаних Націй**.

Цілі ООН і принципи її діяльності відображено в преамбулі та ст.1,2 Статуту.

Цілі ООН:

- Підтримка міжнародного миру та безпеки.
- Розвиток дружніх відносин між націями на основі принципу рівноправності та самовизначення народів.
- Міжнародне співробітництво з розв'язання міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру і підтримка поваги до прав та основних свобод людини.
- Перетворення ООН на центр узгодження зусиль націй у досягненні загальних цілей.

Принципи ООН:

- Суверенна рівність усіх членів.
- Добросовісне виконання взятих на себе зобов'язань згідно зі Статутом.
- Розв'язання міжнародних суперечок мирними засобами і без загрози миру в усьому світі.
- Утримання в міжнародних відносинах від загрози силою чи її застосування щодо територіальної недоторканості чи політичної незалежності будь-якої держави.

Членами ООН можуть стати всі миролюбиві держави, які приймуть на себе зобов'язання, що містяться в Статуті ООН. зможуть їх виконувати. До складу ООН входять 186 держав-членів.

Система ООН складається більше, ніж з сорока окремих інститутів та організацій. Окрім шести головних інститутів, до системи ООН входять 19 міжурядових організацій і приблизно 20 автономних спеціальних програм, фондів, бюро та дослідницьких інститутів⁵.

Головні інститути ООН:

1. Генеральна Асамблея.
2. Рада Безпеки (РБ).
3. Економічна та Соціальна Рада (ЕКОСОС).
4. Рада з опіки (РО).
5. Міжнародний Суд.
6. Секретаріати, Генеральний секретар і його замісник, Верховний комісар з прав людини.

У відповідності до Статуту ООН Генеральна Асамблея (ГА) є головним інститутом ООН. Вона вповноважена розглядати питання та давати рекомендації з політичних і матеріальних проблем, що знаходяться в межах дії Статуту (міжнародна безпека та мир, розвиток міжнародного права, прав людини, основні свободи, міжнародне співробітництво в політичній, економічній, культурній і соціальній сферах).

ГА визначає політику організації та її програму, затверджує бюджет, обирає непостійних членів РБ, призначає Генерального секретаря, організовує конференції.

ГА здійснює свої завдання через допоміжні інституції, які вона може залучити в будь-який час, серед них **головні комітети** (сім), процедурні комітети, спеціалізовані установи.

Рішення (резолуції) з найбільш важливих і спеціально передбачених в Статуті питань (наприклад рекомендації з забезпечення міжнародного миру, вибори непостійних членів РБ, прийом нових членів тощо) приймаються 2/3 голосів, рішення з інших питань приймаються простою більшістю. Звичайним є й голосування за принципом консенсусу. Хоча резолюції ГА носять рекомендаційний характер і юридично не обов'язкові для держав-членів ООН, вони підкріплені авторитетом Об'єднаний Націй. Чергові сесії ГА проходять щорічно, а в період від третього вівторка вересня до різдвяних свят можуть скликатися й надзвичайні сесії.

Найважливішим інститутом ООН є Рада Безпеки, яка концентрує в своїх руках усю політичну владу й є єдиним інститутом ООН, який може приймати рішення, обов'язкові для держав-членів ООН.

Завдання Ради Безпеки:

1. ООН покладає на РБ головну відповідальність за збереження міжнародного миру та безпеки.
2. РБ визначає існування будь-якої загрози миру, будь-якого порушення миру або акту агресії та дає рекомендації або

вирішує, яких заходів слід вжити для підтримання міжнародного миру та безпеки.

У випадку загострення кризи чи військових зіткнень, РБ використовує певні заходи з врегулювання конфлікту **мирними заходами** (рекомендації, призначення спеціального вповноваженого, уповноваження Генерального секретаря, визначення принципів мирного врегулювання, пропозиції щодо припинення вогню тощо). Якщо конфліктуючі сторони не готові до участі в мирному процесі, РБ приймає **заходи примусового характеру, не пов'язані з використанням військової сили** (економічні санкції, ембарго, блокади, рекомендації щодо використання санкцій на добровільній основі). Рішення про введення військових санкцій приймаються у випадку, якщо невійськові санкції виявляються недостатніми.

Сили ООН з підтримання миру («голубі берети») потрібні для контролю над встановленим перемир'ям і для обмеження можливості повтору застосування військових сил.

В усьому, що стосується грошового забезпечення, дисципліни просування по службі, «Голубі берети» залишаються під національним командуванням. Операції з підтримання миру фінансуються за рахунок добровільних чи обов'язкових внесків членів ООН. Сили ООН отримують мандат від РБ і підкоряються наказам Генерального секретаря. Рада Безпеки складається з 15 членів. (П'ять постійних членів Великобританія, Китай, Росія, США, Франція і десять непостійних членів, що обираються терміном на два роки відповідно до таких регіональних квот: п'ять місць для держав Азії та Африки, одне місце для держав Східної Європи, два місця для держав Латинської Америки та два місця для держав Західної Європи. Якщо постійні члени мають право вето, непостійні члени такого права не мають. Голова РБ змінюється щомісяця. Для виконання своїх завдань РБ може створювати допоміжні інституції (постійні або тимчасові комітети).

Економічна та соціальна Рада — допоміжний спеціалізований, а не політичний інститут ООН.

Завдання Економічної та соціальної Ради:

— Згідно зі Статутом ООН уповноважується здійснювати дослідження та складати доповіді з міжнародних питань у галузях економічній, соціальній, культури, освіти, охорони здоров'я і подібних питань або спонукати до цього інших, а також надавати з цих питань рекомендації Генеральній Асамблеї, членам Організації та зацікавленим спеціалізованим установам;

— саме через Економічну та соціальну Раду часто вів і веде шлях до ГА, для якої Рада уповноважується готувати проекти конвенцій з питань, що входять до її компетенції;

— Рада координує діяльність спеціалізованих установ;

— запобігає будь-якій дискримінації людини та охороняє права людини, а також меншин. Для цього Рада має Комісію з прав людини (створена 18 лютого 1946 р.).

Склад Економічної та соціальної Ради. Рада складається із 54 членів, що обираються на три роки (за принципом географічного представництва), із них щорічно переобираються 18 членів.

Для здійснення своїх завдань Рада має допоміжні інституції. Це, по-перше, сім функціональних комісій: 1) Комісія з прав людини (1946 р.); 2) Комісія з наркотичних засобів (1946 р.); 3) Комісія із суспільного розвитку (1946 р.); 4) Комісія з питань становища жінок (1946 р.); 5) Комісія в справах транснаціональних корпорацій (1974 р.); 6) Комісія з народонаселення (1946 р.); 7) Статистична комісія (1946 р.).

По-друге, Економічна та соціальна Рада має п'ять регіональних економічних комісій: 1) Економічна комісія для Африки — ЕКА; 2) Економічна комісія для Європи — ЕКЄ; 3) Економічна комісія для Латинської Америки і Карибського басейну — ЕКЛАК; 4) Економічна та соціальна комісія для Західної Азії — ЕСКЗА; 5) Економічна та соціальна комісія для Азії і Тихого Океану — ЕСКАТО.

Крім цього, Економічна та соціальна Рада діє через постійні комітети, експертні комітети, робочі групи, тимчасові комітети. Так до постійних комітетів належать: Дорадчий комітет з застосування науки та технології для розвитку (1963 р.); Комітет з запобігання та контролю злочинів (1972 р.); Комітет з планування розвитку (1965 р.); Комітет з житлових, будівельних і планувальних справ (1962 р.); Комітет з природних ресурсів (1970 р.); Комітет для неурядових організацій (1946 р.); Комітет з програмування та координації (1962 р.); Комітет перегляду та оцінок (1971 р.); Комітет з науки та технології (1971 р.).

Економічна та соціальна Рада проводить свої засідання два рази на рік в Нью-Йорку та Женеві.

Одним із головних інститутів ООН є Рада з питань опіки. Швидкі процеси деколонізації в 60-ті рр. призвели до скорочення підопічних територій, а нині такою є тільки одна — Палау (Тихоокеанські острови), що управляються США, тому й до

Ради з питань опіки входить тільки США та чотири постійні члени РБ.

Міжнародний Суд (м. Гаага, Нідерланди), створений в 1945 р. згідно зі Статутом ООН — головний юридичний інститут Організації Об'єднаних Націй. Його Статут є невід'ємною складовою Статуту ООН. Суд відкритий для всіх держав і фізичних осіб. Окрім судових рішень, Міжнародний Суд може також надавати юридичні рекомендації та оцінки, Міжнародний Суд складається з 15 суддів, що обираються на 9 років ГА та РБ. Кожних три роки 1/3 складу Міжнародного Суду оновлюється. Суд обирає на три роки Президента Суду та Віцепрезидента. Юрисдикція Міжнародного Суду ООН розповсюджується лише на суперечки між державами та тільки зі згоди всіх сторін, які дискутують. Для подолання суперечностей між державами, діє Постійний арбітражний суд (ПАС).

Секретаріат ООН складається з Генерального секретаря та міжнародних посадових осіб. Штаб-квартира ООН розташована в Нью-Йорку. Офіційні мови організації — англійська, іспанська, російська та китайська.

В систему ООН входять також **спеціалізовані установи**, які являють собою не інституції ООН, а самостійні міжнародні організації, серед них: Організація ООН з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО), Світовий банк (Міжнародний банк реконструкції та розвитку), Міжнародний валютний фонд, Міжнародна організація праці, Всесвітній поштовий союз, Міжнародна організація з питань власності тощо. Взаємовідносини спеціалізованих установ ООН та ООН визначаються Статутом ООН, статутами спеціалізованих установ, угодами спеціалізованих установ з ООН.

Міжнародний банк реконструкції та розвитку (Світовий банк) надає позички та технічну допомогу економічним проектам у країнах, які розвиваються, та сприяє й заохочує до взаємофінансування цих проектів зі сторони інших державних і приватних джерел. Світовий банк (як і Міжнародний валютний фонд) були створені на Фінансовій і монетарній конференції в Бреттон-Вудсі (штат Нью-Гемпшир, США) у 1944 р., його центр розташований у Вашингтоні.

Передумовою допомоги Банк висунув вимогу проведення реформ, спрямованих на створення ринкової економіки. Тобто його діяльність пов'язана не лише з економікою, але й з політикою.

Світовий банк тісно співпрацює з **Міжнародним валютним фондом (МВФ)**.

МВФ має завдання сприяти міжнародній валютній співпраці, регулювати її, а Світовий банк згідно з рішеннями МВФ надає позички та допомогу.

Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО) (1946 р.) має за мету сприяти співпраці між народами за допомогою освітніх, наукових і культурних заходів. Штаб-квартира організації знаходиться в Парижі.

Міжнародна організація праці (МОП) (утворена Лігою Націй в 1919 р.) займається питаннями зайнятості, умов праці та життєвого рівня працюючих. Центр організації розташований у Женеві (Швейцарія).

Як приклад регіональних міжнародних організацій слід особливо вирізнити **Європейське співтовариство (ЄС)**, а також **НАТО**.

ЄС об'єднує організації, які мають те саме членство: Європейське економічне співтовариство (загальновідоме як Спільний ринок) та Європейську спільноту з атомної енергії (Євратом). Повними членами ЄС є 15 держав Західної Європи. Майже 60 держав в Африці, на Карибських островах і в Тихому океані пов'язані з ЄС Конвенцією, підписаною 28 лютого 1975 р. в Ломе.

Найстарішою організацією ЄС є Європейське об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС), засноване договором 18 квітня 1951 р. Засновником її був французький міністр закордонних справ Роберт Шуман. Його проект мав на меті створити спільний європейський ринок вугілля та сталі, щоб пов'язати Німеччину з Францією і в такий спосіб забезпечити європейський мир. Договір 18 квітня 1951 р. підписали уряди Франції, Західної Німеччини, Італії, Бельгії, Голландії та Люксембургу.

ЄЕС, як і Євратом, було створено на підставі договору, підписаному в Римі 25 березня 1957 р., і розпочала свою діяльність 1 січня 1958 р.

Об'єднання всіх трьох організацій у ЄС відбулося 1 липня 1967 р. Керівні інститути співтовариства: Рада міністрів; Комісія європейських співтовариств; Європейський парламент; Суд Європейських співтовариств.

Рада Міністрів є єдиним інститутом, який прямо представляє уряди держав-членів. Залежно від теми наради уряди можуть бути представлені міністрами закордонних справ або іншими міністрами.

До Комісії ЄС, крім її президента, входять по два члени від Німеччини, Франції, Італії та Великобританії та по одному від решти держав. Члени Комісії є незалежними й їм заборонено приймати доручення та інструкції від держав-членів. Комісія діє як посередник між урядами в справах Співтовариства загалом, має широкі виконавчі компетенції, планує діяльність ЄС. Свої рішення Комісія приймає більшістю голосів.

Європейський парламент має наступні повноваження:

- за ним закріплена прерогатива затверджувати бюджет Співтовариства;
- він попередньо обговорює всі питання, за якими виносить вердикт Рада міністрів;
- обговорює річні звіти кожної з трьох організацій ЄС;
- має право корегувати резолюції Комісії Європейських співтовариств, фактично веде нагляд над Комісією;
- має право відхиляти кандидатуру держави, бажаної вступити до ЄЕС.

Історія Європарламенту найбільш виразно відображає весь процес західноєвропейської інтеграції. Він був заснований в 1952 р. Паризьким договором про утворення Європейського об'єднання вугілля та сталі, називався Асамблеєю. Коли були утворені ЄЕС та Євратом, Асамблея стала єдиною для всіх об'єднань. Пізніше вона була перейменована в Європейську парламентську асамблею, а потім і в Європейський парламент. Змінилася не тільки назва, змінився і сам цей інститут, поступово він набував все більш представницького та одночасно наднаціонального характеру. Від 1978 р. докорінно змінився принцип його формування: якщо раніше він складався з делегацій національних парламентів, то тепер утворюється шляхом вибору депутатів безпосередньо населенням держав-учасниць на основі прямих загальних виборів таємним голосуванням. 518 депутатів обираються на 5 років. Причому в Парламенті депутати формуються не за національними, а за партійними ознаками, хоча кожна держава має свою квоту, наприклад: Бельгія — 24, ФРН — 81, Італія — 60, Франція — 81, Греція — 24.

Суд ЄС вирішує, чи дії Комісії, Ради Міністрів та інших інститутів ЄС відповідають договорам. Він також уповноважений вирішувати у випадках, які були йому представлені для інтерпретації договорів і чинного законодавства.

Завданням ЄС є політична та економічна інтеграція країн-членів. У випадку політичної інтеграції повинна бути збережена

національна ідентичність і відповідна суверенність. Далекогляднішою є економічна інтеграція, яка має сприяти охопленню в одному економічному комплексі європейські народні господарства, координувати їхній суспільно-економічний розвиток і остаточно створити спільний ринок та політичний союз. Створення Спільного ринку передбачало знесення всіх митних бар'єрів, вільне переміщення капіталу та осіб, спільне визначення наукових і професійних ступенів і дипломів, лібералізацію та вирівнювання «фінансових служб – банків», інвестицій, страхувань тощо, прийняття єдиних спільних стандартів у виробництві, ліквідацію державних цін та їхнє «вирівнювання» щодо транспорту. «Біла книга» лорда Конфілда – Комісара внутрішнього ринку налічує 279 пунктів, які треба виконати для створення єдиного Спільного ринку.

Зараз вже існує єдиний паспорт для всіх громадян ЄС і ліквідовано обмеження руху туристів і робітників всередині Співтовариства. Погоджено також спільну політику щодо сільського господарства, риболовства та ядерних досліджень. Від 1979 р. в обігу перебувала європейська валютна одиниця ЕКЮ як внутрішня розрахункова одиниця для власних фінансових операцій ЄС, від 31 січня 1999 р. в обіг введено нову спільну європейську валюту – Євро.

Європейський Союз багато в чому є унікальним явищем сучасного світу. Ці п'ятнадцять держав континенту, незважаючи на певні проблеми й суперечності в минулому та нині будують на добровільній основі спільний європейський дім на зразок конфедеративної держави для своїх громадян. ЄС є унікальною організацією і з точки зору випробуваних практикою процедур прийняття рішень. Кожен крок, кожне слово зважується сотні разів, обмірковується в усіх столицях, на всіх рівнях. Усе підпорядковано прагматичній доцільності малих, але конкретних кроків. Будь-які значні радикальні зміни сприймаються з певною обережністю.

Не таємниця, що «локомотивом» Спільного ринку є й буде Німеччина з її потужним економічним силовим потенціалом. Тому Європейський спільний ринок – це **німецько-європейська** економічна модель. Дві інших світових економічних моделі – це англо-американська та японсько-східноазіатська, чи просто японська.

Особливістю німецько-європейської моделі є синтез особистої свободи та вільного ринку з диригуванням держави, яка має заповнити ефективне функціонування економіки як

індивідума, так і корпорації. Це походить в основному з європейської філософії, а передовсім німецької історичної школи, ідей Ф.Ліста і неомеркантелізму, які врешті стали теоретичною основою німецької соціал-демократії з її концепцією «соціального ринку».

Англо-американська модель капіталізму, яка домінує в США, Англії, Канаді, висуває на перше місце максимальну особисту свободу, обмежене втручання держави в приватний сектор, тобто спирається на філософію так званої «невидимої руки Провидіння» А.Сміта.

Японсько-східноазіатська модель капіталізму ставить на перше місце інтерес організованих суспільних макро- і мікрогруп, тобто принципи картелізації та корпоративізму, процвітає японський націоналізм та егоїзм, реалізується політика неомеркантелізму.

Серед регіональних міжнародних організацій особливе місце займає **НАТО** — Організація Північно-атлантичного договору, створена в 1949 році. НАТО — орган колективної оборони (напад на одного з членів НАТО вважається нападом на всіх членів і зобов'язує всіх до його оборони), утворення якого знаменувало собою консолідацію та мобілізацію Заходу проти загрози Радянського Союзу.

Окрім колективної оборони, члени НАТО взяли на себе зобов'язання сприяти розвиткові мирних і приязних взаємин. Відповідно до Ст.1 «Договору про утворення НАТО» вказувалося: «Сторони зобов'язуються міжнародні суперечки, в які могли б бути вони втягнені, вирішувати за допомогою мирних засобів у такий спосіб, щоб міжнародний мир, безпека та справедливість не були zagrożені, а також стримуватися в своїх міжнародних відносинах від погрожування чи застосування сили, що в якийсь спосіб суперечило би цілям ООН». Проте учасники Договору в Ст.5 вказували, що в разі небезпеки вони не відмовляються від «застосування збройних сил з метою повернення безпеки в північноатлантичній зоні»⁶.

НАТО має подвійну структуру — цивільно-політичну та військову. Члени НАТО: Бельгія, Великобританія, Голландія, Греція, Данія, Іспанія, Ірландія, Ісландія, Канада, Люксембург, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Туреччина, США, Угорщина, Чехія.

На конференції в липні 1990 р. йшлося про перебудову НАТО в напрямі поширення її політичних функцій і скорочення військових контингентів у зв'язку зі змінами в колиш-

ньому Радянському Союзу, розпадом світової соціалістичної системи та її військово-політичної організації — Варшавського Договору.

До міждержавних регіональних організацій відноситься й Рада Європи (РЄ), створена в 1949 р.

Членами РЄ на початок 1996 р. були понад 35 держав. Головними інститутами РЄ є:

— Комітет міністрів у складі всіх міністрів закордонних справ;

— Парламентська Асамблея.

Комітет міністрів на основі принципу однакості приймає політичні рекомендації урядам держав-членів Ради. Ці рекомендації підлягають ратифікації й вступають у силу стосовно тільки тих держав, що їх ратифікували.

Парламентська Асамблея складається з представників парламентів країн-членів РЄ, але їхнє представництво не є рівним. Наприклад Франція має 18 місць, Австрія — 6, Мальта — 3. Асамблея є дорадчим органом і передає свої пропозиції в формі рекомендацій Комітету міністрів.

Основними напрямками діяльності РЄ є захист та зміцнення демократії та прав людини, пошук шляхів вирішення соціальних проблем. Нею була розроблена Конвенція про права та основні свободи людини, засновано Європейську комісію з прав людини та Європейський суд на захист цих прав. У 1993 р. РЄ був розроблений Єдиний європейський акт, за яким було створено єдиний внутрішній ринок країн Західної Європи.

До РЄ приймають правові, демократичні держави.

Україна ще в 1994 р. заявила про своє бажання вступити до РЄ, але була прийнята 9 листопада 1995 р. Членство України в РЄ надає їй широкі можливості для більш активного міжнародного співробітництва⁷.

Діяльність міжурядових універсальних міжнародних організацій не вичерпує всієї різноманітності міжнародної діяльності. Велика роль в координації міжнародних відносин належить і неурядовим міжнародним організаціям (НУМО).

Неурядові міжнародні організації (НУМО) (Г.Т.)

На відміну від міжурядових організацій, НУМО, як правило, нетериторіальні утворення, оскільки їхні члени не являються суверенними державами.

Ці організації відповідають трьом критеріям:

- міжнародний характер складу та цілей;
- приватний характер заснування;
- добровільний характер діяльності⁸.

Тому нині їх часто називають «новими акторами» (М. — К.Смуц), «акторами поза суверенітетом» (Д.Розенау), «транснаціональними силами» (М.Мерль), «транснаціональними організаціями» (Ш.Зоргбіб).

Існує як вузьке, так і розширене розуміння НУМО.

У вузькому значенні (Ф.Брайар, М.Р.Джалілі) під НУМО розуміють структури співробітництва в специфічних галузях, що об'єднують недержавні інститути та індивідів декількох країн, релігійні організації (Екуменічна Рада Церков), організації вчених (Пагоушський Рух), спортивні (ФІФА), профспілкові (МФП), правові (Міжнародна Амністія), молодіжні (Міжнародна спілка студентів), жіночі (Міжнародна рада жінок) та інші організації, об'єднання, установи та асоціації.

У широкому значенні цього терміну НУМО включають три різновиди організацій або інститутів⁹. **По-перше**, це «сили громадської думки». Вони не складають реальної конкуренції державам як міжнародним акторам, але справляють істотний вплив на міжнародну громадську думку. Сюди відносять різного роду «інтернаціонали»: політичні (Соцінтерн); релігійні (Екуменічна Рада Церков); гуманітарні (Міжнародний комітет Червоного Хреста). **По-друге**, це «приватні транснаціональні влади», тобто організації, що відображають появу на світовій арені нових економічних, окультних і неконтрольованих сил. Вони є проявом розбіжностей між політичною та економічною владою в міжнародних відносинах і можуть бути фактором, що дестабілізує розвиток міжнародного співтовариства. Сюди відносяться транснаціональні корпорації (ТНК), з однієї сторони, і транснаціональний синдикалізм, з іншої.

По-третє, це асоціації держав-виробників. Ці організації міжурядові за своєю структурою та по своєму складу, але

транснаціональні за характером діяльності, наприклад Міжурядова Рада експортерів міді, Організація країн експортерів заліза, Міжнародна асоціація бокситу та Організація країн експортерів нафти.

Розуміння НУМО у вузькому значенні цього терміну вважається більш точним¹⁰.

Можна виокремити характерні властивості сучасних міжнародних неурядових організацій.

1. Постійне збільшення їхньої кількості. Перші НУМО утворилися ще в ХІХ ст., коли в 1823 р. було утворене Британське та Міжнародне Товариство боротьби з рабством. На початку ХХ ст. створюється ціла низка добровільних товариств, зокрема ті, які здійснюють свою діяльність в межах конфесійних інститутів. У 1905 р. нараховувалося 134 НУМО, у 1958 р. — 1000, у 1972 р. — від 2190 до 2470¹¹, а зараз — більше 4000¹².

Особливо активізувався процес утворення таких організацій після появи ООН. Багато НУМО отримали консультативний статус при Економічній і соціальній раді ООН та її спеціалізованих інститутах, що знайшло відображення в статтях 58 і 71 Статуту ООН.

2. Посилюється політична спрямованість діяльності НУМО. Хоча держави не є засновниками неурядових організацій і рішення НУМО, як правило, не мають юридичної сили, але все частіше їм вдається добиватися виконання не тільки професійних, але й політичних завдань. Здійснюючи такі завдання, НУМО добилися певних поступок зі сторони держав, які змушені були поступитися принципу національного суверенітету. Так в останні роки тим неурядовим міжнародним організаціям, які займаються захистом прав людини, економічними проблемами, гуманітарною допомогою вдалося добитися права на втручання у внутрішні справи суверенних держав.

Основним методом політичної діяльності НУМО є мобілізація міжнародної громадської думки, а засобом досягнення мети — тиск на міжурядові організації (перш за все на ООН) і безпосередньо на певні держави. Так діють Грінпіс, Міжнародна Амністія, Міжнародна Федерація з прав людини чи Всесвітня Організація боротьби з катуваннями (об'єднує більше 150 національних організацій). Тому подібні неурядові міжнародні організації називають ще «міжнародними групами тиску». Хоча не всі організації подібного роду можна так називати, оскільки деякі з них, наприклад, мають консультативний статус при Економічній та соціальній Раді ООН.

3. Характерною рисою в розвитку НУМО є тенденція до посилення співробітництва різних міжнародних організацій між собою щодо найважливіших міжнародних питань.

4. Збільшується рівень і масштаби взаємодії НУМО з міжурядовими організаціями, перш за все з ООН, її інститутами та спеціалізованими установами.

Уявити собі більш конкретно діяльність неурядових міжнародних організацій можна на прикладі діяльності деяких із них.

Міжнародна демократична федерація жінок (МДФЖ) була створена після Другої світової війни, а саме 1 грудня 1945 р. на Міжнародному конгресі жінок в Парижі.

МДФЖ являє собою істинно демократичну масову організацію. Мета та завдання цієї організації зафіксовані в її Статуті, де, зокрема, сказано, що федерація об'єднує жінок «незалежно від раси, національності, релігійних і політичних поглядів для спільної боротьби в ім'я захисту та завоювання своїх прав громадянок, матерів, трудівниць, в ім'я охорони дітей забезпечення миру, демократії та незалежності народів»¹³.

Організація об'єднує більше 100 національних організацій.

У відповідності до Статуту інституціями МДФЖ є:

— Конгрес — вищий інститут Федерації, який скликається не менше одного разу на чотири роки;

— Президент і Рада, що обирається Конгресом. Рада — це керівний інститут Федерації, що діє в період між конгресами. У ній представлені всі організації, що входять до МДФЖ. Рада обирає віце-президента МДФЖ, генерального секретаря, бюро, ревізійну комісію, секретаріат.

Міжнародний Союз студентів (МСС) — демократична міжнародна студентська організація, яка об'єднує студентську та учнівську молодь різних країн світу. Членами МСС є студентські союзи понад 100 країн світу. Союз був створений в середині 1946 р. на I Всесвітньому конгресі студентів у Празі.

Основні цілі та завдання Союзу:

— захист інтересів студентів;

— боротьба за мир, національну незалежність, демократію та соціальний прогрес, за міжнародне співробітництво;

— реформування та демократизація освіти, її доступність для всієї молоді.

Кожного року від 10 до 17 листопада МСС проводить Міжнародний студентський тиждень боротьби за мир, який завершується Міжнародним днем студентів. Він відзначається

як данина пам'яті про події 17 листопада 1939 р. у Празі, коли фашисти вчинили розправу над чеськими студентами.

Основними формами діяльності МСС є проведення разом з іншими міжнародними та національними молодіжними організаціями різноманітних форумів, конференцій, спартакіад, туристичних походів тощо.

У відповідності до Статуту керівними органами МСС є Конгрес, Виконавчий і Фінансовий комітети.

Україна та міжнародні організації (Г.Т.)

Хоча Україна й відносно молода незалежна держава, але вона вже стала членом близько 40 міжнародних організацій¹⁴.

Як правонаступниця УРСР Україна є однією з держав-фундаторів ООН.

24 квітня 1945 р. до Сан-Франциско, де відбувалася установча конференція ООН, прибула делегація СРСР на чолі з В.Молотовим. Через кілька днів сюди ж прибули делегації УРСР і БРСР. Збори голів делегацій одностайно висловилися за прийняття цих двох республік до ООН. Ця подія мала свою передісторію.

Вирішуючи питання про постійних членів Генеральної Асамблеї ООН, представники Кремля спочатку вимагали 16 (15+1) голосів для Радянського Союзу, тобто, щоб усі республіки стали членами Асамблеї та кожна мала б один голос. Вашингтон поставився до цього неприхильно. На Ялтинській конференції (січень 1945 р.) Молотов заявив, що радянський Союз не буде наполягати на членстві всіх республік і погодиться на прийняття трьох (України, Білорусії, Литви) або хоча б двох республік (України, Білорусії). Рузвельт і Черчілль погодилися з цією ідеєю. Прихильність Черчілля пояснювалася бажанням забезпечити членство в ООН не тільки для Індії, а й за британських домініонів — Австралії, Канади, Нової Зеландії та держав Південної Америки. Стетініюс, на той час державний секретар США, згадував: «Розглядаючи ціле питання надання додаткових місць в ООН для Радянського Союзу, президент Рузвельт... сказав мені, що Сталін відчуває, що його позиція в Україні дуже непевна. Голос для України, сказав Сталін Рузвельтові приватно, є потрібним для збереження єдності СРСР. Ніхто не міг визначити труднощів в Україні, але ми у

Вашингтоні, звичайно, чули під час німецького наступу. що Україна може відірватися від СРСР»¹

Прийняття України та Білорусії до кола держав-засновниць ООН означало й визнання їхнього внеску в розгром фашизму та зміцнення миру.

Україна зробила значний внесок в організацію та діяльність цієї найважливішої міжнародної організації, приймала участь у підготовці Статуту ООН. Згодом стала членом багатьох спеціалізованих інститутів цієї міжнародної організації. Всесвітньої організації охорони здоров'я, Всесвітнього поштового Союзу, Всесвітньої метеорологічної організації. Міжнародного Союзу електрозв'язку тощо.

Із здобуттям незалежності участь України в ООН стала більш реальною та активною.

Свідченням зростаючого авторитету України в останні роки є членство в Економічній та соціальній раді ООН, участь у роботі її комітетів, зокрема в Комітеті ООН з прав людини. Комітеті ООН по внескам, Комітеті ООН по здійсненню невід'ємних прав палестинського народу тощо.

Україна підтримує думку про необхідність реформування ООН у відповідності до нових реалій життя. Вона розглядає ООН як один із гарантів її національної безпеки та незалежності, територіальної цілісності та непорушності кордонів.

Одним із свідчень спроможності України брати активну участь у діяльності ООН, зокрема в операціях з підтримання миру, є надання, у відповідності до звернення до нашої держави ООН, двох батальйонів українських миротворців до складу сил ООН на території колишньої Югославії.

Активну участь делегація України брала й в розробці Декларації про боротьбу з міжнародним тероризмом, в обговоренні питань ядерного роззброєння, інтеграції країн із перехідною економікою до світової економіки, захисту прав людини, захисту прав національних меншин, забезпечення прав депортованих народів; зміцнення міжнародного правопорядку та основоположних принципів і норм міжнародного права. Україна привертала увагу міжнародного співтовариства й до проблем, пов'язаних із Чорнобильською катастрофою.

Вирішенню цих проблем і більш активному міжнародному співробітництву України допомагає також її членство в Раді Європи.

Одним із важливих напрямів діяльності Ради Європи є, зокрема, розвиток політичного партнерства з новими демокра-

п'ятими Центральної та Східної Європи, надання допомоги цим державам в їхніх політичних та економічних реформах.

Членство України в Раді Європи створює необхідні умови для гармонізації її національного законодавства згідно з міжнародно-правовими актами.

Україна, здобувши незалежність, увійшла також в Організацію з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ).

Але в Європі, як відомо, є й інші впливові організації — НАТО, Європейське Співтовариство та Західноєвропейський Союз. На відміну від попередніх, ці організації носять більш закритий характер, оскільки вони відповідають за національну безпеку держав-членів. З цією метою НАТО втілює в життя такі міжнародні ініціативи, як Раду північно-атлантичного співтовариства, Програму «Партнерство заради миру», Раду євроатлантичного партнерства (РЕАП). У межах РЕАП співпрацює 44 країни — члени НАТО та їхні партнери. У червні 1997 р. Україна підписала Хартію про особливе партнерство з НАТО.

Для визначення ролі та місця України в новому геополітичному просторі недостатньо лише її визнання в політико-дипломатичній царині. Її статус як дійсно незалежної держави можливий тільки після успішного здійснення економічних і політичних реформ та підвищення життєвого рівня населення. Лише на цій основі вона здатна буде інтегрувати в європейські та євроатлантичні структури.

Знаходячися на перехресті стратегічних інтересів великих держав і перебуваючи в складній геополітичній ситуації, незалежна Україна прагне дотримуватися концепції «динамічної рівноваги сил». Вона не може бути заручником інших країн (ні східних, ні західних), а тим паче розмінною монетою в геополітичних торгах. Як незалежна самостійна держава Україна дотримується визначеного стратегічного курсу — залишаючися без'ядерною позаблоковою державою, важливим і впливовим чинником створення механізму колективної безпеки не лише в Європі, але й в Азії. Всьому цьому значною мірою буде сприяти її продумана та зважена участь у міжурядових і в неурядових міжнародних організаціях.

1. Можна твердити, що для виникнення та розвитку міжнародних об'єднань необхідні політичні, економічні умови. Різновидом об'єднань виступають міжнародні організації — об'єднання різних суб'єктів міжнародного права з означеною метою. Класифікуючи їх за критеріями (характером членства, за масштабами, за сферами та напрямками дії), отримуємо відповідно міждержавні (міжурядові) і неурядові організації; універсальні, міжрегіональні, регіональні, субрегіональні організації та об'єднання загальної компетенції, економічні, військово-політичні, фінансові, наукові, технічні тощо.

2. Завданнями, які вирішують міжнародні організації, можна вважати узгодження міжнародних проблем, урегулювання різних конфліктів, пошуки компромісів, розвиток співробітництва. Ці організації виконують наступні функції: координаційно-інформаційні, нормативно-регулюючі, контролюючі-спостерігаючі, оперативні, структурно-організаційні.

3. За характером членства розглядаємо міждержавні (міжурядові) міжнародні організації, які становлять об'єднання на основі певного міжнародного договору для досягнення окреслених цілей і мають постійно діючі інститути, володіють правосуб'єктністю, утворені згідно з нормами права. Виникнувши в другому десятиріччі ХХ ст., вони зростали кількісно, найбільш відомими серед них були Ліга Націй, ООН, у межах якої сьогодні діють понад десять спеціалізованих інституцій (ЮНЕСКО, ВОЗ, ФАО тощо). Конкретно аналізуються цілі, принципи, головні інститути ООН. Як приклад регіональної міжнародної організації розглядається Європейське Співтовариство (ЕС), НАТО.

4. Неурядові міжнародні організації характеризуються нетериторіальним, недержавним характером, добровільністю, приватним характером заснування. У вузькому розумінні — це недержавні інститути та індивіди кількох країн, у широкому — це «сили громадської думки», «приватні транснаціональні» організації, це асоціації держав-виробників.

5. Україна активно співпрацює як у міждержавних, універсальних, так і недержавних міжрегіональних, регіональних, субрегіональних організаціях.

Примітки:

1. Див.: В.Моравецкий. Функции международной организации. — М., 1976.; Актуальные проблемы деятельности международных организаций: теория и практика. Отв. ред. И.Морозов. — М., 1982.
2. Див.: Камінський Анатоль. Вступ до міжнародних відносин. — Львів, 1995. — С. 46.
3. Див.: Цыганков П.А. Международные отношения. — М., 1996. — С. 179.
4. Актуальные проблемы деятельности международных организаций. Отв. ред. Г.Морозов. — М., 1982. — С. 63.
5. Див.: Международная жизнь. — 1994. — № 10. — С. 9.
6. НАТО. Kronika, fakty, dokumenty. 1949—1982. — Warszawa, 1984. — S. 23, 24.
7. Див.: Опришко В. Україна в Раді Європи // Віче, 1997. — № 6.
8. Див.: Цыганков П.А. Международные отношения. — М., 1996. — С. 182.
9. Див.: Там само. — С. 183.
10. Див.: Там само. — С. 183.
11. Див.: Там само. — С. 184.
12. Див.: Гуменюк Б. Міжнародні організації / Політика і час. 1998. — № 2. — С. 61.
13. Женщины мира в борьбе за социальный прогресс. — М., 1972. — С. 356.
14. Див.: Україна і ООН // Освіта, 18 жовтня 1995 р., — С. 4.
15. Цит. за: Камінський Анатоль. Вступ до міжнародних відносин. — С. 60.

**ПОЛІТИЧНІ
КОНФЛІКТИ**

- суть політичних конфліктів
- джерела політичних конфліктів
- методи вивчення політичних конфліктів
- типи політичних конфліктів
- зауваження щодо попередження конфліктів та їхнього вирішення
- війна як різновид конфліктів

Політика - не проста річ. Вона не дособлює єдину волю народу... У будь-якому суспільстві існує величезна міюжина цілей, які конфліктують між собою... також як і супротивних інтересів, які походять із них. Маючи справу з політикою, ми неминуче стикаємося з конфліктами.

Нейл Смельзер

Суть політичних конфліктів (Б.К.)

Сам переклад латинського слова *conflictus* (зіткнення) показує, що йдеться як про суперечності сторін, які пов'язані з відмінностями їхнього становища в суспільстві, так і про зіткнення протилежних цілей, інтересів, позицій суб'єктів (окремих осіб, груп людей, об'єднань). Існує певний імператив: сторони конфліктують, якщо мають місце ворожі дії однієї з них стосовно іншої. Іншими словами, конфліктом стає діяльність суб'єкта А супроти суб'єкта Б, якщо вона спрямована на завдання шкоди суб'єкту Б і навпаки¹. Важливо підкреслити, що конфлікти виникають лише при соціальній взаємодії в широкому розумінні (тобто в цілому тваринному світі та суспільстві). У неживій природі існують не так конфлікти, як суперечності, зіткнення. Суть конфлікту полягає у виникненні та зіткненні інтересів, суперечностей, а також у способі вирішення цих суперечностей.

У суспільстві постійно виникають суперечності, однак лише їхня незначна частина вирішується за допомогою конфліктів. Це пояснюється тим, що в конфлікті завжди наявні суб'єкти, зіткнення між якими та протидія один одному разом і становлять суть поняття конфлікт. Окрім того, конфлікт, як правило, супроводжується негативними емоціями. Якщо певні суб'єкти протидіють, але не переживають при цьому негативних емоцій або приховують свої переживання, не протидіючи один одному, то це передконфліктні ситуації. Не кожна така ситуація завершується конфліктом, це відбувається лише за умов швидкого збільшення суперечностей, оскільки конфлікт, як правило, виникає в результаті напруженої психологічної атмосфери, а не лише суперечностей цілей, інтересів. Протидії

суб'єктів конфліктів можуть проходити в трьох сферах: спілкуванні, поведінці, діяльності. Водночас можна говорити й про конфліктні відносини між різними суспільними суб'єктами, що відображає певний тривалий СТАН суперечностей інтересів, цілей, цінностей між ними. Отже, можна визначити конфлікт як найбільш ГОСТРИЙ СПОСІБ вирішення соціально значимих суперечностей, які виникають в процесі взаємодії, що полягає в протиліжності суб'єктів конфлікту, який супроводжується, за звичай, негативними емоціями².

Конфлікти вивчаються багатьма науками, у т.ч. психологією, соціологією, політичною наукою, історичними, військовими науками тощо. В Україні, зрештою як і в СРСР загалом, політичні конфлікти стали об'єктом вивчення, починаючи від 70-х рр. За час, що минув, можна виділити кілька напрямів досліджень — це міжнародні конфлікти сьогодення, військово-політичні аспекти міжнародних конфліктів; роль і місце наддержав у конфліктах; аналіз причин і можливостей врегулювання конкретних регіональних конфліктів; конфлікти в міжнаціональних відносинах; соціальні конфлікти та релігія; аналіз соціально-політичних конфліктів в українському суспільстві (В.Андрющенко, А.Бандурка, В.Друзь, В.Литвиц, М.Михальченко, В.Небоженко та інші).

Аналіз соціально-політичних конфліктів в Україні доводить, що з переходом до формування громадянського суспільства завершується етап безконфліктного розуміння розвитку суспільства (оскільки радянське суспільство через монополію влади однієї політичної партії формувалося як єдине, де конфлікти всередині системи були відсутні). Швидка диференціація та структуралізація українського суспільства свідчать про те, що рух до демократії вже розпочався, оскільки демократія — це перманентні суспільно-політичні конфлікти. Однак в Україні цей процес супроводжується зростанням напруженості, оскільки політичні суб'єкти поки що не вміють конструктивно вирішувати ці конфлікти. Супротивні сторони аж ніяк не бажають поступатися власними інтересами заради загального, видається, що часом вони не те, що не готові поступитися деякими принципами, але взагалі бачать лише себе. У таких ситуаціях конфлікти спрямовані не так на позитивне вирішення проблем, як на прагнення завдати найбільшої шкоди супротивнику. До цього, на жаль, долучається й те, що керівництво різних рівнів не володіє необхідними знаннями щодо цивілізованого розв'язання конфліктів, часто

аміняючи власну теоретичну безпорадність вербальною імперативністю.

Аналіз суспільних конфліктів дозволяє виділити кілька фаз, кожного перебігу. За Р.Дарендорфом, це наступні фази: на першій фазі існують дві або більше суспільних груп, які мають різні інтереси, причому вони не обов'язково усвідомлюють власні інтереси. У такій ситуації їхні інтереси називають латентними (тобто прихованими), а подібні групи носять назву квазі-груп. У другій фазі проходить трансформація квазі-груп в об'єднання з демонстративно різними інтересами, яка відбувається за наявності сприятливих умов: широкого спілкування (комунікації) членів цих груп, при можливості вільної організації в різні об'єднання, що ставить політичну умову, а також наявність організації з її ідеологією, а також лідерами (що становить технічні умови). Третя фаза починається від моменту організації квазі-групи в групу за інтересом. Спосіб розвитку суспільного конфлікту між групами залежить від ступеня соціальної мобільності членів групи, а також від наявності в суспільстві певних механізмів із регуляції конфліктів (тобто передбачається, що вони вирішуватимуться переважно мирним способом). Четверта фаза перебігу конфлікту завершує зміни відносин між групами в залежності від способу його вирішення, певними кінцевими результатами³.

Щодо меж конфлікту (передконфліктна ситуація, конфлікт, післяконфліктна ситуація), то вони знаходяться поміж межами стану рівноваги груп, систем. Одне з перших теоретичних обґрунтувань конфліктності належить творцю суспільного еволюціонізму та концепції рівноваги й суспільних систем Г.Спенсеру, який писав, що «будь-яка нова сила, яка починає діяти на агрегат, що знаходиться в стані рухомої рівноваги, може зробити одне з двох: або цілком знищити рухому рівновагу, або лише її змінити, не знищуючи; а зміни повинні закінчитися встановленням нової рухомої рівноваги»⁴. Конфлікт може закінчитися досягненням нової суспільної рівноваги. Еволюція, за Спенсером, має свої межі, цими межами і є стан рівноваги суспільної системи. Тому суспільний розвиток — це перманентний ланцюг нескінченних конфліктів, що переводять суспільну систему до все нових станів рівноваги. Щоправда, будь-яка рівновага, як ми знаємо, — це початок ерозії, старіння системи, коли ці процеси досягають піку, виникає нова конфліктна ситуація, далі — конфлікт і досягається новий стан суспільної рівноваги.

Пізніше М.Вебер запропонував розкрити поняття «конфлікт» через боротьбу, таким чином надаючи йому універсальну категорійність, загальність. Звідси, можливо, й сема відомого постулату: «Життя — це боротьба!» Л.Козер визначив соціальний конфлікт як явище ідеологічного порядку, яке відображає прагнення та відчуття соціальних груп в їхній боротьбі за владу, зміну соціального статусу, перерозподіл прибутків, переоцінку цінностей тощо. Цінність конфліктів вважав він, полягає в тому, що вони запобігають закріпленню суспільної системи, відкривають дорогу інноваціям.

Соціальні конфлікти поділяються на політичні, економічні, військові, культурні, побутові тощо. Що ж до суті політичних конфліктів, то це БОРОТЬБА різних владних СУБ'ЄКТІВ на реалізацію власних цілей, інтересів, в якій кожний суб'єкт виступає проти інших або прагне перетягнути їх на свої позиції. Політична боротьба виникає, коли існування або дії інститутів влади та суспільного управління є бажаними для одних суспільних суб'єктів і небажані для інших, що все разом суперечить їхнім однаковим інтересам. Політична боротьба ведеться ще й тоді, коли мета учасників політичних дій та їхня спільна діяльність є неможливою. Нарешті політична боротьба ведеться там, де має місце комбінація вищенаведених випадків. Таким чином усі конфлікти мають одне спільне, що їх об'єднує — це певна кінцева МЕТА. Суть її полягає в тому, що кожний суб'єкт прагне передовсім перемогти суперника, роблячи все, щоб перешкодити планам супротивника. І якщо не вдасться перемогти самому, то хоч би не дати перемогти супернику. У зв'язку з цим, політичний конфлікт завжди поляризує позиції супротивників, чітко кристалізуючи цілі, роблячи їх зрозумілими для причічників, опрацьовує певні системи цінностей. Іншими словами, політичний конфлікт здійснює подвійну роботу: він інтегрує своїх і відмежовується, диференціюється від інших.

Розкриває суть політичного конфлікту й його інтенсивність і гострота. Під інтенсивністю розуміється ступінь участі членів груп або організацій у конфлікті. Це залежить від природи суспільних змін, цілей і цінностей, які ставить перед собою то чи інший учасник конфлікту, від відданості ідеалам та інтересам групи, зацікавленості в роботі організації. Інтенсивність залежить від рівня ідентифікації членів конфліктних груп із груповими цілями та інтересами. Інтенсивність також залежить від ступеня відкритості суспільної групи — учасників

конфлікту. Чим менша свобода та відкритість в межах групи для її учасників, тим більша інтенсивність, і навпаки. Окрім того, інтенсивність конфліктів залежить від того, що в ньому одна сторона може отримати за рахунок іншої. Зрозуміло, що кожний прагне отримати якнайбільше, тому в процесі конфлікту, встановлюються межі допустимих поступок в інтересах сторін, що знижує інтенсивність, якщо ж поступок обмаль, інтенсивність зростає, через це конфлікти можуть бути як деструктивними, так і конструктивними. Перші спрямовані на його повне знищення, другі — на сприяння оновленню системи загалом, її покращенню, навіть ціною компромісу з супротивником, що припиняє його функціонування, але зберігає певну систему влади. У такій ситуації конфлікти можуть відігравати й стабілізуючу роль у суспільстві⁶.

Що ж до гостроти політичних конфліктів, якщо прийняти за найгостріші політичні конфлікти релігійні та громадянські війни, соціально-політичні революції, війни та системні кардинальні зміни і т. д., то повинні тоді визнати, що гострота конфлікту залежить насамперед від радикальності мети, важливості інтересів, які переслідують його учасники, масштабності (системний чи несистемний конфлікт), методів і форм його вирішення. Окрім того, гострота також залежить від рівня зацікавленості членів супротивних груп у справах, які вони обстоюють у конфлікті, водночас це поєднує інтенсивність і гостроту конфлікту. Щодо цього також важливі й психофізичні риси та якості учасників конфлікту, ідеологія, яку вони сповідують, культурні цінності, релігійні канони, яких вони дотримуються тощо. Конфлікт, як правило, — це завжди драма, важливо лише не допустити, щоб вона перетворилася на трагедію.

Джерела політичних конфліктів (Б.К., Г.Т.)

Загалом розрізняють ДВА джерела політичних конфліктів, першим є позасоціальні чинники, другим — соціальні. До позасоціальних чинників, як правило, відносять притаманні людині антисоціальні нахили та прагнення, інтереси, які спираються на вроджену схильність до видової боротьби, ворожості один до одного, заздрості до успіхів інших та агресивності. Нобелівський лауреат К.Лоренц стверджував, що агресивність є вродженою, вона є інстинктивно обумовленою

властивістю всіх вищих представників тваринного світу. Одна людина не загинула лише тому, що «вона здатна поставити перед собою питання про наслідки своїх вчинків і відповідь на нього»⁷.

Вродженість агресивності розглядається на рівні несвідомого, яке проявляється через інстинкти (головніші з яких — самозбереження, розмноження, територіальний, ієрархії, агресії тощо). Наступним рівнем, щоправда тісно пов'язаним із першим, є підсвідоме, яке реалізується через емоції (дві групи: позитивні та негативні, наприклад задоволення, радість, агресія, гнів, розчарування, заздрість, незадоволення, образа). Наступні рівні — це свідомість і надсвідомість (декто вважає, що останній — це психічні утворення, які людина здатна створити внаслідок спеціальних тренувань). Результати досліджень доводять, що в конфліктних ситуаціях беруть участь усі рівні психіки людини, особливо людина фіксує ті психічні процеси, які проходять свідомо. Разом із тим прийняття рішень — це процес поєднання свідомого, раціонального та несвідомого, підсвідомого, ірраціонального⁸. Емпірично доведено, що в гострих конфліктних ситуаціях, тим більше, коли життя загрожує небезпека під впливом сторонніх чинників (алкоголю, психотропні засоби), вплив СВІДОМОСТІ на вчинки, головне, на рішення зменшується. У стресових, конфліктних ситуаціях «регулююча роль несвідомого та підсвідомого поведінці та діяльності людини помітно зростає в порівнянні зі звичайними ситуаціями»⁹. Коли необхідно прийняти в дуже незначний час важливе рішення, від якого залежить доля людей, суб'єкт, без сумніву, переживає чималий стрес, а тоді вже не свідомість визначає рішення, а навпаки, свідомість мало і автоматично користується стереотипами поведінки, які знаходяться в несвідомому, пристосовуючи їх до конкретних умов. У зв'язку з цим, аналізуючи ті чи інші конфлікти, дуже важливо максимально враховувати, окрім раціональної сторони, власне несвідомі та підсвідомі елементи, які мають значний вплив на розв'язання цих конфліктів. Першим кроком до цього, на нашу думку, мало б бути визначення психологічного портрету суб'єктів рішень¹⁰. Оскільки в конфліктах зовсім по-різному будуть поводитися логічно-розважливі екстраверт та інтуїтивно-чуттєвий інтроверт. На думку психологів, деяких психологічно несумісних людей не можна не те, що включати в одну «команду», їх не бажано зводити до одного приміщенні, хоча інколи саме вони повинні спільно

приймати рішення щодо конфліктів. Тоді замість ефективної співпраці, такі суб'єкти починають з'ясовувати відношення поміж собою, а конфлікт затягується. Опитування приблизно тисячі спеціалістів, проведених М.Амосовим, показали, що в середньому співвідношення біологічного та соціального в людині складає 1:1. Сам же Амосов вважає, що біологічного в людині в два рази більше, ніж соціального. Наведені дані переконують у тому, що якщо ми хочемо успішно вирішувати проблеми, конфлікти, які залишилися в спадок від СРСР, то необхідно вивчення цього питання різними науками. У РФ, де цією проблемою вже займаються (А.Анцупов, А.Шипілов), тим не менше констатують, що «у даний час несвідомі та підсвідомі компоненти конфліктної поведінки людини в дослідженнях вітчизняних гуманітарних наук практично не враховуються. Це помітно спрощує наші уявлення про конфлікт»¹¹.

Другим джерелом політичних конфліктів є певні соціальні чинники, серед них, по-перше, різні форми та аспекти політичних відносин, насамперед суперечності між правлячою елітою та тими, хто прагне влади, між різними групами тиску, у міжнародній політиці це суперечності між різного типу державами за сфери впливу, за домінування в регіонах, за світове лідерство тощо. По-друге, це суперечності між різними групами, об'єднаннями людей, а також суперечності між певними організованими владними структурами різних рівнів всередині держави. На міжнародному рівні це суперечності наддержавних структур, організацій (НАТО, колишній Варшавський Договір). По-третє, це суперечності в процесі соціалізації, ідентифікації громадянства, усвідомлення громадянами своєї належності щодо тих чи інших спільнот (соціальних, етнічних, релігійних, політичних тощо), що визначає розуміння ними свого місця в суспільно-політичній системі¹². Це конфлікт між тими, ХТО приймає рішення, наказує, розпоряджається, і тими, ХТО виконує, підкоряється, слухається. Очевидно, що саме в цьому полягає суть конфліктності. З однієї сторони, лідери, вожді різних вимірів, з іншої, маса, народ. Досить яскраво це проявляється в сучасній Україні, де переважній частині громадянства приходиться звикати до нових нетрадиційних норм відносин із владою, до нового типу політичних, соціально-економічних відносин. На міжнародному рівні це усвідомлення нового типу міжнародних відносин, які складаються після поразки СРСР у «холодній війні», зникнення супердержави з глобальними політичними

інтересами. Частині українського громадянства (особливо старшого віку) доводиться переосмислювати свої почуття, замість позицій громадянина супердержави необхідно виховувати в себе почуття громадянина звичайної європейської держави. Дуже болісними для певних громадян, особливо російської національності, є національна ідентифікація, оскільки вони перетворилися з панівної нації на «нацменшину». Зрозуміло, що соціальні чинники є важливими чинниками політичних конфліктів, однак вони не є вирішальними, а детермінують конфлікти в комплексі з поза-соціальними.

Методи вивчення політичних конфліктів (Б.К.)

Вивчаючи політичні конфлікти, необхідно вказати на загальні характерні риси, які походять з їхньої суті. По-перше, політичні конфлікти мають як об'єктивну, так і суб'єктивну сторони. Об'єктивна — це внутрішні суспільні інтереси суб'єктів, їхні суперечності. Сюди відносяться політичні, соціально-економічні, культурні інтереси, потреби культурного, конфесійного самовизначення. Суб'єктивна сторона — це рівень усвідомлення суб'єктами всіх цих інтересів, потреб, цілей, рівня можливості їхньої реалізації, оцінки цілей, інтересів і потреб супротивників. Окрім цього, важливим є оформлення певного рівня організованості сторін, які беруть участь у конфлікті. Відмінність політичних конфліктів від інших полягає в тому, що це більшою чи меншою мірою організований, інституційний конфлікт. Політична боротьба, особливо на міжнародному рівні, — це боротьба певним чином ОРГАНІЗОВАНА, оскільки найбільшим інститутом політичної організації суспільства є держава, головний суб'єкт міжнародної політики, суб'єкт міжнародних конфліктів. Важливими суб'єктами міжнародних конфліктів виступають також різні суспільно-політичні організації транснаціонального та національного характеру, які разом із державними інститутами певною мірою висловлюють інтереси суспільних макро- і мікрогруп. Можна погодитися з думкою, що завжди у внутрішньополітичному житті держави партії влади як тип організації не висловлюють інтересів переважної більшості населення, вони можуть претендувати лише на висловлення інтересів відносної більшості¹³. Разом із тим вважається, що в міжнарод-

них конфліктах державні інститути мають легітимне право на представлення політичних інтересів усієї нації, народу.

По-друге, характерна риса політичних конфліктів — це їхні нормативно-ціннісні виміри, оскільки в конституціях, кодексах закріплено важливіші як універсальні цінності та норми міжнародного характеру (Статут ООН і нормативні акти міжнародних організацій), так і національні цінності, які є межами поля політики, межами тієї чи іншої політичної системи. Політичні інститути функціонують на основі цих норм, ідеологічних цінностей. Яким би не був політичний конфлікт, він обов'язково детермінується певною ідеологією, її символами, атрибутами, організаційними принципами.

По-третє, характерною рисою політичних конфліктів є виключне право пануючого суб'єкта на застосування примусу, сили, що здійснюється за допомогою різних інститутів держави. Окрім того, по-четверте, ще однією важливою рисою конфліктів є наявність у ньому політичного лідера певного рівня, в особі якого втілюються інтереси груп; лідер, займаючи означену позицію в політичних відносинах, мобілізує, спрямовує енергію мас на вирішення конфлікту на свою користь. Він організовує групу для досягнення мети, стає її символом, «локомотивом». Особливо ці риси притаманні провідним міжнародним діячам (наприклад керівники великих держав у Другій світовій війні).

Аналіз політичних конфліктів переконує в можливості застосування кількох загальносоціологічних методів:

методу історизму та загального зв'язку (конфлікт розглядається в динаміці: чим він був, чим є, чим може стати; окрім того, він розглядається в зв'язках з іншими явищами життя суспільства);

індуктивного та дедуктивного методів (рішення приймаються суб'єктом на основі емпіричної бази даних, на основі власної концепції);

методу єдності теорії, експерименту та практики (на кожному з трьох рівнів розвитку: описовому, пояснюючому та управлінському). Використовуються змістові моделі таких типів: а) теоретично-концептуальні, б) процедурні (методи наук), емпіричні; в) достовірні знання. Отже, будь-яка теорія перевіряється практикою, вона є кінцевим результатом пізнання;

методу системного підходу;

методу конкретно-історичного підходу, об'єктивності (аналізується місце, час, конкретна ситуація, в якій проходить

конфлікт, при аналізі найповніше враховуються реальні явища факти, а не суб'єктивні думки учасників центру рішення).

Окрім перелічених методів, при аналізі конфліктів застосовуються й методи міждисциплінарності, спадковості, еволюціонізму та особистісного підходу.

На даному етапі розвитку теорії конфліктів вважається, що системотворячим методом повинна бути психологія, важливу роль також відіграють політична наука, історія, філософія, соціобіологія, соціологія тощо. Метод спадковості вимагає знання того, що вже зроблено в теорії конфліктів. Для прикладу, російські вчені А. Анцупов та А. Шипілов стверджують, що контент-аналіз списків літератури 179 дисертацій показав, що їхні автори використали лише близько 10 відсотків публікацій щодо проблем конфліктів¹⁴ (відомості стосовно РФ — Б.К.). Метод еволюціонізму, на думку цих же авторів, дозволяє виділити 9 видів еволюції конфліктів: макроеволюцію, міжвидову у тварин, всередині виду у тварин, в онтогенезі у тварин, в антропогенезі, в процесі суспільно-історичного розвитку, еволюцію конфліктів у ХХ ст.; еволюцію конфліктів в онтогенезі, еволюцію конкретних конфліктів. Метод особистісного підходу спирається на те, що головним суб'єктом конфліктів виступають конкретні люди, які мають певні конкретні особистісні характеристики, індивідуально-психологічні особливості.

Аналізуючи міжнародну політику, необхідно зазначити, що особливе місце посеред перерахованих методів займає системний, який почав широко застосовуватися після Другої світової війни, коли світове співтовариство за короткий період (за 2-3 десятиріччя) збільшилося в 2-3 рази. Утворилася достатньо складна, багаторівнева, ієрархічна, динамічна світова система держав, із постійними політичними, соціально-економічними суперечностями, зі зростаючими різноманітними конфліктами. ХХ ст. дало політичній історії таке явище, як ПОЛІКОН-ФЛІКТНІСТЬ, оскільки майже одночасно проходили процеси політичних, військових та економічних глобальних, регіональних і місцевих конфліктів. Окрім цього, сформувалися кілька самостійних центрів сили та підвищеної значимості конфліктів: в Європі, на Близькому Сході, в Африці, у Південно-Східній Азії, не говорячи вже про протистояння НАТО — Варшавський Договір. У такій ситуації створилася необхідність розглядати міжнародні конфлікти як системи, що складаються з певної множини суперечливих елементів (держав); як певної струк-

тури, організації елементів і частин систем, між якими теж склалися певні підсистеми місцевих, локальних конфліктів. Потрібно було виявити зовнішні зв'язки систем, виділити серед них головніші, визначити функції систем, їхні ролі в світовому співтоваристві. Окрім того, перед політичними аналітиками виникла проблема здійснити хоча б якісь політичні прогнози, визначити панівні тенденції розвитку систем.

При вивченні цих міжнародних конфліктів застосовуються наступні види системного аналізу: 1) системно-структурний; 2) системно-функціональний; 3) системно-генетичний; 4) системно-інформаційний. Отже, сенс системно-структурного аналізу міжнародних конфліктів полягає в тому, що конфлікт розглядається як одне ціле, що складається з певної системи підструктур і неподільних елементів. Цей аналіз включає в себе п'ять етапів: спочатку визначаються змістовні, часові та просторові межі конфлікту загалом. Наступним кроком є виявлення більшості підструктур і структурних елементів конфлікту. Далі настає етап групування подібних елементів в обґрунтовану кількість підструктур. Подальший етап є одним із найважливіших, оскільки він передбачає встановлення ієрархії підструктур та елементів. На завершальному етапі визначаються всі головні зв'язки та відносини між елементами, підструктурами та конфліктом ЗАГАЛОМ. (У сучасному системно-структурному аналізі все більше використовується математичне моделювання конфліктів із застосуванням сучасних ЕОМ, що дозволило перейти від нагромадження емпіричних даних, фактів до прогнозування та оцінки подій, прорахунку різних варіантів їхнього перебігу та прогнозування приблизного результату певного конфлікту. Цей метод найчастіше використовується при аналізі міжгрупових, а головне, міждержавних конфліктів. При його застосуванні розрізняють матеріально-технічну частину (ЕОМ тощо); математичний апарат та об'єкти моделювання (різні типи конфліктів). Зазначимо хоча б кілька типових широко-живаних математичних моделей: статистичні дослідження залежностей, які застосовуються в суспільно-політичній практиці, оскільки дають уяву про зв'язок залежних і незалежних змінних у вигляді функціональних відносин. Окрім того, так звані Марківські ланцюги, що розкривають механізми динаміки розподілів, де майбутній стан визначається не передісторією конфлікту, а лише «сьогоднішнім». У результаті аналізу за цим методом визначається ймовірність переходу

статистичного індивіда (тут — супротивника) з одного стану в інший за одиницю часу. Кожна дія дає частковий виграш або програш, підраховуючи які можна скласти кінцевий результат — виграш або програш. Достатньо часто використовуються теоретичні моделі, які дають можливість логічно проаналізувати різні концепції, коли складно провести кількісний аналіз параметрів конфлікту.

Системно-функціональний аналіз конфлікту полягає у визначенні зовнішніх проявів властивостей конфлікту в системі відносин того суспільства, його психіки, в яких конфлікт розвивається, а також виявлення характеру впливів і способів впливу одних елементів і підструктур конфлікту на інші. Цей метод походить від психологічної суті конфлікту, тому дехто пропонує розглядати його в зв'язку з цим як один із типів важких ситуацій, які виникають у процесі життєдіяльності людини та соціальної групи.

Системно-генетичний аналіз конфліктів спрямований на вивчення динаміки політичних конфліктів, аналізу рушійних сил еволюції. Коротко розглянемо еволюцію конфліктів у ХХ ст. По-перше, політичні конфлікти набрали планетарної загальності (Перша та Друга світові війни, вплив Жовтневої революції на світову еволюцію тощо). По-друге, різко зросла їхня масштабність. Досить сказати, що в Другій світовій війні брало участь близько 60 держав, у роки «холодної війни» в протистоянні двох світових соціальних систем брало участь більше половини населення Землі. По-третє, мав місце революційний вибух нового державотворення (він був започаткований Жовтневою революцією, потім був пов'язаний з успіхами національно-визвольних революцій середини ХХ ст. і розпадом соціалістичної системи, програшу СРСР у «холодній війні»). Більша половина держав світу — це держави, які виникли в ХХ ст. По-четверте, пройшла глобалізація міжнародних конфліктів (яка відбулася також і під впливом результатів НТР). По-п'яте, ХХ ст. стало епохою тотальності в багатьох сферах суспільно-політичного життя. Тотальність у мобілізації ресурсів, загальність в універсалізації життєвих стандартів, моделей побуту, нарешті певна універсалізація та глобалізація мислення, все більше охоплення всього населення протистоянням Захід—Схід, Південь—Північ. Ще один аспект тотальності, на нашу думку, полягає в помітному поверненні до часів поляризації могутності, влади в одних державах (групі держав), що може спричинитися до глобального протистояння на якісно інших рівнях у ХХІ ст.

Усе більшого значення набуває системно-інформаційний аналіз. Його суть — у визначенні загальних тенденцій обміну інформацією між головними підструктурами конфлікту, розвитку пізнавальних процесів у психіці учасників конфлікту, впливу основних чинників на повноту та об'єктивність інформації, побудови інформаційних моделей конфліктів. Слід пам'ятати, що учасники конфлікту поведуться відповідно до інформації про конфлікт, а не виходячи з реальності самого об'єкта конфлікту. Необхідно знати, яка інформація і чому впливає на формування образу об'єкта конфлікту, оскільки частина інформації просто не враховується учасниками конфлікту. Важливими є також інформаційні стереотипи, їхній вплив на учасників конфлікту, з'ясування того, якою інформацією можна спровокувати, а якою загасити конфлікт. Ефективність вирішення конфлікту залежить і від знання, яку інформацію, коли, скільки повідомляти певному учаснику конфлікту, необхідно знати, яку інформацію про вирішення конфлікту збирати, враховувати втрати та спотворення при спілкуванні супротивників. Є певні максимуми, які доречні для системно-інформаційного аналізу: суб'єкт бачить і чує світ через призму власних інтересів, свого Я; значну частину інформації неможливо передати словами (це стосується, у першу чергу, підсвідомого рівня), тому значну роль відіграють жести та міміка; чим менший тезаурус учасника конфлікту, тим важче передати йому власні думки, тим гірше розумітимуть його наміри інші учасники конфлікту; сприйняття інформації про конфлікт вимагає інколи не менше часу, ніж роз'яснення його суті, тому час — це значна цінність у вирішенні конфлікту; треба пам'ятати, що при вирішенні конфлікту важливо мати оптимальну кількість інформації, однак не менш важливо розуміти й те, що певну кількість важливої інформації супротивна сторона приховала; не все, що говорить один учасник конфлікту буває одразу зрозумілим іншим, тому усна мова повинна бути більш простою та зрозумілою в порівнянні з писемною; учасники конфлікту сприймають інформацію й крізь власний життєвий досвід, «кожний чує те, що хоче почути», у конфліктах між людьми завжди присутні моменти нерозуміння один одного, що або посилює сам конфлікт, або навіть визначає його. У будь-якому разі, вирішення жодного конфлікту практично неможливе без інформації про нього. Тому такою важливою була інформація та дезінформація, яка добувалася розвідкою про дійсний стан речей, наміри й портрети керівників —

суб'єктів рішень держав противників в момент приходу нового керівництва в СРСР (1964 р.) чи в справі Уотергейта і т.п.¹⁵

Вважається, що на основі вищенаведених чотирьох основних видів системного аналізу виділяють ТРИ доповнюючих види, які мають теоретико-прикладне значення: це системно-ситуаційний, міждисциплінарний, а також системно-змістовий опис. При системно-ситуаційному аналізі конфлікту за одиницю приймається одна конфліктна ситуація, яка має певні змістовні та динамічні параметри, межі в часі та просторі. Зібравши певну суму відомостей про такі ситуації можна, використовуючи методи статистики, виявити тенденції розвитку конфлікту, що дозволить зробити узагальнення та висновки. Суть міждисциплінарного аналізу полягає в тому, що, оскільки конфлікти вивчаються понад десятьма науками, то саме він дозволяє системно, комплексно їх аналізувати. При системно-змістовому описі конфлікту суть і зміст конфлікту розкривається через аналіз певних категорій і понять. Анцупов і Шепілов пропонують одинадцять основних категоріальних груп: суть; класифікація; структура; функції; еволюція; генезис; динаміка; інформація в конфлікті; попередження; вирішення; дослідження та діагностика конфлікту. Вони ж пропонують вісім основних етапів аналізу конфлікту: складення програми; визначення конкретного об'єкта вивчення, опрацювання методики аналізу конфлікту; пробне дослідження; доопрацювання програми та методики; збирання первісної інформації; якісне та кількісне опрацювання зібраних даних; аналіз і пояснення отриманих результатів; обґрунтування та формулювання висновків і практичних рекомендацій¹⁶.

Особливістю політичних конфліктів є їхній владний характер, що дає можливість застосувати ще кілька досить простих методів, які мають суто політичний характер. Беручи за критерій реалізацію влади, можна поділити конфлікти за способом їхнього вирішення на МИРНІ та НЕМИРНІ. Мирне вирішення конфліктів передбачає акцент в основному на переговорних процесах зі застосуванням ідеологічної та психологічної методики. Немирне вирішення конфліктів передбачає силові, примусові методи їхнього вирішення, політичні репресії, путчі, революції, громадянські та міждержавні війни.

Аналізуючи методи вирішення конфліктів можна визначити певні універсальні засоби, які застосовуються при вирішенні будь-яких конфліктів, а саме: «створити труднощі супротивнику»; стратегія «вільних рук»; «паливо ваше — іде

наші»; «в єдності — сила»; «розділяй і пануй»; «удар в голову»; «слабкі місця»; «тихше їдеш — далі будеш»; «погрози»; «введення в оману»; «захопити раптово»; «інформування» (свідоме дозування інформації); «заманювання в пастку»; «відхід від боротьби». Більша частина цих засобів була запропонована польським мислителем Т.Котарбінським.

Типи політичних конфліктів (Г.Т.)

Еволюція політичних систем, характер змін міжнародної політики пов'язані з типами політичних конфліктів, а саме:

— системні та несистемні конфлікти. До системних відносяться конфлікти пов'язані зі способом реалізації влади в масштабах системи, устрою держави, її форми; зі змінами способу виробництва, принципу розподілу матеріальних і духовних благ, культурних цінностей, а також загальноцивілізаційні конфлікти (перша—друга—третя хвилі цивілізації), зміна релігій, способу життя, заміна політичних режимів;

— сфер прояву конфліктів, які поділяють на внутрішні та зовнішньополітичні. Спільними для них є такі ознаки, як кризи та суперечності. Криза — це критичний момент функціонування, реалізації влади в певних межах (системи, держави чи її інститутів). Криза робить неможливим конституційний спосіб прийняття політичних рішень; у вузькому розумінні, криза — це період, який настає після припинення існування одного типу влади й до встановлення іншого типу влади. Криза влади — це розпад урядової коаліції, розпуск парламенту, двовладдя, відставка вищих рівнів виконавчої влади, імпічмент тощо. Суперечності передбачають наявність різних інтересів, цілей, цінностей великих і малих суспільних груп, якщо ці інтереси й цілі глибоко та суттєво різняться, вони можуть перерости в антагоністичні суперечності, якщо ні — у неантагоністичні. Зовнішньополітичні конфлікти традиційно поділяються на глобальні (системні), регіональні, локальні. Окрім того, їх можна поділити на такі, які «балансують на грані війни» (коли висуваються претензії до певної держави, розраховуючи на те, що вона піде на поступки), «виправдану ворожість» (коли вимоги та вчинки носять провокаційний характер для того, щоб користуючися ситуацією висунути неприйнятні вимоги та застосувати силу). Прикладом балансування на грані війни був радянсько-американський конфлікт початку 60-х рр. на Кубі

(Карибська криза), що мало не привів до світової війни; Гляйвіцький інцидент у Польщі (1939 р.), який «виправдав» напад Німеччини на Польщу; прикладом «виправданої ворожості» стали радянські вимоги щодо Фінляндії (1940 р.), які закінчилися війною;

— за ступенем і характером нормативної регуляції конфліктів. Йдеться про інституційні та неінституційні конфлікти. Американський соціолог Люїс Козер у праці «Функції соціального конфлікту» (1956 р.) проголосив, що загалом соціально-політичний конфлікт як боротьба за перерозподіл багатств і владу виконує позитивні функції (розряджає напруженість між учасниками, дає вихід негативним емоціям, закінчення конфлікту дозволяє зберегти відносини між супротивниками, в процесі конфлікту його члени більше дізнаються один про одного, що трансформує ворожі відносини в сприйнятливі). Він вважав, що нормативна регуляція конфліктів характеризує здатність або нездатність інститутів влади, людей коритися діючим правилам і нормам міжнародного, національного правопорядку. Із певними застереженнями таким можна назвати конфлікт 1999 р. між НАТО та Сербією;

— за якісними характеристиками, які відображають різний рівень зацікавленості держав, людей у вирішенні конфлікту, інтенсивність криз і суперечностей. Цей тип конфліктів поділяється на глибокі та неглибокі. Наприклад для держав—членів НАТО зацікавленість в участі в балканському конфлікті 1999 р. була різною, від повної (США, Англія) до обмеженої (нові члени союзу — Польща, Угорщина). Окрім того, є конфлікти з так званою «нульовою сумою». Такий конфлікт мав місце між СРСР і фашистською Німеччиною, де суперечності були настільки гострими, що він переріс у війну та закінчився перемогою однієї зі сторін і повною поразкою другої. Якщо ж у такій ситуації є хоча б один вихід, то такий тип конфлікту називають «не з нульовою сумою». Найбільш поширеним видом такого типу конфліктів є антагоністичні та неантагоністичні конфлікти (К.Маркс), вирішення даного виду конфліктів передбачає у випадку антагоністичного конфлікту — повне знищення супротивника (протистояння двох протилежних соціальних систем, як воно обґрунтовувалося радянськими ідеологами в 30-50-х рр.) та у випадку неантагоністичного конфлікту — збереження супротивних суб'єктів конфлікту;

— конфлікти з точки зору публічності протиборства сторін. Йдеться про відкриті та закриті конфлікти¹⁷. Відкриті — це такі

конфлікти, що проявляються в явних формах суперництва суб'єктів, які можна чітко зафіксувати. Зрозуміло, що найбільш відкритим конфліктом є війна, де кожний суб'єкт конфлікту займає крайні позиції, декларує свої наміри боротися до остаточної перемоги, йде на жертви заради досягнення перемоги. Коли сили в конфлікті нерівні, то сильніша сторона часто відкрито вимагає капітуляції супротивника, загрожуючи вжити сили або навіть її застосовуючи (приклад дії США за санкцією Ради Безпеки супроти Іраку). Закриті конфлікти — це такі, коли суперечки щодо владних повноважень проходять за закритими дверима, що характерно для конфліктів у владних структурах у межах пактів і союзів за домінування в них. Такі закулісні конфлікти мали місце й в НАТО, і в Варшавському Договорі, там, де є кілька приблизно рівних центрів сили або там, де ставки (перспективи перемоги) дуже високі. Як правило, закриті конфлікти з часом можуть перетворитися на відкриті, у будь-якому випадку інформація про суперечності стає відомою загалу;

— конфлікти за часом поділяються на довгострокові та короткострокові. Прикладом першого може бути затяжний арабсько-ізраїльський конфлікт, балканський, грецько-турецький, другого — Суецька криза (1956 р.), конфлікт з приводу польоту американського літака У-2, що був збитий у районі Свердловська;

— конфлікти територіальні, які спираються на суперечки за територію (спочатку формулюються претензії сторін), нові кордони, етнічні території, коли творяться нові держави після розвалу імперій тощо;

— релігійно-ідеологічні конфлікти (здебільшого в державах із різними суспільно-політичними системами, релігіями. Щодо перших, то зараз є тенденція до їхнього зменшення, проте другі збільшуються за масштабами та поширеністю).

Особливістю міждержавних політичних конфліктів є те, що вони або є продовженням внутрішніх конфліктів, або самі впливають на внутрішні конфлікти, сповільнюючи або прискорюючи останні. Окрім того, міжнародні конфлікти часто переростають у війни.

Водночас різниця між війною та міждержавним військовим конфліктом полягає в тому, що військові конфлікти виникають через територіальні, релігійні, етнічні, соціально-економічні суперечки, війни ж — це результат вкрай загострених соціально-економічних політичних, культурних протиріч, які неможливо

вирішити шляхом переговорів. Окрім того, різниця полягає в масштабності, цілях (у війнах ставляться стратегічні цілі, у конфліктах, як правило, тактичні), а також війна — це особливий, найвищий стан напруження всього суспільства. Конфлікт не має такої тотальності. За результатами війна може кардинально змінити всю систему або навіть знищити державу. Конфлікт майже ніколи.

Зауваження щодо попередження конфліктів та їхнього вирішення (Б.К.)

Важливою умовою попередження конфліктів, якщо це можливо, є їхнє прогнозування, профілактика. Якщо ж вони неминучі, тоді головним стає управління ними. Отже, прогнозування конфліктів полягає в обґрунтованому передбаченні їхнього виникнення або розвитку. Для цього, очевидно, необхідне опрацювання описових моделей різних конфліктів (суть, класифікація, структура, функції, динаміка), а також опрацювання пояснюючих моделей конфліктів (рушійні сили, детермінанти). Профілактика конфліктів полягає в такій організації діяльності політичних суб'єктів, яка б виключала або зводила до мінімуму ймовірність виникнення конфліктів. Управляти конфліктом означає свідомо діяти щодо нього. Управління включає аналіз симптомів, діагноз, прогнозування, профілактику, попередження, послаблення, врегулювання, вирішення. Для управління ним застосовуються наступні дії: припинення, погашення, переборення, усунення конфліктів¹⁸. Слід пам'ятати стару істину, що попередити конфлікт легше, ніж вирішити його конструктивно.

Щоб попередити конфлікти, відповідні суб'єкти діють одночасно за наступними напрямками: по-перше, оскільки уникнути конфліктів у суспільстві, у міжнародному житті практично неможливо, то суб'єкти прагнуть створити об'єктивні умови для зменшення їхньої кількості та їхнього вирішення якщо не безконфліктним способом, то принаймні мирно, компромісом.

По-друге, формуються оптимальні організаційно-управлінські умови створення та функціонування відповідних організацій. У нашому випадку, для вирішення міжнародних конфліктів працюють міністерство закордонних справ і відповідні компетентні інститути кожної держави.

По-третє, необхідно зосередити увагу на ліквідації соціально-психологічних причин конфліктів. У міжнародній політиці їх можуть спричинити провокаційні дії, вчинки окремих політиків, ЗМІ тощо, які викликають різко негативну реакцію супротивної сторони, а також необережні висловлювання певних керівників держав супротивників або їхня неадекватна поведінка, непрофесійні вчинки. Випадковість у діяльності спеціальних державних служб теж можуть створити дисконфорт і послужити психологічним збудником майбутнього конфлікту. У зв'язку з цим, подібні дії необхідно блокувати, якщо не можна запобігти причинам особистісного характеру для виникнення конфлікту.

По-четверте, попередження конфлікту розуміється і як максимальна мінімалізація негативних наслідків потенціального конфлікту, зведення до прийнятних втрат і пошкоджень його наслідків. Нарешті головні зусилля для попередження міждержавних конфліктів спрямовуються на виключення використання збройного насильства, зменшення до мінімуму погроз силою, а тим більше їхнього застосування.

Разом із тим життя переконливо доводить, що дуже часто конфлікти попередити неможливо. Тому важливо вміти їх конструктивно вирішувати та виходити з них, цього можна досягти застосовуючи наступні форми вирішення та завершення конфліктів: **ВИРІШЕННЯ, УРЕГУЛЮВАННЯ, ЗАТУХАННЯ, УСУНЕННЯ, ПЕРЕРОСТАННЯ** в інший конфлікт.

Якими ж є умови та чинники конструктивного вирішення конфліктів? Слід підкреслити, що більшість цих умов і чинників носять психологічний характер. Однак є й інші, серед них : а) припинення конфліктних взаємодій (яке можливе, коли жодна зі сторін не буде прагнути в односторонньому порядку посилити свої позиції або послабити позиції супротивника); б) пошук спільних або близьких за змістом точок зіткнення щодо цілей, інтересів супротивників, якщо сторони хочуть вирішити конфлікт необхідно зосередитися на інтересах, а не на особах конфлікту; в) при конфлікті (а в міжнародній політиці в процесі переговорів між дипломатами) головне — знизити інтенсивність негативних емоцій, які відчуває суб'єкт переговорів до свого опонента. Важливо спробувати зрозуміти цілі та інтереси супротивника, які поширять уяву про нього, допоможуть виділити в його позиціях певні раціональні елементи, знайти вихід із критичної ситуації. Необхідно зменшити негативні емоції супротивника, визнати часом

очевидні власні помилки або висловити готовність запросити третю нейтральну сторону тощо; г) об'єктивне обговорення проблеми, пошуки суті конфлікту, вирішення головного та можливий компроміс щодо другорядних проблем дає реальні шанси вирішення суперечностей. При завершенні конфлікту необхідно врахувати статус супротивників. Держава, яка займає в ієрархії нижче становище, повинна усвідомити межі своїх вимог, поступок, могутніша — межі, до яких можна примушувати супротивника поступатися. У державній політиці не можна заганяти супротивника «в глухий кут», оскільки це може викликати неадекватну реакцію. Важливою умовою вирішення конфлікту є вибір оптимального плану вирішення конфлікту, виходу з нього.

Вирішення конфлікту — це процес, який складається з кількох етапів. Перший етап полягає в аналізі та оцінці ситуації, що склалася, він передбачає збирання та оцінку інформації щодо самого об'єкта конфлікту, супротивника, власних позицій, розгляду причин, які призвели до конфлікту, аналізу суспільного середовища (хто підтримує супротивника, яка реакція середовища, позиція громадськості тощо), а також те, як супротивник сприймає конфліктну ситуацію (як він бачить образ свого опонента). Джерела інформації найрізноманітніші — опитування громадськості, керівництва, розмови з учасниками конфлікту, власні спостереження.

Другий етап — це прогнозування варіантів вирішення конфліктів, визначення відповідних (найкорисніших для себе) СПОСОБІВ його вирішення. Причому прогнозуються наступні варіанти: варіант перемоги (за яких умов конфлікт мав би закінчитися повною перемогою над суперником); варіант поразки (за яких умов супротивник може отримати повну перемогу та диктувати свої умови); варіант найбільш реального розвитку конфлікту (що необхідно зробити, щоб отримати якнайбільше, а втратити якнайменше); варіант припинення активних дій в конфлікті.

Третій етап — це визначення критеріїв вирішення конфлікту, які б були сприйнятливими для супротивників, а саме: правові норми, моральні принципи, прецеденти вирішення подібних конфліктів, думка авторитетів, певні традиції. Четвертий етап — етап РЕАЛІЗАЦІЇ складеного плану, який може супроводжуватися кореляцією цього плану, оскільки змінюються обставини, супротивник може висунути зустрічні пропозиції, звернутися до третіх осіб. Водночас необхідно

проконтролювати ефективність власних дій, ще раз визначається кінцева мета, уточнюються свої дії, перешкоди та дії щодо їхнього подолання. Четвертий етап настає після вирішення конфлікту та полягає в аналізі власних дій, у т.ч. помилок. Окрім того, необхідно нормалізувати відносини з супротивником, згладити негативні моменти, які мали місце під час конфлікту, узагальнити досвід вирішення проблеми¹⁹.

Часто вирішення конфлікту значною мірою залежать від того, який ШЛЯХ обирають супротивники при ВИХОДІ з нього. Вважається, що може бути п'ять шляхів виходу: суперництво, компроміс, співробітництво, уникнення конфлікту та пристосування. Вибір певного шляху залежить від багатьох чинників, у т.ч. від ресурсів, сили супротивників, їхнього статусу, рівня збитків і часу тривання конфлікту, значення проблеми, що стала предметом конфлікту тощо. Суперництво застосовується тоді, коли супротивник слабкіший або рівний, але існує реальний шанс виграшу; коли проблема торкається національних інтересів, безпеки тощо, а часу на застосування інших шляхів немає. Компроміс застосовується, якщо противник сильніший або рівний за силою та могутністю. Компроміс повинен бути вигідний кожній зі сторін; якщо є загроза втратити все, компроміс спирається й на готовність вибачити супротивника. Пристосування застосовується, якщо супротивник сильніший і треба погодитися на його умови або добровільно відмовитися від боротьби та погодитися на його пропозиції. Пристосування має місце й тоді, коли втрати можуть бути надто великими, а користь мінімальною. Якщо під час конфлікту мали місце значні втрати однієї зі сторін, невдачі у відстоюванні позицій, тоді ця сторона може вдатися до уникнення конфлікту, оскільки на подальшу конфронтацію немає ні сил, ні часу. Уникнення конфлікту може дати можливість виграти час, щоб перенести його у вигідніші за часом умови. Нарешті співробітництво застосовується за умов приблизної рівності опонентів, коли сторони згодні щодо того, що вони можуть стати не супротивниками, а мало не союзниками²⁰.

Важливим чинником, який впливає на успішне завершення конфлікту є участь так званої третьої сторони в урегулюванні конфлікту, або МЕДІАЦІЯ, тобто специфічна діяльність, суть якої полягає в оптимізації за участю третьої сторони процесу пошуків супротивними сторонами шляхів вирішення проблеми, що дозволило б припинити конфлікт. Третьою стороною

виступають офіційні та неофіційні медіатори. Офіційними є міждержавні організації, окремі держави, державні правові інститути, уряди, представники правоохоронних інститутів, керівники організацій і професіонали-медіатори. Неофіційними медіаторами виступають відомі політики, державні діячі, представники релігійних організацій та інші. Поява третьої сторони викликана або тим, що суперники самі звертаються до неї (коли конфлікт затягнувся, по-різному трактуються правові норми, вимагаються санкції за зроблені шкоди, не можна знайти виходу з конфлікту, сторони дійшли до згоди, але необхідний контроль за її виконанням), або почалася небезпечна ескалація конфлікту, одна зі сторін застосовує масове насильство, третій стороні не вигідний цей конфлікт, супротивники ніяк не дійдуть згоди, а медіатор має можливість знайти прийнятний варіант, конфлікт негативно впливає на середовище, яке контролює медіатор. Вважається, що медіатор може виконувати наступні ролі: третійського судді, арбітра, посередника, помічника та спостерігача²¹.

Закінчення конфлікту залежить від влади, авторитету та ролі медіатора, який в стані забезпечити припинення конфлікту примусом, розведенням сторін, блокуванням боротьби, застосуванням санкцій до сторін, визначенням того, хто правий і неправий, допомогою в пошуках рішення, нормалізацією відносин, наданням допомоги в переговорному процесі, контроль за виконанням досягнутих угод.

Усе це переконує нас в слушності тези про важливість вивчення конфліктів, а навіть виділення спеціалізації в межах політичної науки за назвою конфліктологія.

Війна як різновид конфліктів (А.Р.)

Проблема війни в однаковій мірі відноситься до сфери міжнародної політики та до проблематики теорії конфліктів. В обох випадках війна може бути визначена як найбільш гострий вид конфлікту між політичними інститутами (ці інститути займають широкий спектр від племені до сучасної держави) з метою знищення протилежної сторони або примушення її прийняти продиктовані умови миру. Війна є постійним супутником людського суспільства, станом, в якому людство постійно перебуває. За останні більше, як 33 сторіччя історії

людства на час, коли відбувались війни, припадає 31 сторіччя і лише два сторіччя в людському світі існував мир.

Щодо війни активно використовуються наступні поняття: «світова», «тотальна», «обмежена», «локальна», «регіональна», «периферійна», «мала», «релігійна», «громадянська», «загарбницька», «визвольна», «партизанська» (герілья), «холодна», «справедлива» й «несправедлива», «вітчизняна», «спеціальна» та інші. Усі вони відображають не лише різновиди війн, що були в минулому та продовжують існувати сьогодні, але й роблять наголос на певних ознаках, за допомогою яких фактично виправдовують той або інший тип війни.

Історія воєн та історія людських уявлень про війну свідчать, що війна не може розглядатися як явище, що саме по собі виступає метою. Вона є свідченням наявності конфлікту та засобом вирішення суспільних та особливо міждержавних суперечностей. Політичні суб'єкти використовують війну для досягнення своїх інтересів за умови, що ці інтереси стають між собою настільки взаємовиключні, що конфліктуючі сторони обирають збройну боротьбу як найкращий вихід із ситуації, що склалась. Відповідно, війна виступає засобом досягнення мети, яку встановлює політичний інститут - держава. Карл Клаузевіц у своїй праці «Про війну» сформулював доктрину війни як «продовження політики іншими засобами»²². Він сприймав війну як «інструмент політики», коли «політика» веде війну та в стані контролювати масове насилля, визначаючи його межі. Подібний контроль залежав, на думку Клаузевіца, від наступних чинників: 1) швидкого вирішення певної державної проблеми; 2) небезпеки, що відбудеться зміна співвідношення сил на користь однієї держави; 3) в оцінці, чи цілі досягнуті шляхом війни, відповідають докладеним зусиллям; 4) відповіді на питання чи існують можливості досягнути переваги в конкретному співвідношенні сил; 5) чи здатна держава здійснювати опір війні; 6) чи існують попередні передумови (військові, політичні, економічні, моральні) для ведення війни.

Сприйняття війни як різновиду конфлікту є досить суперечливим значною мірою внаслідок того, що кожна війна веде до значних людських втрат. Людські жертви лише в останні сторіччя виглядали наступним чином: у XVII ст. — 3 млн., у XVIII — близько 5,2 млн., у XIX — 5 817 000 осіб. Перша світова війна призвела до загибелі близько 10 млн. осіб і принесла шкоди на 260 млрд. золотих дол. Всього ж протягом XX ст. (до середини 80-х рр.) у світі загинуло 83 642 000 осіб²³.

Тим не менше, людські втрати під час війни протягом людської історії не означали в жодному разі цілковитої загрози людському суспільству. Переважно мова могла йти про обмеження характеру війни. Винятки відносилися до персів, які в добу Античності повністю винищували власних сусідів, до знищення Карфагену римлянами, до знищення маврів іспанцями та деякі інші приклади. Значно частішими були військові конфлікти загарбницького плану, які не передбачали повного винищення населення захоплених держав. Ця різномовність війн характеризувалася певними обмеженнями в питаннях вибору супротивника, цілей, простору діяльності, засобів, що використовувалися. Найбільш яскраво це виявилось в добу Середньовіччя, коли переважно конфісковувалася власність панів, а населення автоматично переходило до нового господаря. Особливий характер носили релігійні війни, де головними детермінантами, що зумовлювали виникнення та хід самої війни, були ідеологічні та світоглядні питання. У подібного роду війнах інтенсивність взаємного знищення була значно вищою.

Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру запропонував класифікацію війн за їхньою інтенсивністю: до значних відносяться ті конфлікти, в яких загинуло більше, як 1000 осіб, до середніх відносяться конфлікти, в яких протягом року загинуло від 25 чоловік до 1000 осіб, до малих війн відносяться конфлікти, в яких протягом їхнього розвитку загинуло менше, ніж 1000 осіб²⁴. У той же час зберігається поділ війн на внутрішні (громадянські) і міжнародні. Даний поділ бере свій початок від стародавньої Греції, де існувало два терміни для означення війни: *stasis* — для означення військового конфлікту між самими греками та *polemos* — для означення військового конфлікту греків із варварами. Власне останній тип конфлікту розглядався війною у власному розумінні цього терміну. Згідно з міжнародними оцінками після завершення періоду «холодної війни» частка громадянських війн в загальній сукупності військових конфліктів невинно зростає. На думку Майкла Пугха, сьогодні різниця між конфліктами внутрішніми та міждержавними поступово зникає й відбувається формування свого роду гібриду, який об'єднує ознаки цих двох типів військових конфліктів — «*intermestic conflict*»²⁵. Так наприклад, згідно з оцінкою Міжнародного інституту стратегічних досліджень (Лондон), усі найбільш суттєві військові конфлікти 1995 р. можуть бути кваліфіковані

як громадянські війни, або конфлікти гібридного типу. Серед конфліктів наступних років цей тип конфліктів продовжує домінувати.

Останнім часом у публікаціях із питань міжнародної політики наголошується, що існує пряма залежність між військовою орієнтацією держав щодо розв'язання конфліктів і політичним режимом цієї держави. Дослідження дозволили сформулювати наступні висновки: 1) держави з демократичним політичним режимом не проводили між собою війн близько 200 років; 2) держави з демократичними політичними режимами надають перевагу мирним засобам вирішення конфліктних ситуацій значно частіше, ніж держави з іншими політичним режимом. Ці тези засновуються на наступних посилках: демократичні держави пов'язані між собою спільною системою цінностей, подібною організацією господарського життя, політичними інститутами та однаковими механізмами функціонування суспільства.

Війна як інструмент закордонної політики держави перший раз була заборонена в 1928 р. Паризьким пактом Бріана-Келлога. У ньому формулювалася вимога відмови держав від війни як інструмента міжнародної політики. Остаточну заборону погрози силою або використання сили, що включає в себе й заборону ведення агресивних війн, вміщує Статут ООН. Виключення складає так званий індивідуальний і колективний самозахист, який Статутом ООН дозволяється у випадку зовнішнього збройного нападу. Згідно з цим положенням дозволяється також застосування збройної сили, включаючи й війну, з метою збереження міжнародного миру в межах системи колективної безпеки. Сьогодні зміст правової заборони ведення війни найбільш повно сформульований у принципі заборони погрози силою або застосування сили в Декларації про принципи міжнародного права, про товариські відносини та співробітництво країн, що Генеральна Рада ООН прийняла 24 жовтня 1970 р.

1. Суть конфлікту полягає у виникненні та зіткненні інтересів, суперечностей, а головне, у способі вирішення цих суперечностей. Це радикальний спосіб вирішення суспільно значимих суперечностей, які виникають у процесі взаємодії, що полягає в протидії суб'єктів конфлікту, який дуже часто супроводжується негативними емоціями. Будь-який конфлікт має межі, якими й є стан рівноваги суспільної системи, отже, поле між станами рівноваги і є полем конфліктів. Одним із видів соціальних конфліктів є політичний конфлікт. Його суть — це боротьба різних владних суб'єктів за реалізацію владних цілей, інтересів, що проходить поляризуючи позиції супротивників, інтегруючи їхніх прибічників, одночасно дистанціюючися від своїх противників. Суть політичних конфліктів розкриває його інтенсивність і гострота.

2. Існують два джерела політичних конфліктів: позасоціальні та соціальні. Аналізуючи позасоціальні, маємо справу з несвідомим, підсвідомим, свідомим і надсвідомим, що різною мірою проявляються при конфліктних ситуаціях. Причому в гострих конфліктних ситуаціях регулююча роль несвідомого та підсвідомого в поведінці та діяльності людини помітно зростає в порівнянні зі звичайними ситуаціями. Соціальне джерело конфліктів визначається суперечностями між правлячою елітою та тими, хто прагне влади, у міжнародній політиці — це суперечності між різними за типом та могутністю державами за сфери впливу, за домінацію в регіоні та світове лідерство. Це суперництво між різними організаціями всередині держави, наддержавними структурами. Це суперечності в процесі соціалізації, ідентифікації громадянства, усвідомлення ними належності до різного типу спільнот.

3. Особливостями політичних конфліктів є наявність у них об'єктивної та суб'єктивної сторін (суб'єктивна сторона характеризується інституційністю та організованістю), притаманними для них нормативно-ціннісними вимірами, виключного права на застосування примусу, сили. Аналіз політичних конфліктів проводиться за допомогою методів історизму та загального зв'язку; індуктивного та дедуктивного методів; єдності теорії експерименту та практики; системного підходу, конкретно-історичного, а також міждисциплінарності, спадковості, еволюціонізму та особистісного підходу. Як один із найбільш вживаних для вивчення міжнародної політики

застосовується метод системного аналізу, який має наступні види: системно-структурний, системно-функціональний, системно-генетичний, системно-інформаційний. Ці види системного аналізу доповнюються системно-ситуаційним аналізом конфліктів, міждисциплінарним аналізом і системно-змістовним описом конфліктів. Беручи за критерій реалізацію влади можемо виділити мирні та немирні конфлікти, а також певні універсальні засоби, які застосовуються при вирішенні будь-яких конфліктів.

4. У політичній теорії виділяються наступні типи політичних конфліктів: системні та несистемні; за сферами прояву (внутрішні та зовнішньополітичні); за ступенем і характером їхньої нормативної регуляції (інституційні та неінституційні); за якісними ознаками (різний рівень зацікавленості держав, людей у конфліктах); з точки зору публічності протиборства сторін (відкриті та закриті); поділ за часом (довгострокові та короткострокові); територіальні конфлікти, релігійно-ідеологічні конфлікти.

5. Суть профілактики конфліктів полягає в такій організації діяльності політичних суб'єктів, яка б виключала або зводила до мінімуму ймовірність їхнього виникнення. Управляти конфліктом — це свідомо діяти щодо нього. Управління включає аналіз симптомів, діагноз, прогнозування, профілактику, послаблення, врегулювання, вирішення. Управляти конфліктом значить і його припиняти, переборювати, усувати. Оскільки уникнути конфлікту майже неможливо, то його конструктивне вирішення включає урегулювання, затухання, усунення, переростання в інший. Вирішення конфлікту має п'ять етапів і п'ять шляхів виходу з нього (суперництво, компроміс, співробітництво, уникнення, пристосування). Умовою успішного вирішення конфлікту є також участь третьої сторони — медіація.

6. Один із видів політичних конфліктів — це війна як результат вкрай загострених соціально-економічних, політичних, культурних протиріч, що не вирішуються шляхом переговорів.

1. Див.: Політологічний енциклопедичний словник. Відп. ред. Ю.С.Шемшученко, В.Д.Бабкін. — К., 1997. — С. 173.
2. Див.: Анцупов А.Я. Шипилов А.И. Конфликтология. — М., 1999, — С. 81.
3. Див.: Основи політології. Курс лекцій. Ч. 2. Б.Кухта (відп. ред.) — Львів, 1991, — С. 206.
4. Спенсер Герберт. Синтетическая философия. В сокращенном изложении Г.Коллинза. — К., 1997. — С. 94.
5. Див.: Зимичев А.М. Психология политической борьбы. — СПб., 1993. — С. 74.
6. Див.: Основи політології. Курс лекцій. — Ч.2. — С. 208.
7. Лоренц Конрад. Агрессия (так называемое «зло»). — М., 1994, — С. 238.
8. Див.: Основи політичної науки. Курс лекцій за ред. Б.Кухти. Ч.2. Політичні процеси, системи та інститути. — Львів, 1997, — С. 157—187.
9. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. — С. 98.
10. Див.: Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери. — Львів, 1996. — С. 122—144.
11. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. — С. 97.
12. Див.: Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. — М., 1996. — С. 271—272.
13. Див.: Зеркин Д.П. Основы политологии. Курс лекций. — Ростов-на-Дону, 1996. — С. 450.
14. Див.: Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. — С. 133.
15. Див.: Бэррон Джон. Операция «Соло»: Агент ФБР в Кремле. — М., 1999. — С. 132—143; 201—202; 216; Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. — С. 138—140.
16. Див.: Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. — С. 138—140.
17. Див.: Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. — С. 273—274.
18. Див.: Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. — С. 398—399.
19. Див.: Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. — С. 474—476.
20. Див.: Гришина Н.В. Я и другие: общение в трудовом коллективе. — Л., 1990.

21. Див.: Алешина Ю.Е. Проблемы теории и практики медиации // Личность, общение, групповые процессы. Сб. обзоров. — М., 1991. — С. 90—100
22. Клаузевиц Карл фон. О войне. — М., 1937. — С. 23.
23. Див.: Ruth Leger Sivard, World Military and Social Expenditures. — Washington, 1983 — P. 26.
24. Див.: Leksikon politologii. — Wroclaw, 1996. — P. 438.
25. Див.: Pugh M. Post-Conflict Rehabilitation: the Humanitarian Dimension. — Plymouth, 1998. — P. 1.

**ПРОБЛЕМИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
ТА МІЖНАРОДНОЇ
БЕЗПЕКИ**

.....

*Зовнішньополітична
діяльність України
спрямована на забез-
печення її національних
інтересів і безпеки...*

*Конституція
України, Ст. 18*

- **суть та основні поняття
національної безпеки**
- **національні інтереси та цінності**
- **геополітичні пріоритети**
- **та стратегія національної безпеки**
- **проблеми міжнародної безпеки**

Суть та основні поняття національної безпеки (Я.М.)

Проблеми національної безпеки, яким притаманний комплексний характер, не можна вирішити, використовуючи лише традиційні підходи, що зведені тільки до вдосконалення охоронних функцій держави та вирішення вузьковідомчих інтересів. При вирішенні цього завдання необхідно впроваджувати системні підходи, які дають цілісне бачення всіх аспектів національної безпеки держави, причому з урахуванням як її нинішнього, так і майбутнього стану.

У зв'язку з цим, виникає необхідність визначення понять, які розкривають суть національної безпеки як явища, що охоплює всі сфери життя держави (зовнішньо- та внутрішньополітичну, соціально-економічну, культурну, військову, інформаційну, екологічну тощо). Базовими щодо цього є поняття «безпека», «національна безпека», «система забезпечення національної безпеки», «політика національної безпеки», «політична безпека».

Поняття «безпеки» у найбільш загальному значенні характеризує конкретний стан і ступінь захищеності будь-якої держави та її спроможність протистояти змінам умов функціонування. Водночас під безпекою розуміють діяльність людей, суспільства, держави, світового співтовариства щодо виявлення, запобігання, послаблення, усунення та відвернення загрози, здатної спричинити значні матеріальні та духовні збитки, негативно вплинути на подальший розвиток. Американські вчені К.Мадсек, А.Маслоу та інші розглядають потребу в безпеці як один з основних мотивів діяльності людей і світового співтовариства, причому існує тенденція до збільшення масштабів цієї діяльності¹.

Сучасна система безпеки розвинутих держав включає наступні елементи: наукову теорію (філософію), доктрину, концепцію, політику, стратегію та тактику забезпечення безпеки; сукупність міжнародних державних і громадських (недержавних) інститутів і організацій, які забезпечують безпеку особистості та суспільства; засоби, способи та методи забезпечення безпеки. Типи безпеки класифікують за масштабом (міжнародна, регіональна, локальна); за рівнями суб'єктності (особиста, суспільна, державна, колективна); за суспільними сферами (політична, економічна, соціальна, гуманітарна, психологічна, військова, культурна)².

Становлення системи загальної безпеки спирається на певні закономірності, а саме: залежність безпеки від характеру небезпек і загроз, залежність ефективності та дієздатності системи безпеки від потенціалу держав. Зміна систем безпеки зумовлена зміною історичних епох. Наприклад наприкінці ХХ ст. відбувається перехід від старої, блокової, замкнутої, силової системи безпеки до системи колективної безпеки.

Основою для успішної діяльності системи безпеки є реальне сприйняття та пізнання безпек і загроз. Важливо їх об'єктивно систематизувати за мірою зрілості та мірою втрати яку вони можуть завдати особистості, суспільству, світовому співтовариству.

Національна безпека – це стан захищеності від внутрішньої та зовнішньої загрози життєво важливих інтересів особи держави та суспільства, державних кордонів, територіальної цілісності, суспільно-політичного устрою, культурних цінностей, усього, що становить основу матеріального та духовного життя держави. Усе це дозволяє державі зберігати свою цілісність і виступати самостійним суб'єктом міжнародної політики. Такий стан держави, суспільства, громадян забезпечується відповідною діяльністю, яка зменшує або відвертає ймовірні загрози та підвищує захисні, мобілізаційні функції в період небезпеки або загроз. В основі цієї діяльності лежить обстоювання та реалізація національного інтересу певної країни, втілення якого уможливорює реалізацію життєво важливих інтересів переважної більшості громадян³. Концепція національної безпеки в багатьох державах виробляється та схвалюється їхньою законодавчою владою та знаходить відбиття в усіх напрямках внутрішньої та зовнішньої політики. Для реалізації концепції національної безпеки, як правило створюється спеціальний інститут із найвищих посадових осіб

керівників силових міністерств і відомств, очолюваний главою держави або виконавчої влади.

Система забезпечення національної безпеки — це комплекс організаційних структур, засобів і скоординованих дій і заходів, які здійснюються з метою розробки та реалізації цілеспрямованих рішень щодо захисту життєво важливих інтересів людини, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Ця система включає концептуальний, організаційний і ресурсний аспекти.

Концептуальні основи необхідні для своєчасної та якісної розробки методології, стратегії та тактики дій щодо забезпечення національної безпеки. Організаційне забезпечення пов'язане зі створенням відповідної правової бази, необхідних складних та інших структур, які в єдиному комплексі вирішують проблеми національної безпеки. Ресурсне забезпечення необхідне для захисту національних інтересів із використанням оптимальної кількості сил і засобів у потрібному місці в потрібний час.

Поняття політична безпека включає в себе комплекс заходів, спрямованих на збереження конституційно легітимізованого політичного ладу тієї чи іншої держави, забезпечення державотворення та конструктивної політики. Сутність політичної безпеки полягає в реалізації політичного суверенітету в межах міждержавних відносин і політичної стабільності суспільства, яка досягається формуванням стійкої політичної системи.

Збереження держави може бути піддане небезпеці як зі сторони зовнішніх, так і зі сторони внутрішніх загроз. Крайніми формами зовнішньої загрози є війна, внутрішніми — громадянська війна, бунт, коливання, нестабільність. Вони визначають основні координати політичної безпеки. До заходів збереження та забезпечення політичної безпеки належить передусім створення політичних і соціально-економічних умов, які забезпечують функціонування всього суспільства, його політичної, соціально-економічної систем, а також чітке (у рамках конституції) функціонування спеціалізованих інститутів, які унеможливають різні внутрішні чи зовнішні агресивні дії проти існуючого політичного ладу. Окрім цього, важливим фактором існування в державі потужних, толерантних і плюралістичних засобів масової інформації тощо. Дія цих та інших чинників політичної безпеки поділяється на упереджуючу (профілактичну), тактичну та стратегічну. В усіх випадках стрижнем цієї

діяльності є забезпечення політичної та соціально-економічної стабільності, національної та соціально-економічної злагоди міжнародної довіри⁴.

Основу інтегральної стратегії національної безпеки становлять національні інтереси і співвіднесені з ними цінності.

Національні інтереси та цінності (Я.М.)

Американський теоретик Г.Моргентау стверджував, що «відправною точкою політики будь-якої держави має бути концепція національних інтересів, визначена в термінах сили».

Концепція національних інтересів відіграє важливу роль у формуванні та імплементації закордонної політики будь-якої держави та в системі міжнародних відносин. Існує принаймні три фундаментальні проблеми, які певною мірою обмежують практичне використання цієї концепції.

Перша з них пов'язана з труднощами операціоналізації концепції національних інтересів, які пов'язані з розбіжностями в підходах до визначення поняття «національний інтерес». Найпоширенішими є такі:

— національний інтерес відбиває реальний комплекс цільових настанов держави, який вона намагається реалізувати у своїй зовнішній і внутрішній політиці;

— національний інтерес — це похідна аспіраційних і оперативних потреб суспільства та пов'язаних з ними ціннісних систем;

— національний інтерес — це усвідомлена інтегрована система потреб у благополучному існуванні, відтворенні та розвитку людини, суспільства та держави⁵.

Моргентау поділяє національні інтереси на необхідні (постійні) і другорядні (змінні). М.Каплан виділяє об'єктивні та суб'єктивні національні інтереси. П.Асснер наголошує на внутрішніх і зовнішніх компонентах національного інтересу. Ю.Кукулка пропонує свою типологію (екзистенціональні та функціональні). В.Удалов виділяє інтереси співпадаючі та взаємовиключні, дійсні та уявні. Інколи виділяють ендогенні та екзогенні, корелюючі і некорелюючі, аспіраційні та оперативні національні інтереси. В нашому Курсі національний інтерес розглядається як історично змінна система основних внутрішніх і зовнішніх інтересів нації, які реалізуються без компромісу⁶.

Друга проблема є прямим наслідком складної діалектики взаємодії об'єктивних і суб'єктивних компонентів національ-

ного інтересу. Представники політичної науки наголошують на тому, що будь-яким його оцінкам притаманний суб'єктивний характер, що викликає певну розбіжність підходів і думок при спробах його визначення.

Третя проблема впливає з другої та пов'язана з хронічним бажанням політичних лідерів і правлячих еліт представляти власні інтереси як корпоративні «життєво важливі інтереси» нації або навіть «усього світу». За Г.Броді, «ключова проблема для великої країни, подібної до США, полягає в тому, щоб визначити справжні межі життєво важливих інтересів з урахуванням усього комплексу наявних обставин, а також вирішити, які дії потрібні у відповідь на ті чи інші види загроз»⁷. Відомим став вираз Дж.Картера, який проголосив увесь світ сферою «життєво важливих інтересів США».

Ще недостатньо опрацьована проблема співвідношення цього поняття з базовими цінностями та цілями суспільства, що є необхідною передумовою побудови національної стратегії на основі концепції національних інтересів.

Особливого значення набуває аналіз так званих «вічних» цінностей, які виникають з найзагальніших уявлень про добро та зло, щастя та благоденство, суспільний обов'язок і призначення людини тощо. Однак політика як зовнішня, так і внутрішня не може оперувати загальними цінностями. Призначенням політики є переведення (трансляція) цінностей і співвіднесених з ними національних інтересів у конкретні цілі внутрішньої та зовнішньої політики.

Найчастіше виділяють цілі двох типів — довгострокові, стратегічні і короткострокові, або оперативні. Між цими типами цілей існує здебільшого перманентний конфлікт. Короткотермінові цілі можуть суперечити довгостроковим і навпаки.

Конфлікти можливі також між цілями життєво важливими та ординарними, між цілями та засобами їхнього досягнення. Держава ніколи не досягає всіх цілей і не втілює в життя всі національні інтереси та цінності — це неможливо. Тому потрібні чіткі пріоритети, тобто чітка ієрархія національних інтересів, цілей за їхньою важливістю.

Кожна держава має свою ієрархію національних інтересів, які обумовлюються конкретною ситуацією, що складається в державі та за її межами. Наприклад пріоритетними національними інтересами України є:

— створення громадянського суспільства, підвищення ефективності інститутів державної влади та місцевого само-

врядування, розвиток демократичних інститутів для забезпечення прав і свобод людини;

— досягнення національної злагоди, політичної і соціальної стабільності, гарантування прав української нації та національних меншин України;

— забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості кордонів;

— створення самодостатньої соціально орієнтованої ринкової економіки;

— забезпечення екологічно та технологічно безпечних умов життєдіяльності суспільства;

— збереження та підвищення науково-технологічного потенціалу;

— зміцнення генофонду українського народу, його фізичного і морального здоров'я та інтелектуального потенціалу;

— розвиток української нації, історичної свідомості та національної гідності українців; розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності громадян усіх національностей, що складають Український народ;

— налагодження рівноправних та взаємовигідних відносин з усіма державами, інтегрування в європейську та світову спільноту⁸.

Ці пріоритети стали основою розробки відповідних стратегій різного рівня, оскільки формування та імплементація інтегральної стратегії національної безпеки кожної держави починається з чіткого визначення таких пріоритетів, усвідомлення своєї ролі та місця в глобальному геополітичному просторі.

Геополітичні пріоритети та стратегія національної безпеки (Я.М.)

Національна безпека будь-якої держави світу не може забезпечуватися ізольовано, оскільки залежить від інтересів і потреб, геополітичних пріоритетів і концепцій інших держав міжнародної спільноти. Розглянемо окремі з них.

Головний напрям стратегії країн Заходу після їхньої перемоги в «холодній війні» і формування монополярної моделі світу на чолі з США спрямований на закріплення статус-кво і недопущення формування нової геополітичної сили чи блоку, опозиційної до атлантичної доктрини Заходу.

Основними геополітичними пріоритетами Заходу є:

— збереження західної цивілізації та розширення співробітництва між її європейською, північноамериканською та тихоокеанською частинами;

— укріплення базових цінностей та інституцій цієї цивілізації: демократії, механізмів вільного ринку, ліберально-демократичної ідеології тощо; формування нової структуризації світу на принципах «геоекономіки»;

— протидія створенню та зміцненню будь-якого геополітичного блоку чи стратегічної сили, які могли б протиставити себе західній цивілізації та сприяти формуванню нової біполярності чи антагоністичної багатополлярності;

— зміцнення НАТО та головних стратегічних осей Західного світу: США — Європа, США — Близький Схід, США — Південно-Східна Азія, США — Японія;

— обмеження впливу та експансії «месіанських» держав, у т.ч. конфуціанських та ісламських, упередження переростання регіональних конфліктів між цивілізаціями та державами в глобальні війни;

— збереження та посилення існуючої стратегічної переваги над колишніми і потенційними супротивниками та забезпечення можливості стратегічного домінування в будь-яких регіональних чи глобальних конфліктах;

— поширення НАТО на Схід і стимуляція приєднання до Європейського Союзу та європейської культури загалом країн Центрально-Східної Європи і тих, що утворилися після розпаду СРСР, передусім близьких до західної культури;

— розбудова та поширення впливу міжнародних інститутів, які відповідають західним цінностям, запезпечення інтеграції незахідних країн у ці інститути;

— економічна та соціокультурна експансія в інші країни, підтримка соціальних інституцій і груп, які орієнтуються на західні цінності.

Ці пріоритети цілком відповідають новій монополарній структурі світу (про багатополярність сьогодні можна говорити переважно в економічній сфері), яка сформувалася після закінчення «холодної війни», а також інтересам єдиного чітко визначеного полюсу світової сили та влади. Цим полюсом стали США в союзі з розвиненими країнами західної цивілізації. Перемога цих країн у «холодній війні» була закономірною. Війну виграла західна ринкова економіка, а не військовий потенціал.

Іншими є геополітичні пріоритети та стратегія Російської Федерації. Основні її напрями зумовлені її геополітичними амбіціями та намаганням повернути собі статус наддержави, який вона втратила після розпаду СРСР та Варшавського Договору. Відчуття стратегічної вразливості виникло внаслідок процесу перетворення Росії з наддержави на велику регіональну потугу в природне занепокоєння питаннями безпеки у нових геополітичних умовах стимулювало розробку значної кількості аналітичних доповідей і рекомендацій. Серед них можна назвати праці московських політичних теоретиків — К.Гаджієва, О.Дугіна, О.Панаріна та інші.

Виходячи з визначених геополітичних пріоритетів, держави світу будують свою політику та стратегію, які визначаються, виходячи з національних інтересів та національної безпеки.

В останній період у США поняття «велика національна стратегія» і «стратегія національної безпеки» використовуються як синоніми. Базові документи щодо цього як адміністрації Дж.Буша, так і адміністрації Б.Клінтона мають назву «Стратегія національної безпеки Сполучених Штатів». У них наголошується на визначальній ролі національних інтересів, цінностей і цілей у процесі розробки та імплементації даної стратегії. «Наші цінності, — наголошується в «Стратегії національної безпеки», підписаній Дж.Бушем, — це проміжна ланка між минулим і майбутнім, між нашим внутрішнім життям і зовнішньою політикою, між нашою силою та нашими цілями». У документі вказується, що побудова стратегії національної безпеки «повинна починатися з розуміння наших базових інтересів і цілей, які є постійними навіть в умовах нової ери». Необхідно підкреслити, що найпотужніша світова держава своїм визначальним національним інтересом проголошує «виживання Сполучених Штатів як вільної та незалежної країни в умовах захищеності фундаментальних цінностей інституцій і суспільства загалом...». Для порівняння підкреслимо, що Концепція національної безпеки України, ухвалена Верховною Радою України в січні 1997 р., базовим національним інтересом України визначає «створення громадянського суспільства, підвищення ефективності органів державної влади і місцевого самоврядування», тобто зміцнення існуючих правлячих структур.

Стратегія національної безпеки США постійно удосконалюється та уточнюється. Так у відповідному документі першої

адміністрації Б.Клінтона, наголошуючи на необхідності захисту безпеки, добробуту та фундаментальних цінностей, підкреслювалося, що політика США «повинна базуватися в першу чергу на тих параметрах, які найкращим чином задовольняють довгострокові національні інтереси США», у тому числі в сфері оборони, розвитку та просування демократії в усьому світі. Стратегія національної безпеки другої адміністрації Б.Клінтона, представлена в травні 1997 р., зберігаючи загальні настанови попереднього документа, наголосила на таких глобальних пріоритетах:

- підтримка неподільної, демократичної та вільної Європи;
- формування стабільності в Азіатсько-тихоокеанському регіоні;
- продовження американського лідерства як найвпливовішої сили підтримки миру в усьому світі;
- створення робочих місць і можливостей для громадян США за рахунок відкритої та конкурентоспроможної системи торгівлі, яка одночасно сприяє підвищенню добробуту всіх народів світу;
- посилення кооперації в протидії новим загрозам у сфері безпеки, незважаючи на кордони та односторонні рішення;
- зміцнення військових і дипломатичних інструментів, необхідних для протидії вищезгаданим викликам сьогодення.

Наявність чіткої всеосяжної стратегії національної безпеки на перспективу є необхідною передумовою стабільного розвитку будь-якої сучасної держави.

Стратегія національної безпеки є основним документом, який визначає перспективні орієнтири, окреслює загальні контури програм імплементації в життя пріоритетних національних інтересів держави. Україна, на жаль, ніколи не мала інтегральної стратегії національної безпеки, як і чіткої геополітичної стратегії. Розробки таких стратегій різного рівня є життєвою необхідністю для України, якщо вона хоче перетворитися з об'єкта геополітичних ігор великих держав на суб'єкт геополітики, який сам визначає свої цілі та дії на світовій арені (звісно, із врахуванням власних можливостей, а також параметрів навколишнього середовища). Проте перетворення з об'єкта на суб'єкт геополітики для України — далека стратегічна мета. Поточні пріоритети та стратегії Україна змушена розробляти з урахуванням пріоритетів і стратегічних настанов політичних партнерів — країн Євroatлантичного блоку та Російської Федерації.

У той же час, на основі аналізу геополітичних пріоритетів і стратегій основних політичних партнерів України та її політики на міжнародній арені науковці пропонують такі основні геополітичні та зовнішньополітичні пріоритети України:

— виживання України як суверенної держави, зміцнення фундаментальних цінностей та інституцій, що забезпечують добробут, безпеку та соціально-культурний прогрес;

— повернення України в європейський цивілізаційний простір, всестороння інтеграція в європейські та євроатлантичні політичні та соціальні структури, а також структури безпеки;

— посилення потенціалу стримування як власного, так і колективного за рахунок участі в європейських структурах безпеки, укладення двосторонніх і багатосторонніх договорів, отримання відповідних гарантій безпеки тощо;

— пріоритетна орієнтація на інтеграцію до ЄС і ЗЄС. Поглиблення спеціального партнерства з НАТО, курс на приєднання, в якості першого кроку, до політичних структур цієї організації як наріжного каменя структури європейської безпеки;

— зміцнення стратегічного партнерства з США та зв'язків з країнами Західної Європи відповідно до національних інтересів і пріоритетів;

— підтримка та розвиток стратегічних рівноправних, взаємовигідних економічних, політичних і соціокультурних відносин з Росією;

— зміцнення та консолідація особливих відносин із стратегічно важливими сусідами, насамперед з Польщею, Туреччиною, Грузією, Азербайджаном, країнами Балтії, Вишеградської групи та Середньої Азії;

— сприяння формуванню «поясу стабільності» та регіональних структур безпеки від Балтійського та Чорного морів до Закавказзя та Середньої Азії;

— активна участь у створенні європейських та євразійських «транспортних коридорів» як по Балто-Чорноморсько-Близькосхідній вісі, так і по вісі Західна Європа — Україна — Закавказзя — Середня Азія — Китай. Використання цих коридорів для створення надійної багатоальтернативної системи постачання енергоносіїв і стратегічно важливої сировини;

— курс на альтернативне лідерство на теренах колишнього СРСР. Активна кооперація з тими країнами, які вбачають в

Україні надійного рівноправного партнера, вільного від великодержавних і гегемоністських амбіцій;

— всесторонній захист економічного суверенітету, недопущення встановлення будь-яких форм економічної та політичної залежності;

— цілеспрямоване формування в масовій свідомості універсальних європейських та євроатлантичних цінностей і соціо-культурних орієнтацій⁹.

Розробка засад стратегії національної безпеки відповідно до національних інтересів, базових геополітичних і зовнішньополітичних пріоритетів є сьогодні одним із найважливіших завдань України. Важливою передумовою ефективної імплементації такої стратегії є формування узгодженого комплексу національних інтересів, пріоритетів і цілей, формування національного консенсусу стосовно цих інтересів і пріоритетів, а також координація зусиль виконавчої та законодавчої гілок влади стосовно їхньої реалізації.

Проблеми міжнародної безпеки (Я.М.)

Міжнародна ситуація в останній період істотно змінилася. Відбувається трансформація всього світового ладу. Доля людства вже не залежить від балансу лише двох антагоністичних сил, характерного для періоду «холодної війни». У багатоцентровій системі світової політики, яка фактично складається сьогодні, визначився цілий ряд центрів тяжіння та впливу: могутня світова держава — Сполучені Штати Америки, Європа, яка йде до об'єднання, Росія. Досить активно відбувається становлення могутніх і впливових центрів світової політики в Південно-Східній Азії та Азіатсько-Тихоокеанському регіоні.

Разом із тим світ, що змінився, не став стабільнішим і безпечнішим. Як і раніше, виникає чимало нових загроз і викликів: регіональні конфлікти та міжетнічні ворожнечі, глобальні економічні кризи і загроза екологічної катастрофи. Для того, щоб ефективно протистояти цим та іншим викликам, потрібна побудова нової системи міжнародної безпеки.

Міжнародна безпека — це такий стан міжнародних відносин, який виключає порушення миру та створення реальної загрози розвитку людства, за якого народи можуть суверенно, без втручання та тиску ззовні визначити шляхи та форми свого суспільно-політичного розвитку; діяльність держав і міжнарод-

них інститутів щодо підтримання такого стану, універсальна система механізмів, заходів і гарантій якого виключає застосування сили в міжнародних стосунках¹⁰.

У сучасній світовій політиці міжнародна безпека розглядається як важлива функція світового співтовариства, що реалізується на основі процесу роззброєння, закріплення взаєморозуміння та взаємної довіри між державами, ефективного регулювання конфліктів, що виникають. На рівень і стан сучасної міжнародної безпеки впливають, перш за все, характер загальної небезпеки та загроз, захищеність зовнішніх кордонів і стан внутрішньої безпеки держав. Як політичне явище міжнародна безпека обслуговує інтереси та потреби більшості держав міжнародної спільноти, оскільки прагнення до безпеки складає один із головних мотивів діяльності людей.

Міжнародну безпеку класифікують:

— за масштабами забезпечення: безпека національна та регіональна (в межах того чи іншого регіону світу), загальна (власне міжнародна безпека в глобальному масштабі);

— за сферами забезпечення: безпека у військовій, політичній, економічній, гуманітарній сферах;

— за суб'єктивністю: безпека людини, суспільства, держави¹¹.

Традиційними джерелами небезпеки є прагнення до гегемонії, перевага в стратегічних та ядерних озброєннях, експансіонізм, який притаманний окремим державам. З'явилися й нові виклики та загрози стабільності та сталому соціально-економічному розвитку в світі. На рівень безпеки на сучасному етапі світового суспільно-політичного розвитку впливають такі світові загрози, як тенденція до зростання кількості локальних конфліктів, розширення міжнародного тероризму, для якого не існує кордонів, формування могутніх незаконних збройних формувань, розкрадання ядерних матеріалів і поширення ядерних технологій, наявність стратегічних озброєнь в агресивних сил. Глобалізуються процеси організованої злочинності, неконтрольованої міграції, розповсюдження етнічних конфліктів. Причиною конфліктів і напруженості між державами стають проблеми національних меншин, депортованих народів, біженців, контрабандної торгівлі наркотиками та «відмивання» грошей. Одним із найсерйозніших викликів сьогодення є фінансові кризи в Азії та Росії, наслідки яких негативно вплинули на весь світ. Це, з однієї сторони, потребує більшої вимогливості та відповідаль-

ності окремих держав та їхніх лідерів за власну політику, а з іншої, вимагає поєднання зусиль світового співтовариства з метою протидії всьому тому, що стоїть на заваді стабільності та безпеки.

За таких умов невпинно зростає роль засобів та інструментів забезпечення міжнародної безпеки. Єдиним інструментом глобального характеру є Організація Об'єднаних Націй, основною метою якої згідно з її Статутом є підтримка міжнародного миру та безпеки, для цього вживаних ефективних колективних заходів для відвернення та усунення загрози миру та придушення актів агресії або інших порушень миру, вирішування мирними засобами міжнародних суперечок.

Роль ООН у сфері міжнародної безпеки невпинно зростає. Питання ефективності її діяльності набуває все більшої актуальності для світової спільноти. Така ефективність залежить від її здатності адекватно реагувати на виклики, що постають перед людством на межі ХХІ століття. Ці виклики вимагають більшої відповідальності окремих держав та їхніх лідерів за власну політику. Однак не менше значення має об'єднання зусиль світового співтовариства для того, щоб протистояти їм. Усе це означає, що перед ООН гостро постає завдання гармонізації загальнолюдських і національних інтересів, створення такого світопорядку, за якого національна ідея не протиставлялася б глобальним рішенням. Таким чином держави-члени ООН мають більше дбати про регіональну та загальну безпеку, про підтримання миру та стабільності без обмеження своїх національних інтересів.

У центрі уваги міжнародного співтовариства стоїть питання нерозповсюдження ядерної зброї. Особливого значення та актуальності набувають міжнародні угоди в галузі ядерного роззброєння, необхідності заборони інших видів зброї масового знищення.

Важливу роль у цьому процесі відіграє Україна, яка успадкувала третій у світі за потужністю ядерний арсенал і добровільно відмовилася від нього, яка постраждала від найбільшого технічного лиха ХХ століття — чорнобильської катастрофи. Для неї проблема ядерного роззброєння та нерозповсюдження ядерної зброї має особливе значення. Тому Україна зробила безпрецедентний внесок у започаткування процесу практичного ядерного роззброєння. Вона в односторонньому порядку ліквідувала свій ядерний арсенал і закликала інші держави, передусім ядерні, прискорити цей процес й остаточно ліквідувати їхні ядерні потенціали.

Сучасна епоха, що приходить на зміну періоду глобальної конфронтації, поставила ООН перед новими викликами в галузі міжнародної безпеки. Серед них зростаюча кількість локальних, здебільшого міжетнічних конфліктів усередині держав, які призводять до громадянських війн із залученням інших держав. Вони поширюються на інші держави регіону чи навіть переростають у великі міжнародні конфлікти, стають джерелом глобальної нестабільності. Тому попередження конфліктів і пошук адекватної протидії цьому небезпечному явищу є одним із головних завдань, які постають сьогодні перед ООН та її головною інституцією з питань підтримки миру — Радою Безпеки. Це потребує постійної уваги до потенційних джерел напруженості, а також вжиття невідкладних заходів з метою запобігання переростання напруженості в конфлікт.

Важливу роль у цьому контексті відіграють міжнародні санкції, які надають можливість уникнути прямого застосування сили. Однак застосування санкцій потребує серйозного удосконалення. Це стосується передусім нагальної необхідності розробки ефективного механізму відшкодування витрат, яких зазнають треті країни внаслідок дотримання ними режиму санкцій.

Операції ООН із підтримання миру перетворилися протягом минулих десятиліть на ефективний інструмент запобігання ескалації збройних конфліктів. Не всі миротворчі місії ООН мали однаковий успіх. Але загальний підсумок діяльності організації в цьому напрямі оцінюється позитивно.

Зміна епох світового розвитку, об'єктивна необхідність переходу до нової міжнародної політики призводить до зміни структури міжнародної безпеки. Це видно на прикладі міжнародного розвитку Європи в післявоєнний період. Потсдамська конференція, яка встановила післявоєнний порядок в Європі, була одним із перших компромісів щодо цього. Однак він не задовільняв жодну з сторін, тому зразу ж після конференції розпочалася боротьба, яка ввійшла в історію під назвою «холодна війна». Утворилися два ворожі табори — НАТО та Варшавський Договір, які надали боротьбі полярного характеру зі збереженням рівноваги сил. Наслідком багаторічних міжнародних зусиль стало створення в 1975 р. організації, яку можна характеризувати як основу тодішньої європейської системи безпеки — Конференції безпеки та співробітництва в Європі (КБСЄ). У 1994 р. її перейменовано на Організацію безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ).

У Західній Європі утверджується ідея спільної Європи. Здобули незалежність ряд країн Центральної та Східної Європи. Припинили існування Організація Варшавського Договору та Рада Економічної Взаємодопомоги. Встановився новий розподіл сил, однак відповідних міжнародних структур у напрямі безпеки створено ще не було.

Для забезпечення безпеки в початковій фазі трансформації було вирішено надати нового значення ОБСЄ. Ці питання розглядалися на Паризькій конференції глав держав у 1990 р., на конференції в Будапешті в 1994 р., а також на конференції в Лісабоні в 1996 р. У результаті посилилася співпраця з організаціями та державами Європи, заклалася основа колективної системи безпеки, у якій ОБСЄ ставала керівним елементом.

Таким чином ОБСЄ формувалася як результат довготривалого процесу зближення держав Західної Європи. Гельсінський Заключний Акт ОБСЄ висловив зрівноважені інтереси 35 держав-членів і мав комплексний характер. Він стосується багатьох аспектів міжнародного життя. Це уможливило його гармонізацію в різних площинах. Як вказано в Заключному Акті, держави-учасники ОБСЄ підтвердили, що їхньою метою є діяльність у напрямі покращення взаємовідносин і забезпечення умов, в яких їхні народи будуть жити в дійсному та тривалому мирі, вільні від будь-яких загроз і спроб порушення їхньої безпеки. Заключний Акт ОБСЄ та інші документи забезпечують наступність реалізації цілей і завдань, вироблених у Гельсінкі. Цей механізм знайшов практичне застосування в кількох напрямках:

— багатосторонні зустрічі представників держав ОБСЄ (Гельсінкі-75, Белград-77, Мадрид-80; Відень-86, Гельсінкі-92, Будапешт-94, Лісабон-96 та інші), предметом обговорення на яких були різноманітні сфери, які визначені Заключним Актом в Гельсінкі;

— багатосторонні постійні конференції (Стокгольмська конференція, Віденські переговори в справі створення центрів співробітництва і безпеки «35», переговори в справі звичайних озброєнь в Європі «23», а також у справі людського виміру ОБСЄ);

— багатосторонні зустрічі експертів ОБСЄ, які займаються окремими напрямками співпраці;

— втілення в життя засад і рекомендацій ОБСЄ в інших формах (в односторонньому, двосторонньому чи багатосторонньому порядку).

Ці зустрічі мають урядовий або позаурядовий характер і відображають або визначають напрям розвитку європейських держав. Можна стверджувати, що ОБСЄ стала співтворцем змін, які наступили в Європі в 70-х, 80-х, 90-х роках. Не лише договором про загальні збройні сили в Європі, але й важливим фактором у сфері безпеки стала Паризька Хартія Нової Європи, яку підписали 22 держави 19 листопада 1990 р. Держави, які підписали Декларацію, проголосили, що переставляють трактувати себе як противників, висловили спільну волю дотримуватись існуючих кордонів.

Згідно з умовами Паризької Хартії була створена в рамках ОБСЄ Рада Міністрів закордонних справ, яка проводить регулярні зустрічі. Раду підтримує Комітет Високих представників, а з технічної сторони Секретаріат ОБСЄ. Створено також Центр запобігання конфліктам у Відні, а також Бюро вільних виборів, яке пізніше перетворено на Бюро демократичних інституцій та прав людини.

ОБСЄ від початку перемін, що наступили в Європі, розгорнули дискусію на тему нового європейського порядку безпеки, який повинен постати або в результаті багатосторонніх домовленостей, або одноразового акта, подібного до Заключного Акта Віденського конгресу 1815 р. чи Версальського договору після закінчення Першої світової війни.

Спроба подібного обговорення була здійснена на зустрічі представників держав-членів ОБСЄ у Відні (1995 р.). Відома вона під дещо бюрократичною назвою «Сучасна багатостороння модель безпеки для Європи ХХІ століття».

У перебігу дискусії у Відні стало зрозумілим, що західні держави, розглядаючи зміцнення ОБСЄ, намагаються запровадити два обмеження:

— тематичне, яке полягає у визнанні за ОБСЄ права займатися деякими «дрібними» загрозами для безпеки, більш складні військові загрози залишити для західних інституцій;

— територіальне, яке полягає у звуженні сфер поширення ОБСЄ на держави колишнього СРСР і Центральної та Східної Європи та вилучення з неї західних держав. Однак східноєвропейські держави не допустили прийняття цих обмежень.

Істотний вклад в систему європейської безпеки внесла зустріч глав держав у Лісабоні, де були прийняті дві декларації: дотичну до «моделі європейської безпеки в ХХІ столітті», а також мирну політичну декларацію. Заплановано також провести переговори з питання звичайних озброєнь у нових умовах.

ОБСЄ має безсумнівні переваги. Вона охоплює всі (за винятком Китаю) ядерні держави; визначає місце США в європейській політиці; створює умови для «європеїзації» держав колишнього СРСР, перш за все Росії; зрештою завдяки широкій, хоча не дуже претензійній сфері своєї діяльності (як у сенсі географічному, так і функціональному), може стати інституцією, здатною до поширення проблематики військової безпеки на політичні, суспільні та культурні аспекти. Однак загалом ОБСЄ може виконувати роль вентилі безпеки або форуму, на якому можна дискутувати на різні теми, але немає засобів втілити ухвалені рішення в життя. Організація не представляє збройної сили, тому реалізація рішень з окремих проблем залежить від доброї волі її учасників.

За більш активну участь ОБСЄ у врегулюванні конфліктів послідовно виступає Україна. У цьому зв'язку, а також виходячи з необхідності підвищення миротворчого потенціалу ОБСЄ, Україна виступає за завершення розробки концепції проведення ОБСЄ операцій із підтримання миру та створення в рамках моделі безпеки відповідного досконалого механізму. Нова система безпеки має будуватися на «кооперативному підході» — співробітництві держав та взаємодії організації та структур безпеки на основі рівноправності, партнерства та солідарності. Політичне підґрунтя «кооперативної безпеки» можуть і мають становити принципи та норми ОБСЄ, відданість спільним цінностям: демократії, поважанню прав і свобод людини, верховенству закону, ринковій економіці в поєднанні з соціальною справедливістю. Мета співробітництва в галузі безпеки — створення єдиного простору безпеки, вільного від роз'єднувальних ліній і неподільного за своїми основоположними принципами.

ОБСЄ є однією з підсистем європейської системи безпеки. У системі загальної безпеки нового значення набирає НАТО разом із Європейським Союзом, Західно-європейським Союзом, Радою Безпеки та Співдружністю Незалежних Держав.

НАТО — організація колективної оборони, основні завдання якої полягають у наступному:

- гарантування безпеки державам-членам;
- об'єднання зусиль із колективної оборони;
- підтримка стабільності в зоні Північної Атлантики.

Кінець ХХ століття позначився великими змінами геополітичної ситуації в світі, що змусило НАТО переглянути

пріоритети своєї діяльності. На перший план вийшли такі проблеми, як локальні конфлікти та зростання міжнародного тероризму. Все більше політиків і військових у межах самого Альянсу почали наголошувати на необхідності трансформації НАТО, зміни структури організації, напрямів її діяльності. Із військового блоку Північно-атлантичний Альянс перетворювався б на більш гнучку організацію, яка повинна оперативно реагувати на загрози для цілого регіону, організовувати миротворчі операції та зосереджувалася на боротьбі з тероризмом і контрабандою наркотиків. Окрім того, заявила унікальна нагода об'єднати в одній структурі безпеки країни Західної та Центрально-Східної Європи. Тут слід нагадати, що саме остання в ХХ ст. була основним джерелом конфліктів у регіоні, саме тут почалися обидві світові війни. Тому розширення НАТО на Схід, будучи органічною частиною трансформації Альянсу, стало однією з актуальних проблем на світовій політичній арені останнього десятиліття.

Бажання НАТО трансформуватися та поширити свою діяльність на всю Європу не стало односторонньою ініціативою. Майже всі держави Центрально-Східної Європи висловили бажання вступити до Альянсу на засадах повноправного членства. Три нові держави — Польща, Чехія та Угорщина — у березні 1999 р. були прийняті до організації.

Необхідно підкреслити, що розширення НАТО виключає можливість створення в Центрально-Східній Європі нового ворожого до НАТО військового формування. Навіть за умов зміни внутрішньополітичної ситуації в державах, які стануть повноправними членами Альянсу, їхній вихід із нього видається малоймовірним. Це буде занадто багато коштувати як у прямому значенні, так і з огляду на їхню безпеку. На саміті у Вашингтоні, присвяченому 50-річчю Організації Північно-атлантичного договору, представники Болгарії, Румунії, Словенії та Словаччини підтвердили намір своїх держав стати членами НАТО. Це підтвердили й їхні реальні дії: Болгарія, Румунія та Словаччина погодилися надати натівським ВПС свій повітряний простір для забезпечення військових акцій в Югославії. Нові держави хочуть довести, що від розширення виграють не тільки вони самі, але й НАТО.

Що отримають самі держави, які стануть членами НАТО? По-перше, членство в Організації Північно-атлантичного договору дає чіткі гарантії безпеки, адже напад на одну з держав-членів розглядається як напад на них усіх. Потрапити

під захист найсильніших у військовому відношенні держав є вигідним для держав, розташованих у такому потенційно вибухонебезпечному регіоні, як Центрально-Східна Європа. Вступ східноєвропейських держав до НАТО позбавляє Росію від будь-яких надій на повернення їх до своєї сфери впливу. Отже, нові члени організації отримують гарантії не лише військової безпеки, але й політичної незалежності. По-друге, вони отримують можливість провести модернізацію та структурну перебудову своїх армій, переведення їх на професійну основу, потреба в чому вже давно назріла, фактично за рахунок багатих західних партнерів. Згідно з доповіддю уряду США американському конгресу від 24 лютого 1997 р., США оплатять 15 відсотків суми, потрібної на створення мобільного та добре озброєного війська в нових країнах НАТО, європейські члени організації — 50 відсотків. По-третє, членство кількох, а в перспективі — усіх держав регіону повинно виключати можливість конфлікту між ними. Відповідно будь-яке тертя знаходитиме набагато швидше вирішення.

Серед переваг, які здобуває після розширення НАТО європейська система безпеки, можна виділити ще й такі:

— об'єднання в одній військовій організації всіх європейських держав, що є стратегічною метою розширення НАТО, дозволить унеможливити конфлікти на континенті;

— вступ до НАТО держав Центрально-Східної Європи посилить європейський напрям організації, що є дуже актуальним, оскільки останнім часом відчувається певна нерівномірність силових потенціалів Сполучених Штатів і держав Європи. Така нерівномірність створює загрозу перенесення в політичну сферу протистояння, яке намітилося між США та державами Європейського Союзу на економічному ґрунті;

— розширюються можливості проведення миротворчих операцій і участі в них держав Центрально-Східної Європи та їхніх партнерів, які не є членами НАТО.

Звичайно, крім переваг, розширення НАТО може принести певні проблеми. Існує проблема й щодо самого процесу розширення, зокрема головним противником його є Росія. Проте насправді її керівництво обмежилось лише заявами й не змогло зробити реальних кроків. Росія зараз не може протистояти Альянсу. Більша частина російської військової техніки потребує оновлення, а військовий бюджет Росії менший від загального бюджету НАТО у 500 разів, в якого значно менше проблем із модернізацією. Окрім того, вона залежна від Заходу

економічно. Тяжкий стан економіки не дозволив залишитися Росії великою державою та створити реальну противагу Північно-атлантичному Альянсу в регіоні. Не зможуть рівноцінно протистояти НАТО й інші потенційні світові центри, зокрема ісламський світ і Китай.

Важливу роль для діяльності НАТО на сучасному етапі мав Брюссельський саміт 1994 р., який проголосив програму «Партнерство заради миру». Метою програми є розширення політичної та військової співпраці, забезпечення стабільності та безпеки в Європі шляхом практичної співпраці в рамках Альянсу. Кожній державі-учасниці програми пропонується зміцнити стосунки з НАТО згідно з власними інтересами¹².

Розвиток співпраці з НАТО стало важливою складовою стратегії національної безпеки України. Розвиток відносин між Україною та НАТО безпосередньо пов'язаний із трансформацією Альянсу та ґрунтується на концепції «особливого партнерства». Реалізація цієї формули передбачає трансформування НАТО в структуру європейської безпеки та поглиблення інтеграційних процесів між НАТО та Україною в розбудові стабільної та неподільної Європи.

Особливе партнерство означає розширення співробітництва України з НАТО на всіх рівнях і в усіх вимірах – політичному, військовому, економічному, екологічному, науково-технічному, інформаційному тощо. Україна вважає це гарантією уникнення нового поділу Європи та створення «сірої зони» безпеки в Центральній-Східній Європі. Усі ці концептуальні положення знайшли своє втілення в Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-атлантичного Альянсу, підписаній у липні 1997 р. на саміті держав-членів НАТО в Мадриді¹³.

Виходячи з ролі, яку відіграють Україна та НАТО в творенні системи європейської безпеки, сторони визнали за необхідне розвивати відносини «особливого та ефективного» партнерства з метою зміцнення безпеки та співпраці в розбудові стабільної, мирної та неподільної Європи.

Україна та НАТО підтвердили свої зобов'язання:

— визнавати, що безпека всіх держав у регіоні ОБСЄ є неподільною;

— утримуватися від загрози силою або використання сили проти будь-якої держави будь-яким чином несумісним із принципами Статуту ООН або Гельсінського Заключного Акта, якими керуються країни-учасниці ;

— визнавати невід'ємне право всіх держав вільно обирати та застосовувати, а також змінювати власні засоби захисту безпеки, включно з союзницькими договорами, мірою їхньої еволюції;

— поважати суверенітет, територіальну цілісність і політичну незалежність усіх інших держав, непорушність кордонів і розвиток добросусідських відносин; визнавати верховенство права, зміцнювати демократію, політичний плюралізм і ринкову економіку;

— визнавати права людини та права осіб, які належать до національних меншин;

— запобігати конфліктам і врегульовувати спори мирними засобами у відповідності до принципів ООН та ОБСЄ.

Україна підтвердила свою рішучість продовжувати військову реформу, зміцнювати демократичний і цивільний контроль над збройними силами та підвищувати їхню оперативну-технічну сумісність зі збройними силами НАТО та держав-партнерів. НАТО в свою чергу підтвердило, що буде підтримувати зусилля України в цих галузях. Основними галузями співробітництва між Україною та НАТО стали:

— політичні питання та питання безпеки, зокрема розвитку євроатлантичної безпеки та стабільності, включно з безпекою України;

— запобігання конфліктам, розв'язання криз, підтримання миру, врегулювання конфліктів і проведення гуманітарних операцій з огляду на роль ООН та ОБСЄ в цій сфері;

— контроль над озброєнням і роззброєнням, зокрема питання, що стосуються Договору про ЗЗСЄ, Договору про відкрите небо, а також заходів зміцнення довіри та безпеки за Віденським документом 1994 р.

Сторони погодилися й надалі розширювати та інтенсифікувати своє співробітництво, зокрема в межах Ради Євроатлантичного партнерства, що включає й розширену програму Партнерства заради миру¹⁴.

Одним із головних елементів європейської безпеки є Європейський Союз. Початком його створення став Паризький договір (1951 р.), підписаний шістьма державами, які утворили Європейське товариство вугілля та сталі. У 1957 р. ЄТВС було перетворене на Європейське економічне товариство, або Спільний ринок, до якого пізніше приєдналися ще 9 держав.

Велике значення для розвитку Спільного ринку мав договір, підписаний 6 лютого 1992 р. у м. Маастріхті (Нідер-

ланди), який проголосив створення від 1 листопада 1993 р. Європейського Союзу. Його головним завданням стало створення спільного ринку, спільного господарського та фінансового союзу, а також спільної зовнішньої політики та політики безпеки.

Незважаючи на сумніви та скептицизм, які мали місце при створенні ЄС, більшість тепер згідна з тим, що Європейський Союз започаткував нову еру в європейських відносинах та європейській безпеці.

Іншим важливим елементом європейської системи безпеки став Західноєвропейський Союз — міждержавна військово-політична організація держав Західної Європи. Юридичною основою діяльності ЗЄС є Брюссельський договір (березень 1948 р.) і Паризькі угоди (жовтень 1954 р.).

У період «холодної війни» ЗЄС відігравав другорядну роль. Цьому значною мірою сприяло прийняте в 1950 р. рішення про об'єднання військових структур із НАТО під егідою останнього.

Нове народження ЗЄС розпочалося з закінченням «холодної війни». На початку 90-х рр. було задекларовано, що Західноєвропейський Союз розвиватиметься як оборонний комплекс ЄС і водночас як європейська опора НАТО. Зроблено перші кроки, щоб ЗЄС став дійовим інструментом європейців у проведенні миротворчих і гуманітарних операцій у тих випадках, коли НАТО, і передусім США, не виявлять бажання бути до них залученими.

Важливою подією стало створення в 1988 р. Військового комітету ЗЄС, головним завданням якого є розробка рекомендацій для Ради міністрів ЗЄС щодо характеру реакції Союзу на конкретні загрози інтересам європейської безпеки та координація діяльності багатонаціональних військових формувань.

Зміцнення ЗЄС, насамперед його військової структури створює реальні можливості для зменшення впливів на європейську оборонну політику Сполучених Штатів, які зорієнтовані виключно на «натоцентристську» модель безпеки.

Однак заходи, спрямовані на зміцнення ролі та місця ЗЄС в системі європейської безпеки, є в основному косметичними. Західноєвропейський Союз ніколи не зможе успішно функціонувати, якщо він і надалі залишатиметься інститутом, в якому ведуться лише теоретичні дискусії без їхнього практичного втілення в життя. Держави-члени ЄЕС, якщо вони справді

прагнуть створити в Європі власну надійну систему безпеки та оборони, мають чітко усвідомити, що ця організація потребує докорінного реформування та взагалі зміни філософії свого існування, яка формувалася переважно в умовах «холодної війни» та протистояння між Сходом і Заходом. Беручи до уваги тенденції, що панують сьогодні на європейському континенті, система безпеки має бути комбінованою та кооперативною за своїм характером і формуватися на основі вже існуючих механізмів безпеки — ОБСЄ, ЄС, НАТО, ЗЄС і Ради Європи, які повинні не конкурувати, а взаємодоповнювати один одного. Адже за сучасних умов жодний зі згаданих механізмів не спроможний власними силами забезпечити безпеку та стабільність у регіоні.

Впливові європейські політики, прагнучи визначити майбутню долю ЗЄС, висловлюються на користь створення на базі цієї організації оборонного компоненту Європейського Союзу, реанімуючи тим самим висунуту (і поховану) ще на початку 50-х рр. ідею створення Європейського оборонного співтовариства. Однак розмах, з яким здійснюється розбудова ЗЄС як військової структури, ставить питання, чи немає небезпеки, що ЗЄС стане мілітарним забезпеченням егоїстичних інтересів окремих держав-членів цієї організації.

Істотним елементом європейської системи безпеки є Рада Європи, яка була створена в 1949 р. Зараз в Раді Європи нараховується 44 держави-члени. Рада стала інституцією співпраці між європейськими державами.

Досягнення в діяльності Ради Європи є досить значними. Вона ухвалила понад 150 конвенцій, які мають істотне значення для європейського континенту. До найважливіших з них необхідно віднести: Європейську конвенцію прав та основних свобод людини (1950 р.), Конвенцію про культуру (1957 р.), Європейські конвенції про охорону інформації (1981 р.) і охорону прав меншин (1993 р.). Головним питанням на зустрічі у Відні в 1997 р. було створення постійного Європейського Трибуналу прав людини.

Рада Європи є організацією, яка бореться за принципи демократії та права людини, за людські цінності, за покращення життя європейців. Вона становить свого роду місток між європейськими державами, головним аргументом в якому є діалог. Завдяки Раді Європи маємо на континенті більше свободи та демократії, дотримання прав людини, співпрацю та обмін інформацією.

Система спільної міжнародної та європейської безпеки перебуває в процесі становлення, що потребує великих зусиль і затрат зі сторони світового співтовариства. Запорукою ефективності системи міжнародної та європейської безпеки є досягнення згоди між народами щодо виключення прагнення різних країн до світового панування, вирішення проблеми співвідношення сил і права на користь безпеки, поступова ліквідація організацій, заснованих на силових, примусових принципах.

Висновки:

1. Суть поняття «безпека» полягає в стані, ступені захищеності будь-якої держави та її спроможності протистояти змінам умов власного функціонування. Це поняття має складну структуру та поділяється за масштабами (міжнародна, локальна); за рівнем суб'єктності та за сферами життєдіяльності. Вужче поняття — «національна безпека» включає в себе всі сфери функціонування даної політичної системи, у т.ч. й «політичну безпеку».

2. Процес реалізації національної безпеки детермінується означеними національними інтересами та цінностями. Розкриваючи зміст національної безпеки, визначаємо наступні параметри: ієрархію інтересів, визначених цілей і пріоритетів.

3. Важливішими складовими національної безпеки є визначення геополітичних пріоритетів даної держави та опрацювання стратегії їхньої реалізації. Відповідно політичні системи, союзи держав теж мають свої глобальні геополітичні пріоритети. Актуальною проблемою для України залишається подальше опрацювання системи пріоритетів національних інтересів і геополітичної стратегії.

4. Суть поняття «міжнародна безпека» розкривається через комплекс рішень і діяльності держав, міжнародних інститутів, які виключають порушення системи мирних відносин, що склалися між державами; певну систему механізмів і заходів. гарантій, що виключають застосування сили в міжнародних стосунках. У зв'язку з вищесказаним, аналізуються ряд аспектів політичної діяльності ООН, Ради Безпеки, ОБСЄ, а також НАТО, Європейського Союзу, Ради Європи.

Примітки:

1. Див.: Політологічний енциклопедичний словник. За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна. — К., 1997. — С. 32.
2. Див.: Політологічний енциклопедичний словник. — С. 32.
3. Політологічний енциклопедичний словник. — С. 218.
4. Див.: Політологічний енциклопедичний словник. — С. 260—261.
5. Див.: Косевцов В.О., Бінько І.Ф. Національна безпека України: проблеми та шляхи реалізації пріоритетних національних інтересів. — К., 1996. — С. 6—7; Гончаренко О.М. Пріоритети та засади формування інтегральної стратегії національної безпеки на перспективу // Стратегічна панорама. — 1998. — № 1—2. — С. 43—44.
6. Див.: Основи політичної науки. Част. 2. Політичні процеси, системи і інститути. Курс лекцій за ред. Б.Кухти. — Львів, 1997. — С. 307.
7. Brodie G. Strategy and National Interest: Reflections for the Future. — N.-Y.; Willey, 1971. — P. 9.
8. Див.: Концепція (основи державної політики) національної безпеки України. Схвалена Постановою Верховної Ради України від 16 січня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 10. — С. 150—151.
9. Див.: Гончаренко О.М. Пріоритети та засади формування інтегральної стратегії національної безпеки на перспективу // Стратегічна панорама. — 1998. — № 1—2; Горбулін В. Інтегральні процеси та розвиток країн Центральної та Східної Європи // Стратегічна панорама. — 1998. — № 1—2; Тарасюк Б. Україна в сучасному світі // Політика і час. — 1998. — № 11.
10. Див.: Політологічний енциклопедичний словник. — С. 200.
11. Див.: Там само. — С. 200.
12. Див.: Україна і НАТО. Кер. автор. кол. Катиренчук Б. — Львів, 1999. — С. 137—163.
13. Див.: Каспрук В. Мадридський саміт: Україна на шляху до Європейського співтовариства // Час — Time. — 1997, 17—23 липня.
14. Див.: Україна і НАТО. Кер. авт. кол. Катиренчук Б. — Львів, 1999.

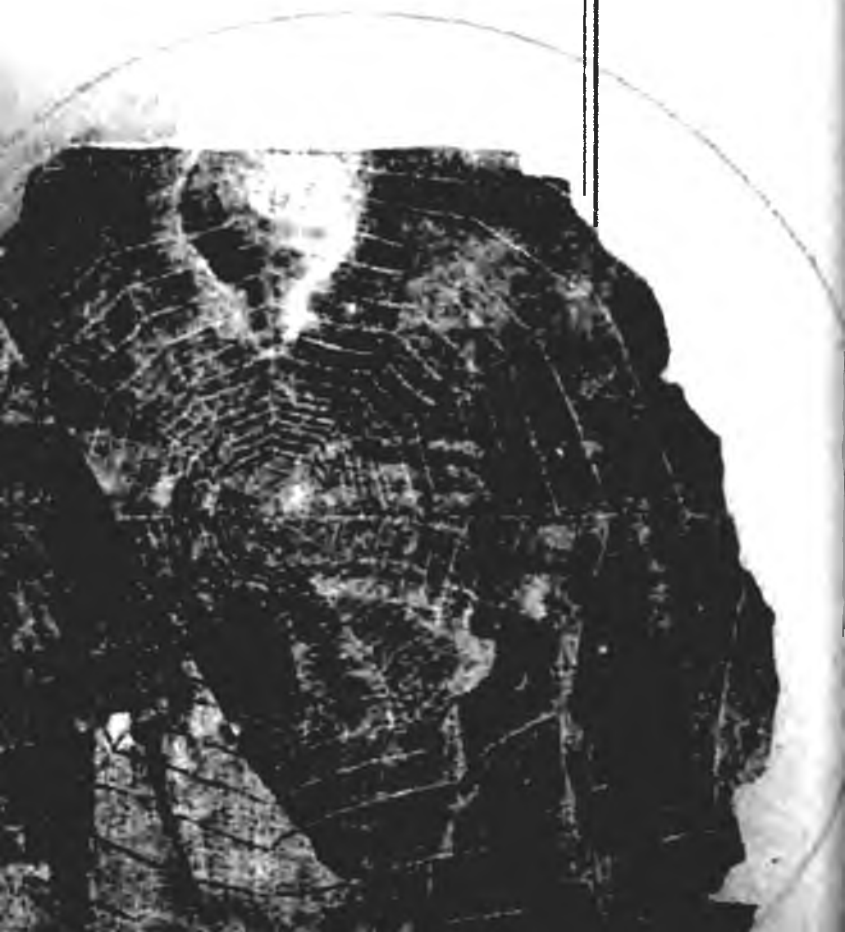
РОЗВІДКА
ТА ЗАКОРДОННА
ПОЛІТИКА
ДЕРЖАВИ

.....

дещо з історії давньої професії •
суть, принципи та критерії •
функціонування політичної розвідки •
особистість розвідника •

*... перед будь-якою
розвідкою стоїть
завдання
забезпечити державне
керівництво
необхідною таємною
інформацією,
яка має велике значення
для проведення
зовнішньої та внут-
рішньої політики
та забезпечення
зовнішньої безпеки.*
Райнхард Гелен

Дещо з історії давньої професії (Б.К.)

Важливішими функціями міжнародної політики є охоронна та представницько-інформаційна, які реалізуються кожним міжнародним суб'єктом відповідно до власних національних, системних інтересів (у будь-якому разі, у суб'єктивній інтепретації) специфічними державними інститутами, зокрема міністерствами закордонних справ, оборони, зовнішньої торгівлі, державної безпеки. Ці функції притаманні всім політичним суб'єктам міжнародної політики ще й тому, що вони забезпечують важливішу умову самого ІСНУВАННЯ політичних систем — їхню БЕЗПЕКУ, тобто перманентне дотримання вищих національних інтересів, які, як ми вже зазначали, реалізуються без компромісу¹. Спільним у даних функціях є не лише те, що вони забезпечують безпеку існування самих систем, а також і те, що вони можуть успішно виконуватися за умови отримання певної кількості інформації про функціонування інших систем. Охоронна функція успішно реалізується тоді, коли суб'єкт може дещо випередити іншого суб'єкта або принаймні знати про його наміри щодо себе. Щодо представницько-інформаційної функції, то це власне одна з важливіших функцій міжнародної політики: роздобувати та трансмісіювати ІНФОРМАЦІЮ про інших суб'єктів політики, як і поширювати вигідну представницьку інформацію про себе, свою політичну систему, не допускати «протікання» відомостей, які торкаються національної, державної безпеки.

Добування інформації про інших суб'єктів напевне одне з найстаріших ремесел людини, навіть у додержавному суспільстві це було потрібно та важливою справою. Щоб вижити людина повинна була ЗНАТИ про інших собі подібних, про

навколишнє середовище тощо. Із виникненням політичних організацій суспільства ця потреба стає інституціалізованою кожний полководець, він же владний суб'єкт, формував при собі спеціалізовані групи ДОБУВАЧІВ інформації — розвідників. Ними ставали хоробрі, мужні люди, які добре знали звичаї країн, куди їх направляли, мову, культуру, були сприятливими, відданими тому, хто їх направляв, уміли користуватися спеціальною технікою передачі інформації. У стародавності починають користуватися певними засобами добування інформації, так у бібліотеці ассирійського царя Ашурбанипала (VII ст. до н.е.) археологами були розкопані глиняні листи в глиняних конвертах із донесеннями таємних агентів. Уже тоді застосовувалися такі засоби, як заслання розвідників, використання шифрів, а також поштових голубів, інших спеціально навчених птахів. Як переказують документи, нестача інформації мало не загубила Македонського при поході в Індію, оскільки йому не було нічого відомо про застосування бойових слонів у битві, що мало не призвело до поразки під Гідаспуром. Проте Македонський чи не вперше впровадив поштову цензуру як засіб добування інформації, що дозволило йому в 334 р. до н.е. дізнатися про причини незадоволення у власній армії виявити зачинщиків змови².

Велику роль розвідка почала відігравати з виникненням античних імперій, які проводили чітку політику завоювань особливо з походами відомих полководців — Юлія Цезаря, Веспасіана, Траяна та інших. Візантійська імперія вже мала спеціальну розвідувальну службу, а історик Прокопій Кесарійський написав одну з перших історій розвідки, в якій описав організацію розвідувальної служби в імперії (VI ст.). Водночас проходило досить чітке розмежування в процесі добування інформації, офіційно її добували дипломати неофіційно — спеціальні агенти. Перші діяли як офіційні післанці, а також представники імператора, другі, як писав Прокопій, були взяті на кошт держави та посилялися під виглядом торговців в інші держави, щоб отримувати таку потрібну інформацію. В епоху Середньовіччя найпоширенішим засобом добування інформації було власне використання купців, різних торговців як розвідників. У XV ст. в європейських державах розвідників навіть називали «міланцями», «генуезцями», «венетіанцями» за назвами тодішніх міст-комунітетів світової торгівлі. Ще одним поширеним засобом в часи стало використання мандрівних ченців як здобувачів

інформації, тому поступово римські папи стали одними з найбільш поінформованих суб'єктів міжнародної політики.

Розвідка набула розквіту з початком будівництва національних європейських держав, створенням абсолютних монархій, проведенням таємних операцій, прагматичних та егоїстичних за суттю. Однак функції розвідки ще не диференціювалися від отримання інформації для правлячих державців. Часто розвідник виконував працю, яку незабаром стануть виконувати дипломатичні працівники, купці, вчені, журналісти. Від XVI ст. в Європі встановлюється практика утримання постійних дипломатів в інших державах, тоді ж починається перетворення посольств на своєрідні розвідувальні центри, виплата грошових винагород впливовим придворним. У другій половині XVI ст. навчилися відкривати чужі листи так, що адресат і не здогадувався про це. Однак характерною була поліцентричність діяльності агентів, відсутність спеціалізації, єдиного центру, оскільки кожен мав своїх розвідників (король, королева, кардинал і т. д.).

Певної організаційної стрункості розвідувальна служба набула за Єлизавети Англійської, яка вже мала спеціального міністра поліції (Ф. Вальсінгам), який займався також і розвідкою. Він створив розвідувальну організацію, яка спричинилася до перемоги Англії у війні з Іспанією та зміни геостратегічної ситуації в Західній Європі. Відданості від людей він добивався залякуваннями та грішми. «За потрібну інформацію ніколи не можна заплатити занадто багато» — цей девіз Вальсінгама став надовго провідним у діяльності розвідки. Хоча створена організація була ще примітивною, Вальсінгам власноручно вів листування з розвідниками, нестачу грошей для оплати послуг він часом покривав із власної кишені. За прикладом Англії, на початку XVII ст. в Іспанії теж було створено посаду «головного розвідника», ним став А. де Веласко. У Франції подібного роду організацію розвинув кардинал Рішельє. Цікаво, що якщо до першої половини XVII ст. таємні служби концентрували свою увагу на противниках абсолютизму, то вже від другої половини XVII ст. головним напрямом уваги стає закордонна розвідка. Окрім особистої служби монархів, розвідка почала концентруватися у відомствах поліції, війська та в міністерствах закордонних справ. Принципи розвідувальної служби далі розвинулися за О. Кромвеля, який запровадив правило, що жоден розвідник не повинен знати нічого, окрім того, що йому потрібно для

діяльності, і не повинен бути посвяченим без потреби в праці інших⁴. У ті часи англійську розвідку очолив правник, вчений міністр уряду лорда-протектора — Дж. Терло (автор теоретичних опрацювань розвідувальних методів), а також із розвідкою співпрацював професор геометрії Оксфордського університету Дж. Уолліс, який стояв біля початків нової науки — криптографії (розшифровка кодів, якими користувалися розвідники). Кромвель не шкодував грошей на розвідку, й незабаром заговорили, що він тримає в своїй кишені таємниці всіх монархів Європи.

Наступний крок у розвитку організації розвідки пов'язаний із відомим англійським письменником Д. Дефо, автором проекту загальноанглійської розвідувальної мережі, яка незабаром була впроваджена й за кордоном, зокрема в Парижі, Бресті, Тулоні та деяких інших містах континенту. Понад десять років Дефо очолював англійську розвідку. Водночас у 1716 р. побачила світ книжка Франсуа де Кальєра «Про метод ведення переговорів», в якій зазначалося: «Посла називають почесним шпигуном, оскільки одне з головних його занять — це розкривати таємниці двору, при якому він перебуває». Справді, тоді вже ніхто не мав сумніву щодо дипломатичної практики, французький дипломат де Вікфор у праці «Посол і його функції» переконував, що посол має право використовувати будь-які методи для отримання інформації, у т.ч. шантаж, підкуп. XVIII ст. стало часом, коли підкуп перетворився на мистецтво, а розвідниками ставали жінки (наприклад мадам де Тансен). У цьому ж столітті розквітла діяльність так званих «чорних кабінетів» — установ із перлюстрації листів (фактичним керівником такого кабінету в Парижі була маркіза де Помпадур).

У другій половині XVIII ст. у деяких державах, зокрема в Англії, відомства розвідки, що існували при військових морських міністерствах і займалися шпигунством епізодично (у військовий час) зрозуміли необхідність переходу до розвідувальної діяльності систематичного постійного характеру. У Англії цим займалося адміралтейство, де було створено два відділи — внутрішньої розвідки та закордонної. Англійським центром міжнародної розвідки стала Голландія (Роттердам), а незабаром були створені й філіали у Парижі, Мадриді (керівник Р. Уолтерс)⁶.

Поява великих сухопутних армій у XIX ст., війни та буржуазні революції, що прокотилися Європою, змусили

державців до значного розширення розвідувальної діяльності. Вона пережила розквіт при Наполеоні, де цією справою займався міністр поліції Ж.Фуше, міністр закордонних справ М.Талейран, успішно діяла військова французька розвідка «Секретне бюро», яку спочатку очолював Жан Ландре. Характерною рисою діяльності останнього була практика використання гри з агентами-двійниками, організації провокацій проти держав — майбутніх об'єктів французької експансії. Окрім цього, діяло бюро паризького префекта поліції Дюбуа, де були зібрані персональні агенти Наполеона, якими він керував через свого секретаря Бур'єнна. Пізніше французькою військовою розвідкою керував Ш.Шульмейстер, при головному штабі було утворено відділ вивчення ворожих армій (Перше бюро), керував ним маршал Бертє. Наполеонівська розвідка мала своїх людей в усіх європейських столицях і великих містах, добре фінансувалася. Досить новою була акція Наполеона зі створення мережі розвідників, які повинні були готувати доповіді про настрої, які панували серед різних суспільних верств. Риси масовості набрав шпionаж проти Наполеона в Англії, Австрії та Росії, де теж працювали різні урядові розвідувальні організації. Прикладом масовості розвідки можна назвати діяльність В.Штібера, який за дорученням короля Фрідріха Вільгельма організував шпionажство проти Австрії, Франції та інших держав, потенційних противників Пруссії. У кінці 60-х рр. перед війною з Францією він організував мережу розвідників у цій країні, куди мали входити від 30 до 40 тисяч чоловік. Вони інформували не лише про французьку армію, родинні справи офіцерів і генералів, але повідомляли про транспортну мережу, розташування складів, поголів'я худоби, птиці в районах, де можуть відбутися бойові дії. Коли ж прусаки вторглися у Францію (1870 р.), вони знали все про військо, господарство країни, шляхи сполучення, можливість стягнення контрибуцій тощо⁷. Після смерті Штібера німецька розвідка продовжувала ці традиції, вже на початку ХХ ст. вона спробувала насадити масову агентуру в прикордонних зонах держав — потенційних противників (Франції, Росії). Були створені «чорні книжки», куди були занесені десятки тисяч прізвищ громадян інших держав, яких можна було завербувати, на кожного було складене досьє, яке давало можливість застосовувати різні методи до нього. Без Штібера німецька розвідка скоро переродилася, формалізувалася, хоча саме Німеччина стала родоначальницею масового шпionажства, яке

отримало назву МЕТОД МОЗАЇКИ. Він полягав у тому, що масово збиралися різні відомості, які дозволяли аналітику скласти цілісну уяву про об'єкт. Взяті ж окремо такі відомості не мали особливої цінності.

На відміну від німців в Англії було зроблено ставку не на масовість, а на якість інформації, яка повинна була вмещувати стратегічні відомості, не розмінюючися на дрібниці. Вона практикувала засилку висококваліфікованих розвідників на довге осідання в країні можливого супротивника для того, щоб у потрібний час і з потрібного місця вони могли передавати цінну стратегічну інформацію. Мали свою специфіку й розвідки Франції, Австрії та Росії. Загалом можна ствердити, що в ХІХ ст. пройшла змістовна диференціація розвідок Європи, вони почали ділитися на військові та політичні, в апарати прийшли професійно навчені люди, фінансування відбувалося з державного бюджету. Іншими словами, часи аматорства та дилетанства закінчилися. Щоправда, більшість розвідок продовжували робити ставки на такого собі суперрозвідника, на перекупку посадових осіб, шантаж. Характерним стало те, що в Європі вже функціонували під опікою урядів спеціальні служби добування інформації, в Англії в 1872 р. був організований спецвідділ військової розвідки (МІД), у 1876 р. розвідку військово-морського флоту, у 1887 р. спеціальний департамент Скотланд Ярду, політичну розвідку при міністерстві закордонних справ і деякі інші, їх стали називати «інтеліджес сервіс». Координаційним центром служб став об'єднаний Комітет розвідки при МЗС. Схожа картина складалася й в інших європейських державах, так в Німеччині після Штібера розвідкою зайнялися чотири окремих відділи: при Генштабі («ІІІ «N»), при військово-морському штабі, при МЗС і відділ конррозвідки при міністерстві внутрішніх справ⁸. Відносно слабкою була французька розвідка, що пояснювалося наслідками поразки Франції у франко-прусській війні.

Перша світова війна показала всім сильні та слабкі сторони дотихчасової організації розвідок. Добре організована, централізована та дисциплінована німецька розвідка (особливо після того, як її очолив В.Ніколаї) діяла в двох стратегічних напрямках — безпосереднє добування військово-політичної, економічної інформації та ведення диверсійної війни проти союзників. Її кредо стали слова Н.Ніколаї: «Інтенсивне шпигунство повинно передувати інтенсивному озброєнню для підготовки війни». Військова розвідка підпорядковувалася

відділу іноземних армій німецького генштабу, політична підпорядковувалася МЗС. Завдяки розвиненій промисловості німецька розвідка змогла вже в 1916 р. користуватися телефонно-телеграфними підслуховуючими станціями (апарат Арендта), що давало змогу отримувати важливу оперативну тактичну інформацію. Починаючи від 1915 р., німецький генштаб поступово переносить акцент на диверсійну діяльність, головними об'єктами якої стали США та Росія. Так лише в 1917 р. внаслідок диверсій в американській промисловості було завдано шкоди на суму понад 300 млн. доларів⁹. На кінець війни німецька розвідка переважно концентрувалася на розв'язанні операційно-тактичних завдань, диверсіях, що особливо вдало здійснювалося в США. На відміну від німців, британські розвідники виявилися менш готовими до війни, як писав пізніше Д. Ллойд Джордж, англійські політики не врахували масштабів війни, а тому відповідні британські інстанції не мали й гадки про те, що їм потрібно знати про майбутнього противника, про його військовий потенціал. Тим не менше після початкових невдач англійці надолужили втрачене спільно з розвідками інших союзних держав. Йшлося насамперед про кількісні виміри, незабаром лише в Бельгії діяло понад 2 тис. англійських розвідників, а Антанта лише в Голландії мала понад 500 розвідувальних бюро¹⁰. Сформува-лася проста ефективна організаційна схема: на чолі кількох агентів, незнайомих один з одним стояв резидент (він же був «поштовою скринькою», тобто передавав інформацію через кур'єрів). Кожний агент мав свій номер або прізвисько. Часом така організація ставала двох- і трьохрівневою. Однак зберігалася й стара схема: розвідник, засланий та адаптований до умов, який займав певну посаду, мав індивідуальний зв'язок, про нього знало лише обмежене коло вищих керівників. Масштаби Першої світової війни різко збільшили значення невійськової інформації, в першу чергу економічної, ідеологічної, соціально-психологічної, це спричинило появу величезної кількості розвідників. Розвідником міг стати кожний: від жебрака до аристократа. З'явилися «розвідники-двійники», а також почала працювати навіть шпигунська біржа, де продавалася інформація однієї розвідки іншій. Великого розмаху досягла дезінформація супротивників, для поширення якої використовувалися нові технічні засоби. Як і раніше, вузьким місцем була оперативна передача отриманої інформації, так антантівська розвідка постійно застосовувала

поштових голубів, лише англійські розвідники використовували понад 6 тис. поштових голубів, а у Франції після війни голубам навіть поставили пам'ятник. Війна вимагала великих жертв, вона, ставши глобальною, втягнула в свою орбіту багатомільйонні маси громадянства воюючих держав. Це призвело до втягнення в розвідувальну діяльність незвично великої кількості людей. Наприклад в антантівську розвідувальну організацію «Біла дама», яка діяла в окупованій німцями Бельгії в 1915—1918 рр., на кінець війни входило 1084 осіб. Причому німці арештували лише 45 членів цієї організації. Незважаючи на значний розмах військових розвідувальних операцій, німцям не вдалося дізнатися про нову зброю — танки. У свою чергу Антанта виявилася неготовою до раптового наступу німецько-австрійських військ при Капоретто (1917 р.), Італія втратила при цій битві близько 800 тис. чоловік (половина з них — полонені), так само для союзників згубними виявилися раптові газові атаки німців, у відповідь на які антантівські диверсанти на початку 1918 р. знищили німецькі цепеліни на Альхорнському літовищу і т.д.

Необхідно відзначити «сольні» виступи асів розвідки під час Першої світової війни. До них насамперед віднесемо Марту Роше, французьку розвідницю, яка добувала інформацію для союзників в Іспанії, Танжері, Аргентині; капітана Ладу — одного з керівників французької розвідки; німецького агента П.Зільбера, який зумів усю війну пропрацювати в англійському Скотланд Ярді; Ф.Рінтелена, який займався розвідувально-диверсійною роботою в США; і так званих людей-легенд — англійського полковника Лоуренса, якого називали Аравійським¹¹, який в роки війни здійснював агентурну роботу в Турції; та танцюристку Мата Харі («Х-21»), яка ніби-то дізналася про плани кількох французьких військових наступів, які закінчилися великими втратами для союзників (видала німцям французьких агентів), а також, дізнавшись про дату відплити англійського крейсера «Хемпшір», на борту якого знаходився головнокомандуючий Кітченер, повідомила німців, які втопили крейсер. Відомою була діяльність німкинї Е.Шрагмюллер, яка опрацювала цілий «кодекс» агента розвідки. Вона радила постійно тренувати пам'ять; діяти за можливістю самому; не довіряти «туземцям»; берегтися випадкових зв'язків; не вступати в переговори з майбутнім агентом не інакше, ніж з вибраному вами місці; вести переговори з людиною, яка відбула довгу дорогу, стомилася, а самому бути свіжим.

відпочившим; не можна полювати за якоюсь однією таємницею, оскільки це може впасти в очі, слід збирати будь-яку інформацію, навіть дріб'язкову; якщо ви маєте записати щось, то найкраще це робити у вигляді особистих видатків, при спалюванні паперів необхідно розвіяти попіл; не треба бути особливо оригінальним при зв'язку, можна використати вже випробуване; не варто без потреби напускати на себе таємничість; доречно приховувати своє знання мов, оскільки це може розв'язати язики у присутніх¹².

Після закінчення Першої світової війни колишні супротивники уважно вивчали позитивний і негативний досвід діяльності розвідок і на основі аналізу провели реорганізацію відповідних інститутів. Тим більше, що результати війни, а також змінена кардинальним чином геополітична ситуація в Європі та Азії ставили принципово нові завдання перед розвідкою. Нагадаймо, що Версальський мир заклав певні передумови майбутнього військово-політичного конфлікту на Заході. До цього долучилися наслідки Жовтневої революції, виникнення СРСР, що змінило політичну ситуацію. Третім чинником стала нова політика Японії на Далекому Сході, революція та громадянська війна в Китаї. Водночас нові центри політичної могутності, які носилися з месіанськими ідеями (з однієї сторони, держави, які входили в Антиконтинентальний пакт; з іншої, СРСР, Великобританія та США), заходилися активно розбудовувати розвідувальні служби (виняток тут певний час становили лише США, які дещо запізнилися з цим, тому американцям довелося будувати власну розвідку вже в роки Другої світової війни). Напередодні Другої світової війни найпотужніші розвідувальні служби мали держави-члени Антиконтинентального пакту (Німеччина, Італія, Японія), а також СРСР, Великобританія та Франція. Для них були притаманні певні спільні риси, по-перше, ведення глибокої політичної стратегічної розвідки, насамперед проти фашистських держав, а також проти СРСР, у свою чергу останній теж розбудував стратегічну розвідку як проти фашистських, так і проти важливіших європейських держав. По-друге, розвідкам цих держав була притаманна подальша інституалізація, спеціалізація. Вперше деякі держави пішли на те, що утворили державні офіційні міністерства та відомства, призначенням яких стало здобування політичної, військової, соціально-економічної, культурної інформації. Без сумніву, перед війною та впродовж усієї війни йшла паралельна таємна війна. Чи не

вперше фашистські держави уклали таємну урядову угоду про тісну співпрацю їхніх розвідок проти потенційних супротивників (середина 30-х рр.). По-третє, все більший акцент ставився не лише на військову розвідку, але й на політичну, соціально-економічну, наукову. По-четверте, для фашистських держав стало характерним існування паралельно державних і партійних розвідок, які поступово підпорядкували собі державних конкурентів (від 1944 р. в Німеччині). У СРСР мало місце повне зрощення партапарату з державними інститутами, тому розвідка тут була єдиною. По-п'яте, розвиток науково-технічного прогресу спричинився до широкого використання наукових винаходів на потреби розвідки, що особливо стало помітним у важливішій ланці розвідки — передачі інформації. По-шосте, широко впроваджувалися тактичні засоби розвідки: агенти-двійники, використання іммігрантів (так звана «п'ята колона»), навмисна цільова дезінформація потенціальних противників, розбудова підпільних організацій для добування інформації в країнах супротивників, поєднання розвідувальної діяльності з саботажем і диверсіями¹³. До цього роки війни додали таку знахідку, як «тотальне шпигунство», яке застосовувалося тоталітарно-авторитарними режимами (наприклад військова розвідка — абвер у 1943 р. мала 30 тис. працівників, у т.ч. 8 тисяч офіцерів)¹⁴; лише в Англії німці на весну 1939 р. мали 3 тисячі шпигунів¹⁵.

Довоєнні часи, як і роки війни, — це час діяльності таких визначних майстрів шпигунства, як швед Н.Флюг, який працював на німців; поляк Ю.Сосновський; вихідці з Південної Африки німецькі шпигуни Ф.Дюкен і К.Людвіг, які працювали в США; Х.Ліндеманд, який здобував для німців цінну інформацію про голландський рух опору, оскільки був одним із його керівників, та спричинився до провалу повітряного десанту в 1944 р. Не слід не дооцінювати й такі випадкові джерела інформації, коли, наприклад, Діелло, албанець за походженням, який працював камердинером в англійського посла в Туреччині та продавав німцям цілком таємні документи політично-стратегічного характеру (операція «Ціцерон»). Хоча в роки світової війни ставка робилася не на одиноких асів-розвідників, а на тотальне шпигунство, яке значною мірою спиралося на «п'яту колону». (Історія цієї назви наступна: влітку 1936 р., коли прибічники генерала Франко штурмували Мадрид, один із фашистських генералів заявив, що місто буде взято чотирма штурмовими колонами плюс п'ята, яка вже діє в столиці).

Діяльність «п'ятої колони» спиралася на певні кола німецької, італійської еміграції, яка свого часу виїхала в інші держави, отримала там громадянство, а пізніше або під тиском, або добровільно співпрацювала з фашистськими розвідками. Значну небезпеку вони створили в США, про що засвідчив судовий процес над шпигунами, який відбувся у Вашингтоні в 1944 р.¹⁶. З іншої сторони, на думку дослідника Л. де Йонга, діяльність німецької «п'ятої колони» в роки війни була значним перебільшенням, оскільки аналіз показав, що в таких державах, як Данія, Норвегія, Голландія, Бельгія (за винятком району Ейпен-Мальмедді), Люксембург, Франція, Англія, США, держави Латинської Америки, Греція та Радянський Союз, не було жодних доказів існування значної за розмірами внутрішньої військової «п'ятої колони»¹⁷; лише в Польщі та Югославії такі прояви мали місце. Наприклад серед німецьких підданих, які проживали в Польщі, питома вага нацистів (15 %) була вищою, аніж в будь-якій іншій державі¹⁸.

Досить ефективною була праця розвідувальних служб царської Росії. Її «установлення» відбулося ще за Івана Грозного, певного розмаху вона набула за царя Петра I і його наступників. Будучи за своїм характером імперською, російська зовнішня розвідка вирішувала насамперед проблеми «сыска», тобто спостереження за політичною еміграцією, опозицією царату¹⁹. До досягнень російської розвідки напередодні Першої світової війни можна віднести завербування та агентурну роботу полковника А.Редля (начальника штабу 8-го корпусу австро-угорської армії), який видав мобілізаційний план австро-угорської армії на випадок війни.

Від другої половини 40-х і до кінця 80-х рр. проходило достатньо гостре протистояння розвідувальних служб НАТО на чолі з США та країн Варшавського Договору, очолюваного СРСР. Не вдаючись у деталі (оскільки це вимагало б спеціального розділу), проаналізуємо цей період. Отже, спираючися на аналіз досвіду діяльності розвідок у часи війни, супротивники зосередили свою увагу, по-перше, на політичній, військовій, науково-технічній розвідці, саме це стало головними стратегічними напрямками їхньої роботи. По-друге, незважаючи загалом на мирний час (відсутність прямого військового зіткнення між НАТО та Варшавським Договором), діяльність розвідок із року в рік зростала. Особливо це ставало помітно під час локальних, регіональних військових конфліктів (Корея, Куба, Близький Схід, В'єтнам, Афганістан). По-третє, деякі з політичних

конфліктів, які мали системний характер, підігрівалися працею розвідувальних служб (Берлін, Угорщина, Чехословаччина, Польща). Звичайно, що існувала об'єктивна основа для політичних і соціально-економічних суперечностей, однак й заходи натівських розвідок теж не сприяли відновленню тимчасової стабільності в цих районах. Зрештою, як і діяльність радянської розвідки щодо експорту соціалістичної революції в держави Латинської Америки, Африки та Азії. По-четверте, у деякі гострі моменти інформація, добута розвідками, не просто служила основою для прийняття політичних рішень, а використовувалася розвідувальними інституціями для спроб нав'язати своє бачення розвитку подій суб'єктам світової політики. Певною мірою це пояснюється тим, що ці інститути в останні десятиріччя, отримуючи значні фінансові дотації з державних бюджетів, за суттю перебували в «автономному плаванні», стаючи інколи «державами в державах». По-п'яте, розвиток НТР створив небачені технічні можливості для розвідки загалом, що різко підвищило її ефективність (радіопідслух, перехоплення телефонно-телеграфних розмов і повідомлень, аерокосмічна розвідка, біологічні й психотропні засоби тощо). По-шосте, використання державами-переможцями в Другій світовій війні фашистської агентури, яка не була розкрита під час війни й, щоб врятуватися, повинна була погодитися на співпрацю. По-сьоме, незважаючи на мирний час, розвідувальні операції інколи проводилися паралельно з заходами диверсійного характеру, що загалом піднімало рівень насильства в світі. По-восьме, набрав поширення спосіб отримування інформації державної ваги за допомогою так званих «кротів», глибоко законспірованих агентів, які працювали у вищому керівництві розвідок тієї чи іншої держави. Сьогодні, незважаючи на закінчення «холодної війни», суперництво розвідок продовжується в інших формах, оскільки вони й надалі залишаються важливішим засобом добування життєвоважливої політичної, військової, соціально-економічної та науково-технічної інформації.

Суть, принципи та критерії функціонування політичної розвідки (Б.К.)

Як вже вказувалося, важливішою функцією міжнародної політики є представницько-інформаційна. Існування кожної держави становить собою конкретизацію цієї функції в означеному просторі та часі, тому формуючи державну політику (отже, перманентно приймаючи значну кількість політичних рішень) та ж держава, її керівництво постійно вимагають якнайбільше інформації про інших суб'єктів міжнародної політики. Загалом керівництво та управління державою тісно пов'язані з отриманням, обробкою, передачею та збереженням інформації. Оскільки розвідка — це мистецтво добування, опрацювання інформації різного роду, то діяльність розвідки розглядається як процес, який складається з добування інформації на місці (легальними та нелегальними шляхами), накопичення розвідувальної інформації та надання її зацікавленим «адресатам». Далі необхідно проаналізувати сам суб'єкт даного процесу, його структуру, принципи діяльності, критерії.

Загалом розвідка поділяється на політичну, військову, економічну, науково-технічну. Політична розвідка — це державний інститут, призначений добувати інформацію про функціонування інших політичних систем та їхніх структурних елементів. Як бачимо, наше визначення означає, що політична розвідка отримує та опрацьовує інформацію про політичну ідеологію даної системи, тобто систему прийнятих важливіших ідеалів і цінностей, які визначають корінні інтереси та позиції суб'єктів міжнародного життя. Вона добуває інформацію про панівні політичні доктрини, панівну політичну філософію того чи іншого політичного режиму, держави та її інститутів, насамперед підсистем законодавчої, виконавчої та судової влади. Головним тут є з'ясування принципів роботи цих підсистем та інститутів, системи прийняття політичних, системних рішень та організація їхнього виконання.

Про цінність такого роду інформації свідчать зізнання одного з колишніх керівників ЦРУ О.Еймса (майбутнього «двійника»), який розказував, що глава радянського представництва при ООН М.Федоренко інформував американців про радянські ракети, спроби КДБ пробратися в Гудзонівський інститут, однак «його найбільш цінним внеском в той час було роз'яснення механізму роботи радянської оборонної промисловості. Ми не мали уяви, як в СРСР приймають рішення, які

системи зброї будуть створені та хто який контракт отримає. Ми навіть не знали, хто приймає такого роду рішення». Досвід і знання Федоренка мали кардинальне значення для Пентагона, який на основі відомостей від нього в кінці 70-х рр. повністю переглянув свої оцінки щодо військової могутності СРСР²⁰.

У зв'язку з цим, одним із важливіших напрямів добування політичної інформації є отримання та вивчення відомостей про самих суб'єктів прийняття рішень — політичні еліти та лідерів, політичні партії, їхню ієрархію, норми, традиції функціонування, інтереси тощо. Важливим джерелом інформації для політичної розвідки є підсистема політичної культури та підставових цінностей, а також головніші об'єктивні умови існування та функціонування певної політичної системи загалом. Звичайно, що предметом аналізу є й головні елементи військової, оборонної доктрин, соціально-економічної моделі певної держави, її економічного потенціалу, способу життя її громадянства. Таким чином за об'єктами своїх пошуків політична розвідка досить суттєво відрізняється від військової, економічної та інших видів розвідок. За змістом політична розвідка добуває інформацію **СТРАТЕГІЧНОГО** характеру, а також вивчає певні важливіші елементи тактики, за допомогою яких реалізується стратегія в певній політичній системі. Така спрямованість пояснюється тим, що політична розвідка покликана давати інформацію про суть інших суб'єктів міжнародного життя, тобто про їхні важливіші національні інтереси, цілі, ідеали, принципи **ІСНУВАННЯ**, що втілюються в державних технологіях, доктринах тощо. Цим самим політична розвідка дає інформацію про **МЕЖІ** панування інших систем, умови їхнього функціонування, що дозволяє визначити стрижень їхнього існування, ієрархію цінностей системи, принципи функціонування. Така інформація дозволяє визначити **СИЛЬНІ** та **СЛАБКІ** сторони потенціальних супротивників загалом, що в конкретних випадках може значно допомогти **ПЕРЕКОНАТИ**, **ЗМУСИТИ** іншу сторону до поступок чи визначить межі допустимого тиску на супротивника. Тому, наприклад, «відомості, представлені «Соло» (операція ФБР, коли довгий час за допомогою М.Чайлса, одного з керівників компартії США, вдалося отримувати інформацію із Кремля — Б.К.), — усні та документальні підтвердження думок і намірів радянських лідерів та їхню реакцію на слова та поведінку американського керівництва — були буквально неоцінімі»²¹. Нарешті саме

політична розвідка покликана вивчати та аналізувати аналогічну розвідку потенціальних супротивників, набувати інформацію про головні напрями їхніх пошуків, що теж впливає на визначення власної стратегії.

Про підтвердження значення інформації президент США Б.Клінтон на урочистостях, присвячених утворенню ЦРУ, наголошував, що він як президент залежить від унікальної, точної розвідувальної інформації сьогодні більше, ніж будь-коли. «Ваша праця інформаційно забезпечує всі зовнішньополітичні рішення, які я приймаю», нехтування інформацією політичної розвідки в минулому дорого коштувало політичним керівникам. Наприклад достовірні відомості щодо нападу Німеччини на СРСР у 1941 р. були передані розвідувальною групою Р.Зорге²², у відповідь вони отримали саркастичну репліку Сталіна: «Зорге просто засранець, який там, в Японії, займається лише своїми маленькими фабриками й проводить увесь час в борделях»²³. (Що було далі, відомо. — Б.К.). Однією з класичних праць, в якій опрацьовано питання впливу політичної розвідки на закордонну політику, можна вважати працю американського теоретика С.Кента, який писав, що стратегічна розвідка дає ЗНАННЯ, на яких повинна базуватися закордонна політика держави як у часи війни, так і в мирний час²⁴.

Водночас у більшості держав відсутній, принаймні за назвою, такий напрям розвідувальної діяльності, як стратегічна розвідка (вона виступає часом як підрозділ військової розвідки), загальноприйнято є використання назви «політична розвідка», яка входить як структурний елемент в інститути та відомства МЗС, міністерства національної, державної безпеки на правах управлінь, відділів. Наприклад довший час в СРСР працювало Головне Політичне Управління (ГПУ, пізніше Об'єднане — ОГПУ), яке спочатку займалося організацією та проведенням саботажу, диверсій (у КДБ політичною розвідкою займалося Перше Головне Управління — ПГУ). У фашистській Німеччині в системі Головного управління імперської безпеки (РСХА) діяло VI Управління (АМТ-6) на чолі з В.Шелленбергом, яке займалося політичною розвідкою за кордоном. Водночас політичною розвідкою займаються й відділи розвідки (або інформації) в деяких МЗС, а також частково й військова розвідка. У США політичною розвідкою займалося спочатку Управління стратегічних служб, створене президентом Ф.Рузвельтом (з генералом У.Донованом на чолі),

яке в 1947 р. було реорганізовано в ЦРУ (Центральне Розвідувальне Управління). У межах ЦРУ створений і працює інформаційно-аналітичний директорат, або Директорат розвідувальної інформації, який аналізує та оцінює політичну, військово-економічну, науково-технічну та іншу інформацію яку отримують резидентури та інші відділи ЦРУ від агентури та з інших джерел, матеріали Держдепартаменту та військової розвідки, відомості технічних служб. Саме Директорат опрацьовує «національну розвідувальну оцінку» -- матеріал про становище в певному регіоні, державі, які цікавлять США, прогноз варіантів дій суб'єктів влади в цьому регіоні тощо. Як зазначив у своєму програмному виступі керівник ЦРУ Р.Гейтс (1989 р.): «Розвідка стає в зростаючому ступені центральним чинником формування американської зовнішньої політики. Важливим є те, що зростає роль розвідки як єдиної організації в системі американської адміністрації, яка дивиться вперед, можна сказати, розвідуючи майбутнє... Розвідка значно випереджає інші відомства США в оцінках і визначенні проблем, з якими США зустрінуться через 5–10 років і навіть у XXI столітті»²⁵.

Політична розвідка (надалі ми не будемо додавати «стратегічна», оскільки це само собою зрозуміло) добуває інформацію, спираючися на певні принципи. Американський розвідник генерал В.Плетт, використовуючи принципи ведення війни, опрацьовані ще Клаузевіцом, сформулював дев'ять принципів добування інформації розвідкою:

— мета добування інформації розвідкою багато в чому залежить від того, для чого будуть використані отримані результати. Вона визначає також і терміни виконання такого завдання;

— визначення понять, якими розвідувальні служби будуть оперувати опрацьовуючи відомості. Необхідно мати єдині підходи до таких двозначних понять, як «наміри», «близьке майбутнє», «війна незаконними засобами» тощо;

— використання джерел, які вже є в наявності. Важливо виявити можливості та межі використання кожного джерела якою мірою відомості, які він має, підтверджують або суперечать відомостям з інших джерел. Чим більше джерел, тим більше можливостей провести перевірку інформації;

— розкриття значення фактів. Важливо з'ясувати значення так званих «сирих» фактів, показати, в чому значення тих інших фактів (за методом аналогії), оскільки, вказуючи значення факту, ми тим самим збільшуємо його корисність;

— встановлення причин і наслідків. Цей принцип дозволяє з'ясувати рушійні сили подій і застерігає від помилкових суджень. Вказуючи на причини явищ, тим самим полегшується використання інформації відомствами, які визначають закордонну політику;

— врахування національного характеру народу, у зв'язку з чим можна розрізнити народи за рівнем енергійності, ініціативності, впевненості у власних силах тощо. Щодо цього важливо враховувати моральний стан народу, його волю до подолання труднощів, патріотизм, фанатизм, отже, те, що називають «дух нації»;

— визначення тенденції розвитку. Цей принцип вимагає оцінки можливого напрямку розвитку подій у майбутньому й тісно пов'язаний із політичним прогнозуванням;

— ступінь достовірності. У цьому випадку необхідно враховувати достовірність набутої інформації, точність фактичного матеріалу, правильність оцінок і висновків. Достовірність може бути високою, середньою та незначною;

— висновки — це завершальний етап оцінки інформації. Складання висновків — це оцінка майстерності розвідки²⁶.

Будь-яка розвідувальна робота має наступні складові: поперше, вивчення існуючого становища, тобто що відбувається в певній державі, щодо цього береться до уваги будь-яка політична, соціально-економічна діяльність, особливо в кількісному вимірі, яка має системний характер. Наприклад англійський розвідник Кім Філбі в кінці 1946 р. отримав завдання очолити резидентуру в Туреччині з центром у Стамбулі (під прикриттям посади першого секретаря англійського посольства). Як писав Філбі, в перший же рік роботи він значну частину часу присвятив вивченню того, що відбувається в турецьких прикордонних районах із СРСР, яку допомогу можуть надати турки Англії в роботі проти СРСР, а також здійснив топографічну зйомку прикордонних районів Туреччини для англійських збройних сил. Усе це було зроблено для організації майбутнього опору в Туреччині на випадок конфлікту з СРСР. Причому від Філбі вимагали елементарні речі: «було необхідно знати, наскільки гористою є місцевість, які лісові покриття там є, які джерела водопостачання та харчування є в Східній Туреччині»²⁷. Однак, оскільки вже тоді Філбі певний час передавав важливу інформацію й в Москву, вигоду від його роботи мала ще й супротивна сторона.

По-друге, розвідувальна діяльність передбачає вивчення можливостей тієї чи іншої держави в політичному, військовому, соціально-економічному, науково-технічному плані. Наприклад для ЦРУ було важливо добути інформацію для керівництва США про дійсний стан радіопромисловості СРСР, її можливостей, про перспективні розробки. Питання довго не вирішувалося, допоки не з'явився добровільний агент Адольф Толкачов, спеціаліст в області електроніки (кличка «Сфіе»). Він передав цінну інформацію стратегічного значення в США, що дозволило «зекономити» американцям кілька мільярдів доларів (сам Толкачов отримав від ЦРУ понад 2 млн. дол.). Один Толкачев «окупив всі бюджетні витрати ЦРУ. Він буквально підніс нам на тарілочці радянську авіаційну радіоелектроніку. Якщо б в Європі почалася війна, то в повітрі ми б точно володіли явною перевагою», — стверджував один із керівників ЦРУ, який став агентом КДБ²⁸. Ця інформація розкрила США потенційні можливості радянських військово-повітряних сил, створила стратегічну перевагу над СРСР. Ще один приклад. Р.Зорге восени 1941 р. передав інформацію в Москву про те, що «можна вважати, що Радянський Далекий Схід не зазнає нападу Японії», цим самим дозволив Сталіну відправити майже половину всіх радянських військ із Далекого Сходу на Західний фронт, чим кардинально змінив військову ситуацію під Москвою²⁹.

По-третє, розвідувальна діяльність є вивченням намірів. Для цього необхідно мати інформацію про соціально-психічні особливості, ментальність певної нації, її характер, психологічні портрети політичного керівництва, військового командування, образ правлячої еліти, знати специфіку прийняття політичних, військових рішень тощо. Для прикладу розглянемо ситуацію, яка склалася в 1968 р. під час кризи в Чехословаччині. З однієї сторони, КДБ «занадто оптимістично оцінював сили Чехословацької компартії та помилково вважав, що робітничий клас підтримає зміну керівництва Дубчека. Ця оцінка, можливо навіть більше, ніж панікуючі донесення про змову за підтримкою Заходу, зробили вплив на прийняття рішень про введення військ». З іншої сторони, серйозною помилкою КДБ і радянського посла в Празі С.В.Червоненка стала переоцінка потенційної підтримки інтервенції як всередині Чехословацької компартії, так і серед робітничого класу³⁰. Ця подвійна помилка, як відомо, дала трагічний результат: на засіданнях 17 та 18 серпня 1968 р. Політбюро ЦК КПРС, спираючися на

розвідувальну інформацію (як виявилось пізніше досить помилкову), прозондувавши позицію США (18 серпня Брежнєв отримав відповідь президента Л.Джонсона, що Америка визнає й надалі в повному обсязі угоди, підписані в Ялті та Потсдамі)³¹, прийняло рішення про введення військ у Чехословаччину. Була ще й третя, не так помилка, як омана: деякі чехословацькі керівники вірили декларованим цінностям про дружбу, любов до народів Чехословаччини, їм видавалося, що радянське керівництво не піде на інтервенцію. Наскільки великим було засліплення, свідчить те, що навіть 17 серпня 1968 р. під час останньої зустрічі Дубчека з Кадаром, останній досить однозначно попередив Дубчека про можливий хід подій, за словами Дубчека, «Кадар з нотками розпачу в голосі запитав: «Ви дійсно не розумієте, з ким маєте справу?»³². Однак керівництво Чехословаччини зберігало ілюзії ще до 21 серпня 1968 р.

Схожа ситуація склалася через 18 років під час кризи в Польщі. За знайомим сценарієм вже готувалися до маршу на Захід війська Прикарпатського військового округу, із другої половини листопада всі рокадні, під'їзні дороги Львівської, Волинської областей були закриті для цивільних пересувань. Щоправда, пізніше резидент КДБ генерал В.Павлов пояснював: «пересування радянських військових підрозділів поблизу польських кордонів... мали за мету лише застереження й нічого більше»³³. Однак 13 грудня 1981 р. генерал В.Ярузельський ввів, за згодою радянського керівництва, військовий стан, чим врятував Польщу від повторення чехословацького варіанту. Очевидно, резидентура КДБ в Польщі більш тверезо та реалістично підходила до опрацювання інформації, зуміла зробити правильні висновки, підтримати «потрібну» людину, а далі все вже було справою техніки...

Аналізуючи наміри, політична розвідка неминуче виходить й на проблеми політичного прогнозування, вона сприяє визначенню ймовірного спрямування дій супротивників. Для того, щоб прогноз був надійним, необхідно додатково мати інформацію з таких двох питань. Перше, необхідно мати інформацію про те, який курс певний суб'єкт проводив у минулому, для цього потрібно мати значну накопичену інформацію про закордонну політику цієї держави в минулому, знати, чи не дотримувалася ця держава в міжнародній політиці цієї лінії протягом довшого періоду, чи така лінія не перегворилася на постійну тенденцію, які союзники можуть підтримати

таку лінію; які реальні сили зацікавлені в проведенні цієї лінії. Друге, необхідно мати інформацію про те, як самі громадяни певної держави оцінюють власне становище в ситуації, яка склалася. Зрозуміло, це означає, що розвідка повинна мати якнайбільше відомостей про політичне, соціально-економічне становище, політичне життя (співвідношення гілок влади, рівень централізації та децентралізації в державі, становище політичних партій, рівень соціалізації громадянства тощо), позиції опозиції щодо правлячої влади, перспективи розвитку як їх бачать політична еліта, керівництво держави. Маючи всю цю інформацію, політична розвідка формулює політичний прогноз, який називається «оцінкою» про можливі дії держави.

Як приклад наведемо оціночну прогностичну «Доповідь ЦРУ про економічне та внутрішньополітичне становище в СРСР. Аналітичний звіт для Президента, Уряду та Конгресу США на 1978 р.». У цьому документі констатовалося постійне погіршення економічного становища, стагнація всіх видів промисловості, падіння продуктивності праці, величезне за об'ємом, цілком не збалансоване військове виробництво, залежність від імпорту промислових товарів, передових технологій, що послужило причиною появи тенденції до розколу в центральному апараті КПРС і керівництві компартій союзних республік. Далі вказувалося на великі фінансові витрати на допомогу компартіям інших країн, на підтримку держав-сателітів, гарантію західних кредитів в держави Східної Європи, що потенціально дорівнювало близько 60 млрд. дол. Водночас ЦРУ вказувало, що Кремль вкладавав гроші «у нашу оборонну систему», в індустрію відпочинку (Монте-Карло, Лас-Вегас, Гонконг), наркобізнес тощо. Отримані ж кредити осідали на Заході. Із цього було зроблено висновок: «Виникає враження, що якась частина керівництва КПРС значно чіткіше бачить із середини, ніж ми ззовні, катастрофу, яка насувається на країну, та її неминучість, заздалегідь готується до переходу на Захід, створюючи для цього матеріальну базу. Власне створенням матеріальної бази майбутнього переходу, видно, і визначається вся зовнішня та внутрішня політика СРСР, яка не має ніякого іншого пояснення... Постійно прогресуючий спад промисловості загрожує вийти з-під контролю й призвести до повного економічного хаосу, що створює унікальну можливість для знищення Радянського Союзу як великої держави, не застосовуючи військових засобів...»³⁴. Для більшості тих, хто читав цей прогноз, а він з'явився пізніше

уривками з відповідними грифами і в БПІ (Бюлетень Почтової Інформації), це виглядало фантазією. Точно невідомо, але цей документ міг певне послужити Ю.Андропову тією інформацією, на основі якої він спробував реформувати Союз.

Щодо критеріїв цінності розвідувальної інформації, то важливішим є **КОРИСНІСТЬ** інформації для забезпечення інтересів проведення державної політики. Корисність інформації визначається повнотою та точністю відомостей. Наприклад керівник Федеральної розвідки Німеччини Р.Гелен, вважав, що «головне в розвідувальній справі — це достовірність...»³⁵, тому справжнім мистецтвом є вміти відсіяти правдиву інформацію від фальсифікації. Так, у свій час фашистська розвідка сфабрикувала документи, в яких говорилося, що маршал Тухачевський збирається за допомогою німців здійснити військовий заколот. Потім цю дезінформацію було підкинуто в Чехословаччину, і тодішній президент Бенеш повідомив про це Сталіна, що частково спричинило загибель маршала та репресії в армії³⁶. Окрім того, корисність оцінюється за своєчасністю інформації. Аналізуючи своєчасність інформації, слід пам'ятати тезу, що розподіл праці над складанням документа повинен бути рівномірним. Потрібно уникати небажаного «ефекту логарифмічної лінійки». Допустимо, що праця складається з семи частин, виконання кожної з них вимагає приблизно однакового часу. На практиці ж виходить, що на виконання перших частин йде більше часу, ніж передбачалося, а на останні — часу вже не вистачає. Графічне зображення процесу нагадує шкалу логарифмічної лінійки³⁷. Своєчасність пояснюється ще й тим, що розвідувальна інформація швидко старіє, наприклад оперативно-тактична інформація втрачає половину своєї цінності через шість днів після її отримання. Інформація стратегічної розвідки під час війни втрачає цінність за нормою 10 відсотків на місяць, та ж інформація в мирний час втрачає цінність за нормою 20 відсотків на рік, інформація ж про відносно незмінні об'єкти (дороги, природні ресурси) втрачає цінність за нормою 10 відсотків на рік³⁸.

Ще однією проблемою, яка торкається організації служби розвідки загалом, є співвідношення між ефективністю та безпекою. Аксиомою вважається, що розвідка вимагає суворої таємності, оскільки проводиться приховано. Тому зрозуміла відмова від прийнятої для інших державних інститутів «прозорості» як самої організації розвідки, так і її діяльності.

Щодо цього діє принцип, що відомості про будь-яку державну структуру, її кількість, бюджет тощо можна знайти в довідниках (йдеться про демократичні держави — Б.К.), однак це не стосується розвідки, діяльність якої не розголошується. Тому розвідка має опрацьовані системи безпеки. Доповіді цих служб для керівництва є закритими, коли ж вони розголошуються, то це робиться або випадково (і таке буває — Б.К.), або зі спеціальною метою. Це саме відноситься й до різних мемуарів, розповідей про окремі розвідувальні операції. Вони, як правило, друкуються з метою виправдати ті чи інші дії виконавчих інститутів, глав держав, державної політики, а також для піднесення престижу або відновлення репутації самих розвідувальних служб. Особливо це характерно для керівництва, яке зазнало певних невдач. Аксіомою є те, що поява будь-якої книжки про розвідку викликана потребою самої служби, оскільки просто так розвідники публічно не виступають, а навіть не мають такого права. Тому публікація мемуарів шефів розвідки — це, як правило, прояв великої політики.

Важливим є розуміння того, що політична розвідка в демократичній державі служить не якійсь партії, а національним, державним інтересам. Щодо цього слід погодитися з Геленом, що «зовнішня розвідка може успішно діяти лише в тому випадку, якщо буде розглядатися як позапартійна структура»³⁹. Не менш важливим є наявність такого не дуже поширеного напрямку, як виробленої національної розвідувальної доктрини. Наприклад в середині 70-х рр. за вказівкою Ю.Андропова була опрацьована радянська розвідувальна доктрина (структурні елементи: вступ, військово-політична область, науково-технічна область, область зовнішньої контррозвідки, області активних операцій та спеціальних (диверсії))⁴⁰.

Особистість розвідника (Б.К.)

У VI—V ст. до н.е. в Китаї був написаний трактат про військове мистецтво (автор — Сунь-Цзи), де вказувалося, що про супротивника можна дізнатися за допомогою людини. Автор трактату виділив п'ять категорій розвідників: із числа місцевих жителів; розвідники, які знаходяться в розташуванні противника; розвідники-маршрутники (яких направляють до противника й вони повертаються назад); розвідники, які йдуть

на смерть; розвідники, які приносять життя. Якщо будуть використовуватися розвідники усіх категорій, то ніхто не дізнається, яким шляхом дізналися про таємниці, які стали найбільш цінними для державця. Державець повинен особисто керувати роботою розвідників, з ними він повинен бути особливо щедрим. Для всіх оповідань про розвідників, як в минулому, так і сьогодні, є спільним, що ця діяльність розглядається як необхідна та така, яка розуміється сама собою. Разом із тим розвідка заслужила й сумнівну славу, оскільки її пов'язували та пов'язують зі зрадою, доносами, негідними вчинками тощо. Можливо слід прислухатися до думки професійного розвідника, що досвід призвів до розуміння того, що, з однієї сторони, треба бути дуже обережним із прокльонами, а з другої, потрібно за можливістю допомогти усунути такі епітети, як «сумнівна» та «двулична», які так часто пов'язують із розвідувальною службою⁴¹. Природно, що випадки шпигунства та зради караються, оскільки вони порушують безпеку будь-якої держави. Водночас необхідно дуже обережно ставитися до моральних осуджень таких випадків, оскільки мотивація людей щодо таких вчинків відіграє вирішальну роль і не залежить від юридичної оцінки. Діяльність, здійснена за ідейними переконаннями, не заслуговує, не зважаючи на наслідки, морального засудження, оскільки це необхідне зло. Може тому розвідувальна діяльність К.Фукса, подружжя Розенбергів, які за ідейними переконаннями допомагали добувати інформацію про ядерну бомбу⁴², не викликала морального засудження в Америці та Західній Європі. Очевидно треба бути послідовним і не осуджувати радянських розвідників, які співпрацювали з Заходом, тим самим вели боротьбу з авторитарним режимом (О.Орлов, В.Кривицький). Водночас засудження викликала подвійна гра О.Еймса, керівника відділу ЦРУ в Нью-Йорку, який відверто визнав: «Я зробив усе заради грошей», який видав КДБ 25 радянських агентів, що працювали на ЦРУ (більша половина з яких в роки перебудови була розстріляна)⁴³.

Засновник і перший керівник ЦРУ — А.Даллес виділив якості, які повинен мати професійний розвідник: добре розбиратися в людях, вміти ладити з людьми у важких умовах; навчитися відрізняти факти від вимислів; вміти відрізняти суттєве від несуттєвого; проявляти допитливість; бути людиною дуже винахідливою; надавати потрібну увагу деталям, володіти здатністю висловлювати свої думки ясно,

коротко та, що дуже важливо, знати, коли треба мовчати⁴⁴. Ді цього можна ще додати, що розвідник повинен із розумінням ставитися до думок, переконань і поведінки інших людей, навіть якщо він цілком далекий від цього, він не повинен бути занадто честолюбною людиною, не повинен прагнути до того, щоб його робота прилюдно вшановувалася. Але він повинен мати одну важливу рису — зацікавленість. Пильна та допитлива людина, патріот своєї країни, що має достатню освіту, може стати добрим розвідником. За своїми нахилами розвідники поділяються на аналітиків та оперативників. Перші, це такі, які більше схильні до розумової праці, до спостережень і роздумів. Особи, які мають працювати в розвідці, політичній зокрема, повинні мати добру підготовку в сферах міжнародної політики, історії, мовознавстві, географії. Впливові розвідки створили спеціальні установи, які займаються аналітичною працею, так КДБ ще в 1970 р. відкрив інформаційно-аналітичний інститут науково-технічної розвідки (ПГУ), який у 1979 р. був перетворений на НДІ розвідувальних проблем. Спеціалісти саме цього закладу готували інформаційно-аналітичні записки з глобальних проблем для ЦК КПРС, Ради Міністрів, АН СРСР, міністерств, зокрема щодо процесів інтеграції в світі, впливів трьох центрів сили на світову політику, НТР та її впливів на розстановку політичних сил в світі, ісламу та його впливу на світову політику тощо.

Особливості роботи розвідника за кордоном полягають в тому, що він, якщо має офіційне прикриття, може добувати інформацію лише одним шляхом — через місцевих громадян і громадян інших держав. Коли ж справа йде про цілеспрямоване добування інформації, то досягнути результати можна лише за допомогою агентури. Агент — це людина, яка має доступ або володіє потрібною інформацією. Розвідник підбирає, вербує та керує агентами. Агенти мають зв'язок із розвідкою доти, доки обидві сторони задовольняються роботою, доки вона вигідна обом. В основі співробітництва розвідника з агентом покладаються ідеологічні переконання, патріотичні почуття, користь, страх, шантаж тощо. У зв'язку з цим, в процесі підготовки розвідників значну увагу звертали, принаймні в СРСР, на ідеологічне «загартування». Хоча навряд чи вони зайве при будь-якому політичному режимі. Оскільки професія розвідника небезпечна, ризик великий, тому розвідник повинен бути переконаним у тому, що ідеали політичного режиму, який направляє його на цю ризиковну працю, — його ідеали й ви

не захоче зрадити їх у випадку небезпеки. Така мотивація була характерною для багатьох розвідників під час Другої світової війни. Однак, як свідчить Перший заступник голови КДБ В.Грушко, якщо в «післявоєнний час у КДБ існувало багато постійних джерел, які співпрацювали з нами за ідейними міркуваннями, то в 60–70-ті роки їх ставало все менше й менше. Головним мотивом для співпраці ставали матеріальні труднощі»⁴⁵.

Це змусило керівництво КДБ, зокрема Ю.Адропова, ще на початку 70-х рр. дати завдання опрацювати спеціальну програму переманювання офіцерів західних спецслужб на радянську сторону. Як пише О.Калугін, «вона повинна була включати в себе обіцянки великих сум грошей, комфортабельних помешкань і дач, повну свободу пересування територією СРСР і Східної Європи»⁴⁶.

Кожна сторона, як правило, заявляє, що її агенти працюють за патріотичними переконаннями, а не з корисних міркувань. Наприклад останній керівник КДБ В.Крючков писав, що агентура, яка працювала на КДБ, по-перше, йшла в основному на це з ідеологічних міркувань, по-друге, матеріальні витрати на оплату цих джерел «були мінімальними». Тому, до речі, коли американці пробували стверджувати протилежне, він переконував, що «виявлення того чи іншого радянського агента було результатом його необережного поводження з грошовими засобами ... то ... можу з впевненістю сказати, що це дуже незграбний спосіб приховати справжню причину провала агента»⁴⁷. Водночас О.Еймс (і не лише він — Б.К.), який отримав понад 2 млн. дол. від КДБ, власне був викритий саме через марнотратство, необережне поводження з «гонораром»⁴⁸. Це саме стосується й «шпіона століття» — Джона Уокера, який пішов на продаж інформації, оскільки йому були «потрібні гроші»⁴⁹.

Розвідникам повинні бути притаманні позитивні життєві установки, здатність до самовдосконалення, психологічна стійкість. Ще одна важлива риса характеру розвідника — це вміння викликати прихильність потрібної людини, що значною мірою залежить від вміння слухати, щиро цікавитися тим, що важливо для співрозмовника, навіть співпереживати його проблемам. Вище вже говорилося про таку категорію людей, як агент, однак часом не менш цінним є встановлення довірчих зв'язків й із потрібними людьми. Агент добуває потрібну інформацію, однак вона може не передавати повністю потрібних нюансів, способу мислення, ментальності, які

існують в суспільстві, ті ідеї й погляди, що є в ньому щодо вирішення майбутніх проблем, які лише зароджуються. Ось в такому плані цінним стає власне не агент, з яким працює розвідник, а довірча співбесіда з важливим джерелом інформації, посадовою особою чи чужим аналітиком. «У цьому плані власне довірчі зв'язки, як правило, з людьми, які думають, шукають і зацікавлені в покращенні відносин, могли заповнити прогалини»⁵⁰.

Слід зазначити, що за останні три—чотири десятиріччя відбулася певна зміна акцентів (особливо в ЦРУ, деяких європейських державах) щодо праці самих розвідників. Як вказують певні джерела, Захід почав відмовлятися від використання ординарних розвідників, проте зросла роль грамотних в економічному, фінансовому відношенні розвідників-резидентів. Їхнє призначення полягає в глибокому аналізі соціально-економічної ситуації в державах перебування на основі чого формується потрібна агентура («агенти впливу»), якою й має керувати такий резидент. Агенти впливу формуються з правлячої політичної, військової, господарської культурної еліти держав-об'єктів цілеспрямованої закордонної політики держав Заходу. Тобто агенти впливу — це окремі представники цих еліт, які добровільно-примусово перетворюються на своєрідну «п'яту колону», що в кінцевому результаті призводить до антинаціональних позицій.

У зв'язку з цим, зрозумілою є вимога для справжнього розвідника — бути ерудованою особистістю, оскільки довірча бесіда може виникнути тоді та з тим, коли та з ким хочеться поділитися власними роздумами щодо важливих проблем. Життя ж дуже багате, різноманітне, необхідно встигнути проаналізувати отриману інформацію, часом показати якийсь власний підхід до вирішення проблеми. Власне в процесі такої спілкування й може сформуватися довірча атмосфера з цікавою та поінформованою людиною. Тоді такий співрозмовник стає не агентом певного розвідника, а джерелом важливої інформації. Знання, вміння, ерудиція, неординарність, ввічливість, такт, а також трохи гумору — і такий розвідник як особистість може знайти собі друзів у різних суспільних колах. Власні подібні думки виринають коли проглядаєш мемуари окремих розвідників⁵¹, правда, не завжди погоджуючися з їхніми іншими твердженнями.

Окрім того, щоб бути професіоналом існує тривіальна порада — треба любити свою професію. Так і у добуванні

інформації, складному й кропіткому процесі, необхідно просто любити дану справу — добування інформації. Думаю, більшість читачів погодиться, що окрім всього вищесказаного, необхідно відзначити ще одну важливу властивість — володіти від природи значною інтуїцією, тим несвідомим, що від природи закладається в одних більше, в других менше, але зрозуміло одне: розвідник повинен мати даний інстинкт, який часом може не лише допомогти добути інформацію, а навіть зберегти життя. Один із заступників начальника ПГУ КДБ генерал Б.Соломатін, відповідаючи на запитання, чому він як резидент, порушуючи всі інструкції та правила, все ж пішов на зустріч із Дж.Уокером (офіцером-шифрувальником американського ВМФ), зазначив: «Інтуїція підказувала мені, що Уокер не «двійник». Інтуїція — це, звичайно, не випадкова здогадка, вона вимагає нагромадження достатніх знань і практичного досвіду, у даному випадку розвідувальної роботи»⁵². Що ж до останнього, то видається, що інтуїція — це феномен, який відвідує того, хто приймає рішення, що спирається на осяяння. Тому, до речі, предметом особливої уваги спецслужб є вивчення паранормальних здібностей людини⁵³. Адже, якщо до інтуїції додати знання, досвід, тоді власник всього цього може інколи зробити здавалося б неможливе, що виходить за межі буденного людського розуміння, й слугуватиме реалізації вищих національних, державних інтересів.

Висновки:

1. Для успішного функціонування політичної організації суспільства необхідним є специфічний інститут, призначенням якого є добування різносторонньої інформації про інших суб'єктів міжнародного життя. У своєму розвитку інститут розвідки проходить кілька етапів, суть яких полягає в зростанні рівня організованості, автономності, але й заразом тісного, диференційованого обслуговування національних, державних інтересів, міжнародних суб'єктів політичного життя. Історія зберегла окремі епізоди становлення та розвитку британської, французької, німецької розвідки, їхні відмінності та загальні тенденції функціонування.

2. Суттю політичної розвідки є добування інформації про функціонування інших політичних систем та їхніх структурних елементів. Змістом цього процесу є отримання інформації

стратегічного характеру, яка детермінує більшою чи меншою мірою державну політику держави-здобувача. Сформульовано дев'ять принципів добування інформації розвідкою: визначення мети цього процесу, уточнення понять, використання наявних джерел, розкриття значення фактів, встановлення причин і наслідків, врахування національного характеру народу-об'єкта, визначення тенденцій розвитку, ступінь достовірності, опрацювання висновків. Добування інформації має три аспекти — аналіз існуючого становища, вивчення можливостей інших суб'єктів, вивчення намірів цих суб'єктів. Критеріями оцінки цінності розвідувальної інформації є корисність (в т.ч. повнота та точність), своєчасність інформації. Проблемою розвідки залишається співвідношення між ефективністю та безпекою, імперативом — служіння національним, загальнодержавним інтересам.

3. Ключовою постаттю розвідки є особистість самого розвідника. Існують кілька підходів щодо вимог до особистості розвідника та критеріїв добору на цю професію. Тим не менше беззаперечним для цієї професії є комплекс спеціальних фахових рис плюс допитливість, патріотизм, здатність до самовдосконалення, ерудованість, такт, любов до професії та інтуїція.

Примітки:

- 1 Див.: Основи політичної науки. Частина 2. Політичні процеси, системи та інститути. Курс лекцій за ред. Б.Кухти. — Львів, 1997. — С. 307.
- 2 Див.: Черняк Е.Б. Пять столетий тайной войны. — М., 1972. — С. 6.
- 3 Див.: Прокопий Кесарийский. Тайная история. — М., 1991. — С. 89.
- 4 Див.: Черняк Е.Б. Пять столетий тайной войны. — С. 161.
- 5 Цит. за: Сатоу Эрнест. Руководство по дипломатической практике. — М., 1961. — С. 96.
- 6 Див.: Черняк Е.Б. Секретная дипломатия Великобритании. — М., 1975. — С. 291.
- 7 Див.: Роуан Ричард. Очерки секретной службы. Из истории разведки. — М., 1946. — С. 169—173.
- 8 Див.: Kozaczuk Władysław. Bitwa o tajemnice. — Warszawa, 1977. — S. 36—37.

9. Див.: Ринтелен Ф. Секретная война. Записки немецкого шпиона. — М., 1943.
10. Див.: Черняк Е.Б. Пять столетий тайной войны. — С.409.
11. Див.: Гарт Лиддель. Полковник Лоуренс. — М., 1939.
12. Роуан Ричард. Очерки секретной службы. — С. 373.
13. Див.: Судоплатов П.А. Спецоперации. Лубянка и Кремль. 1930—1950 годы. — М., 1997.
14. Захариас Э. Секретные миссии // Секретные миссии. — С. 653.
15. Колвин И. Двойная игра // Секретные миссии. Сб. — М., 1964. — С. 79.
16. Див.: Хинд Алан. Паспорт предателя. Правдивая повесть о шпионаже в Америке. — М., 1946.
17. Див.: Ионг Луи, де Немецкая пятая колонна во второй мировой войне. — М., 1958. — С. 366.
18. Там само.
19. Див.: Очерки истории российской внешней разведки. Под общей ред. Е.М.Примакова. — М., 1995. — Т. 1.
20. Эрли Пит. Признания шпиона. Подлинная история Олдрича Эймса. — М., 1998. — С. 69.
21. Бэррон Джон. Операция «Соло»: агент ФБР в Кремле. — М., 1999. — С. 208.
22. Див.: Mader J., Stuchlik G., Pehnert H. Dr. Sorge funkus Tokio. — Berlin, 1966. — S. 155—156.
23. Цит. за: Кристофер Эндрю, Гордиевский Олег. КГБ. История внешне-политических операций от Ленина до Горбачева. — б/м, 1992. — С. 281.
24. Див.: Kent S. Strategie Intelligence. — Princeton, 1949.
25. Цит. за: Даллес Аллен. Искусство разведки. — М., 1992. — С. 274.
26. Див.: Плэтт Вашингтон. Стратегическая разведка. Основные принципы. — М., 1997. — С. 69—72.
27. Филби Ким. Моя тайная война. Воспоминания советского разведчика. — М., 1982. — С. 134.
28. Эрли Пит. Признания шпиона / Подлинная история Олдрича Эймса. — М., 1998. — С. 130.
29. Эндрю Кристофер, Гордиевский Олег. КГБ... — С. 287.
30. Див.: Эндрю Кристофер, Гордиевский Олег. КГБ... — С. 490—491.
31. Млынарж Зденек. Мороз ударил из Кремля. — М., 1992. — С. 268.

32. Там само. — С. 173.
33. Павлов В.Г. Руководители Польши глазами разведчика. — М., 1998. — С. 88.
34. Бунич И.Л. Золото партии. — СПб., 1992. — С. 193—195.
35. Гелен Райнхард. Служба. — М., 1997. — С. 192.
36. Див.: Шелленберг Вальтер. Лабиринт. Мемуары гитлеровского разведчика. — М., 1991. — С. 38—39.
37. Див.: Плэтт Вашингтон. Стратегическая разведка. — С. 49—50.
38. Там само. — С. 52.
39. Гелен Райнхард. Служба. — С. 143.
40. Див.: Калугин О.Д. Прощай, Лубянка! (XX век глазами очевидца). — М., 1995. — С. 167—172.
41. Гелен Райнхард. Служба. — С. 185.
42. Див.: Судоплатов Павел. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930—1950 годы. — С. 306—309, 345—346.
43. Эрли Пит. Признания шпиона. — С. 161.
44. Даллес Аллен. Искусство разведки. — С. 174.
45. Грушко В.Ф. Судьба разведчика. Книга воспоминаний. — М., 1997. — С. 124.
46. Калугин О.Д. Прощай, Лубянка! — С. 155—156.
47. Крючков Владимир. Личное дело. — М., 1996. — Т. 1. — С. 154.
48. Див.: Эрли Пит. Признания шпиона. — С. 332—334.
49. Эрли Пит. Семья шпионов. Изнанка шпионской сети Джона Уокера. — М., 1997. — С. 82.
50. Грушко В.Ф. Судьба разведчика. — С. 125.
51. Див.: Павлов В.Г. Руководители Польши глазами разведчика. — С. 54—55.
52. Эрли Пит. Семья шпионов. Изнанка шпионской сети Джона Уокера. — С. 420
53. Див.: Оккультные силы СССР. — СПб., 1998. — С. 116—166.

**ЗАКОРДОННА
ПОЛІТИКА
УКРАЇНИ**

закордонна політика України (X—XVIIIст.) ●
закордонна політика України в XX ст. ●

Україна... як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами... виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування активно сприяє зміцненню загальному миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Декларация про державний суверенітет України

Закордонна політика України (X-XVIII ст.) (Б.К.)

Закордонна політика Київської держави

Будь-яка політика реалізується за допомогою її суб'єкта, закордонна політика не є виключенням, її суб'єктом виступає держава та її інститути, насамперед виконавчої, рідше законодавчої влади. Водночас відсутність держави в принципі знімає з порядку денного ведення закордонної політики, оскільки припинення існування суб'єкта політики логічно спричиняє гальмування, а потім і зникнення самої політичної діяльності, припинення політичних міжнародних відносин з іншими суб'єктами міжнародної політики.

В українській політичній історії щонайменше чотири рази в просторі та часі народжувалася та відновлювалася національна держава. Вперше це мало місце в IX—XIV ст., коли утворилася Київська держава та Галицько-Волинська Русь. У XVII ст. українська держава піднялася знову вже як козацько-гетьманська, втретє вона відновилася як УНР і ЗУНР, вчетверте як Українська Республіка на початку 90-х рр. XX ст. Питання про міжнародну суб'єктність УСРР, що виникла в 1919 р. і входила сім десятиріч до складу СРСР, залишається дискусійним.

У нашому Курсі не передбачається висвітлення історії закордонної політики України за весь історичний період державності, хотілося б привернути увагу лише до головніших віх закордонної політики українських держав. Для зручності поділимо її на дві частини: першу — яка охоплює час від Київської держави й до початку XVIII ст., другу — присвячену XX ст.

Отже, із будівництвом Київської держави в IX ст. конституюванням формуються важливіші напрямки її закардонної політики. Чи не найголовнішим у ті часи був ПІВДЕННИЙ напрямок. Як писав константинопольський патріарх Фотій, Візантія вступила в дипломатичні контакти з русами в 839 р., у той час руські землі населяли люди «дуже войовничі, відомі своєю жорстокістю». Вони поступово вчилися заключати усні угоди про припинення військових дій і обмін полоненими, навчилися укладати перемир'я та мирні угоди, потім стали направляти посольства до сусідніх держав, насамперед до місцевих візантійських влад у Північному Причорномор'ї, а потім і безпосередньо до Візантії. У 860 р. Русь, після успішного нападу на Константинополь, уклала ПЕРШИЙ відомий нам договір «миру та любові» з Візантією, який став своєрідним дипломатичним визнанням Київської держави. В кінці IX ст. дійшли до нас відомості про подібні договори «миру та любові» Русі з Болгарією. Згодом у 907, 911 і 944 рр. із Візантією були укладені наступні договори. Угода 907 р. включала трафаретні «мир і любов», умови про відновлення мирних стосунків, плату імперією грошей Русі та визначення статусу київського посольства й торгової місії. Імовірно, що дана угода включала й усну домовленість про військовий союз, що була доповнена письмовою угодою — імператорським хрисовулом, де були перелічені конкретні зобов'язання візантійської сторони. На той час уже існував певний ритуал затвердження подібних угод — клятва («рота»), що відповідає тодішній практиці міжнародної політики варварських держав. Опрацювання спочатку перемир'я, а пізніше миру 907 р. супроводжувалося посольськими обмінами та конференціями, відтоді й згадуються перші послы, що представляли Київ як суверенну державу. У 911 р. князь Олег уклав писаний договір із Візантією, згідно з яким Київська держава отримала контрибуцію, право торгівлі без мита, усталення норм торгівельних зносин, форм судових процесів між русинами та візантійцями, умови мореплавства та дозвіл русинам служити в імператорському війську. Водночас були й певні обмеження для русинів, наприклад, відвідуючи Царгород, мешкати вони могли лише передмісті, входити до міста групами не більше 50 осіб і без зброї в супроводі грека. Була складена присяга на додержання договору: греки це зробили за християнським законом, а русини присягнули іменем Перуна та Велеса й поклали мечі¹. Таким чином перед нами не проста угода, а спроба візантійців знайти

певний компроміс із північними сусідами, оскільки час найбільшої могутності Візантії був уже позаду.

У той же час для молодого Київської держави перехід на новий шабель її стосунків з імперією означав «вихід у світ» не лише по відношенню до Середземномор'я, а й до Європи загалом. Тут навряд чи можна розділити захоплення та погодитися з перебільшенням значення, з глобальної точки зору, що цей договір був свідченням того, що Русь не поступалася своєю культурою Візантії, що це результат «рівноправності з Візантією»². Оскільки, як влучно зауважив у свій час Б. Греков, до 1000 р. Європа взагалі відставала в своєму розвитку від Візантії і лише «від початку другого тисячоліття починається поворот в житті Європи»³.

На той час Візантія була християнською імперією з тисячолітньою політичною культурою (лише «Corpus juris civilis», «Еклоги» та «Василіки» чого були варті... — Б.К.), величезною спадщиною патристики, традиціями та знаннями державницького життя, а Київська держава — молодого варварською державою з поодинокими літописними пам'ятками перших століть державного існування, племенною організацією на чолі з військовими ватажками, що носили титул «хакана». Там — християнська народність із розбудованими церковними структурами, тут — «нарід руський необорний і поганський»⁴.

Тим не менше, договір 907 р. став свідченням появи на європейській політичній арені військової сили, політичного суб'єкта, з яким варто було мати не лише певні міжнародні зв'язки, а й політичні стосунки, який прагнув вибороти своє місце, нав'язати рівноправні відносини зі своїми сусідами згідно з тодішнім міжнародним правом.

Якщо ж підходити прагматично, то, на жаль, користь від договору Київ мав не довго, оскільки вже через тридцять років князь Ігор після невдалого походу на Царгород змушений був підписати новий договір, який перекреслював певні здобутки першого договору. Як і попередній, він мав і «ряд» — конкретні статті, присвячені різним питанням, був зафіксований обома сторонами рідними мовами, мав місце обмін оригіналами та копіями, була дотримана процедура підписання договору. Вважається, що договір 944 р. став «вершиною давньоруської дипломатичної практики та документалістики, став першим розгорнутим писаним договором про військовий союз двох держав»⁵. Трохи пізніше, під час посольства княгині Ольги в

Царгород, також велися переговори, у т.ч. і про титулатуру руських князів, що мало підвищити політичний престиж Київської держави.

Водночас, поряд із південним, плідно розвивається й **ЗАХІДНИЙ** напрямок київської дипломатії. Спочатку це були зв'язки з Польщею, які поступово переростали в стосунки, а потім і в рівноправні відносини. У 1076 р. був укладений союз Києва з Польщею проти Німеччини та Чехії. Взагалі XI ст. стало періодом як частих польсько-українських конфліктів, які інколи закінчувалися шлюбами, що укладалися між можливо-владцями з політичними цілями, так і взаємодопомоги при всяких князівських, династичних чварах.

Важливими були також перші контакти з Німеччиною, королем Отоном I Великим, якого в 962 р. було обрано імператором Священної Римської Імперії. Окремі з цих контактів могли б за сприятливих обставин розвинутися в двох напрямках. Перший, за умови використання місії майбутнього магдебурзького архієпископа Адальберта та розширення зв'язків з Римом і поширення християнства з Риму, означав би долучення до католицької західноєвропейської культури, оминаючи ортодоксальні візантійські впливи. Другий полягав у розширенні перших контактів Києва з європейськими Людофінгами та переведення їх в більш-менш сталі міжнародні зв'язки. У будь-якому разі це був перший відомий нам факт дипломатичних контактів Русі з Німецьким королівством⁶.

Третій напрямок київської дипломатії — **СХІДНИЙ** реалізовувався швидше за допомогою меча, сили. Це були й походи князя Святослава на Оку, Волгу, а потім розгром Хозарського каганату, що принесло Русі більше шкоди, оскільки, позбувшись хоч якогось заслону проти кочовиків Великого Степу, Русь незабаром опинилася віч на віч із черговою навалою зі Сходу⁷.

За наступника Святослава — князя Ярополка поживавився західний напрямок київської дипломатії. почався обмін посольствами (на зразок делегацій) із Священною Римською Імперією, а також до Києва прибуло перше посольство від папи римського Бенедикта VII.

Об'єднання та розквіт Київської держави за Володимира Великого призвели до певної систематизації міжнародних зв'язків. Так продовжилися стосунки з апостольським Римом, мав місце подальший обмін посольствами (988, 991, 994, 1000, 1001, 1006—1007 рр.). Поряд із цим Володимир мав «любов» з

«окольными князі... с Болеславом Лядським, и с Стефаном Угрським, и с Андріхом Чеським», а також зі скандинавськими владарями. Про підвищення рангу міжнародних зв'язків, перехід їх у ряді випадків до рівня рівноправних відносин, можуть свідчити численні приклади встановлення сімейних відносин родини Володимира Великого з польськими, шведськими, угорськими, чеськими пануючими королівськими династіями. Ці факти чи не найкраще свідчення переростання міжнародних стосунків Києва в рівноправні відносини. Сильні та могутні, як правило, беруть шлюб лише з рівними або навіть запобігають цим самим певні конфлікти зі сторони могутніших. Сам Володимир одружився з Анною — дочкою візантійського імператора. Впродовж свого більш ніж тридцятирічного правління Володимир Великий об'єднав всі слов'янські племена Східної Європи, а також частину фінських і литовських. Збройною силою, дипломатичними відносинами, торговельними зв'язками, матримоніальними союзами Володимир поставив Київську державу на одне з чільних місць в тодішній Європі. Київська держава, перетворившись на чи не найбільшу на той час європейську державу, вела континентальну політику, її могутність змусила інших суб'єктів міжнародної політики добиватися рівноправності та перетворила епізодичні зв'язки на досить стабільні міжнародні відносини.

Як свідчать візантійські палацеві формуляри середини X ст., ще недавно про руського князя писалося з меншим пієтетом, ніж про хозарського кагана, не кажучи вже про болгарського царя. Наприклад до київського князя писалося: «Лист Константина і Романа, христорлюбних римських імператорів до руського князя», до чого додавалася печатка, більша ніж дві золотих монети. Тоді як до хозарського кагана писалася грамота з печаткою в три золотих із зверненням: «В ім'я Отця і Сина і Св. Духа, єдиного та єдиноправдивого нашого Бога. Константин і Роман, вірні в Бозі римські імператори, до найблагодороднішого й найславнішого кагана Хазарії»⁸. Звичайно, годі було думати, щоб «порфірородна дочка самого імператора» вийшла за якогось там північного князя, що носив лише титул «світлості». Тільки взяття Херсонесу в Криму «переконало» візантійського імператора в могутності Володимира, в результаті чого відбувся шлюб із «порфірородною» Анною. Тим самим київський князь в очах сучасників долучився до славетного роду римських імператорів, недосяжного ідеалу могутності,

влади, впливів, престижу тих часів, оскільки за династією стояли традиції «вічного Риму», великої релігії, культури, багатств, що притягували увагу всієї тодішньої Європи. Кожний владар бажав бути допущеним до відносин з імператорським двором, порфірогенами, що робило його членом найвищої політичної, пануючої середньовічної європейської еліти. Тим завершувався процес утворення великої та могутньої східноєвропейської держави, важливого суб'єкта міжнародної політики в тогочасній Європі, з яким багато коронованих осіб намагалися тепер встановити рівноправні міжнародні відносини.

Згодом син Володимира — князь Ярослав продовжив внутрішню та зовнішню політику свого батька. Так у західному напрямку Ярослав уклав союз з імператором Генріхом II (Людоефінгом) у боротьбі проти короля Болеслава. У 30-ті рр. XI ст. Ярослав ще двічі ставав союзником німців, а його ближчі нащадки уклали три шлюбних зв'язки з німецькими династіями⁹, що свідчило про ставлення Ярослава, як до *Rex Ruziae* — рівноправного суб'єкта європейської політики.

За Ярослава поживавшали міжнародні відносини зі скандинавськими державами (це був четвертий — ПІВНІЧНИЙ напрямок закордонної політики). Одна з його дружин (очевидно перша) була дочкою шведського короля Олафа. Дочка Ярослава вийшла заміж за норвезького принца, який потім став королем (Гарольд Сміливий). Додаймо відому річ, що ще одна його дочка — Анна стала дружиною французького короля Генріха I Капетінга, а їхній син став королем Франції (Філіп I Капетінг). З іменем Анни пов'язана передача написаної кирилицею т.зв. Реймської евангелії, на яку присягали всі французькі королі під час коронування. Матримоніальні союзи родина Ярослава мала ще з кількома західноєвропейськими династіями. Таким чином, не говорячи вже про польсько-руські відносини, західний і північний напрямки міжнародної політики Києва за Ярослава були пріоритетними, у будь-якому разі не менш важливими, ніж південний — візантійський. Однак відносини з Візантією перервалися війною з нею (1043 р.), яка закінчилася укладенням договору та шлюбом сина Ярослава — Всеволода з принцесою Анною Мономах та нормалізацією русько-візантійських відносин.

Загалом саме матримоніальні відносини «ввели Київську державу в річище європейської політики та зробили Київ

одним із міжнародних центрів, в якому перехрещувалися різні культурні течії»¹⁰. Київська держава перетворилася на найбільшу в тодішній Європі, займаючи територію від Карпат до Волги, сюди часто втікали члени різних європейських династій, щоб перечекати лихоліття, а потім поверталися додому й ставали монархами. Звичайно, вони не забували ті землі, які надавали їм притулок, тих державців, що допомагали їм. Усе це теж підносило авторитет Києва. Характеризуючи стан міжнародної політики Києва, необхідно зазначити, що тоді, як правило, ще не було постійних дипломатичних відносин, постійних дипломатичних місій і посольств. Закордонною політикою займалися князі, монархи, вищі церковні ієрархи. Найбільш поширеною мовою переговорів була латинь, а також грецька (враховуючи тодішній вплив Візантії в Європі)¹¹.

Феодалне роздроблення держави негативно позначилося на європейських позиціях Києва. Все більше коштів, зусиль починає забирати боротьба з кочовиками-половцями, незабаром східний напрямок міжнародної політики (точніше — загроза зі Сходу) стає пріоритетним. Це позначилося на стосунках і відносинах зі західноєвропейськими державами. З однієї сторони, далі підтримувалися міжнародні відносини (які зміцнювалися шлюбами) із Візантією, яка в міру занепаду більш охоче йшла на співпрацю та взаємодопомогу. З іншої, сам Київ, зазнаючи натиску зі Сходу, бачачи слабкість Візантії, все активніше шукав допомоги на Заході.

Окремою сторінкою тут має стати поступове перенесення міжнародної суб'єктності на захід — до галицьких та волинських князів, що від середини XII ст. зосередили в своїх руках спочатку відносини з Візантією, а потім з Угорщиною, Польщею (які спробували на початку XIII ст. розділити Галицько-Волинську Русь)¹².

Зміцнення Галицько-Волинської держави змусило її супротивників піти на укладення міжнародного документа, який мав усі ознаки договірної акти (1230 р.)¹³. Могутність Галицько-Волинської Русі дозволила його керівникам втрутитися в суперечки за австрійський трон. Було підписано ряд договорів, укладено військово-політичний союз (який виявився певним прорахунком) між князем Данилом Романовичем і угорським королем Белою IV. Тим не менше Данило Романович мав певний вплив на міжнародну політику в Центральній Європі, оскільки його запросили стати арбітром у суперечках польських князів за Краків (середина 40-х рр. XIII ст.)¹⁴.

Пізніше, шукаючи допомоги проти татар, Данило погодився прийняти від папського легата королівську корону, пообіцяв запровадити унію (1253 р.). Проте з обіцяного папою Інокентієм IV хрестового походу проти татар нічого не вийшло, однак отримання королівської корони означало, що традиції княжого та королівського Києва перейшли легально на захід, а не на північ у Москву, яка отримала цю відзнаку тільки в XVII ст. Князь Данило почував себе наступником влади київських князів, що набрало міжнародного характеру. Час його владарювання став добою чіткої орієнтації української держави в міжнародній політиці на Захід, на відміну від орієнтації на Схід Володимиро-Суздальського князівства. Це була суттєва різниця в підходах, що мала значні наслідки для українства в майбутньому.

Окрім того, слід підкреслити розширення міжнародних відносин Галицько-Волинської держави з Тевтонським рицарським орденом, виділення за згодою царгородського патріарха як окремої Галицької метрополії (1303 р.) за короля Юрія. Даний факт був не лише визнанням великого значення Галицького-Волинської держави, але й підкреслював постать самого державця — сина князя Льва. Як зазначав І. Крип'якевич, Галицько-Волинська держава досить довго та успішно боролася з різними загарбниками, які насадили з усіх сторін (татари, Литва, Польща, Угорщина), ефективно трансмісіювала західноєвропейську культуру в Україну, зберігаючи при цьому національні традиції, гідно представляла себе в Європі як спадкоємниця Київської держави, а головне, «продовжила на ціле сторіччя існування державної організації і стала головним політичним центром для всієї України»¹⁵.

Закордонна політика гетьманської держави (XVII ст.)

Можливо один із перших стратегічних зовнішньополітичних планів Богдана Хмельницького був викладений у промові на початку 1649 р. в Переяславі перед польськими послами. Тоді він заявив, що метою війни буде боротьба за православну віру, «за границю війною не піду, шаблі на турків і татар не підйму. Досить маю в Україні, Поділлі і Волині тепер, — досить вчасу, достатку і пожитку тепер у землі і князівстві моїм — по Львів, по Холм і Галич. А ставши над Віслою скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи!»¹⁶.

Закордонна політика Хмельницького мала бути підпорядкована головній меті — розбити Польщу, визволити всі українські землі та з'єднати їх у велике незалежне князівство. У зв'язку з цим, спочатку в Хмельницького сформулася ідея укласти та розвинути військовий союз із Кримом. Оминаючи його спонтанні початки зими 1648 р. перед битвою під Жовтими Водами¹⁷, Хмельницький домовився про те, що «бажаючи вашої опіки на будуче, ми душею і тілом будемо в союзі з вами служити на користь ісламу в будучих війнах; з Ляхами ми розірвали зовсім; просимо вас візьміть від нас закладні і згодьтеся на союз з нами»¹⁸. Такий союз і було укладено, хан послав татарську кінноту на допомогу. Одразу слід зазначити, що формально союзом це назвати було важко, занадто нерівні сили були: нечисленний загін Хмельницького й Кримське ханство з потужною військово-політичною структурою, державністю, васальними відносинами з Портою. Однак це був початок, який виявився плідним і вдалим. Угода з татарами полягала в тому, що у відповідь за участь кінноти в боях проти поляків їм платилося або грішми, які збиралися як так звана стація, або участю в розподілі здобичі та бранців. Татари розглядалися як «чужоземне військо», тому служба за плату була характерна для такого «союзу» з Кримським ханством. Принагідно зазначимо, що окрім татар, у козацькому війську служили як найманці (лише значно меншим числом) німці та деякі інші народи. Незабаром рівень зв'язків із ханом піднявся, і хан Іслам-Гірей писав до Хмельницького: «Мні велце милостивий пане Хмельницький, мой милостивий пане і приятелю»¹⁹. Хмельницький вимагав від цього вимушеного союзника, щоб татари не брали в ясир українське населення; окрім цього, щоб перешкодити всіляким зловживанням у татарських частинах туди були призначені козацькі старшини, які супроводжували татар і пильнували, щоб ті не займалися здирством. Цей союз був нетривким, уже в 1649 р. під Зборовом хан перейшов на сторону польського короля, а в 1651 р. хан спричинився до поразки військ Хмельницького під Берестечком. Незважаючи на все це, Хмельницький не міг остаточно розірвати стосунків з кримським ханом, побоюючися союзу останнього з польським королем. Чим далі, тим нерівноправнішими ставали ці стосунки, про що свідчить хоча б факт укладення ханом в односторонньому порядку, не допустивши до переговорів навіть представників козаків, перемир'я з Польщею, яке мало поширитися й на Україну (1653 р.).

Важливим напрямом міжнародної політики Хмельницького були стосунки з Оттоманською Портою. З однієї сторони Хмельницький зав'язав епізодичні дипломатичні контакти з новим урядом султана Магомеда та особисте листування з султаном. У результаті Порто наказала допомагати козакам. У 1650–1651 рр. відбувся обмін посольськими делегаціями. Порто запропонувала також гетьманові утримувати в Стамбулі свого постійного представника — привілей, який одержували лише великі держави. Хмельницький погодився спочатку на договір про дружбу з Туреччиною на рівноправних засадах, як між суверенними, незалежними державами. Пізніше, зі зміною політичної ситуації, гетьман під тиском частини козацької старшини відмовився від укладення договору та відіслав султанського посла Мег-мет-азі. З іншої сторони, Хмельницький виношував плани війни проти Порти, участі в боротьбі за свободу слов'янських народів Балкан, вів переговори з Венецією (1650 р.) про участь в європейському антитурецькому союзі.

Певний рівень міжнародних відносин уклався у Хмельницького з південно-західними сусідами — Молдавською Валахією та Трансільванією, васалами Туреччини, які були також тісно зв'язані з Польщею. У даному випадку гетьманська держава виступала з позиції сили, провівши військовий похід проти молдавського воєводи В. Лупула (1650 р.), Хмельницький нав'язав йому договір, одружив сина Тимоша з донькою воєводи. Пізніше козаки не раз допомагали Молдавії, було укладено новий договір.

Хмельницький намагався перетворити на свого союзника й Трансільванію (Семигород), для цього він уклав військовий союз, підтримав плани князя Ю. Ракоці зайняти польський престол, а після його смерті Хмельницький підтримував його сина — Юрія (Юрій II Ракочій). Проте той уклав союз з Молдавською та Валахією проти України. Лише пізніше вдалося нормалізувати стосунки з Семигородом та укласти «вічний союз».

Хмельницький, прагнучи побороти Польщу, шукав також зв'язки з північним сусідом — Швецією. Вперше дипломатичні зв'язки зі Швецією вдалося встановити в 1652 р., а потім у 1655–1657 рр. Це було пов'язано з переможним походом шведського короля Карла Густава на Польщу, виникненням плану поділу Польщі. Її корінні землі мала взяти Швеція, Велике Князівство Литовське — Москва, українські землі мали

б вернутися Україні. Шведське посольство, що приїхало до Чигирини, приготувало кілька проектів договору про дружбу між державами. Якщо спочатку допускалося включення західноукраїнських земель до шведської сфери впливу, пізніше передбачалося відступлення Україні всіх «руських земель» Польщі та південної Білорусі до Смоленська. Однак процесові реалізації шведсько-українського союзу стали на перешкоді об'єктивні та суб'єктивні чинники, які перекреслили амбітні плани²⁰.

Важливішим напрямком міжнародної політики Хмельницького залишався західний, зокрема відносини з Польщею. Спочатку Хмельницький розглядав свою діяльність як повстання проти сваволі польського панства, яке не слухало короля. Що ж до Владислава IV, то він залишався доляльним і ставив за мету вибороти мінімальну автономію. Загалом можна поділити польсько-українські стосунки, а далі вже відносини, на кілька етапів. Перший охоплював період від Зборівської угоди (1649 р.) і до укладення березневих статей у Москві (1654р.). Нагадаймо, що згідно зі зборівською угодою передбачалося утворення автономної області (Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) під правлінням гетьмана, реєстрові козаки мали підтверджені свої привілеї. Православна Церква повинна була отримати рівні права з Римо-Католицькою. Унія мала бути скасованою, підтверджувалися привілеї для міщан давніх великих міст. Таким чином йшлося лише про встановлення національно-територіальної автономії й то для самої тільки козацької верстви. Вже тоді Хмельницький зі старшиною дивився на цю угоду «лише як на тимчасову й старався фактично створити нову державну організацію на території козацької України, незважаючи на формальні умови». Він поведився так, неначе був монархом суверенної держави й розвинув «широку дипломатичну акцію на міжнародному полі для скріплення свого становища»²¹. Тим не менше про рівноправність сторін говорити не приходилося, про що свідчив хоча б факт назви самого документа – «Декларація ласки Короля й.м. на пункти прохання Війська Запорозького». У листі до трансільванського князя Ракоція Хмельницький писав, що мир із Польщею не буде тривалим, що це «лицемірство, а не мир». Прийшлося також погодитися на відновлення королівської адміністрації в Україні, відновити земські та гродські суди, повернутися в Київ воєводі А.Кисілю. Все ж, незважаючи на опір польських шляхтичів – депутатів сейму, на

протест папського нунція, у січні 1650 р. польський сейм затвердив зборівську угоду — «Декларацію ласки», король надав нові привілеї козакам і православної церкві. Укладений мир був справді нетривалим, Хмельницький вимагав від короля «окремої лінії», тобто відокремленої від Польщі території, старанно готував армію, покращуючи її організацію та озброєння, проявляючи ініціативи на міжнародній площині щодо організації антипольської коаліції. Війна, що почалася весною 1651 р., закінчилася Білоцерківським миром, за яким було ліквідовано кордон території Війська Запорізького на р. Случ, козацьке військо виводилося з Чернігівщини та Брацлавщини, наполовину зменшувалася кількість реєстрового війська, про навіть куцу національну-територіальну автономію говорити ставало недоречно. Однак навіть такі вигідні полякам умови миру сеймом не були затверджені, оскільки шляхта була повна надії повернути все втрачене та остаточно розправитися з козаками.

У наступні роки військове щастя, незважаючи на перемогу під Батогом, загалом не була схильним до Хмельницького. якому прийшлося укласти в грудні 1653 р. мир з Польщею (містечко Жванець) на умовах відновлення Зборівської угоди. У цій важкій військово-політичній ситуації гетьман уклав угоду з Москвою, що дало можливість від весни 1654 р., перегрупвавши політичні сили на міжнародній арені, знову приступити до війни, в якій козацьке військо вже виступало разом із московським, маючи проти себе Польщу та кримського хана. Щоправда, спільні московсько-українські військові акції продовжувалися недовго (вони мали місце насамперед у Литві, Білорусі, потім в Галичині). Уже навесні 1655 р. московський цар вступив із поляками в переговори, які продовжилися весною 1656 р. у Вільні й на які українських делегатів не допустили, переговори завершилися перемир'ям між Польщею та Москвою. У зв'язку з цим, Хмельницький заходився творити нову коаліцію зі Швеції, Семигороду, Бранденбургу, Молдавії, Волощини та Литви. Коаліція повинна була бути спрямована як проти Польщі та Криму, так і проти Москви. Коаліція почала успішно діяти, що викликало занепокоєння в Австрії, Данії, Туреччині, які досить успішно перешкодили їй подальшому існуванню. Така ситуація разом із смертю гетьмана нанесла непоправної шкоди українському державництву.

Тим не менше восени 1657р. в Корсуні було укладено перемир'я з Польщею. Три роки тісних союзних зв'язків із

Москвою породили значну соціальну диференціацію в Україні. Частина козацтва на чолі з полковником Пушкарем і запорозьким кошовим Барабашем користувалася підтримкою Москви. Частина ж козацтва, духовенства побачила перші наслідки московської політики. Взагалі українство, виховане в поняттях політичної свободи, толерантності, з пересторогою придивлялося до жорсткого московського абсолютизму, твердих порядків, звичаїв, релігійного фанатизму. Для української старшини перспектива стати царськими «холопами», позбавлених будь-яких політичних прав, видавалася малопривабливою, особливо серед тієї її частини, що вже звикла до польських шляхетських вольностей. Без сумніву, познайомившись з московськими звичаями, українська шляхта воліла тепер мати діло з конституційним польським королем, ніж з абсолютним московським царем. Тому старшина почала схилитися до ідеї встановлення федеративного зв'язку з Польщею, в якому Україна мала б значну автономію. Разом із тим, навчена гірким досвідом, польська шляхта розуміла, що повинна піти на поступки заради виживання. У той же час серед українського селянства продовжували залишатися стійкими антипольські настрої. У такій ситуації восени 1658 р. й було заключено в м.Гадячі трактат про унію України з Польщею та Литвою, за яким мала утворитися федерація трьох самостійних держав: Польщі, Литви та України. У своїй міжнародній частині трактат передбачав, що всі три вільні держави спільно обирають одного короля, мають разом здобути береги Чорного моря та відкрити на ньому вільну навігацію, мають надавати взаємну допомогу у війні, навіть проти Москви, якщо та не поверне загарбаних нею білоруських і литовських земель, якщо ж буде укладено угоду між Польщею та Московією, то Москва за бажанням може бути прийнята як четвертий член слов'янської федерації. Восени 1659 р. сейм у Варшаві ратифікував трактат, водночас було приведено до присяги українських депутатів. Однак заколот проти І.Виговського, промосковські настрої міщан деяких українських північних міст, а також бідніших верст українства призвели до падіння Виговського. Як писав М.Костомаров, так «сумно скінчилося гетьманство Виговського, а з тим скінчилося й Велике Князівство Руське. Українці показали, що вони не в стані зрозуміти й оцінити цей продукт голів, які стояли вище від рівня цілого народу».

Заради точності слід додати, що в 1660 р. впрост поля бою під Слободищами між поляками та козаками знову дійшло до

укладення нового договору, який у головних рисах повторив Гадяцьку унію, але вже мови не було про окреме Велике Князівство Руське. Україна повинна була отримати лише автономію в складі Польщі на чолі з гетьманом. Після цього утворювалися два напівдержавні об'єднання з двома гетьманами, що орієнтувалися одне на Москву, друге на Варшаву. Почався період, названий Руїною. Характерною рисою цього періоду стало поступове зменшення автономності України в межах московського царства, трансформування державної закордонної політики тих чи інших гетьманів у короткотермінові угоди, договори з тимчасовими союзниками, змістом яких були намагання здійснити власні амбітні плани, утримати разом із тим залишки колишньої самостійності.

Ще одним напрямом закордонної політики гетьманської держави була східна політика — стосунки з царством Московським. Починаючи від 1648 р. Хмельницький епізодично звертався до Москви з проханням про допомогу в боротьбі з Польщею, однак Москва з різних міркувань вичікувала. Як писав М. Грушевський, «весь хід історії Східної Європи міг би взяти інший і кращий напрямок, коли б Україна ввійшла в політичну унію з Москвою в початках своєї боротьби з Польщею. Іще повна сил, повна людности не зневіреної в своїх провідниках і в піднятому ними ділі, здатної бути опозицією Москви, обстояти себе в сій позиції і не дати себе зіпхнути на становище провінції. Московські політики може ненароком, а може й умисно — дали поборюкатись українській козаччині з Польщею й дійти майже до останнього обопільного знищення — ...аби ввійти з свіжими силами між сих обескровлених противників і взяти козаччину вже не в ролі рівнорядного союзника, а підручного — котрого б можна було звести до ролі прислужника, підданого, «холопа»²².

Після довгого очікування, коли значна частина України була вже сплюндрована, козацьке військо понесло значні втрати, зрештою, як і польське, восени 1653 р. в Москві почали діяти. Враховувалося те, що в разі поразки Хмельницького або у випадку укладення союзу з турками, для Москви створиться не вигідна геополітична ситуація, а про вихід до Чорного моря говорити не прийдеться. І в перших числах жовтня 1653 р. Земський Собор у Москві ухвалив, «щоб Великий Государ зволив їх (гетьмана Б. Хмельницького і все військо Запорозьке — Б.К.) з городами й землями прийняти під свою високу руку задля православної віри і святих Божих церков». Ця процедура

повинна була відбуватися наступним чином: приведення до присяги цареві гетьмана та війська, надання їм інвеститури від царя замість тієї, що гетьман і військо мали досі від короля. В інвеституру входила гетьманська булава, знамя, «ферезея» (кафтан) і «горлатна шапка» (у даному випадку — сполучення клейнодів польської практики і турецької інвеститури). Царським послам було велено, приїхавши до резиденції гетьмана, закликати гетьмана, щоб той прийшов до них у двір, а коли б він не схотів іти до них, то зійтися на нейтральному ґрунті в церкві. Однак через різні обставини зустріч посольства з гетьманом відбулася пізніше й не так, як планувалося в Москві. Коли духовенство в Успенському соборі в Переяславі (8 січня 1654 р.) вже хотіло приводити до присяги гетьмана та старшину, Хмельницький зажадав від царських послів, щоб ті першими принесли присягу від імені царя, що «він, государ, гетьмана Б.Хмельницького і все військо Запорозьке польському королеві не віддасть і за них буде стояти, вільностей не порушить». У відповідь посольство заявило, що в Московській державі присягу складають лише піддані царю, а за нього такого ще «не бувало ані не буде». Коли ж козацькі полковники привели як приклад польського короля, то посольство відповіло, що польських королів за приклад брати не можна, бо вони не «вірні», вони «не самодержці», й в чім «вони присягають, вони того не дотримують»²³. Після переговорів гетьмана та присутню військову старшину було приведено до присяги (всього в той день присягнуло близько 300 осіб). Під час переговорів гетьмана з посольством було встановлено військовий союз України з Москвою, гарантований протекцією царя Московського над Україною, було дано гарантію царем про збереження всіх прав і вольностей.

У березні 1654 р. в Москві на грамоту Б.Хмельницького та «23 статті» (проект договору) цар дав послам гетьмана відповідь, яка була ратифікацією договору. Московський уряд вважав, що договір з Україною був дійсним лише за життя Хмельницького й тому поновлював його з кожним наступним гетьманом, дещо змінюючи, але завжди називаючи акт 1654 року договором. Вважалося, що договір не позбавляв Україну суверенних прав, він зафіксував союз з Москвою на добровільних засадах, звільняючи її від підлеглості Польщі²⁴.

Таке розуміння виказав сам Хмельницький, говорячи польському послові С.Любовицькому: «Я став уже паном всієї

Руси і не віддам її нікому»²⁵. Доказом незалежності були численні союзи, що їх уклала Україна після 1654 р. із різними державами. У свою чергу шведський король Карл-Густав IV в листі до гетьмана зазначав, що цей договір «полюшив свободу народові цілою і непорушною», а посол німецького імператора П. Парцевіч у привітанні Хмельницькому висловився про Україну та гетьмана з старшиною, «що становлять сю славу і воєвничу республіку»²⁶. Водночас дана угода викликала значні суперечки щодо її суті. Різноманітність поглядів на неї можна класифікувати таким чином, що це була унія України з Москвою (реальна або персональна), що це був васалітет, що це був протекторат, а дехто висловлювався, що це був псевдопротекторат і що це був військовий союз двох держав, спрямований проти Польщі. Видається, що скоріше за все угода з Москвою все ж була військовим союзом, що мав певні риси протекторату Москви. Для підкріплення цієї думки, візьмемо лише один приклад. Як відомо, у проекті договору «23 статтях» або козацьких петиціях за підписом гетьмана і військової печатки, поданих козацькими послами на затвердження цареві, була стаття 14, в якій було зазначено, що «послів, що звіку до війська Запорозького з чужих земель приходять, аби панові гетьманові і війську Запорозькому вільно було приймати». Тобто при затвердженні в такій редакції статті, Україна дійсно виступала надалі самостійним суб'єктом міжнародної політики, рівноправним союзником Москви. Однак після обговорення петиції в Думі, була прийнята резолюція («государь указал и бояре приговорили») наступного змісту: «Послів в добрих справах приймати (гетьманові) і відправляти, і (тільки) писати государеві, в яких справах вони приходили і з чим їх відправлено». Здавалося б, все мало бути так, як просили (бо петиція — це прохання) гетьман і старшина. Однак в резолюції наприкінці вказувалося: «А з турецьким султаном і з польським королем без царського указу зносин не мати»²⁷. На той час Україна мала найдовші кордони із Московським царством, Туреччиною, з її васалом — Кримом, Польщею, її довголітніми суперниками були Польща та Туреччина, і саме з ними цар забороняв мати міжнародні відносини. Можна було зноситися та «дружити» з французьким, іспанським, шведським королями, римським, китайським імператорами, які були далеко й спільних кордонів з їхніми державами не було, лише з власними найбільшими сусідами не можна було мати стосунків.

Таким чином після укладення угоди з Москвою, міжнародна правосуб'єктність України починає поступово

зменшуватися, щоб у XVIII ст. зникнути остаточно. Можна виділити принаймні три значних спроби призупинити цей процес. Перша пов'язана зі спробою гетьмана Виговського вирватися з тісних меж союзу з Москвою в 1658 р., друга — із міжнародною діяльністю гетьмана Петра Дорошенка (1665–1676 рр.), третя — із діяльністю Івана Мазепи.

Отже, щодо спроби Виговського укласти кілька вигідних для України договорів з іншими державами. Спочатку (жовтень 1657 р.) було укладено оборонний союзний договір зі Швецією, за яким остання визнавала Україну вільною державою, кордони якої мали сягати до Вісли та через Білорусь до Березини і пруського кордону. Водночас Виговський відновив союз із Кримом, розпочав переговори з Польщею. Із Москвою він прагнув встановити не дотихчасові васальські стосунки, а встановити союз рівного з рівним. Що ж до переговорів із Польщею, то вони завершилися укладенням восени 1658 р. договору під Гадячем, за яким Наддніпрянина отримувала автономію в складі польської держави. План прибічника гетьмана — Ю.Немирича утворити Велике Князівство Руське, яке б було довічно нейтральним, реалізувати не вдалося. Суть дипломатичних зусиль, які намагалася реалізувати гетьманська старшина, можна звести до позиції: «не бути ані під королем, ані під царем; сподіваються здобути це, зводячи і лякаючи короля царем, царя королем»²⁸. Поразка Виговського, гетьманат Ю.Хмельницького одразу погіршили становище України. Через кілька років Україну було поділено й кожний гетьман намагався вступати в міжнародні відносини сепаратно. Найбільше, що дозволялося, наприклад промосковськи налаштованому гетьману І.Брюховецькому, це вступати в міжнародні стосунки лише з дозволу царя.

Друга спроба вирватися з-під опіки Москви пов'язана з постаттю Петра Дорошенка, що йшов слідами Хмельницького. Важливішим його політичним вчинком став союз із Туреччиною, за яким Україна визнавалася в межах від Перемишля до Путивля, Туреччина та Крим не мали укладати миру без згоди України тощо. Однак військові невдачі не дали реалізувати ці наміри, після короткого гетьманування Ю.Хмельницького правобережна Україна втратила рештки своєї політичної самостійності.

На лівобережній Україні, що пізніше дістала назву Гетьманщини, козацька старшина не бачила іншого виходу зі становища, як визнати на якомога кращих умовах верховенство Москви. Від тих часів формується традиція — укладення

договорів (статей) між Москвою та новообраним гетьманом. Першими стали Переяславські (1659 р.), Батурин-ські статті (1663 р.) І. Брюховецького, Глухівські статті (1669 р.) Д. Многогрішного. Це були документи державно-правового та міжнародно-правового характеру, що визначали насамперед устрій гетьманської держави, водночас, хоча вони покладалися на статті Хмельницького, вони постійно звужували права автономії України, підтверджували заборону дипломатичних зносин з іноземними державами. Разом із тим українські гетьмани докладали зусиль, і не без успіху, щоб об'єднати більшість українських земель навколо одного суб'єкта. Це відносилось ще й до Дорошенка, пізніше до Многогрішного (північний захід), Самойловича, що теж уклав черговий договір із Москвою (1672 р.) та зумів добитися для себе гетьманських клейнод (1676 р.) і прийняти титул гетьмана обох сторін Дніпра. Коли ж за «вічним миром» Москва зреклася Правобережжя, Самойлович заявив, що Запорізьке Військо ніколи не відмовиться «свого давнього достоянія» — Правобережної України.

Третя спроба вирватися з-під впливу Москви пов'язана з гетьманом Іваном Мазепою. Він уклав і підписав Коломацькі статті (їх ще називають пактами), в яких знову було підтверджено заборону дипломатичних зносин із закордоном, окрім того, у XX статті застережено, що Україна не може порушувати вічний мир із Польщею, а також повинна підтримувати добросусідські зносини з Кримом. Нова стаття (XIX) підтверджувала нерівноправні стосунки України з Москвою. Так заборонялося «голоса испущать», що «Малоросийский край гетьманского regimentу», а лише говорити, що він належить до єдиної держави з Великоросією, тут вперше було заперечено державний характер гетьманської влади та державності України.

Програма закордонної політики Мазепи пройшла значну еволюцію, починаючи від негативного ставлення до союзу з Кримом і Туреччиною, Польщею. За реальну основу української політики він вважав співпрацю з Москвою, спираючися на яку, була надія поширити територію Гетьманщини: здобути від Польщі Правобережжя, а від Криму та Туреччини степову смугу над Чорним й Азовським морями. «Мазепа залишився щирим прихильником союзу з Московщиною — аж до часу, коли Петро почав ламати основи української державності: тоді він почав шукати іншого політичного шляху»²⁹.

Під час Північної війни цар Петро почав вимагати від України посиленої участі в ній, не рахуючися ні з договорами, ні з різними обставинами та настроями, що панували в Україні. До цього додався деспотичний характер державного управління з Москви, самого гетьмана, як звичайного генерала, а не владаря держави було поставлено в підпорядкування вчорашньому різнощикому пиріжків, а нині князя Меншикова, зростала загроза уніфікації України як звичайної частини нової імперії з російськими землями. Міжнародна ситуація, що склалася в час війни, перемоги шведів, їхній союз із поляками відірвали старі плани до рецидиву Гадяцької унії включно. Мазепа через поляків нав'язав контакти з Карлом XII, були прийняті певні зобов'язання сторонами. У 1708 р. шведи увійшли на територію Гетьманщини. Мазепа з нечисленними козаками долучився до них, під час переговорів із королем він поставив вимогу повної самостійності руського князівства. Україна вступала в союз зі Швецією на рівноправних засадах. Невдача під Полтавою змусила Мазепу емігрувати. Після його смерті новообраний гетьман Пилип Орлик уклав умову з старшиною та запорожцями під назвою «Пакти і Конституції прав і вольностей Запорізького Війська (1710 р.)». У цьому документі було вказано, що у випадку успішного закінчення війни з Росією, Україна буде незалежною від Польщі та Москви. Гарантом незалежності, протектором її мав стати шведський король. Орлик розвинув широку дипломатичну діяльність, у тому ж році було підписано союзний договір між козаками та кримським ханом, який визнавав незалежність України й зобов'язувався не припиняти війни з Московією без згоди гетьмана. Було досягнуто домовленості з Туреччиною щодо участі козаків разом із турками в бойових діях проти Петра. Визнання Туреччиною в 1712 р. Орлика владарем Правобережжя не дало нічого, оскільки цими землями заволоділа Польща, інші коаліційні плани гетьмана теж успіху не мали. За наказом Петра була зруйнована Січ. при вступі на посаду гетьмана І Скоропадського не було підписано нового договору з Україною дещо пізніше для контролю за козацьким урядом було засновано Малоросійську Колегію. Ще лише один раз царський уряд погодився на невеличкі права в сфері закордонної політики для Гетьманщини. Це сталося за гетьмана Данила Апостола, коли царський уряд дав так звані «Рішительні Пункти» (1728 р.), що мали форму указу. У документі вже не згадувалося про договір України з Московією, було заборонено

вести приватну кореспонденцію з закордоном, вести будь-які переговори з закордоном, за винятком пограничних справ з Польщею та Кримом. Це був останній відголос колишніх українських прав як суверенної держави здійснювати власну закордонну політику.

Підсумовуючи підкреслимо, що протягом усього історичного періоду існування української державності справа закордонної політики знаходилася в руках суб'єктів державної влади — князів, королів, гетьманів. Серед них були такі визначні постаті як Ярослав, Володимир, Данило, а пізніше — Хмельницький, Виговський, Мазепа, Орлик.

Разом із тим із ростом масштабності та обсягу міжнародної політики України, збільшенням кількості суб'єктів міжнародного права поступово формувалася певний інститут при верховній владі, що почав займатися проведенням, а скоріше реалізацією закордонної політики: при гетьманах це був інститут генерального писаря. Блискучими українськими дипломатами часів козацько-гетьманської держави були Виговський, генеральний писар, а потім гетьман, його брати, політичний діяч Ю.Немирич, дипломати Данило Грек (Олівеберг), Силуян Мужиловський, Іван Груша, Іван Ковалевський та інші³⁰.

Принагідно слід зазначити, що тогочасні західноєвропейські державні діячі, політики та дипломати високо оцінювали закордонну політику козацько-гетьманської держави, окремі з них, насамперед протестанти за релігією, намагалися нав'язати різного роду контакти, зв'язки з Україною, йшли не лише на переговори, але й на укладення різного роду угод, договорів а навіть союзів, підтримували участь України в коаліціях. Про це до нас дійшли як різні документи з тих часів, так і свідчення сучасників³¹. Сучасна українська політична думка спробувала узагальнити цей доробок у вигляді кількох монографічних праць, що значно розширює можливості об'єктивного вивчення даної проблематики³².

Закордонна політика України в ХХ ст. (Л.Ш.)**УНР, ЗУНР у боротьбі за визнання незалежності**

Сходження та утвердження України на міжнародній арені в ХХ столітті було достатньо складним і болісним. Самостійний вихід України в світове співтовариство був пов'язаний із розвалом Російської імперії та утворенням Української Народної Республіки. Серед пріоритетних напрямів закордонної політики Центральної Ради УНР було насамперед виведення України зі стану триваючої війни, утвердження міжнародних позицій Української держави. Досягнення цієї мети ускладнювалося відсутністю досвіду державницького будівництва в провідних українських політиків, переважанням у багатьох з них «федералістських поглядів». Заслуговує на увагу те, що навіть один із найвпливовіших діячів УНР М.Грушевський, оцінюючи зовнішньополітичну стратегію України, особливу увагу звертав на перспективи відносин із країнами колишньої Російської імперії. Він робив абсолютно однозначний висновок: гасло української незалежності «пішло в широкі народні маси і поворот назад неможливий». Та не менш однозначно він визнавав, що «об'єктивні дані, реальні умови українського життя, спадщина царської Росії не дасть змоги будувати українського життя без замирення, без порозуміння з Росією»³³.

У грудні 1917 – на початку січня 1918 рр. розпочалося офіційне міжнародне визнання України як суверенної держави. Перші кроки щодо цього зробили дві найбільші європейські держави – Франція та Великобританія. Проте, як підкреслює український дослідник Р.Симоненко, поява в грудні 1917 р. представників Франції та Англії при Центральній Раді засвідчувала лише підтримку цього урядового органу де-факто, аж ніяк не попереджаючи рішення про визнання української незалежності. Більше того, вивчаючи внутрішнє становище та військові можливості України, зустрівшись у Києві з майбутнім гетьманом П.Скоропадським, генерал Ж.Табуї та члени його місії заявили: «Ніколи самостійна Україна визнана Антантою не буде»³⁴.

І справді, відносини з державами Антанти обірвалися, коли УНР розпочала мирні переговори з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Після складних, напружених переговорів був

укладений Брестський мирний договір між УНР і державами Четверного союзу (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною). Україна вийшла зі стану війни, здобула підтвердження своєї незалежності, але одночасно змушена була погодитися на введення на свою територію німецьких військ. Це тимчасово відвертало загрозу окупації України червоними військами. Але як показали наступні події — ненадовго. Німецькі військові власті, які невдовзі почали діяти в Україні, виявляючи невдоволення політикою Центральної Ради, були причетні до державного заколоту, в результаті якого на зміну Центральній Раді до влади в Україні прийшов гетьман П.Скоропадський.

Гетьманський уряд підтримував контакти та співпрацю з країнами-учасницями Четверного союзу, водночас налагоджував широкі взаємозв'язки з іншими державами: Фінляндією, Грузією, Литвою, Естонією та іншими. І це давало певні позитивні наслідки. Якщо Центральна Рада УНР домоглася офіційних дипломатичних стосунків лише з Німеччиною, Австро-Угорщиною та Туреччиною, то гетьманська Українська держава обмінялася посольствами з 12-ма державами світу. Станом на листопад 1918 р. Україна мала 10 генеральних консульств, 25 консульств і віце-консульств у країнах Четверного союзу, а також в Румунії, Фінляндії, Литві, Швейцарії, Данії, Нідерландах, Швеції, Норвегії, Польщі, Курляндії, Росії³⁵.

У зовнішній політиці гетьманського уряду на першому місці було налагодження дружніх відносин з урядом Німеччини. Питання торгівлі між двома державами, надання Німеччиною кредиту та необхідність підтримки Української держави у вирішенні територіальних суперечок з сусідніми державами мав узгодити під час візиту до Берліна Голова Ради Міністрів Ф.Лизогуб. Однак частину порушених на переговорах проблем прем'єр не зміг розв'язати, серед них: формування української армії та передача захопленого німцями Чорноморського флоту Україні. Ці питання зміг вирішити Скоропадський під час свого візиту 4—17 вересня 1918 р. до Німеччини. Українській державі були повернуті дредноут-лінкор «Воля», крейсер «Кагул», 11 міноносців, кілька підводних човнів та 7 лінійних кораблів. Таким чином Скоропадському вдалося відновити український флот і зміцнити становище України на Чорному морі.

Після тривалих переговорів із представниками уряду Криму в кінці вересня 1918 р. були вироблені умови, на яких Крим приєднувався до України: повна внутрішня автономія, власний сейм, територіальна армія, статс-секретар у справах Криму в Раді Міністрів Української держави. Однак уряд Криму зволікав із затвердженням названих умов. 15 листопада 1918 р. Добровольча армія генерала Денікіна окупувала Крим, ліквідувавши всі елементи його державності. Відтак можливість приєднання Криму до України була втрачена.

Важливе місце в зовнішній політиці гетьмана Скоропадського займали україно-російські стосунки. Насамперед необхідно було припинити військові дії та відновити роботу залізничного транспорту. Відповідний договір було підписано 12 червня 1918 р. У ньому Радянська Росія визнавала незалежність Української держави. Окрім названого договору, було прийнято й ряд постанов: про припинення військових дій на фронтах, взаємну евакуацію громадян-росіян до Росії, а українців — в Україну, обмін консульськими представництвами, встановлення поштово-телеграфного зв'язку. Однак знайти порозуміння щодо питань про кордони, розподіл державного майна та державних боргів царської Росії не вдалося. Російська сторона затягувала переговори, вишукуючи для цього різні причини, а в жовтні 1918 р. із власної ініціативи припинила мирні переговори.

Особливий інтерес гетьман Скоропадський проявив до Кубані, де українці становили 60 відсотків населення. Ця частина населення відстоювала популярні тоді ідеї злуки з Україною. Тому для з'ясування позиції Української держави щодо можливої злуки з Кубанською Народною Республікою до Києва прибула урядова делегація на чолі з головою кубанської Ради М.Рядоволом, яка добивалася від гетьманського уряду військової допомоги у визволенні своїх земель від Червоної армії та російських добровольчих частин. Однак доки гетьман розмірковував, війська російського генерала Алексеєва захопили Кубань.

У кінці жовтня гетьман Скоропадський опинився в скрутному становищі. Після виведення німецьких та австро-угорських військ з українських земель гетьман безуспішно шукав підтримки в країн Антанти. 14 листопада 1918 р. була оголошена «Грамота Гетьмана всієї України», якою скасовувалася суверенність Української держави та проголошувалася федерація з Великою Росією.

Робилися спроби якось пояснити ці дії. По-перше, тим, що Скоропадський після поразки країн Четверного союзу прагнув добитися визнання Української держави Антантою, яка у свою чергу поставила вимогу: Україна має бути в федерації з найбільшовицькою Росією; по-друге, Скоропадський прагнув уникнути безпосередньої загрози міжнародної ізоляції України; по-третє, над Україною нависла загроза ведення воєнних дій на три фронти: на півдні — з Добровольчою армією Денікіна, а також з військами Антанти, на півночі — з Червоною армією. Скоропадський гарячково вишукував шляхи порятунку, його надії виявилися марними. Грамота стала однією з причин повстання проти гетьманської влади, переходу влади до Директорії на чолі з В. Винниченком та С. Петлюрою³⁶. Змістовно та переконуюче про це написав Я. Пеленський — автор вступної статті до «Спогадів» П. Скоропадського. Він зазначив, що не будучи ні істориком, ні юристом, Скоропадський вживав термін «федерація» довільно, у тогочасному популярному розумінні; його концепцію взаємин України з Росією не можна окреслити поняттям «федерація», оскільки він посилався на Україну як «державу» з окремим «самобутнім» статусом. Як держава Україна бачилася Скоропадському сконсолідованою територіально (приєднання Криму й навіть частини Кубані), інтеграція населення України мала відбуватися не за етнічним, а за територіально-державним принципом, він відстоював потребу власної армії, флоту, служби безпеки, поліції, власних грошей, закордонної політики тощо. Тому Пеленський робить вірний, на наш погляд, висновок: «Такий підхід до побудови держави і її взаємин з іншою, більшою державою окреслюється в науці не як федерація, а як конфедерація, або співдружність незалежних держав (*commonwealth*)»³⁷.

Директорії, не зважаючи на відчайдушні зусилля, не вдалося подолати надзвичайно важкого міжнародного становища, що сформувалося навколо України. На початку січня 1919 р. Директорія направила своїх представників до Англії, Франції, США, Італії та інших країн, а також на Паризьку мирну конференцію, сподіваючися дістати дипломатичне визнання, допомогу військами, коштами, військовим спорядженням, зброєю та боєприпасами. Директорія намагалася розпочати переговори і з більшовицькою Росією, остання зірвала ці переговори. У відповідь на це Директорія 16 січня 1919 р. оголосила війну Росії. Антанта належним чином не відреагувала на цей відчайдушний крок.

У пошуках союзників у квітні 1920 р. С.Петлюра підписав з Польщею так званий Варшавський договір. Згідно з договором Польща визнавала право України на незалежне державне існування, визнавалася й Директорія УНР на чолі з Головним Отаманом С.Петлюрою за верховну владу в УНР. Польща проігнорувала питання щодо північних, східних і південних кордонів України, але, використовуючи безвихідне становище УНР, залишала за собою Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину з Підляшшям і Полісся. У військових питаннях повна перевага теж віддавалася польській стороні. Воєнні дії, що передбачалися на Правобережжі проти більшовицьких військ, повинні були відбуватися під польським головним командуванням. Польща залишала за собою керування залізницями, охорону запілля, а також владу на зайнятій на час підписання договору території УНР. Український уряд зобов'язувався постачати харчування та тягловий транспорт для польської армії після початку воєнних дій. Умови Варшавського Договору, зокрема щодо здачі Польщі значних українських територій, викликали гострі протести серед чималої частини українського громадянства, особливо в Галичині. Поразка польських військ у війні з більшовицькою Росією спонукала польський уряд анулювати Варшавський договір, який так і не був запропонований польському сеймові для ратифікації, розірвати відносини з урядом УНР і, визнавши УСРР, укласти з більшовиками Ризький мир (18.3.1921 р.)³⁸. Після закінчення польсько-більшовицької війни, поразки окремих петлюрівських загонів, які нелегально діяли в Україні, Директорія припинила існування.

Військові поразки призвели до того, що всі урядові інституції УНР були змушені виїхати за кордон, а за умовами Ризького договору Директорія, уряд УНР і всі їхні організації та установи втратили право легального існування в Польщі (основного місця еміграції) і продовжували свою діяльність вже нелегально. Не змогли відіграти суттєвої ролі у вирішенні післявоєнної долі українського народу численні українські громади, що зосередилися в еміграції в Чехословаччині, Австрії, Німеччині, Франції та інших державах світу.

Складною, багато в чому трагічною, виявилася доля українського населення Галичини. Утворена на українських землях колишньої Австро-Угорської монархії Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) від перших днів свого існування намагалася зміцнити свої міжнародні позиції, робила

спроби домогтися політичної, військової підтримки зі сторони провідних європейських країн Австрії, Німеччини, Італії, Франції, Чехословаччини, Угорщини, Югославії та інших. Даремно! Ще не зміцніла держава зазнала ударів від Польщі, Румунії, Чехословаччини. Суттєво не змінив ситуації Великий акт злуки УНР і ЗУНР, який був урочисто проголошений 20 січня 1919 р. у Києві. В середині липня 1919 р. під натиском більш, ніж стотисячної польської армії Українська Галицька Армія та уряд ЗУНР перейшли через Збруч, щоб об'єднатися з військами УНР. Польські війська зайняли територію всієї Галичини.

Об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу через певні обставини не було доведено до кінця. Головне з них — це скрутне становище, в якому незабаром опинилася Директорія та її уряд, через що змушена була під натиском більшовицьких військ залишити майже всю територію Великої України.

Отже, визнання УНР, ЗУНР у 1917—1920 рр. багатьма державами світу не зняло серйозної міжнародної напруги довкола України. Одна з найголовніших причин цього полягала в тому, що в тогочасні геополітичні розрахунки та стратегічні інтереси Антанти, провідних європейських держав, а також США не входило бачення України як суверенної європейської держави. Антанта без коливань погодилася на анексію Східної Галичини Польщею, Закарпаття Чехословаччиною, Буковини та Бессарабії Румунією. Заради послаблення позицій більшовицької Росії Антантою нехтувалися інтереси українського населення Східної України.

У кінцевому рахунку багаторічна нерівна боротьба українського народу за своє політичне, соціальне визволення позбавлена міжнародної підтримки, завершилася втратою завойованої незалежності. На території всієї України (з винятком Східної Галичини, окупованої Польщею) була встановлена радянська влада. У складі СРСР Українська республіка фактично сліпо слідувала диктату сталінського режиму й ніякої самостійної ролі на міжнародній арені протягом тривалого часу не відігравала.

Україна та ООН

Ситуація змінилася на краще для України, коли, під тиском необхідності вимушеного визнання значного внеску українського народу в розгром гітлерівського фашизму, керівництво СРСР пішло на відновлення Народного комісаріату закордон

них справ України, відстояло місце України серед засновників Організації Об'єднаних Націй.

У січні 1946 р. на першій сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй Україну було обрано членом Економічної та соціальної ради ООН (терміном на один рік). Представники України періодично включалися до складу численних спеціалізованих інституцій та установ ООН. У 1947 р. Україна стала членом Економічної комісії ООН в Європі. Під час роботи першої сесії Генеральної Асамблеї ООН делегата України було призначено членом Ревізійної комісії ООН. На третій сесії Генеральної Асамблеї представника України було обрано головою Комітету з перевірки повноважень делегацій. Україна була однією з держав-засновниць Всесвітньої організації охорони здоров'я, яка існує від 7 квітня 1948 р. У тому ж році Україна вступила до Всесвітнього поштового союзу, згодом стала членом Всесвітньої метеорологічної організації, Міжнародного союзу електрозв'язку, Міжнародного агенства з атомної енергетики, інших організацій. Від 1954 р. Україна — активний член ЮНЕСКО.

У міру своїх можливостей Україна добивалася певного зміцнення свого авторитету на міжнародній арені. Про це зокрема свідчило обрання її на другій сесії Генеральної Асамблеї ООН в листопаді 1947 р. непостійним членом одного з головних інститутів ООН — Ради Безпеки (на дворічний термін). Вдруге Україна мала честь стати членом Ради Безпеки в 1984—1985 рр., а представник України виконував і функції Голови Ради Безпеки. Як член Ради Безпеки ООН Україна входила до складу Комісії з атомної енергії, Комісії ООН з озброєнь звичайного типу, Комітету з прийому нових членів ООН. Окрім того, Україна обиралася членом Економічної та соціальної Ради ООН (1977—1979 рр.), Комісії з народонаселення (1946—1983 рр.), Комісії ООН з прав людини (1946—1983 рр.), а також Адміністративної ради Міжнародної організації праці, Виконавчої ради ЮНЕСКО та деяких інших міжнародних організацій.

Участь України в цих численних міжнародних організаціях часом носила формальний, суто представницький характер, оскільки керівництво СРСР контролювало кожний крок України щодо спроб здійснювати самостійну міжнародну політику. Зміст поодиноких виступів українських делегатів в ООН чи інших міжнародних організаціях попередньо узгод-

жувався з союзним Міністерством закордонних справ чи представництвом СРСР при ООН.

І все ж будемо пам'ятати, що участь делегацій України в діяльності ООН, інших впливових міжнародних організацій збагачувала досвідом молоду українську дипломатію. Розширювався кругозір і вдосконалювалася професійна майстерність тих, кому в 1991 р. судилося перебрати на себе відповідальність за міжнародну діяльність незалежної України. До того ж діяльність делегацій України на міжнародних форумах була одним із дієвих джерел поширення в світі неупередженої інформації про Україну, наближення українського народу до кращого розуміння шляхів розвитку людства.

Закордонна політика України як незалежної держави

Ситуація докорінно змінилася, коли в серпні 1991 р. Україна здобула незалежність і заявила про своє прагнення до миру, міжнародної безпеки, загального роззброєння, набуття без'ядерного статусу. Україна першою в світі добровільно ліквідувала свій успадкований від колишнього СРСР достатньо потужний ракетно-ядерний потенціал.

За роки незалежності змінилися міжнародні позиції України. Обережність, настороженість і часом навіть упередженість, що спостерігалися в політиці західних країн щодо України в перші роки незалежності, поступово змінилися визнанням і підтримкою миролюбного зовнішньополітичного курсу незалежної України. Вона стала повноправним членом Ради Європи, активним учасником миротворчих операцій, що проводяться під егідою Організації Об'єднаних Націй. Про зростаючий авторитет України в ООН, визнання її конструктивних зусиль в ім'я збереження миру, мирного розв'язання політичних, військових конфліктів, відвернення загрози війни свідчило одностайне обрання на 52-й сесії Генеральної Асамблеї ООН Головою Генеральної Асамблеї Геннадія Удовенка — Міністра закордонних справ України. Українська держава налагодила співпрацю з країнами СНД, більшістю країн Європи, США та Канадою. Важливим напрямом зовнішньої політики України стала розбудова стабільних, взаємовигідних відносин з країнами Азіатсько-тихоокеанського регіону, Близького та Середнього Сходу, Африки, Латинської Америки. Налагоджено співпрацю з багатьма впливовими міжнародними організаціями, які сприяють стабілізації економічного, фінансового становища України.

2 липня 1998 р. Верховна Рада України, виходячи з реальної ситуації та завдань, які належало розв'язати в галузі закордонної політики держави, схвалила програмний документ під назвою «Основні напрями зовнішньої політики України»³⁹.

У документі визначено базові національні інтереси України, сформульовано завдання її закордонної політики, висвітлено засади та принципи її реалізації. Зокрема було зазначено, що, з огляду на своє геополітичне становище, історичний досвід, культурні традиції, природні ресурси, економічний, науково-технологічний та інтелектуальний потенціал, Україна має можливості стати впливовою європейською державою, виконувати певну роль в забезпеченні політико-економічної стабільності в Європі.

Засади, на яких Україна покликана реалізувати свою зовнішню політику, ґрунтуються на дотриманні загальноновизнаних норм і принципів міжнародного права, Статуту ООН, Гельсінського Заключного Акта, Паризької хартії для нової Європи та інших документів ОБСЄ. Україна здійснює відкриту зовнішню політику та прагне до співробітництва з усіма зацікавленими партнерами, уникаючи залежності від окремих держав чи груп держав.

Україна розбудовує свої двосторонні та багатосторонні відносини з іншими державами та міжнародними організаціями на основі принципів добровільності, взаємоповаги, рівноправності, взаємовигоди, невтручання у внутрішні справи.

Україна не є ворогом жодної держави. Вона беззастережно засуджує війну як знаряддя національної політики, дотримується принципу незастосування сили та загрози силою й прагне вирішувати міжнародні суперечки, конфлікти лише мирними засобами, не висуває жодних територіальних претензій до своїх сусідів, так само, як не визнає жодних територіальних претензій щодо себе.

Україна неухильно дотримується міжнародних стандартів щодо гарантування прав людини, забезпечує права національних меншин, що проживають в Україні, вживає згідно з нормами міжнародного права заходів до збереження національної самобутності українців, що проживають за межами України.

Україна керується принципами примату права в зовнішній політиці, визнаючи пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права над нормами державного права, спирається на фундаментальні загальнолюдські цінності та засуджує принцип подвійних стандартів у міждержавних стосунках.

Конституція України в Статті 9 містить чітку орієнтацію: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України»⁴⁰.

Українська держава офіційно визнала, що нарівні з іншими колишніми радянськими республіками вважає себе законною правонаступницею СРСР і не визнає ніяких переваг і винятків для будь-кого з держав — правонаступниць СРСР без належним чином оформленої згоди всіх цих держав.

Отже, узагальнюючи вище сказане, ще раз підкреслимо, що політика незалежної України ґрунтується головним чином на розвитку двосторонніх рівноправних міжнародних відносин, розширенні участі в Європейському співтоваристві, співпраці в межах СНД, членстві та співпраці в межах ООН та інших міжнародних організацій.

Пріоритетними напрямками двосторонніх відносин України є активний розвиток стосунків із наступними групами держав: прикордонні держави (Польща, Словаччина, Угорщина, Молдова, Росія, Білорусь, а також Литва, Чехія, Румунія, Болгарія); західні держави (члени ЄС та НАТО, географічно близькі до України держави Європи), а також країни Азії, Азіатсько-тихоокеанського регіону, Африки, Латинської Америки, з якими Україна налагодила політичні і економічні взаємозв'язки. Політика України стосовно кожної з названих груп держав має свою специфіку й у той же час переслідує одну мету — забезпечення національних інтересів і безпеки України, збереження миру та стабільності в регіонах і в світі.

Україна в міру своїх можливостей і досвіду, проводить багатовекторну політику, намагаючися започаткувати та розвивати рівноправні відносини з державами всіх регіонів світу як суверенна незалежна держава.

Протягом ХХ століття Україна тричі намагалася відновити свою державність. І кожного разу проблема міжнародних відносин у сенсі пошуку надійних союзників для забезпечення успіху визвольних змагань не давала бажаних наслідків. Сучасна ситуація виглядає по-іншому. Насамперед народ України (населення всіх регіонів, включаючи східні, південні області, Кримську АР) одноставно висловився за незалежність України. Це підтвердив Всеукраїнський референдум 1-го грудня 1991 р. Незалежна Україна змогла опертися на солідну

міжнародну підтримку. До січня 1992 р. незалежність України визнали 68 держав, у тому числі всі провідні держави Європи та світу. Протягом 1992 р. до тих, хто визнав незалежність України, приєдналися ще 64 держави, серед яких були всі суверенні держави — колишні республіки Союзу РСР.

Визначаючи пріоритети в зовнішній політиці, розуміючи своє місце та роль у забезпеченні безпеки на європейському континенті, Українська держава в той же час не могла й не може не враховувати необхідності забезпечення тривких, рівноправних, взаємовигідних зв'язків з країнами СНД. Україна виходила з того, що добросусідські взаємини з країнами СНД, зокрема Росією, за всіх умов відіграватимуть першочергову роль у східній політиці. Вона з повагою ставиться до Співдружності, але надає перевагу співробітництву на рівні дво-, а не багатосторонніх відносин, оскільки такий шлях найоптимальніше дозволяє враховувати історичний досвід зв'язків, геополітичні особливості, а також законодавчі аспекти співпраці з тією чи іншою державою — членом СНД. Це у багатьох напрямках виявилось більш ефективним, ніж багатостороннє співробітництво.

Історично склалося так, що стан економіки України великою мірою залежить від взаємозв'язків із республіками колишнього СРСР, насамперед від взаємообміну продукцією виробничо-технічного призначення, а також продовольчими і непродовольчими товарами. Слід враховувати, що за часів СРСР законів, які б регулювали зовнішньополітичну чи зовнішньоекономічну діяльність на республіканському рівні, взагалі не існувало. Союзні республіки, а отже, й Україна самостійної зовнішньополітичної, зовнішньоекономічної діяльності не вели, оскільки всі вони були безправними складовими союзної держави. Після завоювання незалежності республікам колишнього СРСР довелося здебільшого налагоджувати міждержавні взаємозв'язки «від нульової відмітки», методом спроб і помилок виводити ці відносини на якісно новий щабель.

Видатні українські історики минулого неодноразово підкреслювали, що майбутня доля України як самостійної нації залежить від того, чи українська політика зуміє розв'язати проблему рівноправних добросусідських взаємин України та Росії.

Розглядаючи стан українсько-російських відносин, слід відзначити зростаюче взаємне розуміння того, що не тільки

Росія є найважливішою проблемою для України, а й Україна є такою ж проблемою для Росії. Це нещодавно змушений був визнати заступник голови думського Комітету з оборони О.Арбатов: «Я не сумніваюся, що Україна для Росії — найважливіша країна... Україна — це партнер номер один. Лише після України можуть йти США, Європейський Союз, Китай і т.д.»⁴¹.

Зрозуміло, що необхідною передумовою відновлення дружніх взаємин двох держав було визнання Росією незалежності України.

Нелегким і досить зтяжним був шлях України та Росії до спільного розуміння того, що налагодження добросусідських, партнерських відносин — потреба двох держав. На цьому шляху зі сторони ліво- чи правоекстремістських елементів і в Україні, і в Росії, і навіть в залах обох парламентів, на сторінках преси неодноразово звучали антиукраїнські чи антиросійські закиди щодо «дискримінаційного» статусу української або російської національних меншин, гостро поставали проблеми територіального розмежування, вирішення долі Криму, Севастополя, Чорноморського флоту, звучали й ультимативні вимоги щодо виплати Україною боргу за спожиті російські енергоносії або про погашення російського боргу за експлуатацію Севастопольської бази Чорноморського флоту. Нарешті переміг здоровий глузд.

Під час візиту Президента РФ Б.Єльцина (1997 р.) в Україну було підписано три угоди, які визначають майбутнє Чорноморського флоту: про статус та умови перебування Чорноморського флоту Росії на території України, про параметри поділу Чорноморського флоту та про обумовлені цим взаєморозрахунки. Визначено термін розміщення російського флоту в Севастополі (20 років). Ці угоди ратифікував Український парламент.

31 травня 1997 р. Президенти України та Росії підписали Договір про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною і Російською Федерацією.

Є кілька статей у цьому Договорі, які мають виключно важливе значення для майбутніх взаємовідносин України та Росії.

По-перше, у Статті 3 Договору сказано, що Високі Договірні Сторони будують відносини одна з одною на основі принципів взаємної поваги, суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання

суперечок, незастосування сили або загрози силою, включаючи економічні та інші способи тиску, права народів вільно розпоряджатися своєю долею, невтручання у внутрішні справи, додержання прав людини та основних свобод співробітництва між державами, сумлінного виконання взятих міжнародних зобов'язань, а також інших загально визнаних норм міжнародного права.

По-друге, у Статті 12 передбачено, що Високі Договірні Сторони забезпечують захист етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин на своїй території та створюють умови для врахування цієї самобутності.

Кожна з Високих Договірних Сторін гарантує право осіб, що належать до національних меншин, індивідуально або разом з іншими особами, які належать до національних меншин, вільно висловлювати, зберігати та розвивати свою етнічну, культурну, мовну або релігійну самобутність і підтримувати та розвивати свою культуру, не зазнаючи будь-яких спроб асиміляції всупереч їхній волі. Гарантується право осіб, які належать до національних меншин, повністю та ефективно здійснювати свої права людини й основні свободи та користуватися ними без будь-якої дискримінації в умовах повної рівності перед законом.

Окрім того, Високі Договірні Сторони сприятимуть створенню рівних можливостей і умов для вивчення української та російської мов в Україні і Росії, підготовки педагогічних кадрів для викладання на цих мовах в освітніх закладах і надаватимуть з цією метою рівноцінну державну підтримку.

По-третє, у Статті 13 Договору ґрунтовно викладено основні напрями економічних взаємозв'язків України та Росії, а саме: Високі Договірні Сторони розвивають рівноправне та взаємовигідне співробітництво в економіці, утримуються від дій, які можуть завдати економічної шкоди одна одній. У цих цілях, визначаючи необхідність поетапного формування та розвитку загального економічного простору шляхом створення умов для вільного пересування товарів, послуг, капіталів і робочої сили, сторони вживають ефективних заходів для погодження процесу здійснення економічних реформ, поглиблення економічної інтеграції на основі взаємної вигоди, гармонізації господарського законодавства.

Сторони прагнуть до узгодження своєї фінансової, грошово-кредитної, бюджетної, валютної, інвестиційної,

цінової, податкової, торгово-економічної, а також митної політики, до створення рівних можливостей і гарантій для господарюючих суб'єктів, сприятимуть формуванню та розвитку прямих економічних і торговельних відносин на всіх рівнях, спеціалізації та кооперації технологічно пов'язаних виробництв, підприємств, об'єднань, корпорацій, банків, виробників і споживачів продукції.

Високі Договірні Сторони сприятимуть збереженню та розвитку на взаємовигідній основі виробничої та науково-технічної кооперації між промисловими підприємствами, при розробці та виробництві сучасної наукоємкої продукції (і що важливо), включаючи продукцію для потреб оборони.

У Договорі знайшло розв'язання ще одне наболіле питання: Статтею 24 передбачено, що Сторони розвиватимуть співробітництво в галузі культури, літератури, мистецтва, засобів масової інформації, туризму та спорту. Сторони спільно розроблятимуть і реалізують взаємовигідні програми розвитку матеріально-технічної бази телебачення та радіо, в тому числі супутникового мовлення, забезпечать на паритетній основі організацію теле- і радіопередач в Україні — російською мовою, в Росії — українською мовою. Сторони сприятимуть розвитку контактів між людьми, політичними партіями та громадськими рухами, профспілками, релігійними організаціями та об'єднаннями, оздоровчими, спортивними, туристичними та іншими об'єднаннями та союзами⁴².

Реалії життя показують, наскільки назрілою була потреба в підписанні широкомасштабного Договору між Україною та Російською Федерацією. Після подолання певних суперечностей, протидії правих і лівих опозиційних сил, Договір ратифіковано парламентами обох держав.

Під час державного візиту до Москви Президента України Л.Кучми (1998 р.) було підписано Договір про економічне співробітництво між обома країнами до 2007 року.

Україна послідовно домагається розвитку взаємовигідних партнерських відносин із колишніми республіками СРСР, а нині суверенними державами: Білоруссю, Молдовою, Азербайджаном, Вірменією, Грузією, Казахстаном, Узбекистаном, Туркменією та іншими. Наявність спільних проблем, які успадковані від колишнього СРСР і набуті вже в час розбудови незалежних держав та які необхідно невідкладно розв'язувати, бажано, за допомогою один одного, активізує двосторонні відносини.

Чільне місце в закордонній політиці України відіграють її відносини з Білоруссю. Україна та Білорусь першими серед країн СНД спільно, безконфліктно здійснили демаркацію державного кордону. Послідовно розвиваються їхні економічні, торговельні взаємозв'язки, поглиблюється співпраця прикордонних областей.

Глибокі корені мають дружба та співробітництво українського і грузинського народів. Україна виступила ініціатором тристоронньої угоди між Україною, Грузією та Азербайджаном про створення євразійського транскавказького транспортного коридору. Мова йде про створення єдиної транспортної лінії, яка б зв'язала Баку, Тбілісі, Поті, Одесу та Київ. Ця лінія в перспективі служила б транспортною ланкою між Західною Європою та Азією, зокрема Китаєм. Для наземного сполучення використовувалися б наявні можливості залізничного та автомобільного транспорту, а між портовими містами курсували б пороми, а також вантажні та пасажирські судна. Не менш важливою для України була домовленість із грузинською стороною про трубопровідний транзит через територію Грузії нафти та газу.

Добрі взаємини склалися в Україні за роки незалежності з Молдовою, Азербайджаном, Казахстаном, Узбекистаном, Туркменією, Вірменією та іншими країнами СНД. Ці взаємини набули стійкого характеру, відзначаються різносторонньою співпрацею, взаємодопомогою. У 1998 р. Україна вступила до Міжпарламентської Асамблеї СНД.

Зона особливих інтересів України — Прибалтійські держави: Литва, Латвія та Естонія. В результаті цілеспрямованих зусиль української держави останнім часом помітно поліпшилися відносини України з Прибалтійськими державами, розширюється їхня співпраця практично в усіх сферах міжнародного життя.

Багато зусиль докладає Україна для поглиблення відносин із західними сусідами — країнами Східної та Центральної Європи: ФРН, Австрією, Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Чехією, Румунією, Болгарією, Словенією. Традиційними стали постійні політичні контакти України та цих країн на найвищому рівні, зростають взаємовигідні економічні, торговельні, культурні, спортивні, туристичні взаємозв'язки. Тіснішою стала співпраця національних збройних сил. Країни-сусіди визнали взаємну непорушність кордонів, вимоги Гельсінського Заключного Акта, територіальну цілісність держав, захист прав

національних меншин. Цьому певною мірою сприяв саміт глав держав Центральної та Східної Європи, що відбувся в травні 1999 р. у Львові.

Пріоритетним курсом закордонної політики України залишається налагодження широких політичних та економічних взаємозв'язків з найрозвиненішими країнами Заходу: США, Великобританією, ФРН, Канадою, Францією, Японією, Італією, Швецією, Австрією та іншими.

На першому плані тут стоять українсько-американські відносини, які останнім часом набули рівня стратегічного партнерства. Поглиблюється економічне, торговельне, наукове культурне співробітництво України з країнами Європи. Для України сучасна Європа теж становить інтерес стратегічного порядку. Цінності розвитку науки, освіти, релігії, мистецтва в Україні нерозривно пов'язані з розвитком європейської культурної традиції.

До стратегічних інтересів України належать необхідність технологічної модернізації виробництва, залучення західних інвестицій, розвиток зовнішньоекономічних відносин. І для Заходу Україна становить безпосередній інтерес як великий споживчий ринок, джерело відносно дешевої кваліфікованої робочої сили, як країна з цікавим науково-технічним потенціалом інститутів та підприємств, зокрема тих, що стали на рейки конверсії.

Відстоюючи свій добровільний вибір на позаблоковість і збереження нейтрального статусу, Україна в той же час намагається розвивати взаємозв'язки з такими впливовими міжнародними організаціями, як Рада Європи (РЄ), Європейський Союз (ЄС), Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), Міжнародним валютним фондом, Європейським банком реконструкції та розвитку та ін. Важлива для України подія відбулася 9 листопада 1995 р., коли Комітет Міністрів Ради Європи затвердив рішення Парламентської Асамблеї РЄ про вступ України до цієї міжнародної організації. Ця подія стала актом юридичного визнання авторитету України, її права на входження в усі європейські структури. Вступ України до Ради Європи, попри окремі обмеження, сприяє вирішенню на багатосторонній основі питань, віднесених до компетенції цієї організації. Повне членство дає можливість брати активну участь у виробленні спільної політики держав Європи. Досвід, набутий розвиненими демократичними державами Європи, допоможе здійсненню в

Україні програми політичних та економічних реформ. Членство в Раді Європи повинно принести їй відчутні економічні вигоди -- від сприяння економічним реформам до захисту комп'ютерного зв'язку та певних пілх у торгово-економічній сфері.

Україна прагне стати рівноправним членом Європейського Союзу, а також інших європейських структур, тобто ввійти повноправним членом в економічний і політичний простір сучасної західної цивілізації.

Окремо слід розглянути співпрацю України та НАТО. Україна виходила й виходить з того, що Альянс після розвалу Організації Варшавського Договору відіграв домінуючу роль у запобіганні конфліктів і врегулюванні політичних криз. Наглядно це було продемонстровано під час приборкання агресії Іраку в 1990 р., здійснення миротворчих операцій у Боснії.

Здійснення НАТО широкомасштабних військових операцій проти Сербії в зв'язку з драматичними подіями в Косово викликали неоднозначну реакцію в світі. Багато людей різних політичних поглядів з жалем відзначали, що масові бомбардування військово-повітряними з'єднаннями НАТО території Сербії завдали чималих збитків, викликали численні жертви серед мирного населення. Але майже всі тепер сходяться на тому, що військові акції НАТО були чи не єдино можливим вольовим актом, спроможним призупинити грубе насильство сербських екстремістів проти мирного албанського населення в Косово.

За всіх умов Україна як суб'єкт міжнародних відносин не може залишатись осторонь процесів, що відбуваються всередині та навколо такої впливової міжнародної організації, як НАТО. 8 лютого 1994 р. Україна приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру». Керівництво України вважало, що участь у цій програмі підніме міжнародний престиж України, що ця програма забезпечить додаткові гарантії безпеці України. 14 вересня 1995 р. була підписана Спільна заява України та НАТО, в якій проголошено зміцнення широкомасштабних відносин НАТО та України. Сторони підкреслили, що реальний розвиток відносин між Україною та НАТО стане внеском у зміцнення європейської безпеки. Союзники по НАТО також висловили свою підтримку суверенітету та політичній незалежності, територіальній цілісності, внутрішній стабільності, демократичному розвитку, економічному добробуту України та її статусу як держави, що не володіє ядерною зброєю⁴³.

Було особливо зазначено, що незалежна, демократична, стабільна Україна є одним із ключових чинників стабілізації та безпеки в Європі. Підкреслимо, що ці програмні положення були розвинені та конкретизовані в Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО, підписаній главами держав – членів Альянсу 9 липня 1997 р. на Мадридському саміті. У Хартії підкреслюється, що незалежна, демократична та стабільна Україна є одним з ключових факторів забезпечення стабільності в Центрально-Східній Європі та на континенті. Сторони підтвердили важливість міцних і постійних відносин між Україною та НАТО. Відзначено, що країни – члени НАТО продовжуватимуть підтримувати суверенітет і незалежність України, її територіальну цілісність, принцип непорушності кордонів, демократичний розвиток, економічне процвітання та її статус без'ядерної держави як ключові фактори стабільності та безпеки в Центрально-Східній Європі та на континенті. Відновлення миру на Балканах повинно відродити довір'я до НАТО, ООН як до організацій, що спроможні відстояти мир на Землі, гарантувати безпеку народам.

Україна вступає в ХХІ століття як суверенна, незалежна держава, що своєю виваженою миролюбною закордонною політикою зміцнює свій авторитет і визнання в Європі.

Висновки:

1. Закордонна політика України знаходилася в прямому зв'язку з існуванням самого суб'єкта – Української держави. У політичній історії України щонайменше чотири рази в просторі та часі народжувалася й відновлювалася як національна держава (Київська держава та Галицько-Волинська Русь, козацько-гетьманська, УНР і ЗУНР та Українська Республіка від початку 90-х рр. ХХ ст.). Головнішими напрямками закордонної політики Київської держави були південний, західний та східний. Саме в зв'язках і стосунках із Візантією була опрацьована певна дипломатична міжнародна практика – укладені перші писані угоди, договори, відпрацьована технологія міжнародної політики. Західний напрямок особливо відзначався практикою укладення багатосторонніх угод, різних союзів (військових, політичних) у процесі яких Київська держава набрала нового статусу – рівноправного суб'єкта

міжнародних відносин. Важливим допоміжним засобом у цьому стали матримоніальні зв'язки київських князів із більшістю пануючих європейських королівських династій. Із трагічними подіями XIII ст. міжнародна суб'єктність перемістилася поступово на захід, у Галицько-Волинське князівство, яке з часом отримало статус королівства. Важливою стороною політичної діяльності козацько-гетьманської держави була міжнародна політика як один з основних засобів утвердження української державності в XVII ст. Головним її результатом стало будівництво суверенної козацької гетьманської держави, якій силою зброї вдалося стати суб'єктом тогочасних міжнародних відносин. У той же час боротьба за виживання змусила гетьмана Б.Хмельницького піти на укладення військового союзу, який мав риси протекторату Москви, що мало в кінцевому результаті фатальні наслідки. Неодноразові спроби пізніше позбутися все зростаючої пильної «опіки» зі сторони Москви закінчилися невдачею.

2. XX століття знову були зроблені спроби вибороти державну незалежність. Першою спробою було утворення УНР, ЗУНР, які протягом недовгого існування намагалися здійснювати самостійну закордонну політику. Ілюзії федералізму, яких притримувалися українські державці, зробили закордонну політику дещо непослідовною. Утворення суверенної української держави в 1991 р. знову дало шанс добитися реальної суб'єктності в міжнародній політиці. У зв'язку з цим, стратегією України стає багатовекторна міжнародна політика, намагання добитися стратегічного партнерства (а значить стати суб'єктом міжнародних відносин, а не стосунків) із провідними західними державами, а також із Росією.

1. Полонська-Василенко Наталія. Історія України. В 2 т. — К., 1992. — Т. 1. — С. 97.
2. Полонська-Василенко Наталія. Історія України. В 2 т. — Т. 1. — С. 98.
3. Греков Б.Д. Киевская Русь. — М., 1949. — С. 481.
4. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. В II т. — К., 1991. — Т. 1. — С. 404.
5. Сахаров А.Н. Дипломатия Святослава. — М., 1982. — С. 8.
6. Див.: Грушевський Михайло. Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 456.
7. Див.: Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968.
8. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 497.
9. Див.: Грушевський Михайло. Історія України-Руси. — Т. 2. — С. 30—31.
10. Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів, 1990, — С. 57.
11. Див.: Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1988.
12. Див.: Галицько-Волинський літопис. — Львів, 1994. — С. 19—20.
13. Див.: Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. — К., 1998. — С. 275.
14. Див.: Там само. — С. 282.
15. Крип'якевич І.П. Історія України. — С. 85.
16. Цит. за: Крип'якевич І.П. Історія України. — С. 174.
17. Див.: Грушевський Михайло. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VIII. — С. 170.
18. Цит. за: Грушевський Михайло. Історія України-Руси. — Т. VIII. — С. 176.
19. Цит. за: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 148.
20. Див.: Липинський В ячеслав. Україна на переломі. 1657—1659. Твори. Т.3. — Філадельфія, 1991. — С. 45.
21. Дорошенко Дмитро. Нарис історії України. — К., 1991. — Т.2. — С. 23.
22. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. — К., 1996, — Т.9. — Кн. 1. — С. 760.

23. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. - К., 1996, — Т.9. — Кн. 1. — С. 740.
24. Див.: Полонська-Василенко Наталія. Історія України. — Т. 2. — С. 27.
25. Цит. за: Полонська-Василенко Наталія. Історія України. — Т. 2. — С. 27.
26. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. — Т. 9. — Кн. 2. — С. 1344.
27. Там само. - Т. 9. — Кн. 1. — С. 787, 809.
28. Крип'якевич І.П. Історія України. — С. 194.
29. Крип'якевич І.П. Історія України. — С. 210—211.
30. Див.: Дорошенко Дмитро. Нарис історії України. - К., 1991. — Т. 2. — С. 44.; Наливайко Дмитро. Козацька християнська республіка. К., 1992.
31. Див.: Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. - К., 1960; Лазаревский А. Хмельницький в представлении Кромвеля // Киевская старина. - 1882. — Т. 1; Мышк Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648- 1654 гг. — Днепропетровск, 1985; Січинський В. Чужинці про Україну. — Львів, 1938; Енсен Альфред. Мазепа. — К., 1992.
32. Див.: Голобуцький В.А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа. К., 1982; Наливайко Дмитро. Козацька християнська республіка. — К., 1992.
33. Українська ідея. Постаті на тлі революції. — К., 1994, С. 30.
34. Симоненко Р. Міжнародне утвердження України: реалії та перспективи // Політика і час. — 1995. — № 12.
35. Див.: Етнонаціональний розвиток України (Терміни, визначення, персоналії) Відп. ред. Ю.І.Римаренко, І.Ф.Курас. — К., 1993. — 319.
36. Див.: Українська ідея. Постаті на тлі революції. — С. 126—127.
37. Скоропадський Павло. Спогади. — Київ--Філадельфія, 1996. — С. 27.
38. Див.: Енциклопедія українознавства. — К., 1998. — Т. 7. — С. 2507.
39. Див.: Основні напрями зовнішньої політики України, схвалені Верховною Радою України 2 липня 1998 року // Політика і час. — 1998. — № 9.
40. Конституція України (Основний закон). — Львів, 1996.

41. Росія та Україна в євроатлантичному просторі. Матеріали міжнародного семінару // Політична думка, 1999. — № 1—2. — С. 72.
41. Див.: Росія та Україна в євроатлантичному просторі. Матеріали міжнародного семінару // Політична думка, 1999. — № 1—2. — С. 72.
42. Див.: Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією // Урядовий кур'єр. — 3 червня 1997 р.
43. Див.: Україна і НАТО. Кер. авт. кол. Кати́ренчук Б.А. — Львів, 1999.

**ПОЛІТИЧНЕ
ПРОГНОЗУВАННЯ**

.....

- **суть прогнозування,**
- **різноманітність підходів**
- **принципи та методи**
- **політичного прогнозування**
- **основні напрями прогнозування**
- **прогнозування політики**
- **охорони здоров'я**

*Серйозні прогнози не
можуть вийти
за межі гіпотези,
історичний розвиток
носить випадковий
характер.
Не існує правил і
законів,
які визначили б ходу
історії.*

Гюнтер Рормозер

Суть прогнозування, різноманітність підходів (Б.К.)

Грецьке слово *prognosis* перекладається як передбачення, пророцтво. В різних джерелах знаходимо відомості про те, що в Фокілі біля підніжжя гори Парнас, у храмі Аполлона був розташований оракул (земляна ущелина, з якої виходили пари, що викликали подразнення). Над цією ущелиною стояв дерев'яний триніжник, оббитий золотом, на якому лежала кругла покривка, на яку сідала жриця, що мала робити пророцтва, — піфія. У давнину нею була лише незаймана дівчина, пізніше — жінка віком понад 50 років у дівочому одязі. У певні сприятливі дні (спочатку лише весною в дні близькі рівноденню) шановані громадяни, після принесення пожертви, могли запитати в піфії пророцтво, вона ж одягнута святково, з золотою прикрасою на голові, входила на триножник, відпивала тричі води з священного джерела, куштувала листя священного лавра й, збуджена парами, що піднімалися з ущелини, говорила пророцтва. Вони були неясні й символічної форми, багатозначні¹. Вплив дельфійської піфії на суспільно-політичне життя Афін, й загалом Греції, був великим, особливо в епоху колонізації, жодна грецька колонія не виселялася без порад і схвалення оракула. До оракула зверталися за порадою царі Малої Азії, за пророцтва храм Аполлона отримував пожертви. У храмі знаходилося багато святинь (у т.ч. камінь метеоритного походження — омфал, який вважався пупом землі, оскільки греки вважали довгий час свою батьківщину центром тодішньої землі, а все, що знаходилося поза неї, варварським світом). В античному Римі пророцтвами займалися спеціальні жерці — гаруспіки, вони тлумачили по внутрішнім органам тварини. Гадалки-авгури толкували по

польотах і криках птахів. Дуже часто авгури та гаруспіки, при тлумаченні помічених ними знаків, переслідували політичні цілі, твердячи, що безсмертні боги схвалюють ті чи інші вчинки, чи, навпаки, попереджають про якісь події тощо. Всі були переконані, що боги проявляють себе в різних чудесах і певних знаках, пророцтвах. Можливо, що це була перша форма суспільно-політичного прогнозування, коли вимагалось здійснити певний прогноз, що торкався насамперед життя людей, їхнього здоров'я, подій, важливих для їхньої життєдіяльності. Пізніше пророцтва почали торкатися подій суспільного, політичного життя (Нострадамус — XVI ст.). Часто вони мали справу з перебігом важливих суспільних процесів, зокрема війн, військових битв, а також торкалися життя та діяльності вождів, царів, полководців, які хотіли дізнатися про близьке майбутнє, щоб отримати певні знання для більш правильних рішень². Безпосередні життєві потреби поставили на порядок денний прогнози в природничих науках, насамперед в агрономічних, пізніше в метеорологічних, а згодом в економічних (у XIX ст.) та в суспільних. У XX ст. прогнозування виділилося як окрема наукова дисципліна. У 1943 р. німецький соціолог О. Флехтхейм запропонував назвати філософію майбутнього — ФУТУРОЛОГІЄЮ (від лат. *futurum* — майбутнє). Він протиставив футурологію ідеології та утопії, й після війни дане поняття почало вживатися як «наука про майбутнє». Від 1973 р. існує Всесвітня федерація дослідження майбутнього, в яку входить ціла низка наукових прогностичних товариств, у т.ч. й футурологічне, яке є складовою частиною Міжнародної соціологічної асоціації. За змістом футурологія фактично тотожна прогнозуванню.

Під прогнозуванням розуміється гіпотетичний процес більш-менш обґрунтованого міркування про можливий стан, розвиток якогось об'єкта в майбутньому, про альтернативні шляхи осягнення цього стану. У прогнозуванні виділяють ДВА підходи — пошуковий і нормативний. Пошуковий — це встановлення можливих станів явища в майбутньому та визначення їхньої ймовірності. Нормативний — це прогноз, що полягає у визначенні шляхів і термінів досягнення можливих станів явища, що приймаються як мета³. Прогнозування поділяється на загальне (теоретичне) і часткове (прикладне), що разом становлять складові частини загального цивілізаційного прогнозування в різних сферах рішень (виробничих, суспільних, побутових). Поряд з імовірністю, важливою рисою

прогнозування є його прагнення до конкретизації, що означає аспект певного передбачення (можливі події, перспективи процесів) та аспект вказування, що розглядає певні межі можливої діяльності, шляхи досягнення мети.

Щодо методологічних основ прогнозування, то можна вважати, що до останнього часу домінуючими були наступні. По-перше, певний час існувала марксистська методологія, яка спиралася на принцип пізнавальності об'єктивного світу та альтернативний розвиток усього суцього. Цей принцип полягав у пошуку елементів майбутнього в тенденціях розвитку науки, техніки та суспільства, його характерною рисою була теза про існування об'єктивних суспільних законів і закономірностей, за якими то й розвивалося та має розвиватися людське суспільство. Справа була лише в їхньому пізнанні, причому марксисти, особливо радянського зразка, переконували, що лише вони володіють справжньою науковою методологією, теорією пізнання, що дозволяє здійснювати виключно наукові прогнози. Прикладами такого прогнозування була програма КПРС, прийнята на XXII з'їзді партії (1961 р.). Однак, якщо йти за марксистськими постулатами, що критерієм науковості теорії, її істиності є практика, то розвал СРСР, провал наукової ідеології, політичної доктрини Радянського Союзу довів невірність цих посилок. У той же час іспиту життям не витримала, видно, й сама філософська система, яка перетворилася знову з «науки» на утопію. Не слід спрощено підходити до того, що сталося. Як зазначає німецький консервативний політичний філософ Г.Рормозер, соціалістична ідеологія, системні цінності, зрештою, як і ліберальні, «належать до проекту епохи Нового часу, обидві вони становлять продукт європейського Просвічення». Те, що сталося, пише він, це «драматичний поворот у всесвітній історії». Але той, хто вважає, що нібито «з крахом реального соціалізму прийшов кінець соціалізму взагалі й що більше нам не прийдеться зустрічатися з соціалістичними традиціями та ідеями, той помиляється»⁴. Підсумовуючи, робимо висновок: соціально-політичний «науковий» прогноз практиків-марксистів виявився невірним, а тому залишимо аналіз причин невдалого прогнозування майбутнім теоретикам.

По-друге, одні західноєвропейські та американські теоретики вважають, що майбутнє можна пізнати, якщо підходити до нього, як до сьогодення, яке самореалізується (Г.Кан, К.Дойч, В. де Жувенель, М.Янг та інші), інші ж вважають, що

пізнати майбутнє взагалі неможливо ні через досвід, ні через відчуття, ні через експеримент (Р.Арон, Дж.Нісбет та інші), оскільки воно не виникає з безпосереднього сьогодення. Майбутнє, вважають вони, лише може переживатися, у кращому випадку, як «очікування». Тому, на їхню думку, у сфері суспільно-політичного прогнозування майбутнє, його образи — це здебільшого ідеологічні спекуляції. До цих теоретиків близькими є й ті, хто дотримуються ірраціонального підходу до пізнання майбутнього. Вони вважають, що аналіз майбутнього є лише вивченням, щось на взірець футурологічного «пацієнта» соціальних «мрій». Такий підхід свідчить про розвиток тези З.Фройда щодо суттєвої ролі спогадів у формі снів та мрій в індивідуальній і суспільній свідомості. У такому випадку майбутнє трактується як один із варіантів минулого, що не змінюється, яке існує у вигляді нескінченної драми Едіпа або Нарциса, які бавляться на сцені світової історії. Тобто майбутнє розглядається «як спогади про минуле», такий собі архетип колективного несвідомого, тому головне завдання того, хто прогнозує, полягає в пошуках шляхів зняття соціального контролю, який виключає соціальні аберації (хибність). Головним тут є, на нашу думку, вирішити завдання, як вийти за межі системи, що прогнозується, оскільки об'єктивний прогноз можна дати лише «зі сторони».

Третій підхід полягає в тому, що прогноз уподібнюється до мистецтва. Якщо виходити з того, що майбутнє можна створити, тоді прогноз теж творчість, а не проста калькуляція певних тенденцій розвитку. Представником такого підходу є американський футуролог Алвін Тоффлер, який зазначав, що футурологія є мистецтвом, а не інженерною справою; детальний аналіз сьогодення, НТР та її наслідків дав можливість йому стверджувати, що суперіндустріальна революція (так він назвав комплекс усього науково-технічного прогресу, що розгорнувся в індустріальних державах) «вимагає корінних змін у людській концепції самосприймання, нової теорії особи,.. нової концепції свободи... Суспільство на новому рівні диференціації закономірно приносить із собою нові можливості індивідуалізації та нову технологію, нові часові організаційні форми та потреби в новій породі людей»⁵.

Четвертий підхід до планування майбутнього полягає в тому, що прогнозування стає або частиною соціальних наук, або самостійною соціальною наукою зі своїм предметом, системою та процедурою дослідження. При цьому підході методологічні

установки наступні: майбутнє можна пізнати, тому прогнозування має бути наукою. Моделювання майбутнього рівнозначне сформулюванню соціального ідеалу, тому образ майбутнього повинен мати гуманістичну суть, повинен надихати оптимізм, а прогностика як наука інтегрує в собі релігію, мораль та утопію⁶.

Необхідно звернути увагу на ще одну важливу складову прогнозування — на літературу в жанрі наукової фантастики. У ній в художній формі давалися й даються футурологічні образи майбутнього, причому роблять це часто вельми визначні наукові, громадські авторитети. Для переконливості про важливість цієї літератури дозволю собі ще раз зіслатися на думку Нобелівського лауреата А.Тоффлера, який писав: «Наукову фантастику вважають низьким жанром літератури і, може бути, вона й заслуговує цієї оцінки. Однак, якщо ми будемо розглядати її як різновид соціології майбутнього, а не як літературу, то наукова фантастика набере величезної цінності в справі розширення меж розуму для утворення звички передчуття. Нашим дітям варто вивчати Артура Кларка, Вільяма Тена, Рея Бредбері не лише тому, що ці письменники можуть розповісти про ракетні кораблі та машини часу, але ще й тому, що вони можуть спрямувати молоді розуми на розумові дослідження джунглів політичних, соціальних, психологічних та інших проблем, які їм зустрінуться, коли вони подорослішають»⁷.

На завершення розглянемо основні об'єктивні початки прогнозування, насамперед політичного. Політичне прогнозування дуже тісно пов'язане з вирішенням кількох головних питань. У чому причина виникнення політичного ладу, різних його вимірів. Що є джерелом суспільних політичних цінностей. Яка мета суспільного життя. Як проходять пошуки засобів для завоювання людиною влади в природі та суспільстві.

Для відповіді на ці запитання мусимо спочатку знайти відповідь на запитання про походження людини. Якщо суспільно-політичний лад сформувався для задоволення різноманітних потреб людини, що детерміновані її природою, то вкрай важливо знати природу самої людини, формування її потреб, щоб пробувати утворити такі відносини та збудувати такі інститути, що дали б змогу людині реалізувати своє призначення, самореалізуватися. У цій справі виділяються три напрями пошуків. Перший з них полягає в тому, що довший час (аж до середини ХІХ ст.) панував погляд, що людина — це

вигляді волі Божої. В її природі закладені й добро, й зло. При цьому переконували, що «природа людини – це зло», «доброта людини – продукт свідомої діяльності» бо природа людини є нейтральною. Її можна нахилити на добро й на зло, які пробуджуються в людини складними обставинами, взаємодією інстинктів людини та стосунків з іншими людьми. Таких поглядів дотримувалися основні релігії світу, оскільки за такого підходу виправдовувалася мета існування самих релігій. Адже сенс релігії полягав у тому, щоб розбудити в людині добро різними засобами, у тому числі шляхом погроз, страху покарання тощо. Тоді істинна природа людини залишалася загадковою, як і мета існування самої людини.

Другий напрям пошуків розвинувся від середини XIX ст., коли сформувалося еволюційне, матеріалістичне вчення, за якими людина – результат фізичної еволюції, яка здійснюється за законами природи. Відповідно й сама людина, й її історія, й доля мали бути підпорядкованими законам еволюції, сама людина повинна прагнути до «відкриття» законів природи, їхнього розуміння та приведення норм суспільства у відповідність до природного права. Самі цінності людини в такому випадку були б детерміновані та визначені наперед, а кінець самої еволюції прогнозувався, як створення, вірніше сформування, світового безкласового суспільства.

Однак наприкінці 60-х рр. XX ст. виник і третій підхід, після того як Жан Моно на Нобелівському симпозіумі висунув припущення, що людина є результатом випадкової біологічної мутації, а тому не існує ні кінцевої мети, ні усталеної єдності людини та решти навколишнього світу. Обґрунтував свою думку Моно наступним: унікальність живих організмів пов'язана зі сталістю їхньої хімічної будови (ДНК), де закладено притаманний для них код; тому живі організми не еволюціонують, оскільки цей код є незмінним; життя в біосфері зазнає ряд несподіваних змін, що впливають на окремі молекули, прояви яких не піддаються передбаченню та контролю. Живі істоти, окрім людей, визначені генетично завдяки «наперед заданим схемам» нервової поведінки, тому в них нема та їм і непотрібно жодних кодексів поведінки. Зовсім інакше є в людини, тому що її кодекс поведінки можна передати переважно культурним, а не генетичним шляхом. Тому-то людина має свою історію, а інші види тваринного світу лише палеонтологію. У зв'язку з цим, перед людиною виникає невідкладна проблема: формування ВЛАСНОЇ апологетичної

системи цінностей та етичного кодексу. Тому людині властиві потреби, а ще більше СВОБОДА їх творити⁸.

Упродовж свого існування людина творить різні системи поглядів, ідеології, в основі яких сформульовані такі цінності, як справедливість, свобода, рівність, прагнення достатку, щастя тощо. Кожна система по-своєму їх трактує, обирає свій шлях і методи для їхнього досягнення. Тим не менше, як би людині не уявлялося все це, її позиції в суспільстві можна досягнути лише в зв'язку з відносинами з іншими людьми. Характер цих відносин залежить від становища особи в суспільстві. Виділяються принаймні три типи таких відносин. Перший тип — це тип, де особа мала пріоритет, тому система політичних та ідеологічних цінностей, переконань, поведінки формувалася як **ІНДИВІДУАЛЬНО-КОНКУРЕНЦІЙНА**. Система формувала сильний індивідуалізм, Дух, Волю, впевненість у собі, прагматизм, мобільність, амбітність, прагнення до успіху, наполегливість і конкурентоспроможність, це ментальність Пана, Повелителя.

Другий тип відносин спирався на погляди, що людина є частиною суспільства й природи, з якими вона повинна бути в гармонії, сенс її існування втілено в суспільстві, головні інститути — сім'я, виробничий колектив, товариство, велика суспільна група. Така система політичних та ідеологічних цінностей, колективістської поведінки формувалася як **ГРУПОВО-КООПЕРАТИВНА**. Людина повинна тут жити у відповідності до своїх обов'язків, добровільної підпорядкованості інтересам групи, суспільним цілям, які знаходяться в певній ієрархії. Звідси такі цінності, як рівність, справедливість, пристосування до вимог груп, вміння йти на компроміс, толерантність. Певний нахил до такого типу відноси помічений у німців, шведів, схильних до свідомої дисципліни, групової згуртованості. Це відрізняє їх від першого типу відносин, притаманних англомовному світові.

Третій тип відносин почав формуватися в ХХ ст., для нього притаманні колективістські, егалітаристські цінності. Ідеологи цього типу переконували, що люди народжуються рівними не лише щодо можливостей перед законом, але й щодо рівності прав на задоволення своїх потреб. Даний тип відносин розглядає людину як продукт еволюції, підпорядкований законам розвитку природи. Політична доктрина більшовиків прогнозувала, що революція створить раціональну систему розподілу цінностей, послуг, політичну владу трудящих мас.

Це мало б замінити індивідуально-конкурентні відносини на ЕГАЛІТАРИСТСЬКО-КОЛЕКТИВІСТСЬКІ. У цьому випадку держава мала виконувати роль великого та постійного опікуна, а звідси регламентація не лише суспільного, але й приватного життя особи. Такий тип відносин почав формуватися в СРСР та державах, що входили в соціалістичну систему (в тій чи іншій мірі), а також встановився певною мірою в кібуцах Ізраїлю.

Таким чином можна ствердити, що кожен тип відносин накладав свій відбиток і на зміст прогнозування, оскільки перший тип відносин детермінував футурологічні образи жорсткої конкурентної, мобільної та прагматичної політичної системи та всіх її структур, підсистем цінностей, способу життя, його стилю, моралі тощо. Другий тип визначив свої образи майбутнього, які спиралися на групово-кооперативні цінності, третій тип відносин визначав марева колективного, зрівняльського суспільства, де не було ні бідних, ні багатих тощо.

Як видається, найстаршими футурологічними сценаріями в історичному плані є перший та третій типи відносин. Перший був небесною мрією всіх динамічних, експансіоністичних суспільств, де був сильний дух підприємництва, купецтва, лихварства, третій пов'язаний із ідеалами Платона, раннього християнства (Аврелій Августин) тощо. Однак на схилку ХХ ст. все частіше з'являються певні футурологічні образи недалеких уже часів, інформаційного суспільства. Наведемо приклад ще з однієї праці Тоффлера, в якій малюється образ постіндустріального суспільства, в якому продовжує панувати бюрократія, хоча її влада вже обмежена тим, що приватний сектор не має виключної монополії, вона вже не єдина, а досить структурована, далі бюрократія поступово зрощується з власністю. І на завершення — влада бюрократії реалізується в умовах особливого типу демократії. Причому можна виділити три світи постіндустріалізму провідних держав (так званої сімки), постіндустріалізм держав партнерів (типу Австрії, Данії, Швеції), третій світ — це постіндустріальні держави власне «третього світу». У зв'язку з тим, перед Україною, на нашу думку, лише поставлено завдання перейти до цього третього світу, і не більше...

У даному контексті найбільший інтерес викликають тоффлерівські образи демократії ХХІ століття. Її характерними рисами мали б бути, по-перше, принцип влади меншості, оскільки «до розрахунку приймається не більшість, а меншість.

І наші політичні системи повинні все більше відображати цей факт»⁹. По-друге, це перехід до напівпрямої демократії, тобто «перехід від нашої залежності від представництва до того, щоб представляти себе самих»¹⁰. По-третє, це руйнування системи прийняття рішень, що склалася, і «передача рішень туди, куди вони відносяться», «щоб вийти від інституційної перегрузки, нам потрібно розділити рішення та перерозподілити їх — розділити їх більш широко та міняти місце прийняття рішень, як цього вимагають самі проблеми»¹¹. Сьогоднішні політичні устрої порушують принцип меншості, проблеми швидко змінюються, а влада приймати рішення не міняється. По-четверте, потрібно створити революційно нові політичні інститути, які змогли би прийняти в свої структури значно ширші верстви нової політичної еліти. Відповідно до цього необхідно буде створити й нові сімейні, освітні та корпоративні інститути. Таким чином перед нами — прогностичний образ формування другого типу відносин (групово-кооперативних). Видається, що постіндустріальне суспільство, його нова політична система спиратиметься власне на даний тип відносин, про що писав Д.Белл¹².

Як і інші політичні рішення, так і прогнозування, яке дає нам гіпотетичні ОБРАЗИ перспективних рішень, має свій алгоритм прийняття рішень. Він, щоправда, майже нічим особливо не відрізняється від рутинних рішень. Це формування проблеми, а саме: «схоплення» її як чогось нового, зрозуміння її відмінностей від традиційних, тому значну роль тут відіграє інтуїція. Друга стадія — інтерпретація проблеми, тобто її пояснення, класифікація, що часто спирається на системний аналіз. На цій стадії часто використовуються два підходи — альтернативний і традиційний. Перший — це врахування різних тенденцій (трендів) змін, які екстраполюються в майбутнє, на основі так званого методу Дельфа, а також на передбаченні різних неочікуваних подій, що впливають на динаміку процесу. Альтернативний підхід дає особі прогностика центральну роль в опрацюванні рекомендацій при прийнятті рішень. При цьому необхідно зазначити, що останнім часом усе більше враховуються біологічні чинники поведінки суб'єктів рішення (біополітика). Так на XIII Міжнародному конгресі Товариства політичної науки (IPSA) в Парижі (1985 р.) було створено дві дослідні міжнародні групи «Біологія і політика» та «Проблеми статі в політиці». Разом із тим важливо з'ясувати, які інтереси або ЧИЙ рішення вислов-

лює суб'єкт. Як зазначав англійський теоретик Дж. Робінсон, щоб оцінити будь-який образ майбутнього, потрібно дати відповідь на запитання: «Хто пропонує сценарій, для кого він створюється, із якою метою?»¹³.

Протилежним підходом є традиційний, суть якого полягає в тому, що за аналогією стверджується, що «подібні умови викликають подібні наслідки». Однак він, як бачимо, обмежує роль самого суб'єкта рішень, оскільки тут акцентується увага на середовищі, а не на діяльності центра рішень.

Третя стадія — це опрацювання установки та прийняття рішень. Ця стадія ускладнюється тим, що опрацювання прогностичних рішень зумовлене рефлексією самого суб'єкта рішень даного прогнозування. Саме він виявляє чинники, детермінуючі прийняття рішень, відкриває приховані динамічні процеси, вивчає, як можуть змінитися установки та самі рішення, як можуть трансформуватися параметри та функції когнітивної системи, а також базові цінності та судження про них. Врахування цих обставин дозволяє корелювати суб'єктивний процес опрацювання рішень.

На завершення слід зазначити, що з легкої руки деяких американських теоретиків у часи Другої світової війни та одразу після її закінчення набуло поширення поняття «стратегічне планування». З точки зору політичної теорії воно зовсім правомірне, коли йдеться про тип довгострокового прогнозування в масштабах політичної системи, її важливіших структурних елементів та провідних інститутів. Звідси — стратегічне планування закордонної політики, внутрішньої в масштабах держави, групи держав, стратегія двосторонніх та багатосторонніх відносин. Втіленням стратегічного планування є військово-політичні національні доктрини. Безперечно, стратегічне планування має місце й в економічних процесах, стратегія тих чи інших структурних економічних сфер — провідних галузей виробництва, обміну та розподілу. Стратегічним прогнозуванням займаються теж ТНК плануючи завоювання чи утримання ринків тощо. Коли ж йдеться про локальні та місцеві рівні центрів прийняття рішень (відповідно воеводства, землі, департаменти, повіти, райони, міста, селища), то правомірно буде вживати поняття «перспективне прогнозування» чи планування, оскільки, як правило, йдеться про другорядні, менш важливі для цілої системи справи. Так само й в економічній сфері: коли це не провідні галузеві фірми, виробництва, то нижчим рівнем для них є перспективні плани

розвитку, довгострокові плани тощо. Іншими словами, зрозумілою є стратегія концерну «Фіат», «Кока-Кола», але не дрібної фабрики.

Принципи та методи політичного прогнозування (О.К.)

Політичне прогнозування, яке є важливим елементом керівництва, повинно визначати основні напрями розвитку політики, відображати всю сукупність складних зовнішніх і внутрішніх зв'язків і залежностей між різними сферами політичного життя. З цією метою воно виконує наступні завдання: 1) визначає саму доцільність прогнозу, конкретизуючи його мету; 2) визначає тенденції можливого функціонування конкретного політичного феномену, що обраний для прогнозу; 3) формує уявлення передбачуваних станів об'єкта в майбутньому; 4) обґрунтовує тактику досягнення мети, обирає моделі, сценарії прогнозування тощо. Для цього політичне прогнозування спирається на наступні принципи: системність прогнозування, безперервність, верифікація (перевірка).

Широко застосовується принцип системності прогнозування згідно з яким політика розглядається, з однієї сторони, як єдиний об'єкт, а з іншої, як сукупність відносно самостійних напрямів (блоків) прогнозування.

Системний підхід передбачає побудову прогнозу на основі комплексу методів і моделей, які характеризуються певною ієрархією та послідовністю.

Системність прогнозування передбачає визначену черговість використання моделей для формування комплексного прогнозу політичного розвитку суспільства. Однак побудувати цілісну систему моделей політичного прогнозування практично неможливо на даному етапі, оскільки це пов'язано з певними труднощами методологічного характеру. Вирішення цього завдання може бути досягнуто на основі уніфікації блочних моделей, обчислювальних способів рішення, створення інформаційного банку даних. Специфіка ж окремих політичних об'єктів може бути адекватно виражена лише за умов максимального наближення до внутрішніх особливостей окремих блоків прогнозування. Прогнозування розвитку політичних партій, рухів, подій, пов'язаних з їхньою діяльністю і т. п. У зв'язку з цим найбільше раціональним є використання «блочного» принципу формування комплексного прогнозу політичного розвитку.

Основна вимога принципу безперервності прогнозування витікає з самої назви. У завдання суб'єкта, який розробляє прогноз, входить безперервне корегування прогностичних розробок в міру надходження нової інформації. Наприклад будь-який довготерміновий прогноз у початковому варіанті неминуче носить крупномасштабний характер. Із часом та чи інша тенденція проявляється більш яскраво та з багатьох сторін. У зв'язку з цим інформація, яка надходить до прогнозиста та вміщує нові дані, дозволяє з більшою точністю передбачити здійснення тієї чи іншої політичної події: партійних чи політичних акцій, мітингів, страйків тощо.

Концепція безперервного прогнозування виникла як альтернатива стилю та організації прогностичних досліджень, які склалися до початку 70-х рр. і які виявили серйозні недоліки. З однієї сторони, служби прогнозування були малочисельними, а їхні співробітники недостатньо компетентними, з іншої, ці служби переживали тимчасовий дефіцит і відсутність достатньої інформації, пошуки якої вони були змушені здійснювати власними силами, а не користуватися вже готовою інформацією. За таких умов служба прогнозування в стані була розробляти лише прогнози з кількох окремих питань і практично не мала можливості повертатися до них і періодично їх уточнювати, коригувати. Точність прогнозів у зв'язку з цим була невисокою. Керівники різних рівнів слабо вірили в прогнози й часто відмовлялися від послуг теоретиків. І сьогодні замість того, щоб налагодити службу прогнозування, щоб вона відповідала сучасним вимогам, дуже часто керівництво намагається опиратися на власний політичний досвід та інтуїцію. А без системи безперервного прогнозування вести далекоглядну політику неможливо. Наслідки політичних рішень, що сьогодні приймаються, необхідно передбачати більш ясно. При безперервному прогнозуванні обов'язково повинна прослідковуватися «лінія» негативних наслідків прийнятого рішення. «Похмури» прогнози повинні бути присутні в наукових публікаціях. Вони є застереженням від політичних утопій.

Принцип верифікації (перевірки) служить для визначення достовірності, для підтвердження прогнозів, що розробляються, іншими джерелами. За допомогою верифікації можна оцінювати достовірність прогнозів із достатньо високою точністю.

Усі названі принципи прогнозування не можна використувати або розглядати ізольовано, у відриві один від одного.

Прогнозування, щоб бути обґрунтованим, опирається на цілу систему методів. На теперішній час сформувалося близько 150 методів прогнозування, які мають і загальний характер, і застосовують у вузьких галузях знань. У політиці вони використовуються при вирішенні конкретних завдань прогнозування політичних відносин. Розширення сфери прогнозування в наш час призводить до зростання кількості використаних у дослідженнях майбутнього методів прогнозування. Можна вважати, що розвиток нових методів прогнозування призведе до появи нових спеціальних дисциплін, наприклад науки політичного прогнозування, мета якої — вивчення тенденцій і принципів розробки політичних прогнозів.

Обґрунтований прогноз цілком залежить від того, який метод чи система методів лежить в основі прогностичного дослідження. Основне питання полягає в тому, щоб визначити можливу сферу використання кожного з них та вибрати найбільш ефективний для кожного конкретного випадка. Спростити орієнтацію в умовах значної кількості методів допоможе їхня класифікація.

В основу однієї з класифікацій покладений принцип інформації. При цьому підході всі методи поділяються на два класи: а) евристичні методи, де джерелом служать відомості, отримані з використанням головним чином логічних прийомів і методичних правил теоретичного дослідження; б) фактографічні, які опираються на конкретні дані, які характеризуються змінами в часі ознак об'єкта прогнозування.

Клас евристичних методів включає в себе інтуїтивний метод, експертні оцінки, метод мозкової атаки тощо, а також аналітичні методи: побудова сценарію, метод аналогій, історико-політичний, ігрове моделювання тощо.

До фактографічних відносяться статистичні методи (безпосередня екстраполяція, метод функцій із гнучкою структурою, інтерполяція тощо), а також випереджувальні методи (метод патентної експертизи, сканування наукового доробку тощо).

У прогнозуванні найчастіше застосовуються такі методи, як метод колективної експертної оцінки, колективної генерації ідей («мозкова» атака), метод Дельфи, побудова сценаріїв, методи прогновної екстраполяції та методи моделювання.

Розглянемо більш докладно деякі з названих методів.

Суть методу колективної експертної оцінки для розробки прогнозів полягає у визначенні погодженості думок експертів

із перспективних напрямів розвитку внутрішньої або зовнішньої політики, або окремих їхніх сфер, сформульованих до цього окремими спеціалістами, а також в оцінці аспектів розвитку політичних відносин, яка не може бути визначена іншими методами (наприклад експериментом). Цей метод передбачає ніби чотири послідовних стани: а) створення робочих груп експертів, які дають відповіді на поставлені запитання, що стосуються перспектив розвитку тих чи інших напрямів внутрішньої чи зовнішньої політики. Чисельність експертів може коливатися від 10 до 100-150 осіб, у залежності від складності об'єкта; б) уточнення основних напрямів розвитку політичних процесів, подій, а також складання матриці, яка відображає генеральну мету, підсилі та засоби їхнього досягнення. Перед організацією опитування необхідно розробити питання для експертів, які повинні бути складені за певною структурно-ієрархічною схемою, тобто від широких питань до вузьких, від складних до простих; в) у ході опитування експертів забезпечення однозначності розуміння окремих питань, а також незалежність суджень експертів, виключивши будь-яку «керівну» думку; г) проведення обробки матеріалів експертної оцінки, які характеризують узагальнену думку та ступінь узгодженості індивідуальних оцінок експертів. Ці оцінки є вихідним матеріалом для синтезу прогнозних гіпотез та варіантів політичних подій.

Часто в сучасному прогнозуванні застосовується метод трендової (напрями змін) екстраполяції. Його суть полягає в тому, що сучасні явища можуть бути екстрапольовані в майбутнє. При цьому вважається, що соціальний розвиток є однолінійним, послідовним і мало залежить від дії його аксіологічної орієнтації. Цей метод дає змогу досліджувати якусь тенденцію розвитку у відриві від інших і до її крайньої точки розвитку. Він абсолютизує окремі тренди сьогодення й тому може бути непридатним при зіткненні з майбутніми проблемами, якщо ці проблеми взяті в повному обсязі, тобто як такі, що виходять за межі звиклих стереотипних уявлень.

Наступний метод — це метод Дельфі. Він характеризується певними особливостями, які відрізняють його від звичних методів групової взаємодії експертів. До таких особливостей відносяться: а) анонімність експертів; б) використання результатів попереднього туру опитувань; в) статистична характеристика групової відповіді.

Прогнозисти використовують ще метод сценаріїв суть якого полягає у виробленні альтернативних сценаріїв майбутнього. За словами австрійського спеціаліста з прогнозування Е.Янча, написання сценаріїв означає метод, який намагається встановити логічну послідовність подій, щоб показати, як, виходячи з існуючої (або будь-якої іншої заданої) ситуації може крок за кроком розвиватися в майбутній стан. Метод часто спирається на імпровізацію та художній вимисел. Автор сценарію керується принципами альтернативності й контурності та плюралізму варіантів сценаріїв. Причому принцип контурності дає змогу лише накреслити «профілі майбутнього», не вдаючися до деталізації прогнозу. Хоча метод сценаріїв ідеологічно нейтральний, прогнозист майже завжди дотримується певних ідеологічних стереотипів.

Наведені вище методи політичного прогнозування часто є ненадійними. Прогноз від наявного, який поширює висновки про одну частину явища на все явище загалом, є вельми сумнівним.

Одним із найчастіше застосованих в останні десятиріччя методів прогнозування політики є моделювання. Термін «модель» означає здебільшого аналог певного фрагмента реальності, концептуально-теоретичного утворення. Цей аналог використовують при розв'язанні наступних завдань: прикладного, пов'язаного з дослідженням конкретних проблем; теоретичного, продиктованого розробкою теоретичних конструкцій; інструментального, спрямованого на створення нових способів дослідження (таким є комп'ютерне моделювання). Найпоширенішим є поділ моделей на матеріальні (макети, муляжі, панорами тощо) та ідеальні, уявні. У суспільних науках переважно використовують останні, які в свою чергу поділяються на знакові та моделі-образи.

Знакові моделі (їх називають математичними, а їхнє створення вимагає застосування комп'ютерної техніки) — різновид моделювання, який виник як прагнення пристосувати, «вписати» політичні явища в існуючі математичні моделі. Тепер їх спеціально створюють для прогнозування суспільства, його структур, у тому числі й політичних, наприклад, модель соціальної мобільності (С.Прайс, Д.Бартолом'ю), модель м'яких систем (П.Чекленд), модель гонки озброєнь (Дж.Річардсон), модель «довгих хвиль» (М.Кондрагтьєв, С.Маслов), модель «вісім коліс» (В.Тихомиров) та ін.

Дедалі вагомішими для політичних прогнозувань стають моделі-образи. У їхньому створенні використовують поняття та судження, теоретичне тлумачення, системне відображення того чи іншого об'єкта. Ці моделі мають форму ідеальної, гранично узагальненої та водночас чітко структурованої форми. Їхня актуалізація пояснюється передусім тим, що для моделювання політичних явищ необхідне попереднє теоретичне уявлення про ці явища, а модель будується лише згодом. Таким чином модель-образ є результатом теоретичних досліджень і немовби наперед визначає «поле» наступних емпіричних розвідок, перекладає теоретичні істини мовою практики.

Ряд моделей глобального розвитку створено в 70-90-х рр. ХХ ст. у межах Римського клубу, який як міжнародна неурядова організація об'єднує вчених, представників політичних, урядових і ділових кіл із багатьох країн. Ці моделі стосуються таких найгостріших та найсучасніших тем, як пошук стратегії виживання людства, аксеологічний аналіз форм політичного управління та систем економік, пошуки альтернативних шляхів розвитку цивілізації тощо.

Зразком політологічного моделювання є моделі функціонування політичних систем (автори найбільш відомих серед них — Т.Парсонс, Д.Істон, Г.Спіро, Г.Алмонд). Будь-яке моделювання в найширшому розумінні передбачає три головні етапи дослідження політичних процесів: 1) формалізація явища та конструювання відповідної моделі; 2) пошуки розв'язання порушеної проблеми за допомогою різних операцій із моделлю; 3) тлумачення отриманого на моделі результату реального політичного процесу.

Аспект участі в суспільному розвитку людини опрацьовано в моделі політичної системи Т.Парсонса, який, поряд з увагою до її гармонії усталеності, запропонував для цього інший підхід. Вихідним пунктом цього підходу є принцип, згідно з яким поведінка людини завжди має риси системи. Тому в системі необхідно враховувати індивідуальні, масові дії, взаємодії між політичними лідерами, різними організаціями (політичними, культурними тощо) і виявляти конфлікти, що відбуваються при цьому, як їхнє природне супроводження. Поеднуючи поведінку людей, виявлену при цьому політичну культуру з політичною системою, Парсонс сформулював багатоваріантність вибору та відповідно багатоваріантність впливу в межах політичної системи, що відтак переносить на все суспільство. Це в першу чергу вибір між конкретними

обов'язками та формами поведінки, між реальністю та ідеалом, між індивідуалістською та колективістською позицією, вибір способу вираження інтересів та вимог у політичному житті. Як наслідок модель політичної системи, за Парсонсом, зорієнтована:

а) на досягнення певних цілей, що вимагає мобілізації громадян і матеріальних ресурсів, здійснюється в результаті політичної діяльності, функціонування політичних структур;

б) на інтеграцію системи, скоординованість взаємовідносин між її складниками за допомогою правового регулювання та громадського контролю;

в) на збереження усталеності системи, що є реальним за умови задоволення поточних потреб більшості населення, контролю, пом'якшення конфліктності та забезпечується переважно культурою, сім'єю, освітніми, релігійними інструкціями тощо;

г) на пристосовуваність системи до потреб суспільства за рахунок пошуків і знаходження механізмів її усталеності, що зумовлене передусім динамізмом економіки та економічних структур¹⁴.

Будь-яка модель має можливість для свого збагачення, коригування. Моделювання — це неперервний процес послідовної розробки серії сусідніх моделей, які змінюють одна одну. Відповідно до відображених у літературі напрямів, оптимальна модель для політичного прогнозування в одних випадках зорієнтована на гнучку організацію цілей із визначенням різних варіантів їхнього досягнення, в інших — на функціонування політичної системи, іншого політичного явища загалом або певної його функції. Представляють ці моделі у вигляді теоретичної концепції, прогнозного сценарію тощо. Вони інтегрують різну соціальну, політичну, наукову інформацію, зібрану шляхом експертних оцінок, у результаті опитувань, контент-аналізів, аналітичної праці.

Розвиток техніки соціального прогнозування, на думку англійського вченого Томпсона, неминуче призведе до того, що еліти почнуть приховувати прогнози від нас. Ці прогнози стануть державною таємницею, а їхнє виробництво стане монополією держави. Однак усі теорії майбутнього є теоріями суспільного розвитку.

Основні напрями прогнозування (О.К.)

Політичне прогнозування пройшло кілька етапів, на кожному з яких був домінуючим певний напрям. Так у ХІХ—першій половині ХХ ст. домінуючим напрямом політичного прогнозування був напрям прогнозування насамперед всередині національних політичних систем. У 50—70-х рр. домінуючим стає міжнародне прогнозування. Від кінця 70-х рр. має перевагу його різновид — глобальне прогнозування.

Перший напрям прогнозування — політичні відносини та діяльність всередині національних політичних систем спирався насамперед на технологічні теорії та бачення майбутнього, сформульованого в ортодоксальній марксистській політичній доктрині. Джерелами технологічних теорій є утопізм епохи Відродження, сен-сімонізм та позитивізм О.Конта. Їхні погляди були проникнуті ідеєю індустріалізації, вірою в могутність наукового знання, техніки, інтегрувалися поняття наукових знань і техніки. Разом із тим технологічні теорії обмежувалися вузькими національними межами США та кількох європейських країн (Англії, Франції, Бельгії, Німеччини), оскільки саме вони виступали носіями науково-технічного процесу. Дуже швидко технологічні теорії переросли національні кордони, перетворювалися на своєрідний технологічний імперіалізм, але вже всередині ХХ ст. більшість індустріальних країн мала свої національні перспективні плани розвитку. Хоча вони в основному торкалися соціально-економічної сфери, однак мали й елементи політичного прогнозування. Ці елементи зачіпали нову ієрархію підпорядкування, нові відносини влади, які виникли з появою спеціальних верств населення, багатством яких були технічні знання, спеціальні навички керівництва та управління, нові системи цінностей, поведінки в індустріальному суспільстві. Виявилося, що тогочасна техніка втручалася в приватне життя, могла нести конкретні контрольні функції, обмежувала або значно розширювала політичні свободи особи, могла підтримати політичні національні амбіції як всередині національної системи, так і поза її межами. Необхідно також визнати, що технологічні теорії з'являлися власне там, де панували конкурентні відносини, оскільки вони вимагали особи певного типу, яка поєднувала б у собі прагматизм, мобільність, прагнення до успіху, конкурентоспроможність, тобто вимагали особу-індивідуаліста. Таке суспільство та такий тип особи були

раціональними, прагматичними, тому менше займалися прогнозуванням, різними утопіями, а більше — діяльністю для досягнення реальних цілей, негайних вигод.

Іншою була картина в національних системах, де утвердився авторитарний режим. Кардинальні зміни у власності на засоби виробництва, державний розподіл продуктів і товарів, панування адміністративно-командної системи, унітарність державного ладу, авторитарність політичних режимів, єдина державна ідеологія перетворили ці суспільства на політичний, соціально-економічний, мілітаризований єдиний табір. Такий тип суспільства легко піддавався директивному прогнозуванню зверху. Найбільш яскравим виразом такого прогнозування були чергові директиви партійних з'їздів та їхнє втілення в п'ятирічних планах. Прогностичний аспект мали й програми партії. Здійснювалося жонглювання категоріями «повна та остаточна перемога соціалізму», «основи соціалізму», «розвинутий соціалізм» і т. д. Усі ці категорії несли не лише соціально-економічне навантаження, але й політичне, сприяли термінологічній зміні політичної влади диктатури пролетаріату на загальнонародну державу, що відображалося в конституціях. Добре та широко планувалися зміни свідомості людини — будівника цих суспільств.

Заперечуючи сьогодні цінність та відносини авторитарних суспільств, не слід, на нашу думку, кидатися в інші крайності, абсолютизувати лише індивідуалістсько-конкуренційні цінності та відносини.

Із прискоренням науково-технічного прогресу, який розпочався наприкінці ХІХ ст., відбувається все більше пов'язання економічних, соціальних, культурних інтересів суверенних націй, поширюються та поглиблюються транснаціональні процеси. Уже після Першої світової війни політичне прогнозування в національних межах через транснаціоналізацію політичних, економічних, військових взаємопов'язань переростає в регіональне, тобто стає міжнародним. Однак панівним воно стало лише після Другої світової війни, із появою зброї масового знищення, початком НТР, виникненням регіональних військово-політичних блоків, які формулювали свою закордонну політику як глобальну. У зв'язку з цим пануючим політичним прогнозуванням стає прогнозування міжнародної політики, що становить другий напрям.

Загалом розрізняють три основних типи міжнародного прогнозування: стратегічне, тактичне та операційне. Страте-

гічне міжнародне прогнозування — довгостроковий політичний прогноз, розрахований не менше, ніж на 10–15 років розвитку міжнародних політичних відносин. як зі сторони національних суб'єктів влади, так і прогнозування міжнародних відносин між суб'єктами в регіоні та в світовому масштабі. Метою таких прогнозів є визначення впливів суб'єктів прогнозу на майбутню еволюцію міжнародних відносин, запобігання кризових ситуацій, оптимальне забезпечення національних і регіональних інтересів, проблеми безпеки. Цінність стратегічного планування є обмеженою (ризик помилок досить високий — 20–30 відсотків), вона залежить від багатьох невідомих, а значить невизначених чинників, вплив яких запрогнозувати неможливо.

Тактичні міжнародні прогнози розраховані на кілька років (п'ять—сім). Їх складають, як правило, відомі інститути різних міністерств та державних комітетів, що займаються безпосередньо або опосередковано міжнародними відносинами. Оскільки часто від таких прогнозів чекають конкретних рекомендацій, вихідна умова тактичного прогнозування — послідовність, кінцевість результатів стратегічних цілей і завдань, що лише дає певну гарантію незначних помилок. Тактичне прогнозування не має такого всеохоплюючого, універсального, системного характеру, як стратегічне. Воно часто присвячене лише кільком проблемам регіонального плану або прогнозу глобальної проблеми на відносно короткий час.

Операційні міжнародні прогнози, як правило, — короткочасні (до року) прогнози, які часто роблять відділи міністерств закордонних справ, посольств, окремі інститути, що займаються певними регіонами. Вони складаються здебільшого на основі екстраполяції кількох суб'єктивно вибраних змінних або інтуїтивного мислення посадових осіб, накладаються на окремі політичні конфлікти, міжнародні ситуації та навіть випадки, які досить швидко верифікуються. Прикладами можуть служити різні сценарії короткотермінових міжнародних конфліктів, регіональних міжнародних заходів, щорічні огляди.

Третій напрям політичного прогнозування — глобальне прогнозування виступає значною мірою як результат НТТ демографічної революції, світових екологічних процесів тощо. Першою глобальною моделлю світового розвитку була динамічна модель американця Дж. Форрестера (1971 р.), який розглядав світову систему, людину, її соціальну систему

технологію та природне навколишнє оточення. Він побудував модель на основі методу екстраполяції п'яти факторів: населення, природних ресурсів, капіталовкладень, питомої частини фондів у сільському господарстві та рівні забруднення навколишнього середовища. Кожен з них є основною перемінною в головних підсистемах світової моделі. На основі моделі Форрестера в 1972 р. було зроблено так звану першу доповідь Римському клубу під назвою «Межі росту», суть якої зводилася до висновку, що скінченність розмірів планети з необхідністю передбачає й межі людської експансії. Відтоді з'явився ряд глобальних прогнозів, моделей, але в основному з економічними, соціально-демографічними, екологічними аспектами.

Значний інтерес мають праці американського футуролога Джона Нейсбіта. Ще в 1982 р. у своїй першій книзі «Мегатенденції» він визначив найбільш кардинальні напрями розвитку суспільства, серед яких перевага віддавалася знанням та інформації. Учений стверджував, що найважливішим стратегічним ракурсом дедалі відчутніше стає не капітал, як це було в індустріальному суспільстві, а інформація.

Нове джерело сили, за Нейсбітом, не гроші в руках небагатьох, а інформація в руках багатьох. Отже, рушієм суспільного розвитку повинні стати знання. Нейсбіт вважає за необхідне створити теорію цінності знання, щоб замінити застарілу теорію праці Маркса. Розв'язання цих проблем автор ставить у залежності від розвитку людини, передусім від її розумових здібностей, від рівня оновлення системи освіти, навчання, від зростання дисципліни, відповідальності, моральних засад, уміння громадянина спілкуватися.

Мотив людських стосунків, достатньо традиційний для розробок американських суспільствознавців упродовж кількох останніх десятиріч, є панівним і в Нейсбіта. У книзі «Нове відкриття корпорації» (1987 р.) Нейсбіт у співавторстві з американським футурологом Патрицією Абурден серед найважливіших тенденцій суспільного розвитку особливо підкреслив роль рентабельності турботи про людину, але тепер уже конкретизовано адресність цієї роботи. Автори вважають, що доба «синіх» і «білих комірців» (тобто виконавців ручної та управлінської праці) минає, а наступає доба «золотих комірців» — людей найвищого рівня кваліфікації, великого обсягу сучасних знань і вмінь. Контроль за працею «золотих комірців» не має сенсу, оскільки вони є самоорганізованими, самодисциплінованими, керуються почуттям співричетності

та особистої зацікавленості у високих результатах праці. З «золотими комірцями» нерозумно та безглуздо спілкуватися з позиції сили, хоча би в якій формі це виявлялося, для них важливі не тільки гроші, сума оплати їхньої праці, а й створення для них обстановки доброзичливості та турботи, поважання їхньої людської та професійної гідності.

Про нові імпульси розвитку людини Нейсбіт і Абурден пишуть також у книзі «Мегатенденції, рік 2000. Десять нових напрямів 90-х років» (1990 р.): «Ми стоїмо на порозі нової доби. Перед нами найбільш значуща декада в історії цивілізації, період дивовижних технологічних нововведень, безпрецедентних економічних можливостей, гідних подиву політичних реформ, великого культурного відродження. Це буде декада, подібної до якої раніше не було, а її кульмінацією стане тисячоліття, 2000 рік... Апокаліпсис чи Золотий вік? Вибір належить нам самим. У міру того, як ми наближатимемося до третього тисячоліття, відповідь на це запитання визначатиме й те, що ж означає бути людиною».

Французький вчений Жак Рознер обґрунтував у праці «На перехресті ХХ і ХХІ сторіч» (1992 р.) свій прогноз. У зв'язку з тим, що через інтелектуалізацію праці виробництво матеріальних благ потребуватиме дедалі менше затрат людської праці, цивілізацію ХХІ ст. відзначатиме, з однієї сторони, зникнення традиційних професій; безробіття великої кількості людей, зване дозвіллям; зростання в людей без фахового вишколу та без робочого місця споживацьких амбіцій, а з іншої, вирішальної ролі у суспільстві людей, які мають інтелект, компетенцію; створення нової аристократії «сірої речовини» у зв'язку з підвищенням значущості; професійна зайнятість передусім вчених, управлінців, працівників сфери обслуговування, тобто здійснення «революції інтелекту», тенденції якої вже окреслилися в світі.

Цікавими для нас є різні аспекти прогностичного аналізу найближчого майбутнього країн СНД, насамперед України. Звергає на себе увагу обережний, застережливий тон цих соціальних прогнозів і водночас їхня песимістичність. Показовою є увага, що її звертають на стан сучасної свідомості мас, у яких, по-перше, похитнулася воля до життя через нездійснену розбудову ідеального суспільного ладу, що виражається у відсутності сподівань на краще майбутнє, почутті безвихідності, байдужості до життя, загальній покірності; а коли майбутнє видається темним, то за контрастом минуле здається

«рожевішим», ніж будь-коли; по-друге, має місце ностальгія за минулим радше в дусі сентиментального захоплення, ніж критичного аналізу; по-третє, негативне сприйняття сучасної дійсності.

Загалом необхідно підкреслити, що глобальне прогнозування має загальну соціальну спрямованість за рахунок незначної політизації. Питома вага, як ми бачили, політичних прогнозів у глобальних прогнозах – незначна. Це пояснюється в першу чергу значним суб'єктивізмом політичних рішень, політичних відносин і великою відповідальністю за них. Певний страх за помилковість політичного прогнозу завжди як переслідує прогнозистів

Прогнозування політики охорони здоров'я (Я.Б.)

Перед тим, як перейти до висвітлення теми, варто зробити невеликий відступ. Поставмо собі запитання: чи логічно в Курс основ політичної науки включати тему, присвячену охороні здоров'я? Мною, як редактором видання, керували наступні мотиви. По-перше, особисто я переконаний, що політика як наука є глибоко антропологізованою, адже як політичні відносини, так і політична діяльність — це насамперед ієрархічні відносини між людьми, політичними інститутами, які теж складаються з людей (відповідно освічених, із певними навичками та владними якостями). Політична ж діяльність — це передусім діяльність владних суб'єктів політики — політичних лідерів, керівників різного рівня виконавчої, законодавчої та судової влади, політичної еліти, організацій будь-яких типів, об'єднань, словом, ієрархічної впорядкованості певних людських мікро- та макрогруп, які беруть участь у реалізації влади. Іншими словами, політична діяльність — це також діяльність певним чином організованих людей. По-друге, у суспільстві найголовніше призначення політиків полягає в КЕРІВНИЦТВІ людьми, формалізованими та неформалізованими суспільними групами з метою оптимального функціонування різних систем, а саме: економічної, військової, духовної тощо. По-третє, людина, існуючи в суспільстві, формується як особистість і як людина політична, більшою або меншою мірою відповідно до різних типів, форм участі в політичному житті, у сучасному суспільстві більшість людей — це громадяни або піддані. Таким

чином людина як суспільна істота тією чи іншою мірою становить об'єкт політики, менша ж частина людей виступає суб'єктами політики. Політика, за суттю, це певний психічний стан нерівності, який виникає лише в живих істот. У зв'язку з цим очевидно, що в майбутньому політична наука диференціюючи допрацюється ще й до окремої спеціальності — політичної антропології. Можливо, що одним із кроків у цьому напрямку, може стати подальше вивчення людської істоти як *Homo politikus*. Однак, якщо так, то логічно було б займатися політичним прогнозуванням, здійснити аналіз державної політики, що спрямована на збереження самого ІСНУВАННЯ людини, оскільки з латентним результатом може зникнути сам суб'єкт та об'єкт політики, а існування політичних інститутів взагалі втратить сенс. Усе вищесказане дає підстави для включення пропонованого розділу в наш Курс. Зрозуміло, що він актуальний як при аналізі міжнародної політики, так і внутрішньої, причому, в зв'язку з деякими концепціями, що з'явилися в останні десятиріччя, він набирає навіть особливої актуальності.

Річ у тому, що продовжуючи мальтузіанські традиції, наприкінці 60-х рр. нашого століття була сформульована концепція Золотого мільярда, тобто життя за західними стандартами споживання. Жити за ними може лише один мільярд населення із шести, що мешкає на Землі. Ясна річ, що мова йде про населення розвинених держав, багатих і могутніх, населення яких «за правом» входить у цей мільярд. Для підтримання свого життєвого рівня багаті повинні споживати продукти та сировину, створені та такі, що належали іншим. Тобто якщо добрі продукти споживатимуть бідні нації, то це означатиме, що вони «вирвуть із рота» в «законних представників Золотого мільярда». Вважається, що це економічні проблеми, для нас же інтерес представляють проблеми пов'язані зі здоров'ям людей (зрозуміло, що споживання якісних харчових продуктів — це також гарантія здоров'я). Отже, все, що пов'язано зі здоров'ям людини, її існуванням, стає все більше політичною проблемою, а раз так, то й предметом політичного прогнозування. (Б.К.)

Без сумніву, здоров'я людності в кожній державі залежить значною мірою від наявності в цій державі державної політики охорони здоров'я, ефективної стратегії та тактики реалізації відповідних програм національного плану, які більшою або меншою мірою становлять реалізацію перспективних програм

Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ). Як зазначається в програмному документі: «Політика в галузі охорони здоров'я в ХХІ столітті повинна визначатися населенням, яке здійснить свідомий вибір на основі чітких критеріїв, а також на основі демократичного діалогу»¹⁶. За рішенням ВООЗ відповідальність за здоров'я своїх громадян у першу чергу несуть уряди держав. Для цього на основі обґрунтованих прогнозів приймаються соціальні, економічні та санітарно-гігієнічні рішення, що повинні мати належне економічне обґрунтування. Загалом ефективність прогнозування політики розвитку охорони здоров'я залежить від методології, на основі якої й здійснюється прогнозування. Вважається, що одним із ефективніших є системний підхід, який вже розглядався в нашому Курсі. Коротко лише нагадаємо, що він передбачає розгляд явищ, які аналізуються як система (обмежена множина взаємодіючих елементів, визначена структура системи, організація структурних елементів, визначення провідних тенденцій розвитку їхньої взаємодії, визначення головних взаємозв'язків системи, її функцій тощо). Отже, спираючися на системний підхід, вважається, що прогнозування політики охорони здоров'я передбачає СІМ його аспектів: ідентифікаційний, компонентний, функційний, структурний, інтегративний, комунікаційний та історичний. Прогнозування розвитку системи охорони здоров'я передбачає розробку низки цілей, завдань і можливих шляхів реалізації з наступним відбором найбільш перспективних для подальшого використання. На рубежі ХХ—ХХІ століть ВООЗ приступила до формування перспективного довгострокового планування основних віх охорони здоров'я на майбутнє. Прогноз показав, що необхідно буде сконцентрувати увагу державних політиків на наступних проблемах, по-перше, спираючися на філософію людини, обґрунтування правомірності самого її існування, потрібно сформулювати нову теорію здоров'я та нові підходи до його збереження й зміцнення, розробити основи нової індустрії здоров'я з власною інфраструктурою. По-друге, вимагає заміни стара психологія щодо відношення людини до власного здоров'я, як і медичних працівників щодо процесу лікування, профілактики, оздоровлення людини. Це торкається й формування нової психології медичної допомоги. По-третє, вищезазначене не можливе без формування нової генерації самих медичних працівників, нової системи їхньої освіти та професійної підготовки. Водночас це вимагає створення нових

типів лікувально-профілактичних закладів: Центрів здоров'я. По-четверте, відчувається потреба створення моделі лікаря ХХІ століття, за якою лікар мав би вміти керувати процесом збереження здоров'я кожного індивідуума, сім'ї та населення, закріпленої за лікарем громади (території). По-п'яте, необхідно опрацювати ефективний менеджмент, соціальний маркетинг, що мали би бути спрямовані насамперед на формування здорового способу життя, профілактики, корекції чинників ризику, усунення шкідливих звичок тощо. По-шосте, у зв'язку з розвитком НТР проходитиме подальша інтелектуалізація праці, успіхи медицини, профілактики призведуть до подальшого старіння населення в постіндустріальних державах і продовження життя в індустріальних державах, що робить необхідним розвиток геронтології, макробіотики, сеонологічного та валеологічного мислення. За прогнозами значну роль усе більше займатиме й андрагогіка (наука та мистецтво навчання дорослих). По-сьоме, вище перелічені головніші віхи майбутньої державної політики в справі охорони здоров'я та медицини мають реальний шанс реалізації за умови їхньої підтримки зі сторони самого громадянства світової спільноти. Кожний має право на життя, це перший природний закон, однак чи кожний має право свідомо його скорочувати своїми антисупільними звичками, діями? Жоден бюджет, навіть дуже багатій держави, не зможе винести все зростаючих витрат на лікування громадянства, якщо не буде мати місце формування в громадян потреби ведення здорового способу життя, а значить і цінностей й ідеалів такого життя.

На виконання даного прогнозу на 51 сесії Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я (1998 р.) була прийнята нова Декларація, у якій були сформульовані основні засади, рекомендовані для проведення майбутньої політики в сфері охорони здоров'я в світі та регіонах¹⁷ в ХХІ ст. У зв'язку з цим, держави-члени Європейського регіонального бюро ВООЗ (ЄБР) прийняли програму «Здоров'я — ХХІ: політика досягнення здоров'я для всіх у Європейському регіоні ВООЗ». Директор ЄРБ ВООЗ Я.Асвал відзначив, що дана програма повинна ініціювати прем'єр-міністрів, міністрів охорони здоров'я держав-членів регіону до підготовки та прийняття рішень у відповідності до цього документу. Головною, постійною метою, вказаною в ньому, є досягнення повної реалізації всіма громадянами їхнього потенціалу здоров'я, основними ж цілями повинні стати зміцнення та охорона

здоров'я людей протягом усього їхнього життя, зниження розповсюдження різних захворювань, зменшення страждань, які викликаються хворобами, травмами та пошкодженнями. Етичною основою програми виступають — цінність здоров'я як одне з важливіших прав людини; справедливість у питаннях здоров'я та його охорони; дієва солідарність держав, організацій і контингентів людей і консенсус у цьому обох статей; участь у діяльності щодо охорони здоров'я громадян, відповідальне відношення до цієї справи індивідів, організацій і суспільно-політичних інститутів, держави.

Забезпечення політичної, економічної та соціальної стабільності буде здійснюватися на основі чотирьох ключових чинників:

1. Багатосекторальної стратегії щодо основних детермінантів здоров'я з урахуванням фізичних, економічних, соціальних, культурних та обумовлених статтю перспектив для забезпечення використання оцінок впливів на здоров'я.

2. Орієнтація на кінцеві результати програми та інвестиції для розвитку діяльності щодо охорони здоров'я та медичної допомоги.

3. Комплексна система первинної медико-санітарної допомоги, яка була б зорієнтована на обслуговування на сімейному та комунально-громадському рівні при підтримці гнучкої лікарняної системи.

4. Спільна діяльність з охорони здоров'я при широкій участі та залученні відповідних партнерів на всіх рівнях: дому та сім'ї, освітніх закладах та місцях праці, населених пунктів і громад, держави та суспільства. Сприяння спільним процесам прийняття рішень, забезпечення їхнього виконання та звітність.

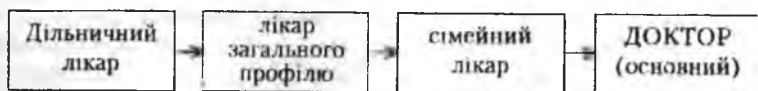
ЄРБ ВООЗ сформуло 21 завдання з досягнення здоров'я для всіх, які мають стати свого роду еталоном, а також мірилом оцінки реалізації програми в напрямку досягнення зменшення детермінантів впливу на здоров'я та поліпшення стану охорони здоров'я. У кінцевому результаті передбачається досягнення в усіх країнах регіону відповідного рівня здоров'я. Запропонована ЄРБ ВООЗ програма буде використовуватися при розробці прогнозів політики, подальшого розвитку систем охорони здоров'я в державах Європейського регіону.

Спираючися на дані документи, а також на опитування думки населення щодо задоволення обсягом, якістю та формами медико-санітарного забезпечення (проведене кафед-

рою управління охорони здоров'я Львівського медуніверситету ім. Д.Галицького) і результатами соціологічних досліджень серед лікарів різних регіонів України, було встановлено, що дотихчасова політика медичної забезпечення населення виявилася малоєфективною, вона спиралася насамперед на екстенсивні методи та показники надмірну спеціалізацію й водночас недорозвинену первинну ланку медико-санітарної допомоги, падіння авторитету дільничних лікарів-педіатрів і терапевтів, а також інших недоликів, зокрема формування так званої сегментарної медицини, перетворення диспансеризації на «інвентаризацію». Усе це призвело до кризи лікувально-центристського напрямку в медицині, державної політики щодо охорони здоров'я загалом. Виходячи з цього, а також керуючися перспективними прогнозами ЄООЗ, вчені Львівського медуніверситету сформулювали власну програму нової політики та прогнозування охорони здоров'я — «Концепція охорони здоров'я громадян України»¹⁸. Її основні моменти — це перенесення акценту на профілактичну медицину з базою міцної первинної медико-санітарної допомоги. Суть її в організації інституту сімейного лікаря, розгортанні мережі денних стаціонарів в амбулаторно-поліклінічних закладах, відкриття амбулаторій, відділень і центрів сімейної медицини¹⁹. Ця концепція була використана при розробці Основ законодавства України про охорону здоров'я²⁰, а також інших прогностичних документах, а саме: в Національній програмі планування сім'ї²¹, в національній програмі «Діти України»²², «Програмі здоров'я літніх людей» та «Основних напрямках соціальної політики на 1997-2000 рр.», схвалених Указом Президента України. Нарешті щеї, закладені в львівській концепції, були використані й при опрацюванні державної програми «Сімейна медицина», а також у прийнятій нещодавно програмі «Україна—2010»²³.

Наприкінці зазначимо, що в даній концепції сформульована нова ПАРАДИГМА ЗДОРОВ'Я ХХІ ст. Річ у тім, що ВООЗ визначила три аспекти здоров'я людини: фізичний, душевний (психічний) і соціальний. Львівські медики пропонують розширити та включити в поняття здоров'я людини ще сім аспектів: біоенергетичний, генетичний, репродуктивний, екологічний, імунний, сексуальний і сімейний. Таке розширення змісту дозволяє по-новому підійти й до моделі лікаря ХХІ ст., що розвине далі модель лікаря, насамперед сімейного вірця. Лікар нової генерації мав б прийти на зміну сімейному

лікаря й поступово трансформуватися в поняття ДОКТОРА. Схематично це б виглядало наступним чином:

Семантично, в поняття «лікар» включається головний вид діяльності, тобто лікування, в понятті «доктор» акцент буде ставитися на особу-медика-педагога, який має НАВЧИТИ бути здоровим, берегти та зміцнювати здоров'я, попереджувати захворювання та загострення хвороб, а у випадку їхнього виникнення -- надавати кваліфіковану медичну допомогу²⁴. Такий доктор володітиме методами оцінки функціонального стану основних органів і систем людини та рівня в неї певних життєвих резервів (а при сучасному рівні розвитку ЕОМ стан здоров'я можна буде квантифікувати). Доктор ХХІ ст. повинен буде вміти КЕРУВАТИ здоров'ям кожної людини, сім'ї та населення, закріпленої за ним громади (території), що майже автоматично ПОЛІТИЗУВАТИМЕ його діагностично-лікувальні рішення. Дана політизація пояснюватиметься тісним зв'язком з соціально-демографічними, економічними, оборонними інтересами держави, збереженням людського потенціалу, підтриманням його на здоровому фізичному та психічному рівнях. У будь-якому разі, перефразуючи говірку давніх греків «У здоровому тілі — здоровий дух», можемо стверджувати, що здорове тіло сприятиме й добрій участі людини в політиці, соціалізації особи.

Висновки:

1. Прогнозуванням ми називасмо більш-менш обґрунтоване міркування про можливий стан, розвиток якогось об'єкта в майбутньому, про альтернативні шляхи досягнення цього стану. Виділяємо при цьому два підходи — пошуковий і нормативний. Прогнозування ділиться на загальне та часткове. Існують різноманітні методологічні основи прогнозування: певний час досить поширеною була марксистська методологія, віддавна мав місце ірраціоналізм, підхід до прогнозування, як до мистецтва, як до частини соціальних наук тощо. У політичного прогнозування в наявності є певні об'єктивні початки, які визначаються вирішенням ряду кардинальних проблем. У

залежності від їхнього розв'язання маємо три напрями пошуків, які відповідно визначають й три типи суспільно-політичних відносин: індивідуально-конкурентні, групово-кооперативні, егалі-тарно-колективістські. Кожен тип накладав значний відбиток і на зміст прогнозування. Прогнозування має свій алгоритм прийняття рішень: формування проблеми, її різноманітна інтерпретація, опрацювання установки та прийняття рішень.

2. Політичне прогнозування спирається на кілька важливих принципів: системність, безперервність, верифікацію. Воно використовує різноманітні методи, в т.ч. евристичні (інтуїтивні, експертних оцінок, мозкової атаки, аналітичні), фактографічні (статистичні, випереджувальні). Одним із найпоширеніших методів сьогодні є метод моделювання, зокрема Парсонса.

3. Виділяємо наступні напрями прогнозування: внутрішньосистемне, прогнозування міжнародної політики (стратегічне, тактичне, операційне), глобальне прогнозування, що найбільш соціально спрямоване.

4. Одним із аспектів політичного прогнозування є прогнозування політики охорони здоров'я людини як суб'єкта й об'єкта політики. Методологічною основою його є системний підхід, що дозволяє виділити сім аспектів прогнозування; передбачає опрацювання цілей, завдань та можливих шляхів реалізації перспективних планів. Аналізується структура плану ВООЗ на ХХІ ст. щодо охорони здоров'я та його конкретизація для Європи. У свою чергу вчені Львівського медуніверситету, спираючись на ідеї ВООЗівського перспективного плану опрацювали власну «Концепцію охорони здоров'я громадян України», яка стала одним із джерел у процесі формування українських державних програм охорони здоров'я, нових підходів до запобігання та лікування громадян України в майбутньому.

Примітки:

1. Див.: Реальный словарь классической древности Фр. Любкера. — М., -СПб., 1888. — С. 1157.
2. Див.: Хоуг Джон. Нострадамус. Полное собрание пророчеств. — М., 1999.
3. Див.: Політологічний енциклопедичний словник. За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна. — К., 1997. — С. 286.

4. Рормозер Гюнтер. Кризис либерализма. — М., 1996. — С. 29, 30.
5. Гоффлер Алвин. Футурошок. — СПб., 1997. — С. 257.
6. Див.: Основи політології. Курс лекцій. Відп. ред. Б Кухта. — Львів, 1991, — Ч. 2. — С. 250–251.
7. Гоффлер Алвин. Футурошок. — С. 347.
8. Див.: Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє. До ефективних суспільств. Доповідь римському клубові. — К., 1990. — С. 107–108.
9. Гоффлер Элвин. Третья волна. — М., 1999. — С. 660.
10. Там само. — С. 672.
11. Там само. — С. 678–679.
12. Див.: Белл Даниел. Грядущее постиндустриальное общество. — М., 1999. — Гл. VI.
13. Див.: Основи політології. Курс лекцій. Відп. ред. Кухта Б. — Львів, 1991. — Ч. 2. — С. 256.
14. Див.: Парсонс Талкотт. Система современных обществ. — М., 1998. — Гл. 1.
15. Див.: Супрун В.И. Современная буржуазная футурология: проблемы, тенденции. — Новосибирск, 1986. — С. 21–38.
16. Див.: Здоровье — 21 — Здоровье для всех в XXI столетии. — Копенгаген: ВОЗ, 1998.
17. Див.: Там само.
18. Див.: Концепція охорони здоров'я громадян України: Львівський проект / Я.П.Базилевич, Б.Т.Білинський, М.Д.Борисевич та інші. — Львів, 1992.
19. Див.: Базилевич Я.П. Моделі впровадження та функціонування сімейної медицини. — Львів, 1996; Пиріг Л.А. Майбутнє в медицині за закладами різних форм власності // Ваше здоров'я. — 1999. — № 40. — С. 8.
20. Див.: Основи законодавства України про охорону здоров'я // Відомості ВРУ. — № 4. — К., 1992.
21. Див.: Національна програма планування сім'ї (Затв. Пост. КМУ від 13.09.1995. № 736). — К., 1995.
22. Див.: Діти України: Національна програма (Затв. Указом Президента України від 18 січня 1996 р. — № 63/96). — К., 1996.
23. Див.: Програма «Україна-2010». — К., 1999.
24. Див.: Базилевич Я.П. Моделі впровадження та функціонування сімейної медицини. — Львів, 1996.

ЛІТЕРАТУРА

Вступ до теорії міжнародної політики

Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Этика. — М., 1998.

Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. Зб. — К., 1997.

Джеймс Марк, Кей Річард, Бредлі Ентоні. Європейське право у галузі прав людини. Джерела і практика застосування. — К., 1997.

Дмитриева Г.К. Международная мораль и международное право. — М., 1991.

Камінський Анатоль. Вступ до міжнародних відносин. — Львів, 1995.

Киссинджер Генри. Дипломатия. — М., 1997.

Кузнецов В. Что такое глобализация? // МЭМИ, 1998. — № 2, 3.

Кукулка Ю. Проблемы теории международных отношений. — М., 1980.

Мадіссон В.В., Шахов В.А. Політологія міжнародних відносин. — К., 1997.

Мурадян А. Самая благородная наука: об основных понятиях международной политической теории. — М., 1990.

Международные отношения: социологические подходы. Рук. авт. кол. П.А.Цыганков. — М., 1998.

Нергеш Янош. Поле битвы — стол переговоров. — М., 1989.

Никольсон Гарольд. Дипломатия. — М., 1941.

Політологічний енциклопедичний словник. Відп. ред. Ю.С.Шемшученко, В.Д.Бабкін. — К., 1997.

Політологія. За заг. ред. І.С.Дзюбка, К.М.Левківського. — К., 1998.

Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи. — К., 1992.

Сатоу Ернест. Руководство по дипломатической практике. — М., 1961.

Тодоров И.Я. Международное право и международные отношения в вопросах и ответах. — Донецк, 1998.

Тускоз Жан. Міжнародне право. — Будапешт-Київ, 1998.

Цыганков П.А. Международные отношения. — М., 1996.

Геополітичні виміри міжнародної політики

Бжезинский Збигнев. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. — М., 1998.

Гаджиев К.С. Введение в геополитику. — М., 1998.

Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1992.

Данилевский Н.Я. Россия и Европа. — М., 1991.

Дугин Александр. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. — М., 1997.

Киссинджер Генри. Дипломатия. — М., 1997.

Клаузевиц Карл, фон. О войне. — М., 1937. — Т. 1.

Липа Юрій. Призначення України. — Львів, 1992.

Ломакин Б.К. Мировая экономика. — М., 1998.

Панарин А.С. Введение в политологию. — М., 1994.

Трохимчук С. Політична географія з основами геополітики. — Львів, 1996.

Українська державність у ХХ ст. Історико-політологічний аналіз. (О.Дергачов — керівник). — К., 1996.

Порівняльний аналіз міжнародних політичних систем

Бжезинский Збигнев. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. — М., 1998.

Зіллер Жак. Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівняльний аналіз. — К., 1996.

Исполнительная власть: сравнительно-правовое исследование. — М., 1995.

Конституции зарубежных государств. США, Великобритания, Франция, Германия, Италия, Япония, Канада. — М., 1996.

Конституція України. Основний закон. — К., 1996.

Ломакин Б.К. Мировая экономика. — М., 1998.

Парламенты мира. Сб. — М., 1991.

Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. Ф.М.Рудич — голова редколегії. — К., 1998.

Романюк А.С. Західна Європа. Політичний довідник. — Львів, 1999.

Сахаров Н.А. Институт президентства в современном мире. — М., 1994.

Тоффлер Элвин. Третья волна. — М., 1999.

Чудаков М.Ф. Конституционное государственное право зарубежных стран. — Минск, 1998.

Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм. — К., 1993.

Шелест Л.С., Юрченко М.М. Політико-правові основи етнодержавотворення в Україні. — Одеса, 1999.

Проблеми політичної інтеграції

Авторханов Абдурахман. Империя Кремля. Советский тип колониализма. — Вильнюс, 1990.

Бжезинский Збигнев. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. — М., 1998.

Верт Николай. История советского государства. 1900—1991. — М., 1998.

Диль Шарль. История Византийской империи. — М., 1948.

Интегративные тенденции в современном мире и социальный прогресс. — М., 1989.

Крист Карл. История времен римских императоров от Августа до Константина. — Ростов-на-Дону, 1997. — Т. 1—2.

Левандовский А.П. Карл Великий: Через Империю к Европе. — М., 1993.

Шахермайр Фриц. Александр Македонский. — Ростов-на-Дону, 1997.

Шидлинг Антон, Циглер Вальтер. Кайзеры. — Ростов-на-Дону, 1997.

Міжнародні об'єднання та організації у світовій політиці

Камінський Анатоль. Вступ до міжнародних відносин. — Львів, 1995.

Кратко о НАТО: информативный обзор вопросов и проблем, стоящих перед Североатлантическим союзом в конце девяностых годов. — Брюссель, 1996.

Куэльяр Перес. ООН: сегодня и завтра. — М., 1998.

Международных организации системы ООН: Справочник. — М., 1990.

Мы, народы объединенных наций. — М., 1995.

Спеціалізовані установи системи ООН. За ред. В.Бруза. — К., 1995.

Цыганков П.А. Международные отношения. — М., 1996.

Чудаков М.Ф. Союзы и ассоциации (общественные организации) как элементы политической системы. Религиозные организации, конфессии и общины // Конституционное государственное право зарубежных стран. — Минск, 1998.

Шрепpler X.A. Международные организации. Справочник. — М., 1995

Політичні конфлікти

Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. — М., 1999.

Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Словарь конфликтолога. — М., 1995.

Бандурка А.М., Друзь В.А. Конфликтология. — Харьков, 1997.

Зимичев А.М. Психология политической борьбы. — СПб., 1993.

Клаузевиц Карл, фон. О войне. — М., 1937. — Т. 1.

Небоженко В.С. Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві. — К., 1994.

Основы конфликтологии. — М., 1997.

Рыжов О.С. Политические конфликты. — М., 1997.

Фельдман Д.М. Политология конфликта. — М., 1998.

Социально-политические конфликты в сфере межнациональных отношений. — М., 1990.

Шеремет В.И. Война и бизнес. — М., 1996.

Проблеми національної та міжнародної безпеки

- Гаджиев К.С. Введение в геополитику. — М., 1998.
- Концепція (основи державної політики) національної безпеки України // Відомості Верховної Ради України, 1997. — № 10.
- Косевцов В.О., Бінько І.Ф. Національна безпека України: проблеми та шляхи реалізації пріоритетних національних інтересів. — К., 1996.
- Національна безпека України 1994—1996 рр. Наукова доповідь НІСД. Ред. Белов О.Ф. — К., 1997.
- Політологічний енциклопедичний словник. За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна. — К., 1997.
- Рябов С.Г. Політологічна теорія держави. — К., 1996.
- Чумак В.М., Камінський Е.Е. Україна—Росія: між стратегічним партнерством і конфліктністю. — К., 1997.
- Україна і НАТО. Кер. авт. кол. Б.Катиренчук. — Львів, 1999.
- Українська державність у ХХ ст. Історико-політологічний аналіз. Керівник — О.Дергачов. — К., 1996.

Розвідка та закордонна політика держави

- Даллес Аллен. Искусство разведки. — М., 1992.
- Очерки истории российской внешней разведки. Под общей ред. Е.М.Примакова. — М., 1995. — Т. 1.
- Павлов В.Г. Руководители Польши глазами разведчика. — М., 1998.
- Роуан Ричард. Очерки секретной службы. Из истории разведки. — М., 1946.
- Сатоу Эрнест. Руководство по дипломатической практике. — М., 1961.
- Секретные миссии. Сб. — М., 1964.
- Судоплатов П.А. Спецоперации. Лубянка и Кремль. 1930—1950 годы. — М., 1997.
- Филби Ким. Моя тайная война. Воспоминания советского разведчика. — М., 1982.
- Черняк Е.Б. Пять столетий тайной войны. — М., 1972.

Закордонна політика України

- Боднар В.Л., Вегеш М.М. Карпатська Україна в міжнародних відносинах (1938—1939). — Ужгород, 1997.

- Горбулін В. Наша мета, наша доля (Місце України в сучасній Європі) // Політика і час, 1996. — № 1.
- Греков Б.Д. Киевская Русь. — М., 1949.
- Грушевський М.С. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн — К., 1991—1996. — Т. 1, 2, 5, 9.
- Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть — К., 1991.
- Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. — К., 1998.
- Красівський О.Я. Східна Галичина і Польща в 1918—1923 рр. Проблеми взаємовідносин. — К., 1998.
- Кремень В., Ткаченко В. Україна в контексті глобалізму. — К., 1998.
- Крип'якевич І.М. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990.
- Макарчук С.А. Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР. — Львів, 1997.
- Незалежна Україна в системі міжнародних зв'язків. Кер авт. кол. — Катиренчук Б.А. — Львів, 1998.
- Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. Ф.М.Рудич — голова редколегії — К., 1998.
- Полонська-Василенко Наталія. Історія України. В 2-х т — К., 1992.
- Сахаров А.Н. Дипломатія Святослава. — М., 1982.
- Україна і НАТО. Кер. авт. кол. Катиренчук Б.А. — Львів, 1999.
- Політичне прогнозування**
- Волновые процессы в общественном развитии. — Новосибирск, 1992.
- Капица С.П., Курдюмов С.П., Малинецкий Г.Г. Синергетика и прогнозы будущего. — М., 1997.
- Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Законы эволюции и самоорганизация сложных систем. — М., 1994.
- Косолапов В.В., Гончаренко А.Н. XXI век в зеркале футурологии. — М., 1987.
- Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. — М. 1990.
- Пантин В. Ритмы и циклы истории. — Рязань, 1996.
- Печчеи А. Человеческие качества. — М., 1980.

Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой. — М., 1986.

Тейяр де Шарден П. Феномен человека. — М., 1987.

Томенко М. Українська перспектива. Історико-політичні підстави сучасної державної стратегії. — К., 1995.

Тоффлер Алвин. Футурошок. — СПб., 1997.

Тоффлер Элвин. Третья волна. — М., 1999.

Форрестер Д. Индустриальная динамика. — М., 1982.

Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопросы философии. — 1990. — № 3.

«Україна-2010». Програма стратегічного розвитку. — К., 1999.

Зміст

Вступ 5

Вступ до теорії міжнародної політики

• Міжнародна політика (Б.К.)	11
Міжнародні відносини	14
Міжнародна діяльність	24
Функції міжнародної політики (Б.К.)	47
Глобалізація та її вплив на міжнародну політику (Л.У.)	51
Поняття та сутність глобалізації	51
Глобалізація та міжнародна політика	56
Етичний аспект міжнародної політики (А.Л.)	62
Етичні норми міжнародної політики	62
Різноманітність поглядів на міжнародну мораль	64
Характеристика змісту міжнародної моралі	68
Права людини в міжнародній політиці (Л.С.)	71
Висновки	80
Примітки	82
Геополітичні виміри міжнародної політики	
Суть і структура поняття «геополітика» (Б.К.)	91
Історія становлення та розвитку геополітики як науки (І.З.)	99
Німецька школа геополітики	100
Гелфорд Маккіндер про географічну вісь історії	103
Американські геополітичні доктрини	105
Становлення та розвиток геополітики в Росії	107
Геополітичний напрям в українській науці	108

- Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой. — М., 1986.
- Тейяр де Шарден П. Феномен человека. — М., 1987.
- Томенко М. Українська перспектива. Історико-політичні підстави сучасної державної стратегії. — К., 1995.
- Тоффлер Алвин. Футурошок. — СПб., 1997.
- Тоффлер Элвин. Третья волна. — М., 1999.
- Форрестер Д. Индустриальная динамика. — М., 1982.
- Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопросы философии. — 1990. — № 3.
- «Україна-2010». Програма стратегічного розвитку. — К., 1999.

	Зміст
Вступ	5
Вступ до теорії міжнародної політики	
• Міжнародна політика (Б.К.)	11
Міжнародні відносини	14
Міжнародна діяльність	24
Функції міжнародної політики (Б.К.)	47
Глобалізація та її вплив на міжнародну політику (Л.У.)	51
Поняття та сутність глобалізації	51
Глобалізація та міжнародна політика	56
Етичний аспект міжнародної політики (А.Л.)	62
Етичні норми міжнародної політики	62
Різноманітність поглядів на міжнародну мораль	64
Характеристика змісту міжнародної моралі	68
Права людини в міжнародній політиці (Л.С.)	71
Висновки	80
Примітки	82
Геополітичні виміри міжнародної політики	
Суть і структура поняття «геополітика» (Б.К.)	91
Історія становлення та розвитку геополітики як науки (І.З.)	99
Німецька школа геополітики	100
Гелфорд Маккіндер про географічну вісь історії	103
Американські геополітичні доктрини	105
Становлення та розвиток геополітики в Росії	107
Геополітичний напрям в українській науці	108

Геополітичне положення території як об'єкт наукових досліджень (І.З.)	110
Геоелектроніка (І.З.)	114
Геополітичні доктрини та концепції другої половини ХХ ст. (І.З.)	117
Висновки	121
Примітки	122

Порівняльний аналіз міжнародних політичних систем (Б.К.)

Суть і розвиток порівняльного аналізу політичних систем	125
До порівняльного аналізу політичних відносин міжнародних систем	128
Порівняння інститутів політичної організації суспільства	131
Порівняльний аналіз норм політичних систем	147
Порівняння деяких політичних культурних цінностей сучасних політичних систем	152
Суспільно-економічний аспект порівняльного аналізу політичних систем	159
Висновки	169
Примітки	170

Проблеми політичної інтеграції

Політичні інтеграційні процеси в минулому (Б.К.)	175
Суть інтеграції	175
Політична інтеграція в Античності	177
Політична інтеграція в Середньовіччі	185
Інтеграційні процеси в Східній Європі	193
Політична інтеграція в ХХ ст.	197
Політична інтеграція в СРСР (Б.К.)	197
Політико-інтеграційні процеси поза Східною Європою (А.Ч.)	210
Культурна інтеграція (Б.К.)	214
Спроби теоретичного обґрунтування необхідності політичної інтеграції в ХХ ст. (Б.К.)	219
Висновки	224
Примітки	225

Міжнародні об'єднання та організації у світовій політиці (Г.Т.)

Міжнародні організації: сутність, причини створення і класифікація	231
Завдання та функції міжнародних організацій	233
Міжурядові міжнародні організації	235
Неурядові міжнародні організації (НУМО)	248
Україна та міжнародні організації	251
Висновки	254
Примітки	255

Політичні конфлікти

Суть політичних конфліктів (Б.К.)	259
Джерела політичних конфліктів (Б.К., Г.Т.)	263
Методи вивчення політичних конфліктів (Б.К.)	266
Типи політичних конфліктів (Г.Т.)	273
Зауваження щодо попередження конфліктів та їхнього вирішення (Б.К.)	276
Війна як різновид конфліктів (А.Р.)	280
Висновки	284
Примітки	286

Проблеми національної та міжнародної безпеки (Я.М.)

Суть та основні поняття національної безпеки	291
Національні інтереси та цінності	294
Геополітичні пріоритети та стратегія національної безпеки	296
Проблеми міжнародної безпеки	301
Висновки	314
Примітки	315

Розвідка та закордонна політика держави (Б.К.)

Дещо з історії давньої професії	319
Суть, принципи та критерії функціонування політичної розвідки	331
Особистість розвідника	340
Висновки	345
Примітки	346

Закордонна політика України

Закордонна політика України (X-XVIII ст.) (Б.К.)	351
Закордонна політика Київської держави	351
Закордонна політика гетьманської держави (XVII ст.)	358
Закордонна політика України в ХХ ст. (Л.Ш.)	371
УНР, ЗУНР у боротьбі за визнання незалежності	371
Україна та ООН	376
Закордонна політика України як незалежної держави	378
Висновки	388
Примітки	390

Політичне прогнозування

Суть прогнозування, різноманітність підходів (Б.К.)	395
Принципи та методи політичного прогнозування (О.К.)	405
Основні напрями прогнозування (О.К.)	412
Прогнозування політики охорони здоров'я (Я.Б.)	417
Висновки	423
Примітки	424

Література	426
-------------------------	-----

0-75

ОСНОВИ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ: Курс лекцій за ред. Б. Кухти. Ч. 4:
Міжнародна політика / Б. Кухта, Г. Ткаченко, Л. Старецька та ін.
— Львів: Кальварія, 1999. — 436 с.

ISBN 966-7092-55-0

У четвертій частині курсу лекцій висвітлюється складова політичної теорії — міжнародна політика, зміст якої розкривають десять тем. Серед них геополітичні виміри міжнародної політики, порівняльний аналіз політичних систем сучасності, проблеми політичної інтеграції, політичні конфлікти, окремі проблеми національної та міжнародної безпеки, дипломатія та деякі аспекти закордонної політики України, політичне прогнозування. Розраховано на студентів і викладачів вищих навчальних закладів, а також тих, хто бажає розширити свої знання з політичної теорії.

ББК 66.0

ОСНОВИ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ. Курс лекцій за ред. Б. Кухти
Частина 4
Міжнародна політика

Відповідальний редактор
Петро Мацкевич

Редактор
Галина Камінська

Макет
Олега Панасюка

Технічне редагування
Олександра Шевцова

Комп'ютерний набір
Галини Завалій

Підписано до друку 10.09.99. Формат 84x108/32. Гарнітура Петербург.
Ум. друк арк 22.89. Обл. вид арк 23.38

Видавць: «Кальварія», м. Львів, вул. Пимоненка, 19

© Кальварія, 1999.

Усі права застережені. Жодна частина цього видання не може бути відтворена або передава в будь-якій формі чи будь-яким способом без письмової згоди на те ТзОВ «Кальварія»

Для замовлень і побажань:
290000, м. Львів, а/с 328
тел./факс: (+0322)-28-27-71
E-mail: calvaria@ictp.lviv.ua